

**CHILDREN'S RIGHTS PROTECTION
FROM LEGAL, PEDAGOGICAL
AND PSYCHOLOGICAL PERSPECTIVE**

**CHILDREN'S RIGHTS PROTECTION
FROM LEGAL, PEDAGOGICAL
AND PSYCHOLOGICAL PERSPECTIVE**

CHILDREN'S RIGHTS PROTECTION FROM LEGAL, PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL PERSPECTIVE

editors

Jacek Mrozek, Oksana Homotiuk, Oksana Koval

Elk 2021

Scientific Editors

Dr mult. Jacek Mrozek, Professor Oksana Homotiuk,
Doktor Oksana Koval

Reviewers

Галина Мешко

(Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка)

Володимир Чайка

(Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка)

Marta Osuchowska

(Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie)

Cover design, DTP

Jacek Mrozek

ISBN 978-83-61605-55-3

Centre for Eastern Europe Research UWM in Olsztyn
Centrum Badań Europy Wschodniej UWM w Olsztynie

Printing: Zakład Poligraficzny UWM w Olsztynie

Table of Contents

Андрій Крисоватий, Передмова	9
Андрій Гірняк, Ігор Сінькевич <i>Психологічні особливості соціальної взаємодії та адаптації дітей-сиріт й дітей позбавлених батьківського піклування у ЗВО України</i>	11
Георгій Попов <i>Першочергові заходи захисту дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства, вчиненого із використанням електронних засобів комунікації</i>	27
Ірина Левандовська <i>Improvement of students' communicative competence by increasing motivation in learning foreign languages</i>	37
Ірина Недошитко <i>Законодавчо-правові основи регулювання інформаційної діяльності в Україні</i>	45
Коча Інна Анатоліївна <i>Інноваційні підходи до формування громадянських та соціальних компетентностей здобувачів освіти Нової української школи</i>	55
Ганна Рідкодубська <i>Особливості педагогічної роботи з дітьми, які зазнали насилля в сім'ї</i>	67
Зоряна Крупник <i>Соціально-педагогічні умови формування відповідального ставлення до особистого здоров'я у дітей притулків для неповнолітніх</i>	73
Ірина Шкіцька <i>Активізація навчально-пізнавальної діяльності учнів в умовах інформаційного суспільства: проблеми та шляхи їх вирішення</i>	81
Олена Коноплицька <i>Права та свободи в інформаційно-комунікаційній діяльності сучасної людини</i>	91
Тетяна Надвичина <i>Психологічні механізми забезпечення психічного здоров'я особистості в умовах стресу</i>	99
Оксана Коваль, Марія Мудрак <i>Інклюзивна освіта як гарантія права на освіту дітей з інвалідністю</i>	109

Юрій Щербяк, Олена Долиняк, <i>Особливості адаптації студентів до навчання у закладах вищої освіти: вітчизняний і зарубіжний досвід</i>	121
Руслан Яковишин <i>Соціально-реабілітаційні механізми впливу на процес виховання дітей, батьки яких узалежнені від алкоголю</i>	133
Марія Корман <i>Емоційний інтелект педагога як передумова сприятливого психологічного клімату в учнівському колективі</i>	139
Леся Біловус <i>Педагогічні умови реалізації конвенції ООН про права дитини в сучасній школі</i> ...	147
Olha Blashkiv <i>Ways of modifications of language behaviour of the person in system of formation of a social image</i>	159
Oksana Homotiuk <i>Specyfika realizacji ochrony praw dzieci niepełnosprawnych na Ukrainie</i>	167
Marianna Stanisławiwna Kompanowycz <i>Charakterystyka sytuacji rodzinnej nastolatków z psychosomatycznymi chorobami układu krążenia</i>	175
Nadia Danik <i>Formy, środki i metody wychowania moralno-religijnego młodzieży Galicji na początku XX wieku: aspekt historyczno-pedagogiczny</i>	187
Наталія Бамбурак <i>Сімейне насилья та його вплив на психічне здоров'я дитини</i>	199
Марія Бригадир <i>Психічний добробут дітей із розладами дефіциту уваги з гіперактивністю</i>	209
Наталія Лиса, Оксана Кричківська <i>Підготовка соціальних працівників в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення</i> ...	219
Олександра Ніздрань-Федорович <i>Етичні стандарти позитивної психотерапії та надання послуг у сфері психічного здоров'я дітей: від здоров'я одного клієнта до здоров'я громади</i>	229
Лілія Ребуха <i>Зреалізування права особистості на освіту: педагогічний та нормативно-правовий аспекти</i>	237
Олександр Аврамчук <i>Актуальність та виклики захисту прав дітей, які живуть з проблемами психічного здоров'я</i>	249

Оксана Вівчар

*Національна безпека держави в системі ціннісних орієнтацій:
сучасна прагматика та вектори зміцнення* 259

Олександра Янкович

Технологія формування основ правової культури в учнів у початковій школі 265

Юрій Щербяк,

Феномен соціального сирітства як соціально-педагогічна проблема 275

Ярослава Бугерко, Людмила Лукач,

*Віра в справедливий світ як показник психічного здоров'я особистості:
історичні аспекти розгляду* 289

Jacek Janusz Mrozek

Prawna ochrona wizerunku dziecka w Polsce 307

Mieczysław Różański

*Dzieci naturalne w Kodeksie Cywilnym Napoleona i Kodeksie Cywilnym
Królestwa Polskiego. Analiza porównawcza* 331

Maciej Kubala

*Rodzice (opiekunowie prawni) jako podmioty odpowiedzialne za wychowanie dziecka
w świetle Konwencji ONZ o Prawach Dziecka* 345

Marcin Kryński

Prawo do nauki w kontekście Konwencji o Prawach Dziecka 357

Monika Giżyńska

Konstytucyjne prawo dziecka do nauki 369

Maciej Mikołajczyk

*Działalność ministra sprawiedliwości w zakresie ochrony praw dziecka
poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej* 379

Justyna Krzywkowska

*„Okno życia” jako przykład wspólnych działań związków wyznaniowych i jednostek
samorządu terytorialnego podejmowanych dla ochrony dziecka* 391

Piotr Wojnicz

Problem dzieci – migrantów w nauczaniu Kościoła katolickiego – wstęp do dyskusji 403

Agnieszka Gilewska

*Amerikanie w obrazie medialnym przeznaczonym dla dzieci i młodzieży –
potencjalne zagrożenia* 413

Dobrochna Ossowska-Salamonowicz

Ochrona prawna dzieci przed szkodliwą lub nierzetelną reklamą 423

Joanna Grabowska

Prawnokarna ochrona małoletnich przed negatywnym działaniem alkoholu 439

Agata Opalska-Kasprzak, Wojciech Kasprzak	
<i>Współczesne metody zwalczania pedofilii w cyberprzestrzeni</i>	453
Agnieszka Romanowska	
<i>Ciche ofiary przestępstw – dzieci osadzonych</i>	465
Justyna Omeljaniuk	
<i>Dogmatyczno-kryminologiczne ujęcie przestępstwa organizowania adopcji dzieci wbrew przepisom ustawy</i>	479
Łukasz Stanecki	
<i>Dziecko jako ofiara samobójstwa rozszerzonego</i>	491

ПЕРЕДМОВА

Усвідомлення міжнародним співтовариством того факту, що діти, як специфічна категорія населення, не мають змоги самостійно забезпечити свій власний захист, призвело до визнання необхідності їх спеціальної охорони.

Більше тридцяти років тому світові лідери взяли на себе історичне зобов'язання щодо дітей у світі, прийнявши Конвенцію ООН про права дитини – міжнародну угоду про дитинство. Глави держав та урядів усієї планети солідарно заявили про свою колективну відповідальність за утвердження принципів людської гідності, справедливості й рівності на глобальному рівні перед усіма жителями Землі, особливо перед найвразливішими – дітьми.

Незважаючи на поступ, Конвенція досі не повністю імплементована в повсякденне життя, широко відома та зрозуміла кожному. Мільйони дітей продовжують страждати від порушення своїх прав: відмова у належному медичному обслуговуванні, харчуванні, освіті та захисті від насильства. Діти мають право не лише на догляд і захист, але й на участь у прийнятті рішень щодо власної долі. Необхідність дослухатися до їхнього голосу та враховувати їхні думки – це не питання вибору, а права дитини та прояв демократії.

Вочевидь, суспільство очікує саме від наукової спільноти максимальних зусиль у визначенні оптимального вектора розвитку, вивченні окреслених актуальних питань, що ставить сьогодення.

Соціально-гуманітарний факультет Західноукраїнського національного університету має добру традицію різноформатних міжнародних зустрічей, дискусійних платформ, семінарів та конференцій, які покликані стимулювати вироблення науково обґрунтованого бачення суспільних викликів, враховуючи історичні передумови, новітні тренди та глобальні ризики, сучасні вітчизняні реалії та міжнародний досвід.

Пропонована широкому загалу професіоналів монографія презентує різнобічні реадатовані й конструктивно відрефлексовані матеріали учасників Першої Міжнародної науково-практичної конференції «Захист прав дитини в контексті Конвенції ООН: педагогічний, психологічний, правовий та інформаційний виміри», організованої соціально-гуманітарним факультетом ЗУНУ спільно з філією в Ельку Вармінсько-Мазурського університету (Польща) та факультетом права і соціальних наук Батумського державного

університету імені Шота Руставелі (Грузія), котра слугувала відкритою платформою для публічних дебатів та професійних дискусій з метою інтеграції інтелектуального потенціалу не лише українських університетів, а й науковців та практиків з Польщі, Словаччини, Грузії, Італії, Латвії.

Цьогорічний збірник концентровано відображає різні аспекти окреслених проблем за окремими тематичними напрямками конференції. У центрі уваги учасників актуальні питання загальнотеоретичного та практико-орієнтованого характеру, які стосувалися європейських стандартів права дитини на психічне здоров'я, проблем співвідношення інформаційних прав та інформаційної свободи людини в сучасному світі, забезпечення та захисту прав дітей в умовах локальних конфліктів, можливостей реалізації права дитини на освіту.

Переконаний, що цей масштабний захід, зважаючи на різноманітність досліджуваних питань, надасть суттєвого імпульсу для подальших ґрунтовних наукових розвідок та конструктивних дискусій та апелюватиме до проблеми захисту демократичних цінностей, формування та реалізації державної політики щодо захисту прав дітей у всьому світі, а також до спільного координування зусиль науковців і практиків у їх вирішенні. Ми будемо демократичну правову державу, тому постійно повинні дбати про її майбутнє, керуючись принципами поваги до людської гідності. А оскільки діти є нашим майбутнім, тому, в першу чергу Україна повинна дотримуватися міжнародних стандартів прав дитини та діяти, керуючись найкращими інтересами юних громадян.

**З повагою до усіх, хто доклав зусиль для інтеграції
наукових здобутків у сфері захисту прав дитини,
ректор Західноукраїнського національного
університету**

Андрій КРИСОВАТИЙ

Андрій Гірняк

West Ukrainian National University (Ukraine, Ternopil)

ORCID: 0000-0003-3854-4866

Ігор Сінькевич

West Ukrainian National University (Ukraine, Ternopil)

Психологічні особливості соціальної взаємодії та адаптації дітей-сиріт й дітей позбавлених батьківського піклування у ЗВО України

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Соціальний захист дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні є одним з головних обов'язків та основним напрямом соціально-гуманітарної політики держави. Станом на 1 січня 2020 року в Україні проживало 95956 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Майже 30% з них є сиротами при живих батьках. Щороку близько 8 тис. дітей залишаються без батьківського піклування, зокрема через складні життєві обставини, безвідповідальне ставлення батьків до своїх обов'язків і жорстоке поводження з дитиною, вживання батьками алкоголю, наркотичних засобів. У цьому контексті зростає відповідальність закладів освіти щодо забезпечення розвитку особистості дітей-сиріт у процесі їх навчання чи професійної підготовки, створення умов для збагачення соціального досвіду, успішної адаптації у суспільстві. У цьому контексті зауважимо, що переважна більшість нинішніх випускників закладів загальноосвітніх та інших навчальних закладів не в змозі продовжувати навчання у закладах вищої освіти через соціальну неадаптованість, фінансові та психологічні проблеми, недостатній рівень освіти, слабку мотивацію до навчання, порушення рольової ідентифікації. Соціальна адаптація в освітньому закладі дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування – це тривалий психолого-педагогічний процес залучення їх у систему соціально-професійних відносин. Власне особливості створення оптимальних соціально-педагогічних і психологічних умов для ефективної адаптації та формування професійної майстерності таких студентів й зумовлюють актуальність цього дослідження.

Аналіз останніх досліджень та виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Соціально-психологічний аспект адаптації студентів, тобто входження їх до нового колективу, налагодження міжособистісних стосунків, знайомство з нормами, цінностями цього колективу – висвітлюються в роботах І. Анісімової, Л. Байбородової, І. Байтінгер, Л. Засоріної, І. Кряжевої, А. Налчаджян, Т. Снегіррової та інших¹. Психологічні характеристики адаптації студентів до навчальної діяльності розкриті у дослідженнях М. Антропової, В. Бородуліна, А. Єлісеєва, Т. Землякової, Л. Курильцевої, О. Охременко, В. Пушкар, які вивчали соціальну адаптацію студентської молоді на етапі професійної підготовки в умовах оптимізації освітнього середовища та аналізували закономірності її виникнення. Питання професійно-педагогічної адаптації, взаємозв'язку адаптації до вишу і педагогічної професійної діяльності вивчали О. Галус, В. Дугінець, О. Мороз та ін. Дидактичні аспекти адаптації – пристосування студентів до нової системи навчання, його змісту, методів розглянуті в працях Г. Ажикіна, А. Беляєвої, А. Варламова, Г. Васильєва. Проблеми соціальної адаптації школярів стали предметом вивчення І. Аршавського, Л. Виготського, І. Жадана, М. Логінова. Питання адаптації студентів та випускників професійно-технічних училищ досліджували В. Орлов, В. Синявський².

Низка вітчизняних науковців (Л. Виготський, М. Бернштейн, О. Леонтьєв, В. Петровський та ін.) досліджували механізми, завдяки яким процес соціальної адаптації особистості на етапі професійної підготовки досягає свого результату. Зокрема, Л. Виготський, В. Петровський зазначали, що одним з основних чинників адаптації є уявлення індивіда про своє майбутнє навчання, в якому простежується співвідношення та способи взаємодії таких психологічних складових як поведінкові проекти, гнучка самосвідомість, усвідомлення особистістю своєї індивідуальності та особливостей навчального оточення. Водночас, Бернштейн та О. Леонтьєв, наполягають що процес адаптації першочергово залежить від рівня адаптивності індивіда, а відтак від його індивідуально-типологічних особливостей. З точки зору Г. Тард, основним механізмом адаптації особистості є наслідування, а Ю. Бронфенбренер стверджує, що це – прогресуюча взаємна акомодация (пристосовуваність) між індивідом, який активно розвивається та постійною видозміною умов його життєдіяльності³.

¹ А.Я. Варламова, Школьная адаптация: 2-е изд., перераб. и доп. Волгоград: ВолГУ, 2005. С. 52.

² Э. Крау, Начальная профессиональная адаптация и пути ее определения. *Вопросы психологии*. 1992. № 1. С. 56-65.

³ В.М. Бревнова, Социальная адаптация воспитанников детского дома средствами социально-педагогической деятельности.: метод. пособ Омск: ОГПУ, 2008. 82 с.

Однак, незважаючи на достатньо ґрунтовну розробку проблематики процесу адаптації та адаптивності як індивідуально-типологічної властивості особистості, мало дослідженими залишаються особливості адаптації осіб в освітніх закладах та проблеми адаптації дітей-сиріт й дітей позбавлених батьківського піклування.

Мета дослідження – здійснити аналіз наукових підходів та теоретично обґрунтувати рівні, чинники, індикатори та основні шляхи соціальної адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування у ЗВО України.

Наукове обґрунтування методології та методів проведеного дослідження. У ході дослідження застосовано *критичний аналіз* переваг і недоліків основних наукових підходів (психоаналітичний, гуманістичний, необіхевіоральний, когнітивний та ін.) до вирішення проблеми соціальної адаптації дітей-сиріт, *теоретичний синтез* категорійно-понятійного поля з піднятої проблематики, *порівняльний аналіз* нормативних документів і методичних матеріалів для забезпечення процесу навчання дітей-сиріт, *теоретичне моделювання* та *узагальнення* основних причин дезадаптації дітей сиріт у ЗВО, *систематика* соціально-психологічних чинників та умов ефективної адаптації, *класифікація* видів соціальної адаптації та аналіз психологічних механізмів її перебігу, ранжування рівнів адаптації, *методологічне узагальнення* критеріїв і показників соціальної адаптації, а також шляхів її оргтехнологічного забезпечення.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Адаптація (від латинського «adapto») - означає «регулювання», «приведення до порядку». Цей термін вперше було застосовано у науковій лексичі німецьким фізіологом Аубертом у 1865 році для пояснення явищ пристосування органів відчуття до впливу на них різних подразників⁴. У біологічному аспекті адаптацію розглядають як сукупність морфофізіологічних, поведінкових, популяційних й інших особливостей біологічного виду, що забезпечують його представникам можливість специфічного способу життя в певному середовищі. У фізіології та медицині адаптація розглядалася як сукупність корисних для живого організму змін, що представляють собою більш або менш точне відображення оточуючого середовища, прагнення до рівноваги, розвиток організму.

Дослідники по-різному розуміють сутність адаптації особистості, але усі вони погоджуються з тим, що особистість під час адаптації виступає як активний суб'єкт даного процесу. Зокрема Ж. Піаже розглядає адаптацію у вигляді двох взаємозалежних операцій: акомодатії (засвоєння правил середовища, «уподібнення» йому) і асиміляції («уподібнення» собі, перетворення середо-

⁴ Г.А. Балл, Понятие адаптации и его значение для психологии личности. *Вопросы психологии*. 1989. № 1. С. 92-100.

вища)⁵. Напрямок розвитку же визначається в ході пошуку рівноваги, тобто відповідності, між організмом і середовищем.

У руслі *психоаналітичного підходу* проблема адаптації розроблялася на основі аналізу захисних механізмів особистості (З. Фройд). Зміст процесу адаптації особистості у цьому випадку описується узагальненою формулою: конфлікт – тривога – захисні реакції. Адаптація визначається витісненням нахилів та переключенням енергії на санкціоновані суспільством об'єкти, а також як результат прагнення особи компенсувати та надкомпенсувати свою неповноцінність (А. Адлер). Своєю чергою, Е. Еріксон подає процес адаптації у вигляді узагальненої формули: протиріччя – тривога – захисні реакції індивіда і середовища – гармонійна рівновага чи конфлікт. Тобто, конфлікт – лише один з можливих результатів взаємодії особистості і середовища. Він виникає, коли недостатні захисні реакції індивіда і, що особливо важливо, недостатні «поступки» середовища⁶. Іншим можливим результатом є співробітництво і гармонія індивіда та середовища.

Розглядаючи процес інтеграції в суспільні структури, Е. Фромм виокремлює два види адаптації: статичну і динамічну. Під першою вчений розуміє таку адаптацію, яка, всупереч появі нових звичок і обставин, усе-таки не спричинює змін особистості і не веде до утворення нових рис характеру (новоутворень). Динамічна адаптація, згідно з Е. Фроммом, – вид соціальної взаємодії, що зумовлює зміни в характері, поведінці особистості й детермінує появу нових мотивацій її діяльності⁷.

Гуманістичний напрямок досліджень, який базується на роботах А. Маслоу, К. Роджерса, критикує розуміння адаптації в межах гомеостатичної моделі та висуває положення про оптимальну взаємодію особистості і середовища. Основним критерієм адаптованості тут постає рівень інтеграції особистості та середовища. Метою адаптації є досягнення позитивного духовного здоров'я та відповідності цінностей особистості цінностям соціуму. При цьому «адаптація не є процесом рівноваги організму та середовища і описується формулою: конфлікт – фрустрація – акти пристосування»⁸. В основі концепцій гуманістичного напрямку лежить поняття здорової осо-

⁵ О.М. Галус, Жити по-новому: проблема адаптації першокурсників до навчання у ВНЗ та її педагогічні основи. *Гуманітарні науки*. 2004. № 2. С. 51.

⁶ С.А. Дмитриенко, Адаптация студентов образовательного учреждения среднего профессионального образования к будущей профессиональной деятельности: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. Омск, 2007. 20 с.

⁷ Э. Крау, Начальная профессиональная адаптация и пути ее определения. *Вопросы психологии*. 1992. №1. С. 56.

⁸ Л.Н. Засорина, Социально-психологическая адаптация учащихся ПТУ. *Личность и деятельность : Экспериментальная и прикладная психология*. 1982. Вып. II. С. 151.

бистості, яка здатна досягати своїх життєвих цілей, проявляти активність у їх досягненні, використовувати творчий потенціал.

Процес адаптації у *когнітивній психології* можна подати формулою: конфлікт – загроза – реакція пристосування. Передбачається, що якщо в процесі інформаційної взаємодії із середовищем особистість зіштовхується з інформацією, яка суперечить наявним у неї настановам (когнітивний дисонанс), у зв'язку з цим переживається стан дискомфорту (загроза), який стимулює особистість на пошук можливого зняття або зменшення когнітивного дисонансу⁹, котрий безпосередньо пов'язаний з емоційною дезадаптацією особистості в процесі її соціальної взаємодії.

Проведений аналіз основних *наукових підходів* дослідження адаптації виявив, що у кожному з них наявне своє бачення її природи, функцій та критеріїв оцінювання. Адаптація розглядається як процес або стан (необіхевіоризм), адекватна продуктивна результативність (інтеракціонізм), як співвідношення змін у середовищі та особистості (психоаналіз), як спосіб зняття або зменшення дисонансу (когнітивізм), як рівень інтеграції особи та середовища. Не зважаючи на розбіжності у різних підходах щодо розуміння суті адаптації особистості, спільними для них усіх є такі положення: процес адаптації завжди передбачає взаємодію двох систем; ця взаємодія відбувається в особливих умовах - умовах дисбалансу, невідповідності; основною метою цієї взаємодії є певна координація між системами, ступінь і характер якої може варіюватися; досягнення мети передбачає певні зміни у системах, що взаємодіють. Отож дослідники по-різному розуміють сутність соціальної адаптації особистості, однак навіть у представників різних наукових підходів є два спільних засновки: головною умовою процесу адаптації є активність самого суб'єкта; внаслідок адаптаційних процесів виникають нові внутрішньо особистісні утворення, які й детермінують подальший розвиток.

Вступ дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування до ЗВО є визначальним етапом їх подальшого життя. Середовище, в яке вони потрапляють стає головним чинником не тільки їх успішної соціальної адаптації, а й подальшої соціалізації в суспільстві. В умовах ЗВО такі студенти стикаються з необхідністю перебудови системи взаємин і засобів взаємодії з освітнім середовищем. Цього вимагають такі організаційні характеристики навчання у ЗВО як: зміна навчального навантаження; урізноманітнення форм занять; зміна системи контролю знань; зростання обсягу інформації, яка утримується у сфері актуального усвідомлення; зміна режимів навчання, відпочинку та побуту, включення до нової системи соціальних взаємин,

⁹ Дичев Т. Г. Методологические и социальные проблемы адаптации человека: автореф. дис. ... канд. философ. наук. Москва, 1973. С. 12.

що супроводжується зміною рольових позицій¹⁰. Тепер особистість набуває нового статусу студента, який має відповідати не тільки за свої вчинки, а і сам приймати рішення, ставити перед собою мету, планувати та організовувати свою роботу. Особливістю нової соціальної позиції дитини-сироти у ЗВО є зміна референтної групи¹¹, причому якщо на всіх попередніх етапах навчання соціальне оточення було відносно однорідним за соціальним статусом (сирота), життєвим досвідом та місцем проживання, то студентський колектив постає як полідиференційована група.

У соціальній психології адаптація визначається як пристосування індивіда до групових норм та самої соціальної групи. Адаптація в суспільстві відбувається завдяки активному пристосуванню індивіда до умов соціального середовища, формуванню адекватної системи взаємин із соціальними об'єктами, інтеграції особистості у соціальні групи, діяльності щодо освоєння стабільних соціальних умов, прийняття норм і цінностей нового соціального середовища. Психологічна та соціальна адаптація перебувають у тісній взаємозалежності¹². Без психологічної адаптації, що спонукає людину до адаптивної діяльності, яка ніби «дає старт» соціальній адаптації, остання була б неможлива.

До *соціально-психологічних чинників*, які впливають на результативність соціальної адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування у ЗВО, А. Варламова¹³ відносить особистісні властивості випускників шкіл-інтернатів: відсутність системи ціннісних орієнтирів; загострене відчуття несправедливості; неадекватна самооцінка (завищена чи занижена); надмірна інтроверсія, що утруднює процес їх соціальної адаптації, а відтак і соціалізації; підвищена конформність, яка спричинює виникнення психологічної залежності від спрямованості референтної групи. Нездатність студентів до цілісного сприйняття навколишнього світу, наявність викривлень у системі взаємовідносин з оточуючими, неусвідомлення та нерозуміння власних потреб й почуттів, відсутність творчої спрямованості та пізнавальної активності, які є наслідком деприваційних умов зростання цієї молоді в закладах інтернатного типу створюють бар'єри на шляху до особистісної адаптованості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, роблять цю молодь не спроможною до самостійної ідентифікації себе з на-

¹⁰ Возрастные стандарты социализации детей-сирот / под ред. А. Беляевой. Москва: Владос, 2009. С. 149.

¹¹ А. Гіряк, Поняттєво-категорійне поле і наукові підходи до розуміння взаємодії у психології. *Психологія і суспільство*. 2017. № 3. С. 112-126.

¹² Л.В. Белкина, Социальная адаптация учащихся в образовательной системе многопрофильного лица: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Ростов-на-Дону, 1999. 20 с.

¹³ А.Я. Варламова, Школьная адаптация: 2-е изд., перераб. и доп. Волгоград: ВолГУ, 2005. 204 с.

вчальною роллю студента ЗВО. Отож соціальна адаптація детермінується індивідуальними психічними рисами особистості (мислення, увага, пам'ять, почуття); характеристиками темпераменту (інтенсивність, темп реакцій, ригідність, пластичність); рисами характеру особистості (цікавість, відповідальність, комунікабельність, працелюбність чи ледарство). Проте «не можна переоцінювати вплив психіки на соціальну адаптацію людини, оскільки причини, що породжують соціальну адаптацію і визначають її сутність, криються у соціальній сфері»¹⁴.

Н. Шафажинська та Н. Кузнецова виокремлюють такі *чинники соціальної адаптації* особистості на етапі професійної підготовки: об'єктивно-соціальні (тип навчального закладу та його спрямованість, особливості організації навчального процесу, система колективних цінностей і норм); соціально-психологічні, які зумовлюють «включення» особистості у нове соціальне середовище (соціально-психологічний клімат, мотивація особистості, рівень розвитку самосвідомості, навички самоконтролю, самокритичності і саморегуляції, індивідуальний стиль діяльності тощо); психологічні, що пов'язані з індивідуально-психологічними особливостями студента та його темпераментом; особистісні, які першочергово стосуються профпридатності; індивідуальні (сильний тип нервової системи, високий показник вербального інтелекту, експансивність, низька тривожність і сугестивність)¹⁵.

Розрізняють два *види соціальної адаптації* дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування у ЗВО: активну й пасивну¹⁶. У процесі активної адаптації індивід прагне енергійно взаємодіяти із середовищем, впливати на його розвиток та зміни, переборювати труднощі, вдосконалювати суспільні процеси. За пасивної адаптації він не прагне до змін навколишньої дійсності, пасивно приймає актуальні норми, оцінки, способи діяльності, слабо мобілізує власні ресурси до пристосування в соціальному середовищі. Як наслідок, зустрівшись із об'єктивними труднощами чи потрапивши в екстремальну ситуацію, студент може стати дезадаптованим, що проявляється в різних формах девіантної поведінки.

Провідним механізмом соціальної адаптації особистості вважається ідентифікація, як уподібнення / ототожнення індивідом себе з студентською молоддю, наслідування поведінкових чи особистісних характеристик іншої

¹⁴ О.М. Галус, Жити по-новому: проблема адаптації першокурсників до навчання у ВНЗ та її педагогічні основи. *Гуманітарні науки*. 2004. № 2. С. 51.

¹⁵ З.Г. Данилова, Професіоналізація і ресоціалізація дітей-сирот в професійному коледжі: монографія. Москва: НИИРПО, 2018. С. 78-79.

¹⁶ Ю. Бохонкова, Деякі методологічні аспекти аналізу закономірностей адаптації студентів-першокурсників до умов навчальних закладів. *Освіта на Луганщині*. 2006. № 1. С. 15-18.

особистості та реальне їх відтворення у власній поведінці. При цьому ідентифікацію розглядають на трьох рівнях: імітація, свідоме прийняття соціальних, інтроєкція. Прикметно, що на рівні інтроєкції індивід не відрізняє власні та чужі уявлення, актуалізація ідентифікації забезпечує активне перетворення навчального середовища та власного Я, що сприяє досягненню гармонійності та рівноваги¹⁷.

Початковий період адаптації дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування у ЗВО пов'язаний з етапами включення особистості до навчального середовища, з трансформацію його мотиваційної, когнітивної, емоційної та інших сфер, а відтак він може мати як первинний, так і вторинний характер. За Г. Сельє, є три *стадії соціальної адаптації* дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування у ЗВО, а саме: *дезадаптація, неадаптація, власне адаптація*¹⁸. Деадаптація характеризується реакціями агресії, паніки, депресії й супроводжується відчуттями самотності, невпевненості, незадоволеності. Тривалість цієї стадії зумовлюється індивідуально-психологічними особливостями індивіда, його психофізіологічними і соціально-психологічними можливостями, готовністю до навчання, життєвим досвідом та особливостями навчального середовища, в якому індивід зараз навчається»¹⁹. Усереднені межі стадії деадаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування у ЗВО – до трьох місяців. На думку А. Архипової, в цей період існує велика ймовірність того, що учень-сирота обере тактику «втечі» – пошуку іншого середовища, яке буде більш комфортним і покине навчання у ЗВО²⁰.

На стадії неадаптації, яка триває від трьох місяців до одного року відбувається поступове зниження психологічної напруги. У дітей-сиріт формуються та реалізуються необхідні стратегії поведінки, які стабілізують емоційний стані²¹, активізується пошук творчих шляхів вирішення завдань та інтенсифікується пізнавальна активність. Особливістю третьої стадії (влас-

¹⁷ И.Е. Байтингер, Основные теоретические подходы к понятию «социальная адаптация детей-сирот». *Сб. научных статей аспирантов ЧГПУ*. Челябинск: ЧГПУ, 2009. С. 133.

¹⁸ В.Н. Бородулин, Психологическое обеспечение адаптации студентов к обучению в вузе: пособие. Таганрог, 2006. 212 с.

¹⁹ З.Г. Данилова, Професионализация и ресоциализация детей-сирот в профессиональном колледже: монография. Москва: НИИРПО, 2018. С. 169.

²⁰ А.А. Архипова, Социально-педагогическое сопровождение детей, оставшихся без сопровождения родителей, в процессе социализации: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Санкт Петербург, 2010. С. 17.

²¹ И.А. Бобылева, Педагогические условия постинтернатной адаптации выпускников образовательных учреждений для детей-сирот и детей, лишенных родительского попечения: дис. ... канд. пед. наук. Владимир, 2011. С. 162.

не адаптації) є досягнення студентами-сиротами внутрішньої гармонії між Я особистісним та Я-студент ЗВО, між вимогами й умовами навчання в університеті та їх можливостями²².

Адаптованість як критерій соціальної адаптації студентів, постає на трьох рівнях: 1) підлеглості (низький рівень), коли особистість пасивно засвоює соціальні норми і репродуктивно відтворює їх при умові зовнішнього (соціального) чи внутрішнього (особистісного) контролю поведінки; 2) пристосованості (середній рівень), коли особистість засвоює норми, готова керуватися ними, але тільки на рівні соціальної поведінки і залежно від ситуації відтворювати їх або діяти творчо; 3) включеності (високий рівень), коли студент активно оволодіває соціальними нормами і готовий керуватися ними на рівні соціальної або особистісної життєактивності²³.

Виокремлюють чотири *рівні соціальної адаптації* дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування у ЗВО, а саме: 1) цілеспрямований конформізм (студент знає, яким чином він має діяти, поводитися, але, погоджуючись зовнішньо з вимогами соціального середовища, продовжує дотримуватися своєї системи цінностей); 2) взаємна терпимість (взаємодіючі суб'єкти виявляють взаємну поступливість щодо цінностей і форм поведінки один одного); 3) акомодация (виникає на основі терпимості і виявляється у взаємних поступках, що означає визнання людиною цінностей соціального середовища і визнання середовищем індивідуальних особливостей людини); 4) асиміляція (студент повністю відмовляється від своїх колишніх цінностей і приймає систему цінностей нового середовища)²⁴.

Л. Фролова виокремила *критерії адаптованості* студентів ЗВО на педагогічному, психологічному та фізіологічному рівнях. Педагогічні критерії дослідниця характеризує такими показниками: ставлення до освітнього закладу, навчально-виховного процесу і майбутньої спеціальності; вміння планувати день; показники успішності здачі сесій; рівень активності у громадському житті. До психологічних показників адаптації віднесено рівень розумової працездатності, стан нервової системи. Фізіологічними критеріями соціальної адаптації студентів ЗВО є рівень фізичної працездатності,

²² В.Л. Бозаджиев, Ценностные ориентации как фактор адаптации студентов младших курсов к обучению в вузе (на материале подготовки психологов): дис. ... канд. пед. наук. Челябинск, 2003. С. 113.

²³ Л.Ю. Кримчак, Проблеми соціальної адаптації дітей-сиріт професійно-технічних навчальних закладів до майбутньої життєдіяльності. *Вісник ДНУ. Педагогіка і психологія*. 2001. № 7. С. 123.

²⁴ С.А. Дмитриенко, Адаптация студентов образовательного учреждения среднего профессионального образования к будущей профессиональной деятельности : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. Омск, 2007. С. 11-12.

артеріального тиску, стан серцево-судинної системи при фізичному навантаженні у динаміці²⁵.

До показників соціальної адаптації дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, В. Кузьміна та С. Дмитрієнко відносять: спроможність дитини задіювати компенсаторні можливості організму, активізувати наявні фізіологічні резерви для вирішення проблем власного саморозвитку, життєвої компетенції; набуття навичок саморегулювання почуттів і станів, засвоєння засобів гармонізації внутрішніх конфліктів; розвиненість комунікативної та емоційно-вольової сфери; здатність до оптимістичного сприйняття життя та орієнтації на успіх; адекватність самооцінки; набуття необхідного соціального досвіду, навичок групових взаємин, розвиненість механізмів вольової регуляції поведінки; громадська активність, взаємини у колективі (соціометричний статус), задоволеність взаємостосунками і ступінь входження в них; сформованість умінь самостійної роботи; здатність до свідомого професійного самовизначення відповідно до своїх особистісних можливостей; усвідомлення пріоритетних життєвих цінностей; відповідальне ставлення та здатність до самореалізації життєвого процесу і власного саморозвитку загалом; уміння будувати життя за власним проектом²⁶.

Однією з умов адаптації дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків сприяють до навчання у ЗВО є матеріальне забезпечення та належний соціальний захист: забезпечення єдиними квитками та гарячим харчуванням згідно чинного законодавства, належні умови проживання в гуртожитку, медичний супровід, організоване дозвілля та визначене місце перебування під час канікул та святкових днів. Водночас для ефективної адаптації таких студентів важливою є злагоджена робота куратора групи, студентського активу, психологічної служби ЗВО та надання психологічної допомоги опікунам або/чи тим, хто їх замінює в покращенні стосунків з дітьми-сиротами.

Соціальна адаптація дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування охоплює три основних складових, які відображають основні напрямки взаємодії особистості з навчально-виховним середовищем, а саме: адаптацію до навчально-виховної діяльності (занять; навчальних традицій, режиму тощо); адаптацію до соціального середовища (викладачів, методистів, одногрупників та ін.); адаптацію до власної соціальної ролі «Я – сту-

²⁵ І.І. Бойко, Психологічна адаптація підлітка до нових умов навчання. *Психологія*. 2009. Вип. 2 (5). С. 92-95.

²⁶ В.М. Кузьміна, Особенности социально-психологической адаптации студентов в вузе: дис. ... канд. психол. наук. Курск, 2006. С. 103-104; С.А. Дмитриенко, Адаптация студентов образовательного учреждения среднего профессионального образования к будущей профессиональной деятельности: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. Омск, 2007. 20 с.

дент ЗВО». Робота з цією категорією студентів у ЗВО здійснюється за такою соціально-педагогічною технологією: 1) всебічна діагностика особистості; 2) визначення завдань корекційної та профілактичної роботи; 3) вибір шляхів корекції та профілактики; 4) визначення змісту роботи; 5) вибір ефективних засобів, прийомів і методів для роботи; 6) корекційна та профілактична робота; 7) оцінка результатів проведеної роботи.

Шляхи адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах ЗВО: 1) *соціальна адаптація* пов'язана з формуванням свідомого ставлення до власних проблем та знаходження варіантів їх вирішення, а також прийняття нового соціального статусу; 2) *адаптація навчально-виховного середовища ЗВО* (робота з педагогічними працівниками, психологом, опікунами для ліквідації та профілактики дезадаптаційних процесів; створення у ЗВО відповідного соціального середовища, спрямованого на позитивне ставлення до дітей-сиріт, усвідомлення їхніх соціальних та особистісних проблем і налаштування на сприяння їхній соціальній адаптації); 3) *особистісна адаптація* студентів шляхом підвищення соціальної активності та навчальної мотивації, вироблення студентом оцінок і уявлень про ситуації, які відповідають ціннісним орієнтаціям і зразкам поведінки нової групи (зміна соціальних установок, мотивів і цілей особистості); 4) *емоційна адаптація* шляхом формування навичок саморегуляції, конструктивного формовияву емоцій, пониження психічної напруженості, підвищення рефлексії, самоповаги та самоприйняття.

Основними *формами та методами роботи* з соціальної адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування є психодіагностичне обстеження, психолого-педагогічне консультування, бесіда, соціально-психологічний тренінг, моделювання та аналіз конкретних проблемних ситуацій, корекційно-розвивальні вправи, елементи психотерапії тощо.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Соціальна адаптація на етапі професійної підготовки – це процес, в якому особистість з одного боку, задовольняє свої потреби й очікування щодо навчання, умов його здійснення та, з іншого боку, – підкоряється вимогам, які до неї ставить освітній заклад, навчальне середовище, ті соціальні групи, під контролем і участю яких відбувається навчальна діяльність індивіда. У цьому випадку, соціальну адаптацію особистості можна розглядати як двобічний процес, в основі якого лежить поєднання зовнішнього об'єктивно-нормативного та внутрішнього суб'єктивно-особистісного, активного та пасивного, продуктивного і репродуктивного, змінюваного й такого, що змінюється²⁷.

²⁷ В.Н. Бородулин, Психологическое обеспечение адаптации студентов к обучению в вузе: пособие. Таганрог, 2006. С. 67.

Адаптацію особистості дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування на етапі освітньо-професійної підготовки тлумачимо як складний та суперечливий процес, спрямований на створення в освітньому середовищі закладу умов, які задовольняють психофізіологічні, освітні, соціально-психологічні та особистісні потреби студентської молоді, забезпечують її входження до освітнього середовища та зближують їх цінності, тим самим виступаючи складовою соціалізації.

Змістовим підґрунтям діяльності ЗВО з соціальної адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування є професійна комплексна психолого-педагогічна допомога, в основу якої покладено принцип поєднання психофізіологічної (медичної, психічної), освітньої (педагогічної) та соціально-психологічної програм, що базується на діагностиці, індивідуальній реабілітації, корекції та терапії, соціально-педагогічній діяльності, яка задовольняє соціальні й особистісні потреби та інтереси дітей-сиріт, забезпечує їх всебічний розвиток, прагнення до самореалізації та самовдосконалення.

Виконане дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми соціальної адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування на етапі освітньо-професійної підготовки у ПТНЗ. До перспективних напрямів досліджень відносимо розробку шляхів розвитку і програми адаптації студентів-сиріт в гендерному аспекті.

* * *

Психологічні особливості соціальної взаємодії та адаптації дітей-сиріт й дітей позбавлених батьківського піклування у ЗВО України

(анотація)

У статті здійснено критичний аналіз переваг і недоліків основних наукових підходів (психоаналітичний, гуманістичний, необіхевіоральний, когнітивний та ін.) до вирішення проблеми соціальної адаптації дітей-сиріт, а також розкрито сутнісне наповнення категорійно-понятійного поля з піднятої проблематики. Автори на основі порівняльного аналізу нормативних документів і методичних матеріалів для забезпечення процесу навчання дітей-сиріт здійснили теоретичне моделювання та узагальнення основних причин дезадаптації дітей сиріт у ЗВО, а також запропонували систематику соціально-психологічних чинників та умов ефективної адаптації. Також у ході дослідження обґрунтовано класифікацію видів соціальної адаптації та психологічні механізми її перебігу. Це, своєю чергою, дало змогу ранжувати рівні адаптації (підлеглості, пристосованості, включеності; цілеспрямо-

ваний конформізм, взаємна терпимість, акомодация, асиміляція), здійснити методологічне узагальнення критеріїв і показників соціальної адаптації, а також напрацювати основні шляхи її оргтехнологічного забезпечення (соціальна адаптація, адаптація навчально-виховного середовища, особистісна адаптація, емоційна адаптація).

Список використаних джерел

- Архипова А.А., Социально-педагогическое сопровождение детей, оставшихся без сопровождения родителей, в процессе социализации: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Санкт Петербург, 2010. / Arhipova, A.A. (2010). Sotsialno-pedagogicheskoe soprovozhdenie detey, ostavshisya bez soprovozhdeniya roditeley, v protsesse sotsializatsii [Social and pedagogical support of unaccompanied children in the process of socialization]. Extended abstract of candidate's thesis. Sankt Peterburg [in Russian].
- Байтингер И.Е., Основные теоретические подходы к понятию «социальная адаптация детей-сирот». Сб. научных статей аспирантов ЧГПУ. Челябинск: ЧГПУ, 2009. С. 132-134 / Baytinger, I.E. (2009). Osnovnyie teoreticheskie podhodyi k ponyatiyu «sotsialnaya adaptatsiya detey-sirot» [The main theoretical approaches to the concept of «social adaptation of orphans»]. Sb. nauchnyih statey aspirantov CHGPU – Collection of scientific articles of postgraduate students of CSPU. (pp. 132-134.). CHelyabinsk: CHGPU [in Russian].
- Балл Г.А., Понятие адаптации и его значение для психологии личности. Вопросы психологии. 1989. №1. С. 92-100 / Ball, G.A. (1989). Ponyatie adaptatsii i ego znachenie dlya psihologii lichnosti [The concept of adaptation and its significance for personality psychology]. Voprosyi psihologii – Psychology issues, 1, 92-100 [in Russian].
- Белкина Л.В., Социальная адаптация учащихся в образовательной системе многопрофильного лицея: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Ростов-на-Дону, 1999. 20 с. / Belkina, L.V. (1999). Sotsialnaya adaptatsiya uchashchisya v obrazovatelnoy sisteme mnogoprofilnogo litseya [Social adaptation of students in the educational system of a multidisciplinary lyceum]. Extended abstract of candidate's thesis. Rostov-na-Donu [in Russian].
- Бобылева И.А., Педагогические условия постинтернатной адаптации выпускников образовательных учреждений для детей-сирот и детей, лишенных родительского попечения: дис. ... канд. пед. наук. Владимир, 2011. 188 с. / Bobyleva, I.A. (2011). Pedagogicheskie usloviya postinternatnoy adaptatsii vyipusknikov obrazovatelnyih uchrejdeniy dlya detey-sirot i detey, lishennyih roditelskogo popecheniya [Pedagogical conditions of post-boarding adaptation of graduates of educational institutions for orphans and children deprived of parental care]. Candidate's thesis. Vladimir [in Russian].
- Бозаджиев В.Л., Ценностные ориентации как фактор адаптации студентов младших курсов к обучению в вузе (на материале подготовки психологов): дис. ... канд. пед. наук. Челябинск, 2003. 222 с. / Bozadjiev, V.L. (2003). TSennostnyie orientatsii kak faktor adaptatsii studentov mladshih kursov k obucheniyu v vuze (na materiale podgotovki psihologov) [Value orientations as a factor of adaptation of junior students to university studies (based on the training of psychologists)]. Candidate's thesis. CHelyabinsk [in Russian].
- Бойко І.І., Психологічна адаптація підлітка до нових умов навчання. Психологія. К., 2009. Вип. 2 (5). С. 92-95. / Boiko, I.I. (2009). Psykholohichna adaptatsiia pidlitka do novykh umov navchannia. [Psychological adaptation of a teenager to new learning conditions]. Psykholohiia – Psychology, (Vols. 2 (5)), 92-95 [in Russian].

- Бородулин В.Н., Психологическое обеспечение адаптации студентов к обучению в вузе: пособие. Таганрог, 2006. 212 с. / Borodulin, V.N. (2006). *Psikhologicheskoe obespechenie adaptatsii studentov k obucheniyu v vuze* [Psychological support of students' adaptation to university studies]. Taganrog [in Russian].
- Бохонкова Ю., Деякі методологічні аспекти аналізу закономірностей адаптації студентів-першокурсників до умов навчальних закладів. Освіта на Луганщині. 2006. № 1. С. 15-18 / Bokhonkova, Yu. (2006). *Deiaki metodolohichni aspekty analizu zakonomirnostei adaptatsii studentiv-pershokursnykiv do umov navchalnykh zakladiv* [Some methodological aspects of the analysis of regularities of adaptation of first-year students to conditions of educational institutions]. *Osvita na Luhanshchyni – Education in Luhansk region*, 1, 15-18 [in Ukrainian].
- Бревнова В.М., Социальная адаптация воспитанников детского дома средствами социально-педагогической деятельности : метод. пособ Омск: ОГПУ, 2008. 82 с. / Brevnova, V.M. (2008). *Sotsialnaya adaptatsiya vospitannikov detskogo doma sredstvami sotsialno-pedagogicheskoy deyatelnosti* [Social adaptation of inmates of the orphanage by means of social and pedagogical activity]. Omsk: OGPU [in Russian].
- Варламова А.Я., Школьная адаптация : 2-е изд., перераб. и доп. Волгоград: ВолГУ, 2005. 204 с. / Varlamova, A.YA. (2005). *SHkolnaya adaptatsiya* [School adaptation]. Volgograd: VolGU [in Russian].
- Возрастные стандарты социализации детей-сирот / под ред. А. Беляевой. Москва: Владос, 2009. 254 с. / Belyaeva, A. (2009). *Vozrastnyie standartyi sotsializatsii detey-sirot* [Age standards of socialization of orphans]. Moskva: Vlados [in Russian].
- Галус О.М., Жити по-новому: проблема адаптації першокурсників до навчання у ВНЗ та її педагогічні основи. Гуманітарні науки. 2004. № 2. С. 46-52 / Halus, O.M. (2004). *Zhyty po-novomu: problema adaptatsii pershokursnykiv do navchannia u VNZ ta yii pedahohichni osnovy* [Living in a new way: the problem of adaptation of freshmen to study at the university and its pedagogical foundations]. *Humanitarni nauky – Humanities*, 2, 46-52 [in Ukrainian].
- Гірняк А., Поняттєво-категорійне поле і наукові підходи до розуміння взаємодії у психології. Психологія і суспільство. 2017. № 3. С. 112-126 / Hirniak, A. (2017). *Poniattievo-katehoriine pole i naukovi pidkhody do rozuminnia vzaємodii u psykhologii* [Conceptual and categorical field and scientific approaches to understanding interaction in psychology]. *Psykhologhiia i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 112-126 [in Ukrainian].
- Данилова З. Г., Профессионализация и ресоциализация детей-сирот в профессиональном колледже: монография. Москва: НИИРПО, 2018. 226 с. / Danilova, Z. G. (2018). *Professionalizatsiya i resotsializatsiya detey-sirot v professionalnom kolledje* [Professionalization and resocialization of orphans in a vocational college]. Moskva: NIIRPO [in Russian].
- Дичев Т.Г., Методологические и социальные проблемы адаптации человека : автореф. дис. ... канд. философ. наук. Москва, 1973. 24 с. / Dichev, T.G. (1973). *Metodologicheskie i sotsialnyie problemyi adaptatsii cheloveka* [Methodological and social problems of human adaptation]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moskva [in Russian].
- Дмитриенко С.А., Адаптация студентов образовательного учреждения среднего профессионального образования к будущей профессиональной деятельности: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. Омск, 2007. 20 с. / Dmitrienko, S.A. (2007). *Adaptatsiya studentov obrazovatel'nogo uchrejdeniya srednego professional'nogo obrazovaniya k budushechey professional'noy deyatelnosti* [Adaptation of students of an educational institution of secondary vocational education to future professional activities]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Omsk [in Russian].

- Засорина Л.Н., Социально-психологическая адаптация учащихся ПТУ. Личность и деятельность: Экспериментальная и прикладная психология. 1982. Вып. II. С. 151-159 / Zasorina, L.N. (1982). Sotsialno-psihologicheskaya adaptatsiya uchashihsya PTU [Socio-psychological adaptation of vocational school students]. *Lichnost i deyatelnost: Eksperimentalnaya i prikladnaya psihologiya – Personality and Activities: Experimental and Applied Psychology*, 2, 151-159 [in Russian].
- Крау Э., Начальная профессиональная адаптация и пути ее определения. Вопросы психологии. 1992. №1. С. 56-65 / Krau, E. (1992). Nachalnaya professionalnaya adaptatsiya i puti ee opredeleniya [Initial professional adaptation and ways to define it]. *Voprosyi psihologii – Psychology issues*, 1, 56-65 [in Russian].
- Кримчак Л.Ю., Проблеми соціальної адаптації дітей-сиріт професійно-технічних навчальних закладів до майбутньої життєдіяльності. Вісник ДНУ. Педагогіка і психологія. 2001. № 7. С. 122-125 / Krymchak, L.Yu. (2001). Problemy sotsialnoi adaptatsii ditei-syrit profesiino-tekhnichnykh navchalnykh zakladiv do maibutnoi zhyttiediialnosti [Problems of social adaptation of orphans of vocational schools to future life]. *Visnyk DNU. Pedagogika i psykhologhiia – DNU Bulletin. Pedagogy and psychology*, 7, 122-125 [in Ukrainian].
- Кузьмина В.М., Особенности социально-психологической адаптации студентов в вузе: дис. ... канд. психол. наук. Курск, 2006. 176 с. / Kuzmina, V.M. (2006). Osobennosti sotsialno-psihologicheskoy adaptatsii studentov v vuze [Features of the socio-psychological adaptation of students at the university]. *Candidate's thesis. Kursk* [in Russian].

Георгій Попов

Міжнародна Кадрова Академія (Київ, Україна)

ORCID: 0000-0001-5938-0528

Першочергові заходи захисту дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства, вчиненого із використанням електронних засобів комунікації

Сім'я, дитинство, материнство та батьківство охороняються державою (ч. 3 ст. 51 Конституції України). Сьогодні завдяки сучасним технічним досягненням можливо, не виходячи зі свого помешкання, сплатити за комірне, придбати побутову техніку або започаткувати нові знайомства. Перехід навчання на онлайн-платформи сприяє дедалі більш тривалому перебуванню дітей у мережі Інтернет та соціальних мережах. При цьому ані батьки, ані діти часом не замислюються про небезпеки, на які вони можуть наразитися будь-якої хвилини. Так, за даними міжнародного дослідницького проекту ESPAD, у 2019 році лише 6,7% опитаних підлітків в Україні не користувались соціальними мережами. Майже 45% підлітків проводять у соціальних мережах до 3 годин на день, а ще приблизно 50% – 4 та більше годин.¹

Проблема захисту прав і свобод дітей завжди актуальна і наднаціональна. Зокрема, у Конвенції ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року визначено, що в усіх діях стосовно дітей першочергову увагу потрібно приділяти якнайкращому забезпеченню їхніх інтересів.

Аналіз чинного законодавства і стану протидії сексуальному насильству стосовно дітей в Україні з використанням електронних пристроїв та систем свідчить про те, що наше суспільство сьогодні не готове комплексно протистояти цьому негативному явищу сучасного світу, а національне законодавство потребує свого наближення до передового досвіду інших країн.

Необхідно зауважити, що з розвитком суспільства та сучасних технологій світовій спільноті доводиться стикатися з новими викликами. Йдеться і про захист дітей у цифровому середовищі. Так, у Преамбулі до Конвенції про кіберзло-

¹ Безпека дітей в Інтернеті. Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/pozashkilna-osvita/vihovna-robita-ta-zahist-prav-ditini/bezpeka-ditej-v-interneti>.

чинність від 23 листопада 2001 року визначено, що цей міжнародний документ передбачає: зупинення дій, спрямованих проти конфіденційності, цілісності та доступності комп'ютерних систем, мереж і даних, а також дій, пов'язаних зі зловживаннями цими системами, мережами і даними, шляхом встановлення кримінальної відповідальності за таку поведінку; надання повноважень, достатніх для ефективної боротьби з цими кримінальними правопорушеннями шляхом сприяння їхньому виявленню, розслідуванню та переслідуванню як на внутрішньодержавному, так і міжнародному рівнях; укладення домовленостей про швидке й надійне міжнародне співробітництво.

Відповідно до Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуального насильства та сексуальної експлуатації (CETS № 201), прийнятої у жовтні 2007 року, цілями вказаного міжнародного документа є:

- «а) запобігання сексуальній експлуатації та сексуальному насильству стосовно дітей і боротьба із цими явищами;
- б) захист прав дітей, які стали жертвами сексуальної експлуатації та сексуального насильства;
- с) сприяння національному та міжнародному співробітництву в боротьбі із сексуальною експлуатацією та сексуальним насильством стосовно дітей».

У додатку до Рекомендації СМ/Rec (2018) 7 Комітету міністрів державам-членам про принципи дотримання, захисту та реалізації прав дитини в цифровому середовищі від 4 липня 2018 року (далі – Рекомендація СМ/Rec (2018) 7) визначено, що згідно з цими керівними принципами передбачено надання допомоги відповідним заінтересованим сторонам в реалізації прав, закріплених у міжнародних та європейських конвенціях і стандартах у галузі прав людини, з урахуванням практики Європейського суду з прав людини. А саме: «а) спрямовувати держави у формуванні законодавства, політики й інших заходів щодо сприяння реалізації повного спектра прав дитини в цифровому середовищі та розгляду повного спектра способів, якими цифрове середовище впливає на благополуччя дітей і здійснення прав людини; б) сприяти розробці, втіленню та моніторингу державами комплексного стратегічного та скоординованого підходу, що відображає підходи, передбачені цими керівними принципами; с) забезпечити, щоби держави вимагали від підприємств та інших відповідних заінтересованих сторін бути відповідальними за дотримання прав дитини в цифровому середовищі та заохочувати їх підтримувати і просувати такі права; d) забезпечити узгоджені дії та співробітництво на національному та міжнародному рівнях щодо поваги, захисту і реалізації прав дитини у цифровому середовищі».

Саме тому розширення співпраці з міжнародними організаціями й установами має стати одним із напрямів посилення ефективності захисту прав

і свобод дітей у цифровому середовищі. При цьому необхідно наголосити, що в основу такої роботи потрібно покласти не копіювання правових норм і досвіду інших країн, а їх ґрунтовний аналіз, вироблення власних підходів до захисту дітей із урахуванням національних реалій і вже наявних правових механізмів. Приміром, надзвичайно дієвою убачається модель відповіді на порушення прав і свобод дітей у вказаній сфері «Запобігання та подолання сексуальної експлуатації та насильства стосовно дітей» (Preventing and Tackling Child Sexual Exploitation and Abuse (CSEA)).

Необхідно зауважити, що відповідно до п. 21 Стратегії Ради Європи з прав дитини (2016–2021 рр.) через комп'ютери, ігрові консолі, планшети або смартфони цифрове середовище надає дітям багато можливостей. Доступ до мережі Інтернет і цифрова грамотність уже сьогодні розглядаються як складова прав дитини, зокрема на свободу вираження поглядів, на освіту.

Однак цифрове середовище пропонує дитині і шкідливий контент та його наслідки, конфіденційність і питання захисту даних, інші ризики, враховуючи й сексуальне насильство онлайн та надмірний вплив сексуальних зображень. У деяких випадках (як-от: кібер-булінг, самовикриття) власна поведінка дітей в Інтернеті може завдати шкоди іншим і становити для них небезпеку. Батьки і вчителі докладають зусиль, щоби встигати за розвитком технологій, але, так би мовити, розрив між поколіннями стає дедалі більш очевидним.

Також важливо звернути увагу на те, що у Державній соціальній програмі «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на період до 2021 року» одним із пріоритетних напрямів діяльності органів державної влади і громадянського суспільства визначено створення безпечного інформаційного простору для дітей, а саме: забезпечення захисту персональних даних дитини й іншої конфіденційної інформації про неї; забезпечення безпеки дітей в інформаційному просторі; впровадження системи соціально-педагогічної роботи з батьками з питань безпеки дітей в інформаційному просторі.

Таким чином, одним із напрямів запобігання та боротьби з такими правопорушеннями має стати широка інформаційна кампанія із висвітлення, зокрема: прав дітей і загроз, наявних для них у цифровому середовищі; системи інформації про державні та недержавні установи й організації, які здійснюють діяльність у вказаній сфері та можуть надати професійну консультацію і допомогу постраждалим; національних гарячих ліній.

Не менш актуальним напрямом протидії порушенням прав і свобод дітей у контексті досліджуваної тематики є і розробка спеціалізованих навчальних програм для оперативних працівників та слідчих Національної поліції, Державного бюро розслідувань, Служби безпеки України, суддів, прокурорів та адвокатів. Так, згідно з п. 109 додатка до Рекомендації CM/Rec (2018) 7

державам-членам необхідно виділити належні ресурси і забезпечити початкове та постійне навчання співробітників правоохоронних органів, членів судової системи і фахівців, які працюють із дітьми та для дітей. Проведення таких тренінгів має сприяти: покращенню знань про права дитини в цифровому середовищі; запобіганню ризиків, із якими діти стикаються у мережі Інтернет; розпізнанню сигналів про те, що дитина може стати жертвою онлайн шкоди, насильства, зловживання та експлуатації, а також виробленню кроків, які необхідно у зв'язку з цим зробити.

Окрім спеціалізованих навчальних дисциплін, викладання яких здійснюється безпосередньо у закладах вищої освіти, вбачається за доцільне проведення спільних (міжвідомчих) занять – тренінгів, семінарів, круглих столів тощо, – із залученням суддів, прокурорів, адвокатів та слідчих. Спільне навчання дасть змогу сформувати у зазначених категорій учасників однакове бачення проблеми, наявних практик боротьби з насильницькими злочинами стосовно дітей із застосуванням електронних засобів комунікації та цифрових систем.

Також доцільно вказати на міжнародну співпрацю як напрям посилення ефективності протидії сексуальній експлуатації та сексуальному насильству стосовно дітей із використанням електронних засобів комунікації. Так, зазначаючи про розширення співпраці з міжнародними установами та організаціями, варто наголосити на можливостях Міжнародної організації кримінальної поліції «Інтерпол» щодо протидії сексуальній експлуатації та сексуальному насильству стосовно дітей із використанням електронних засобів комунікації.

Потрібно зауважити, що Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Ланцаротська конвенція (ратифікована Україною у 2012 році)) встановлює, що сексуальна експлуатація дітей та сексуальне насильство стосовно дітей охоплює поведінку, зазначену у ст.ст. 18-23 цієї Конвенції, а саме: сексуальне насильство; правопорушення, що стосуються дитячої проституції; правопорушення, що стосуються дитячої порнографії; правопорушення, що стосуються участі дитини в порнографічних виставах; розбещення дітей; домагання дитини для сексуальних цілей (грумінг).

Про відсутність у національному законодавстві відповідальності за «грумінг», «сексторшен» тощо вже неодноразово наголошували вчені та практики. Однак діти потребують захисту від цих явищ вже сьогодні і зараз.

Отже, звернімо увагу на існуючі норми кримінального законодавства, за якими можливе притягнення до відповідальності осіб, які вчиняють дії за допомогою мережі Інтернет і соціальних мереж, що мають наслідком порушення статевої свободи та недоторканості малолітніх і неповнолітніх осіб. Так, наприклад, у 2019 році на розгляді у судах першої інстанції перебувало

175 кримінальних проваджень за ознаками злочину, передбаченого ст. 156 КК України «Розбещення неповнолітніх» (95 проваджень отримано у 2019 році), у яких постановлено 55 вироків, 54 особи засуджено, 1 особу виправдано². Разом з тим далеко не всі дії, що охоплені диспозицією ст. 156 КК України, здійснені із використанням електронних ресурсів, оскільки, на превеликий жаль, такі дії характеризуються латентністю, складністю ідентифікації особи, яка їх вчинила, а також необхідністю залучення передових технічних ресурсів та висококваліфікованих спеціалістів.

Тим часом звернімо увагу на ч. 1 ст. 156 КК України, що передбачає відповідальність за вчинення розпусних дій стосовно особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку. Ланцаротська конвенція визначає, що розбещення дітей стосується ситуацій, коли дитина, яка не досягла віку сексуальної зрілості, спостерігає за будь-якою діяльністю сексуального характеру. Це не означає, що дитина повинна брати участь у сексуальній діяльності. Сам факт того, що дитина стала свідком таких дій, повинен каратися в межах кримінального правопорушення. У п. 17 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» від 30 травня 2008 року № 5 вказано, що розпусні дії, відповідальність за які передбачено у ст. 156 КК України, повинні мати сексуальний характер і можуть бути у виді фізичних дій або інтелектуального розбещення. Такі дії спрямовані на задоволення винною особою статевої пристрасті або на збудження у особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку, статевого інстинкту.

Потрібно зазначити, що використання в ході вчинення розпусних дій творів, зображень або інших предметів порнографічного характеру кваліфікується за сукупністю злочинів, передбачених відповідними частинами ст.ст. 156 КК України і 301 КК України. Так, зокрема, ч. 2 ст. 301 «» КК України передбачає відповідальність за збут неповнолітнім чи розповсюдження серед них творів, зображень або інших предметів порнографічного характеру. Крім того, в ч. 4 ст. 301 КК України встановлено відповідальність за дії, передбачені в ч. 1 та ч. 2 цієї статті, вчинені щодо творів, зображень або інших предметів порнографічного характеру, що містять дитячу порнографію, або примушування неповнолітніх до участі у створенні творів, зображень або кіно- та відеопродукції, комп'ютерних програм порнографічного характеру.

Доцільно зауважити, що проведення окремих слідчих дій у наведених провадженнях має свою специфіку. Так, до проведення огляду або обшу-

² Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2019 рік № 1-к [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://court.gov.ua/userfiles/media/dsapresslujba2019/dsapresslujba2020/1k2019.xlsx>.

ку необхідно залучати спеціалістів, які мають відповідні знання і навички. Наприклад, ідеться про спеціалістів у сфері комп'ютерної техніки. При цьому в ст. 227 КПК України визначено, що обшук або огляд житла чи іншого володіння особи, обшук особи здійснюються з обов'язковою участю не менше двох понятих незалежно від застосування технічних засобів фіксування відповідної слідчої (розшукової) дії. До обшуку у вказаних кримінальних провадженнях доцільно залучати понятих, які хоча б на рівні користувача володіють певними знаннями у сфері комп'ютерної техніки.

Вкрай важливе значення для встановлення об'єктивних обставин вчинення наведених кримінальних правопорушень мають вчасно призначені експертизи, зокрема такі, як: судово-медична, судово-психіатрична, психологічна, мистецтвознавча, портретна.

Так, мистецтвознавча експертиза має важливе значення для кваліфікації дій особи за ознаками злочину, передбаченого ст. 301 КК України. До числа об'єктів такої експертизи належать предмети антикваріату та твори монументального і станкового живопису, графіки, декоративно-ужиткового мистецтва, пам'ятки архітектури, скульптури, дрібної пластики, музичні інструменти, нотна література; нумізматики, фалеристика, геральдика та вексилологія (герби, прапори); друкована продукція, аудіо- та відеозаписи, фотографія. Одним із основних завдань мистецтвознавчої експертизи є визначення відповідності продукції вимогам законодавства про захист суспільної моралі (п.п. 7.1, 7.2. Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, наказ Міністерства юстиції України 08.10.1998 № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 № 1950/5)).

Вирішенню питання про доцільність проведення експертизи повинна передувати оцінка наявних матеріалів у провадженні та наявних зразків (у тому числі їх придатність для проведення експертного дослідження), що можуть бути предметом експертного дослідження.

У контексті представленої публікації слід наголосити на тому, що спілкування з дітьми, які постраждали від розпусних дій або ж дій сексуального характеру, мають особливості. Тому у таких випадках необхідно враховувати вимоги КПК України (зокрема, що стосується залучення психолога), а також рекомендації психологів про спілкування з такою категорією постраждалих з урахуванням вікових особливостей, інноваційних методик (наприклад, «Зелена кімната»). При цьому слід наголосити, що часом діти можуть не розуміти, що вчинені стосовно них певні дії мають протиправний характер, а наслідки могли бути набагато гіршими, аніж обмін «невинними» фото або відео.

Надзвичайно важливими є повне і всебічне встановлення всіх обставин справи під час досудового слідства та судового розгляду, дотримання вимог

матеріального та процесуального права. Не є винятком і згадана категорія проваджень. Так, узагальнюючи наявну судову практику, до найбільш поширених порушень можна віднести:

- порушення вимог законодавства під час проведення огляду та обшуку;
- порушення вимог законодавства щодо зберігання речових доказів та направлення їх на проведення експертних досліджень;
- недотримання вимог ст. 290 КПК України під час відкриття матеріалів іншій стороні.

Підвищенню ефективності захисту прав дітей сприяє й проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Ланцаротської Конвенції)» (реєстр. № 3055). Так, законопроектом пропонується зміни до:

- 1) Кримінального кодексу України, а саме, встановити кримінальну відповідальність за:
 - «Вчинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку» (нова редакція статті 155 КК України);
 - «Домагання дитини для сексуальних цілей» (доповнити КК новою статтею 156-1 України);
 - «Свідоме одержання доступу, придбання, володіння, виготовлення або розповсюдження дитячої порнографії» (доповнити КК новою статтею 301-1 КК України);
 - «Свідоме одержання доступу до дитячої порнографії, володіння нею, її придбання, ввезення, виготовлення, збут або розповсюдження» (доповнити КК новою статтею 301-2 КК України);
- 1) Кримінальний процесуальний кодекс України доповнити положеннями про те, що кримінальне провадження щодо злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості малолітньої або неповнолітньої особи має бути здійснено невідкладно і розглянуто в суді першочергово, та передбачити додаткові гарантії врахування найкращих інтересів дитини при проведенні допиту (статті 28, 224 КПК України у редакції проекту)
- 2) Закону України «Про охорону дитинства», а саме, запровадження особливого механізму запобігання (профілактики) насильства над дітьми для працівників, що з ними контактують, та конкретизувати заходи щодо захисту дітей, які постраждали від сексуального насильства або стали його свідками (зміни до статей 3, 10 та 30-2).

Отже, невідкладного оновлення потребує нормативно-правова база, яка б відповідала сучасним вимогам і створювала базис для ефективного попередження сексуального насильства щодо дітей та його попередження.

Узагальнюючи наведене вище першочерговими заходами захисту дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства, вчиненого із використанням електронних засобів комунікації повинні стати:

- запровадження єдиних стандартів (Концепції) навчання фахівців у сфері ювенальної юстиції;
- комплексна інформаційна діяльність (підвищення рівня свідомості та обізнаності батьків і дітей, працівників сфери освіти та охорони здоров'я; постійне інформування в закладах освіти дітей про можливі правові наслідки вчинених ними правопорушень, а також існуючі загрози у мережі Інтернет);
- залучення дітей до спортивних та інших гуртків, в тому числі інформаційної та цифрової спрямованості задля їх розвитку, запровадження системи заохочення за участь дітей в таких заходах;
- вивчення позитивного зарубіжного досвіду та його адаптація з урахуванням національних потреб;
- розширення співпраці з міжнародними урядовими і неурядовими організаціями й установами;
- запровадження ефективного державного контролю за інформацією, яка носить антисоціальний, насильницький, розпусний, порнографічний, кримінальний характер з можливістю її оперативного блокування;
- запровадження загальнодержавної наукової програми з вивчення проблем захисту дітей від сексуального насильства та сексуальної експлуатації;
- створення єдиного координаційного центру (органу) (або ж надання існуючому відповідних повноважень). Таким органом, наприклад, може бути прокуратура, що вже наділена координаційними повноваженнями.

Таким чином, підводячи підсумок, слід підкреслити, що лише комплексна та консолідована діяльність державних та недержавних інституцій, а також співпраця міжнародних та національних організацій дозволить мінімізувати прояви насильницьких дій щодо дітей та ефективно протидіяти такому, вкрай негативному, явищу сучасного світу, як насильство щодо дітей, що вчинюється з використанням електронних засобів комунікації та інформаційних систем.

* * *

Priority measures to protect children from sexual exploitation and sexual violence committed through electronic means of communication

(summary)

The article outlines ways to increase the effectiveness of counteraction to child sexual exploitation and abuse by using electronic communication means in the context of law enforcement activities, as well as the content of measures to optimize the protection of children's rights and freedoms in this area. The author says about necessary to conduct joint, interagency, training (seminars, round tables, etc.) involving investigators, prosecutors and judges. Joint training will allow the participants in the specified categories to form the same vision of the problem, the existing practice of combating violent crimes against children through the use of electronic communication and digital systems. Author identifies the following directions for increasing the effectiveness of counteraction to child sexual exploitation and sexual abuse by using electronic communication means: raising awareness of parents and children, studying foreign experience and adapting it to national needs, expanding cooperation with international governmental and non-governmental organizations and institutions, developing and introducing specialized courses for professionals, who are responsible for preventing and combating to the specified categories of offenses.

Список використаних джерел

Безпека дітей в Інтернеті. Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/pozashkilna-osvita/vihovna-robotata-zahist-prav-ditini/bezpeka-ditej-v-interneti>.

Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2019 рік № 1-к [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://court.gov.ua/userfiles/media/dsapresslujba2019/dsapresslujba2020/1k2019.xlsx>.

Ірина Левандовська

West Ukrainian National University (Ukraine, Ternopil)

ORCID: 0000-0002-0895-5501

Improvement of students' communicative competence by increasing motivation in learning foreign languages

Modern processes of market globalization of intellectual work and services form new, higher requirements for the educational and professional level of an individual. With the expansion of international relations, professionals who know foreign language and have intercultural communication skills at the level of international standards are the most competitive in professional sphere. Communicative competence helps the specialist to solve effectively various tasks related to his/her professional activity. One of the most important features of higher education is the growing importance of competence of the future specialist with high level of communicative competence, because the solution of social and personal problems depends on the effective communication.

After studying the model of professionally speaking personality of future specialists, which is created and extrapolated to the process of professional training in higher education on the basis of competency approach, we conclude that it is appropriate to distinguish such components: professional competence - knowledge, skills and abilities; speaking competence - knowledge of the use of language norms, its functioning; developed speech - the ability to build texts for different purposes, to use formulas of speech etiquette in accordance with communication situations and personal characteristics of interlocutors; communicative competence - a set of knowledge about communication, skills and abilities that will help to understand situations of verbal and nonverbal behavior; language competence - knowledge of language units, language norms, the ability to use them in practice.

Therefore, it is necessary to combine personality-oriented and competency-based approaches when training and educating the future professionals in order to achieve the high level of their professionalism, in particular to the formation of professionally speaking personality of future professionals. It should promote a more purposeful, harmonious development of the individual, taking into account his/her creative and professional potential. An innovative component of personality-oriented and competence-based approaches in future professionals

training should be professional competence in general and professionally speaking competence in particular. The formation of professionally speaking competence of a specialist, who is capable to realize his/her potential, is socially stable and mobile at the same time, capable to adaptation and designing, successful in personal and professional spheres is a valuable result of modern higher education, which is characterized by humanization and social orientation. Mastering personality-oriented and competency-based approaches will increase the adaptability of graduates to their professional activities.

The culture of professional communication is the basis of professional and socio-cultural activities of a specialist, which is determined by a set of values, norms of professional behavior, general and professional etiquette in the processes of inter-subjective interaction at the information and interactive levels in decision making. It should be noted that vocational training is an important means of forming a professional orientation, obtaining additional information about the future profession, as well as a means of forming and developing the professional interests of future professionals.

For future professionals in the field of economy the knowledge of foreign language in particular English language is important both for education and for further career growth. Economics is one of the largest fields of knowledge, so many research and academic papers are presented in English. Without sufficient knowledge of English, it is difficult to understand the basic ideas and concepts of foreign authors. Vocational training is a process of teaching foreign language in the non-language institution of higher education, which is focused on reading literature in the specialty, studying professional vocabulary and terminology.

Teacher is the main participant in the learning process. He organizes and directs it. An approach, the essence of which is the maximum transfer of learning initiative to the student, which creates a partnership between teacher and students during classes and maximizes the personal potential of students through a special organization of learning has become widespread in modern methods. But the main role of the teacher is to manage the learning process, master certain learning tasks, etc.¹

The peculiarity of foreign language teaching is that the teacher speaks only foreign language, not native. Such process involves solving two tasks: the mastering of language system and means of its practical use in various communication situations. This successful solution significantly depends on the professional training and pedagogical skills of the teacher. The teacher's professionalism is often also a motivating mechanism in learning foreign language by students. It presupposes

¹ R. Gardner, A Student Contribution to Second Language Learning, Part II: Affective Variables / R.C. Gardner & P.D. MacIntyre // *Language Teaching*. – 1993. – https://www.academia.edu/5307268/A_students_contribution_to_Second_Language_Learning_Part_II_Affective_Factors.

es the high level of knowledge of the discipline, the psychological orientation on pedagogical activity, the perfect mastery of pedagogical technologies, the ability to reveal and use effectively skills and individual features of a student. In addition to the teacher's functions, pedagogical abilities are of great importance for the effectiveness of pedagogical activities. Abilities are individual features of the teacher due to which the character and quality of formed knowledge, skills, abilities, and also the success of pedagogical activity depends to a large extent on them.

It is necessary to emphasize the role of professional and pedagogical qualities of the teacher, which contribute to student's motivation in learning foreign language and the presence of which provides optimal opportunities for management of the quality of educational process. Such qualities are: general and pedagogical erudition, pedagogical thinking, observation, wit and flexibility of thinking, reflection, pedagogical foresight.²

But the lack of motivation to learn a foreign language and the lack of understanding of its importance in modern life complicate the work of a foreign language teacher in the non-language institution of higher education. Therefore, the teacher cannot always ensure language proficiency at the level that would allow its use in professional activities. Many experienced foreign language teachers think that it is impossible to teach language to a person who lacks motivation. Only people, who have set a certain goal, learn foreign language much easier, faster and with great pleasure. R. Gardner noted that "language learning strategies are unlikely to work if the individual is not motivated to learn a foreign language".³ Motivation is the guarantee of the whole learning process.

American psychologists R. Gardner and W. Lambert identify two types of motivation that are effective factors in the process of learning foreign language: integrative and instrumental. In their opinion, people with the instrumental motivation learn language for practical and pragmatic reasons (in order to enter an educational institution, to receive benefits, etc.). Scientists believe that most students, according to researches, have a clear instrumental motivation to learn foreign language. And people who study language in order to improve their educational and cultural level are motivated by the integrative type of motivation⁴.

² N.O. Aristova, *Formuvannia motyvatsii vyvchennia inozemnoi movy u studentiv vyshchykh nelinehivistychnykh navchalnykh zakladiv: avtoref. dys. ... kand. ped. nauk.* Kyiv, 2008. S. 14 [in Ukr.]

³ R. Gardner, *Language Learning Motivation: the Student, the Teacher, and the Researcher.* Manuscript. – Texas Foreign Language Education Conference / University of Texas at Austin. – 2001. – <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED464495.pdf>.

⁴ R. Gardner, *Correlation, Causation, Motivation and Second Language Acquisition* – Department of Psychology University of Western Ontario. – 1999. – <https://pdfs.semanticscholar.org/9907/66883fb85e9ad3785dbd8e4886df477f5958.pdf>.

The correct methods selection of motivation actions in learning process will radically change the result for better and make the study more effective. For the successful selection process, it is necessary to understand clearly the essence of motivation in the field of learning foreign languages, its varieties, approaches to it and the sequence of motivation actions.

Motivation in the foreign languages studying by its nature is a set of actions used by the teacher in order to initiate, interest, and activate study groups to achieve effectiveness in learning. Recognizing the leading role of motivation in learning foreign language, the teacher must take into account the means and methods of its formation in the educational institution. When considering the problem of motivation and finding ways to form it, it is unacceptable to simplify its understanding. The formation of motivation is not the transmission of ready-made motives and learning goals into the students' minds by the teacher. The formation of motives is the creation of conditions for the manifestation of internal motivations for learning, their awareness by the student and further self-development of the motivational sphere. Meanwhile, it does not matter what motives motivate to carry out activities while mastering a foreign culture. It is important to bring the most valuable motives to the level of full awareness in order to give them an awakening force. Each approach has its own principles and there is a need for motivation training.

It is believed that the principle of motivation is based on the understanding of motivation as an incentive to activities related to meeting certain human needs. Thus, according to N. Aristova, the main criteria for the formation of motives is the presence of cognitive motives and goals, the presence of positive emotions that cause the learning process, the ability and desire to learn, the ability and opportunity to apply the acquired knowledge in practice⁵.

According to R. Grishkova, the management system of motivation mechanisms formation for learning foreign language will not be effective if the educational process does not create favorable pedagogical conditions for students' creative learning activities, their self-realization. And they are possible only under the following psychological and pedagogical conditions: the creation of educational pedagogical situations that encourage students to realize their self-image and adequate self-esteem; the superiority of dialogue over monologue in the teacher's communication with students; the creating of situations of success, forming of positive self-concept of the student; the technologization of the process of foreign language learning; the changing of the position of teacher according to student⁶.

⁵ N.O. Aristova, *Formuvannia motyvatsii vyvchennia inozemnoi movy u studentiv vyshchyykh nelinehivistychnykh navchalnykh zakladiv: avtoref. dys. ... kand. ped. nauk*. Kyiv, 2008. 21 s. [in Ukr.].

⁶ R.O. Hryshkova, *Psykholoho-pedahohichni umovy osobystisno-orientovanoho vyvchennia inozemnoi movy* // *Nauk. zapysky KMA. – T. 18. – K., 2000. S. 35-36* [in Ukr.].

It is important for teacher to know the motives that underlie the activities of students, and to be able to maintain a positive motivation to learn at the high level. This can be achieved through the appropriate organization of classes, in the process of which the interests of students, their learning motives (cognitive, professional, etc.) are taken into account as much as possible. For this, it is important to organize the emotionally positive attitude of students to the learning process. It depends on the student's individual and personal ideas, the teacher's pedagogical skills and behavior in the classroom, the teaching methods and technologies (collective forms of work, role-playing games, watching videos). The internal motivation is played an important role, when students' activities are aimed at studying of the content of educational component and mastering of this content (cognitive motivation), using of language for professional purposes (subject-functional motivation), watching movies, cultural attractions (entertainment motivation), using of language in order to increase the general level of education (learning motivation), etc.

Also, there are external and internal motivations. If the motive realizes the cognitive need, and is related to acquired knowledge and further activities (coincides with the ultimate goal of learning), it is "internal". Internal motivation depends on the internal environment (teacher, study group, surrounding). If the motive realizes non-cognitive (social) need and is not directly related to the acquisition of knowledge (does not coincide with the purpose of learning), it is called "external". External motivation is due to the importance of information about the country which language is being studied, its culture and history, the awareness of language importance for the implementation of needs. The formation of external motivation can be influenced by teachers, friends, the need to pass test or exam.

Thus, only cognitive motives aimed at mastering new knowledge and opportunities for their acquisition are internal. The emergence of internal motivation is a long and complex process, when a person realizes the need to learn foreign language to achieve the goal. If the motive has a pragmatic meaning for an individual, i.e. realizes the needs for external well-being (material and / or social), it is called "external". Unfortunately, the external motivation does not last long if the source of influence is not permanent and convincing.

It is important for the teacher to know the needs that guide students; he/she must constantly maintain the high level of motivation to learn. The selection of internal and external aspects of (learning) motivation allows not only to understand its essential features in more detail, but also helps to specify the choice of pedagogical strategies and tactics of formative development of this individual phenomenon, including in terms of learning foreign language.

There are many methods and techniques used by foreign language teachers to motivate learning. One of such effective methods is to create learning situations with the presentation of information that can be interested for students. For

example, it can be the presentation of new scientific data, innovative developments, relevant information, paradoxical facts, unusual analogies, that is, everything that creates a certain atmosphere, attracts attention, thereby indirectly arousing a lively interest to the subject "Foreign Language". The creating of an atmosphere where there is an emotional experience is another effective way to form internal motives. The creating of an emotional atmosphere can be achieved either by presenting of unusual, paradoxical or sensational facts, or through by using of special methodological types of work in pairs. These can be role-playing games, situational exercises, work in pairs / groups, etc. There are many different techniques and ways to increase students' motivation to learn foreign language. Note the fact that, although external (both positive and negative) motivation is much stronger, the teacher must put a lot of effort into the formation of internal motivation, to create an atmosphere in which learning a foreign language becomes an internal individual need of the student.

We also came to the conclusion that oral skills are better developed when using experimental methods of teaching foreign language, which traditional didactic methods are significantly inferior to. Thus, the main vector of development of students' foreign language training is the use of innovative technologies, the basis of which is the development of creativity, active cooperation of students and teachers, and their interaction. A particular attention should be paid to use the method of projects and presentations as an effective means of forming cognitively-educational and emotional-value orientations. As a conclusion, many students begin to perform traditional routine academic homework without any enthusiasm and prefer to prepare creative projects where they feel themselves as close as possible to the future profession. Business games also promote the development of professional skills, focus students' attention on the choice of certain types of communication that will meet in future work situations, and involve students in active learning, where they learn to act quickly and efficiently.

The content and technology of foreign language teaching must meet the current interests and meet the needs of the student, i.e. to reproduce the closest surrounding to the real life, and for this the foreign language teacher must show greater interest to future specialties of the students, and must be aware of major achievements in relevant fields. It is necessary to keep constantly in touch with teachers of special departments to determine the current issues of student's profession. The learning of the language of specialty requires mastering a large number of terms and special concepts needed for the future specialist.

As a non-linguistic student must be a specialist who has a sufficient level of communicative competence in a particular field of activity, but the number of class-room academic hours does not always allow the teacher to achieve the desired result. According to the curriculum document, students are given many

hours for self-development. For greater efficiency of students' self-development, the teacher must prepare individual tasks, where he/she takes into consideration the level of preparation of each student and actually organizes an individual work with this student. The teacher provides him a successful progress in mastering the foreign language, taking into account the individual characteristics of the student's development. The individual approach creates such a cognitive resonance mechanism, which strengthens significantly the student's motives to learn foreign language and adds confidence in his strengths, capabilities and abilities. Since the learning of foreign language is a set of equivalent processes, each student must realize that the quality result of his work on language acquisition is determined primarily by his own efforts and aspirations. He is responsible for the success and quality of educational process together with the teacher.

Therefore, it is necessary to build the educational process so that to form in students a stable positive motivation to learn a foreign language, and to realize the necessity to know foreign language for personal and professional growth. The use of motivational mechanisms by the teacher can become extremely important for the formation of future specialist's continuous cognitive interest in foreign language learning. The study of technology formation of future specialists' communicative competence in the process of learning special disciplines is perspective.

* * *

Improvement of students' communicative competence by increasing motivation in learning foreign languages

(summary)

The article is devoted to the analysis of ways of innovative technologies introduction and use in the process of teaching students a foreign language, which will promote the development of cognitive motivation and allow students to use a foreign language for achieving the high level of foreign language professional-oriented communicative competence. The article considers the problems, goals and forms of motivation of non-language university students in learning a foreign language. The key aspects of forming a stable positive motivation to learn a foreign language for personal and professional growth are identified. The types of educational motivation regarding the importance of learning foreign language and factors that form a positive motivation of students of a non-linguistic institution of higher education are described. The reasons for the students' insufficient level of foreign language proficiency, the ways to increase interest and motivation to form foreign language competence are analyzed. The ways and methods that need to be used for

achieving the effective results in communicative competence formation are identified. It is established that the content of foreign language teaching should be relevant to vital needs of students, which will improve both the students' success and the quality of knowledge in general.

References

- Aristova N.O. Formuvannia motyvatsii vyvchennia inozemnoi movy u studentiv vyshchykh nelinehivistychnykh navchalnykh zakladiv : avtoref. dys. ... kand. ped. nauk. Kyiv, 2008. 21 s. [in Ukr.]
- Hordiienko M.H., Inozemna mova yak zasib pidvyshchennia konkurentozdatnosti ta mobilnosti suchasnoho fakhivtsia. Linhvometodychni kontseptsii vykladannia inozemnykh mov u nemovnykh vyshchykh navchalnykh zakladakh Ukrainy. Kyiv: Vydavnytstvo Yevropeiskoho universytetu, 2003. S. 42-58 [in Ukr.].
- Hryshkova R.O., Psykholoho-pedahohichni umovy osobystisno-orientovanoho vyvchennia inozemnoi movy // Nauk. zapysky KMA. – T. 18. – K., 2000. S. 35-36 [in Ukr.].
- Gardner R., A Student Contribution to Second Language Learning, Part II: Affective Variables / R.C. Gardner & P.D. MacIntyre // Language Teaching. – 1993. – https://www.academia.edu/5307268/A_students_contribution_to_Second_Language_Learning_Part_II_Affective_Factors [in Eng.].
- Gardner R., Correlation, Causation, Motivation and Second Language Acquisition – Department of Psychology University of Western Ontario. – 1999. – <https://pdfs.semanticscholar.org/9907/66883fb85e9ad3785dbd8e4886df477f5958.pdf> [in Eng.].
- Gardner R., Language Learning Motivation: the Student, the Teacher, and the Researcher. Manuscript. – Texas Foreign Language Education Conference / University of Texas at Austin. – 2001. – <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED464495.pdf> [in Eng.]

Ірина Недошитко

Західноукраїнський національний університет (Тернопіль, Україна)

ORCID: 0000-0001-9233-7169

Законодавчо-правові основи регулювання інформаційної діяльності в Україні

Головним змістом сучасної епохи є науково-технічний прогрес, що стрімко розвивається і сенс якого полягає в нових можливостях пошуку істини, різкому якісному збільшенні кількості пізнаних закономірностей природи і суспільства, зв'язків між різними чинниками і явищами життя.

Ключовий для нашого дослідження термін – «інформація» (information) – до наукового обігу ввів один із засновників кібернетики Норберт Вінер ще в 1948 р.,¹ після чого стали активно розвиватися наукові знання, об'єктом яких стала інформація, а предметом – процеси збирання, зберігання, передавання, обробки та використання інформації за допомогою електронної обчислювальної машини (ЕОМ) у різних сферах людської діяльності.

Невідкладним завданням, яке постало перед Україною на початку ХХІ ст., стало формування інформаційного суспільства, що характеризується пріоритетним розвитком інформаційних ресурсів та інфраструктури, запровадженням новітніх інформаційних технологій, інтеграцією до світового інформаційного простору, захистом національних моральних і культурних цінностей, забезпеченням конституційних прав громадян на свободу слова та вільний доступ до інформації.

Водночас світові процеси глобалізації, запровадження новітніх інформаційних технологій, формування інформаційного суспільства посилюють важливість такої складової національної безпеки, як інформаційна безпека. Адже вже сьогодні саме розвиток інформаційної сфери, рівень інформаційної безпеки багато в чому визначають політичну та економічну роль окремих держав на світовій арені.

Українська держава включена в процес загальної інформатизації суспільств і формування єдиного світового інформаційного ринку. Значною

¹ Н. Винер, Кибєрнетика и общество. Творец и робот / Н. Винер; [пер. с англ.]; М.: Тайдекс Ко, 2003. 245 с.

мірою міжнародно-правове визнання нашої держави стало інформаційним проривом або інформаційною експансією у загальносвітові інформаційні потоки. Адже саме доведення до відома передусім державних діячів, а потім і населення інших країн відомостей про існування України, створення певного іміджу нашої держави, з одного боку, та проведення інформаційної політики всередині держави, з іншого, зумовило визнання України як геополітичної реальності та підтримку громадянами ідей незалежності, їх активну участь у створенні державних інститутів.

Не викликає сумніву той факт, що інформаційний чинник є надзвичайно важливим у загальному державотворчому процесі і, передусім, у представленні та відстоюванні інтересів держави.

Незаперечним фактом є те, що інформаційного забезпечення потребують сьогодні всі сфери суспільної діяльності, і при цьому сама інформаційна діяльність потребує чіткої правової регламентації, передусім з позицій безпеки. Отже, широкий спектр проблем законодавчого регулювання інформаційної сфери як основи забезпечення інформаційної безпеки держави набуває важливого теоретичного і практичного значення.

Ефективна організація інформаційної діяльності в суспільстві можлива тільки за умов її відповідного правового забезпечення. У цілому норми права, що регулюють інформаційну діяльність в Україні, можна об'єднати в такі групи:

- законодавчі та нормативні акти власне про інформацію;
- законодавчі та нормативні акти з питань охорони прав інтелектуальної власності;
- окремі положення інших правових актів, що стосуються інформації та охорони прав інтелектуальної власності.

Із надбанням незалежності в Україні взято курс на впровадження норм міжнародного права у сфері інформаційної діяльності. Основи вітчизняного законодавства про інформаційну діяльність і права інтелектуальної власності задекларовані в Конституції України. Так, згідно зі ст. 34, кожному громадянину гарантується право на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб — на свій вибір. Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадянського порядку². Стаття 31 гарантує таємницю листування, телефонних розмов, іншої кореспонденції. Стаття 32 забороняє збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім

² Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. із змінами від 8 груд. 2004 р. / Офіц. вид. К.: Видавн. Дім "Ін Юре", 2006.

випадків, визначених законом, і є конституційною гарантією невтручання в особисте та сімейне життя³. Правові норми завжди виражені у формі певних джерел права. Джерела права — це офіційно визнані форми, в яких здійснюється встановлення, зміна або відміна правових норм. Джерелами права в Україні є:

- Конституція (Основний Закон) та інші закони (укази, декрети);
- підзаконні нормативні акти, що видаються органами виконавчої влади (Кабінетом Міністрів, Державним патентним відомством, Держкомстатом тощо);
- правові звичаї (традиції), судові прецеденти, міжнародні угоди. Водночас у кожному соціумі діє і так зване звичаєве право — система незафіксованих документально норм, традицій, що регулюють поведінку членів даного суспільства.

На практиці можуть існувати певні розбіжності між нормами офіційного та звичаєвого права, що і спостерігаємо на Україні. Надзвичайно великі розбіжності свідчать про недосконалість офіційної системи регулювання правових відносин у певній сфері життєдіяльності цього суспільства або в державі в цілому.

Основним нормативно-правовим актом у галузі регулювання інформаційних відносин в Україні є Закон України «Про інформацію», який набув чинності 2 жовтня 1992 р.⁴ В наступні роки він зазнавав суттєвих змін і доповнень. Дія цього Закону поширюється на інформаційні відносини, які виникають у всіх сферах життя і діяльності суспільства та держави при одержанні, використанні, поширенні та зберіганні інформації. Закон установлює загальні правові основи одержання, використання, поширення та зберігання інформації, закріплює право особи на інформацію в усіх сферах суспільного і державного життя України, а також систему інформації, її джерела, визначає статус учасників інформаційних відносин, регулює доступ до інформації та забезпечує її охорону, захищає особу і суспільство від неправдивої інформації. Під інформацією цей Закон визначає документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються у суспільстві, державі та навколишньому природному середовищі. Відповідно об'єктами інформаційних відносин є документована або публічно оголошувана інформація про події та явища в галузі політики, економіки, культури, охорони здоров'я, а також у соціальній, екологічній, міжнародній та інших сферах. Згідно із Законом інформаційна діяльність розглядається як сукупність дій,

³ Там само.

⁴ Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. / Відомості Верховної Ради України. 1992. № 48. С. 650.

спрямованих на задоволення інформаційних потреб громадян, юридичних осіб і держави. Інформація є об'єктом права власності громадян, організацій (юридичних осіб) і держави. Інформація може бути об'єктом права власності як у повному обсязі, так і об'єктом лише володіння, користування чи розпорядження. Власник інформації щодо об'єктів своєї власності має право здійснювати будь-які законні дії. Підставами виникнення права власності на інформацію є створення інформації своїми силами і за свій рахунок, договір на створення інформації, договір, який містить умови переходу права власності на інформацію до іншої особи. Інформаційна продукція та інформаційні послуги громадян та юридичних осіб, які займаються інформаційною діяльністю, можуть бути об'єктами товарних відносин, що регулюються чинним цивільним та іншим законодавством. Інформаційна продукція — це матеріалізований результат інформаційної діяльності, призначений для задоволення інформаційних потреб громадян, державних органів, підприємств, установ і організацій. Інформаційна послуга — це здійснення у визначеній законом формі інформаційної діяльності по доведенню інформаційної продукції до споживачів з метою задоволення їхніх інформаційних потреб. Ціни і ціноутворення на інформаційну продукцію та інформаційні послуги встановлюються договорами за винятком випадків, передбачених Законом. Закон встановлює права та обов'язки учасників інформаційних відносин, їхню відповідальність за порушення законодавства про інформацію, визначає порядок співробітництва української сторони з іншими державами, зарубіжними і міжнародними організаціями в галузі інформації.

Ще одним важливим документом, який забезпечує регулювання інформаційної діяльності в Україні є Закон України «Про доступ до публічної інформації». Цей Закон України прийнятий 13 січня 2011 року (№2939-VI)⁵. Ним визначається порядок здійснення та забезпечення права кожного на доступ до інформації, що знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, визначених цим Законом, та інформації, що становить суспільний інтерес. Законом визначається поняття публічної інформації. Публічна інформація – це відображена та задокументована будь-якими засобами та на будь-яких носіях інформація, що була отримана або створена в процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків, передбачених чинним законодавством, або яка знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, визначених цим Законом⁶. Метою Закону

⁵ Закон України Про доступ до публічної інформації (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 32, ст. 314). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>.

⁶ Там само.

є «забезпечення прозорості та відкритості суб'єктів владних повноважень і створення механізмів реалізації права кожного на доступ до публічної інформації». Водночас в Законі зазначено, що цей Закон не поширюється на відносини щодо отримання інформації суб'єктами владних повноважень при здійсненні ними своїх функцій. Закон окреслює гарантії забезпечення права на доступ до публічної інформації та визначає принципи забезпечення доступу до публічної інформації. В розділі 2 Закону «Порядок доступу до інформації» (ст. 6) визначається поняття «публічна інформація з обмеженим доступом». Інформацією з обмеженим доступом є:

- 1) конфіденційна інформація;
- 2) таємна інформація;
- 3) службова інформація.

Стаття 9 Закону окреслює поняття «службова інформація»: Службова інформація – це інформація, що міститься в документах суб'єктів владних повноважень, які становлять внутрішню службову кореспонденцію, доповідні записки, рекомендації, якщо вони пов'язані з розробкою напряму діяльності установи або здійсненням контрольних, наглядових функцій органами державної влади, процесом прийняття рішень і передують публічному обговоренню та/або прийняттю рішень⁷. Також сюди відносимо інформацію, зібрану в процесі оперативнорозшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни, яку не віднесено до державної таємниці.

Варто зазначити, що законодавство України про інформаційну діяльність в цілому викладено у ряді законів і підзаконних актів. Для ілюстрації наведемо основні положення найважливіших із них. Закон України «Про інформаційні агентства», прийнятий 28 лютого 1995 року, закріплює правові основи діяльності в Україні інформаційних агентств та їх міжнародного співробітництва⁸. Інформаційними агентствами, згідно з цим Законом, є зареєстровані як юридичні особи суб'єкти інформаційної діяльності, що діють з метою надання інформаційних послуг. Діяльність інформаційних агентств — це збирання, обробка, творення, зберігання, підготовка інформації до поширення, випуск та розповсюдження інформаційної продукції. Випуск і розповсюдження інформаційними агентствами власної продукції з метою отримання прибутку є підприємницькою діяльністю у цій сфері і здійснюється на основі цього Закону та чинного законодавства України. Закон України «Про державну таємницю», прийнятий 21 січня 1994 року, регулює

⁷ Там само.

⁸ Закон України Про інформаційні агенства. Закон введено в дію з дня опублікування - 28 березня 1995 року (згідно з Постановою Верховної Ради України від 28 лютого 1995 року N 74a/95-BP). URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/Z950074.html.

суспільні відносини, пов'язані з віднесенням інформації до державної таємниці, засекречуванням, розсекречуванням її матеріальних носіїв та охороною державної таємниці з метою національної безпеки України⁹. Державна таємниця — вид таємної інформації, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України та які визнані у порядку, встановленому цим Законом, державною таємницею і підлягають охороні державою. Закон України «Про електронний документ та електронний документообіг», прийнятий 22 травня 2003 року, встановлює основні організаційно-правові засади електронного документообігу та використання електронних документів¹⁰. В Законі подається тлумачення термінів адресата, даних, посередника, обов'язкового реквізиту електронного документа, автора електронного документа, суб'єкта електронного документообігу. За Законом, електронний документообіг — це сукупність процесів створення, оброблення, відправлення, передавання, одержання, зберігання, використання та знищення електронних документів, які виконуються із застосуванням перевірки цілісності та у разі необхідності з підтвердженням факту одержання таких документів. Крім того, визначається правовий статус електронного документа, приділяються увага організації електронного документообігу, розглядаються права та обов'язки суб'єктів електронного документообігу. Закон України «Про авторське право і суміжні права», прийнятий 23 грудня 1993 року, охороняє особисті (немайнові) і майнові права авторів та їхніх правонаступників, пов'язані зі створенням і використанням творів науки, літератури і мистецтва (авторське право), і права виконавців, виробників фонограм та організацій мовлення (суміжні права)¹¹. Авторське право діє протягом усього життя автора і 70 років після його смерті, крім випадків, передбачених ст. 28 цього Закону¹². Для творів, опублікованих анонімно або під псевдонімом, термін охорони закінчується через 70 років після того, як твір було опубліковано. Якщо взятий автором псевдонім не викликає сумніву щодо особи автора або якщо авторство твору, опублікованого анонімно або під псевдонімом, розкриється не пізніше ніж через 70 років після оприлюднення твору, застосовується термін охорони, передбачений для творів, автор яких відомий.

⁹ Про державну таємницю: Закон України від 21.01.1994 р. / Відомості Верховної Ради України. 1994. № 16. С. 93.

¹⁰ Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22 травня 2003 р. № 851-IV / Офіційний вісник України. 2003. № 25. ст. 1174.

¹¹ Закон України Про авторське право і суміжні права (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1994, № 13, ст.64). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12#Text>.

¹² Там само.

Термін охорони творів, створених у співавторстві, діє протягом усього життя і 70 років після смерті останнього співавтора. Авторське право на твір, уперше опублікований протягом 30 років після смерті автора, діє протягом 70 років від дати його правомірного опублікування. Майнові права авторів переходять у спадщину. Не переходять у спадщину особисті (немайнові) права автора. Виключне майнове право на службовий твір, тобто такий, що створений автором у порядку виконання службових обов'язків відповідно до договору між ним і роботодавцем, належить роботодавцю, якщо інше не передбачено відповідною угодою. Охорона суміжних прав здійснюється без шкоди охороні творів авторським правом. Суміжні права охороняються протягом 50 років після першого публічного виконання твору, сповіщення передачі тощо. Захист особистих і майнових прав осіб, які мають авторське право і суміжні права, може здійснюватися в порядку, встановленому адміністративним, цивільним і кримінальним законодавством.

Заслуговує на окрему увагу «Концепція формування системи національних електронних інформаційних ресурсів» (5 травня 2003 року), яка визначає основні засади і напрями формування, використання та захисту національних інформаційних ресурсів¹³. В Україні існує багато ресурсів, що характеризуються різноманітними формами представлення інформації, організаційними та технологічними рішеннями, кількість яких збільшується одночасно із стрімким розвитком інформаційних технологій.

Крім зазначених документів, інформаційна діяльність в Україні в тій чи іншій мірі регулюється рядом інших законодавчих актів (Закони України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні»¹⁴, «Про телебачення і радіомовлення»¹⁵, «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг»¹⁶, «Про державну статистику»¹⁷, «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі»¹⁸,

¹³ Про затвердження Концепції формування системи національних електронних інформаційних ресурсів : розпорядження Кабінету Міністрів України від 5 травня 2003 р. № 259-р / Офіційний вісник України. 2003. № 18-19. ст. 864.

¹⁴ Закон України Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993, № 1, ст. 1). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2782-12#Text>.

¹⁵ Закон України Про телебачення і радіомовлення (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1994, № 10, ст. 43) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3759-12#Text>.

¹⁶ Закон України Про охорону прав на знаки для товарів і послуг (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1994, № 7, ст. 36). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3689-12#Text>.

¹⁷ Закон України Про державну статистику (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 43, ст.608). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2614-12#Text>.

¹⁸ Закон України Про охорону прав на винаходи і корисні моделі (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1994, № 7, ст. 32). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text>.

«Про охорону прав на промислові зразки»¹⁹, «Про видавничу справу»²⁰, «Про рекламу»²¹, «Про охорону прав на зазначення походження товарів»²², «Про стандартизацію і сертифікацію»²³, «Про аудиторську діяльність»²⁴, укази Президента «Про вдосконалення інформаційно-аналітичного забезпечення Президента України та органів державної влади»²⁵, «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні»²⁶ тощо) та підзаконних актів.

Підсумовуючи викладене вище, можемо зазначити, що в Україні упродовж останніх десятиліть напрацьовано низку законодавчих актів, які регулюють відносини, що виникають в інформаційній сфері. Однак, доводиться констатувати, що в сучасних умовах розвитку суспільства інформаційне законодавство потребує якісних змін. За всієї його розгалуженості воно залишається суперечливим, належним чином не систематизованим і не кодифікованим. Цілковито підтримуємо думку про необхідність розроблення та прийняття Інформаційного кодексу.

Водночас погоджуємось з тим, що розроблення національної правової бази, її гармонізація з міжнародними інституціями, тобто приведення відносин у сфері інформації у відповідність до міжнародних стандартів сприятиме зміцненню інформаційної безпеки України та підвищенню її міжнародного авторитету як демократичної і правової держави.

¹⁹ Закон України Про охорону прав на промислові зразки (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1994, № 7, ст. 34) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3688-12#Text>.

²⁰ Закон України Про видавничу справу (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1997, № 32, ст. 206). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/318/97-вр#Text>.

²¹ Закон України Про рекламу (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 39, ст. 181). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/96-вр#Text>.

²² ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ ЗАКОН Про охорону прав на зазначення походження товарів (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1999, N 32, ст. 267). URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=08CRI5D6A2>.

²³ ДЕКРЕТ КАБІНЕТУ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ Про стандартизацію і сертифікацію (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993, N 27, ст. 289). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/46-93#Text>.

²⁴ Закон України Про аудиторську діяльність (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993, N 23, ст. 243) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3125-12#Text>.

²⁵ УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ Про вдосконалення інформаційно-аналітичного забезпечення Президента України та органів державної влади. м. Київ, 14 липня 2000 року N 887/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/887/2000#Text>.

²⁶ УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні. м. Київ, 31 липня 2000 року N 928/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/928/2000#Text>.

* * *

Legislative and legal bases of regulation of information activity in Ukraine

(summary)

The article analyzes the legal framework for regulating information activities in Ukraine. The norms of law regulating information activity in Ukraine are determined. It is investigated that in Ukraine in recent years a number of legislative acts have been developed that regulate the relations arising in the information sphere.

Список використаних джерел

- Декрет Кабінету Міністрів України. Про стандартизацію і сертифікацію (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993, N 27, ст. 289). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/46-93#Text>.
- Верховна Рада України Закон. Про охорону прав на зазначення походження товарів (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1999, N 32, ст. 267). URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=08CRI5D6A2>.
- Винер Н., Кибернетика и общество. Творец и робот / Н. Винер; [пер. с англ.]; М.: Тайдекс Ко, 2003. 245 с.
- Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. із змінами від 8 груд. 2004 р. / Офіц. вид. К.: Видавн. Дім "Ін Юре", 2006.
- Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. / Відомості Верховної Ради України. 1992. № 48. С. 650.
- Про державну таємницю: Закон України від 21.01.1994 р. / Відомості Верховної Ради України. 1994. № 16. С. 93.
- Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22 травня 2003 р. № 851-IV / Офіційний вісник України. 2003. № 25. ст. 1174.
- Про затвердження Концепції формування системи національних електронних інформаційних ресурсів : розпорядження Кабінету Міністрів України від 5 травня 2003 р. № 259-р / Офіційний вісник України. 2003. № 18-19. ст. 864.
- Закон України Про доступ до публічної інформації (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 32, ст. 314). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>.
- Закон України Про інформаційні агенства. Закон введено в дію з дня опублікування – 28 березня 1995 року (згідно з Постановою Верховної Ради України від 28 лютого 1995 року N 74a/95-BP). URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/Z950074.html.
- Закон України Про авторське право і суміжні права (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1994, № 13, ст.64). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12#Text>.
- Закон України Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993, № 1, ст. 1). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2782-12#Text>.
- Закон України Про телебачення і радіомовлення (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1994, № 10, ст. 43) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3759-12#Text>.

- Закон України Про охорону прав на знаки для товарів і послуг (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1994, № 7, ст. 36). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3689-12#Text>.
- Закон України Про державну статистику (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 43, ст.608). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2614-12#Text>.
- Закон України Про охорону прав на винаходи і корисні моделі (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1994, № 7, ст. 32). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text>.
- Закон України Про охорону прав на промислові зразки (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1994, № 7, ст. 34) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3688-12#Text>.
- Закон України Про видавничу справу (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1997, № 32, ст. 206). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/318/97-вр#Text>.
- Закон України Про рекламу (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 39, ст. 181). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/96-вр#Text>.
- Закон України Про аудиторську діяльність (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993, N 23, ст. 243) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3125-12#Text>.
- Указ Президента України. Про вдосконалення інформаційно-аналітичного забезпечення Президента України та органів державної влади. м. Київ, 14 липня 2000 року N 887/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/887/2000#Text>.
- Указ Президента України. Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні. м. Київ, 31 липня 2000 року N 928/2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/928/2000#Text>.

Коча Інна Анатоліївна

Комунальний вищий навчальний заклад «Херсонська академія
неперервної освіти»

Інноваційні підходи до формування громадянських та соціальних компетентностей здобувачів освіти Нової української школи

У сучасному освітньому просторі пріоритетності набуває виховання активних та відповідальних громадян, повага до інших та толерантність, дотримання правил поведінки в суспільстві. Сучасний освітній заклад відіграє важливу роль у вихованні громадянина України, який буде готовий до життя у демократичному суспільстві і до конструктивної взаємодії з іншими.

Основними ключовими компетентностями, за визначенням Європейського Союзу, є такі, що необхідні суспільству для підвищення особистого потенціалу і розвитку, розширення можливостей працевлаштування, соціальної інтеграції та активного громадянства. Ці компетентності розвиваються починаючи з раннього дитинства в процесі навчання впродовж усього життя,

Починаючи з початкової школи дитина отримує перший досвід суспільного життя, який передбачає формування активної громадянської позиції. Одне з основних завдань закладу загальної середньої освіти полягає в формуванні громадянських та соціальних компетентностей – сукупності моральних якостей особистості, які потрібні для ефективної та конструктивної участі у громадському житті.

Виокремлення громадянської компетентності, як результату освіти, є актуальним саме для української освітньої системи, оскільки цей елемент суспільного життя є надто незрілим та потребує цілеспрямованого розвитку.

Тому сучасна система освіти потребує інноваційних підходів як у практичній науці, так і у практиці. Вона зумовлена змінами характеру освіти, значимістю освіти для особистості, орієнтації її на активне засвоєння учнями способів пізнавальної діяльності. Це набуває особливої актуальності щодо формування громадянських та соціальних компетентностей – серцевини виховного впливу на особистість молодшого школяра¹.

¹ Інноваційні підходи до викладання предмета «Я у світі»: матеріали науково-методич-

У законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про дошкільну освіту», у «Національній доктрині розвитку освіти» акцентовано увагу на дитиноцентризмі, гуманізації освіти, формуванні загальнокультурних і морально-етичних цінностей здобувачів освіти.

Відповідно до вимог Концепції «Нова українська школа» (далі – Концепція) одним з пріоритетних завдань освітнього закладу є «збереження цінностей дитинства, необхідність гуманізації навчання, особистісного підходу, розвитку здібностей учнів, створення навчально-предметного середовища, що в сукупності забезпечать психологічний комфорт і сприятимуть вияву творчості дітей»².

Серед основних принципів Концепції важливе місце відводиться автономії школи, педагогіці партнерства, дитиноцентризму, що реалізуються через практичне впровадження цінностей демократії та прав людини у освітній процес, організацію та управління освітнім закладом.

Концепція Нової української школи орієнтована на те, щоб створити такі умови, в яких будуть реалізовуватися особистісно-орієнтований підхід, розвиток творчих здібностей учнів, психологічний комфорт і соціалізація особистості. Основна мета української реформи – перетворити освітній заклад на те місце, де можна буде:

- подарувати учневі особливий час і місце в школі (об'єднувати дітей для спілкування, обміну думками, підтримки один одного; організація «ранкових зустрічей»);
- допомогти дітям відчувати єднання з групою (практичні навички співпраці; демократична участь; колективне спілкування, співробітництво; критичне мислення);
- дати учневі «точку опори» (допомагати усвідомити цінності і пріоритети суспільного життя);
- приймати рішення і діяти з позицій здорового глузду;
- протистояти соціальному тиску (дотримуватися прав людини, всебічно аналізувати ситуації, зважувати альтернативи, робити вибір і брати на себе відповідальність за його наслідки);
- долати стреси (навчити протидіяти маніпуляціям);
- показати, як можна жити в світі без насильства (вчити спілкуватися і розуміти один друга, допомогти набути досвіду мирного вирішення конфліктів і пошуку компромісів);

ного інтернет-семінару / укладачі Л.Н. Добровольська, В.О. Чорновіл. Черкаси. ЧОІПОПП. 2014. с. 33-34.

² Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року: розпорядження КМУ від 14 грудня 2016 р. № 988-р.

- вселяти дитині надію (розвивати навички самооцінки; громадянська свідомість)³.

Важливе місце серед ключових компетентностей визначених у Державному стандарті початкової освіти відводиться громадянським та соціальним компетентностям, що пов'язані з «ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, усвідомленням рівних прав і можливостей здобувачів освіти». Зокрема, Державний стандарт початкової освіти висуває значні вимоги щодо обов'язкових результатів навчання здобувачів освіти за основними освітніми галузями, серед яких «громадянська та історична», «соціальна та здоров'язбережувальна», що зорієнтовані на формування громадянських та соціальних компетентностей⁴.

Визначені науковцями ключові компетентності розглядаються як багатофункціональні, міжпредметні, що передбачають сильну мотивацію, достатній інтелектуальний розвиток особистості, спираються на різні пізнавальні процеси та індивідуальний досвід⁵.

Різні аспекти проблеми формування громадянських та соціальних компетентностей досліджувалися Г. Гегель, Ж.Ж. Руссо, В. Сухомлинський, К. Ушинський. Ваглий внесок увивчення досліджуваної проблеми зробили В. Бак, І. Бех, А.-М. Богосвятська, В. Матяшук, Т. Піроженко, С. Б. Рябов, О. Я. Савченко, М. Г. Стельмахович, О. Сухомлинська та ін.

Теоретичні засади виховання громадянських почуттів школярів висвітлені в працях В.О. Сухомлинського «Як виховати справжню людину», «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості», «Сто порад учителю», «Методика виховання колективу», «Народження громадянина», «Серце віддаю дітям», «Пависька середня школа», «Розмова з молодим директором». Розглядаючи людину як високодуховну особистість, педагог-гуманіст В. Сухомлинський зауважував, що «до вступу в зрілий вік кожна людина мусить викохати, випестити, виплекати своє дерево людяності, щоб перші кроки самостійного життя збіглися з цвітінням квітів, з дозріванням плодів на цьому дереві. Хай же зерно людяності проросте й дасть живучі пагони ще у дитинстві; животворними соками землі і яскравим сонячним промінням для цих пагонів є турбота про людину. Добрі почуття потрібні не для того, щоб людина милувалася власною добротою, а щоб була доброю до людей»⁶.

³ Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року: розпорядження КМУ від 14 грудня 2016 р. № 988-р.

⁴ Державний стандарт початкової освіти. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/derzhavni-standarti> (дата звернення 10.12.2020).

⁵ Інноваційні підходи до викладання предмета «Я у світі»: матеріали науково-методичного інтернет-семінару / укладачі Л.Н. Добровольська, В.О. Чорновіл. Черкаси. ЧОПОПП. 2014. с. 32.

⁶ В.О. Сухомлинський, Народження громадянина. К.: Радянська школа, 1970. С. 327.

Значущість та цінність громадянського виховання в освітніх реаліях висвітлювала О. Сухомлинська. Досліджуючи проблематику в інших країнах світу, однією з загальних тенденцій громадянської освіти визначила «насиченість програм, планів матеріалом, що розкриває історію і сьогодення країни, надає знання про її конституцію, про правове поле, відображає специфіку політичної ситуації в країні і водночас долучає школярів і студентів до життя в глобалізованому світі»⁷.

Висвітлено декілька прикладів щодо реалізації курсів з формування громадянських та соціальних компетентностей у молодших школярів європейських країн: «Освіта для миру, здорового способу життя, гендерної рівності» (Іспанія); «Ти про це повинен розповісти» (Швеція); «Інтеграція у Європу», «Людина і суспільство» (Угорщина); «Живемо разом», «Уміння спілкуватися» (Франція); «Особистісне виховання та формування навичок здоров'я» (Франція)⁸.

Сьогодні сучасна українська освіта будується на основі чотиривимірної моделі, що враховує наступні виміри навчання: учитися знати (когнітивний вимір); учитися застосовувати знання (інструментальний вимір); учитися бути (індивідуальний вимір); учитися жити разом (соціальний вимір).

У рамках нашого дослідження зацентруємо увагу саме на соціальному вимірі. Це етичний вимір, який є підґрунтям для громадянської освіти, заснованої на цінностях демократії, справедливості, повазі до відмінностей, прав людини і соціальних норм, бажання і вміння жити у мирі та злагоді.

Усі чотири виміри є взаємопов'язаними та розглядаються в єдності та цілісності до становлення особистості дитини.

Особливої актуальності проблема формування громадянських та соціальних компетентностей набуває в молодшому шкільному віці, адже у цей період у дітей з'являється потреба в допитливості й осмисленні навколишньої дійсності. Тому ключові аспекти початкової освіти фокусуються на основних компетентностях, що орієнтують школярів на гуманне ставлення до оточуючого світу, опанування вмінь та навичок необхідних у дорослому житті.

Освіти процес у початковій школі ґрунтується «на засадах особистісно орієнтованого, компетентнісного, діяльнісного підходах, що реалізуються в освітніх галузях та відображені в складових змісту освіти»⁹. Саме форму-

⁷ О.В. Сухомлинська, Громадянське виховання і сучасна освіта: від здобутого – до нових акцентів і наголосів. Педагогіка і психологія. 2015. № 2. С. 10.

⁸ О.В. Сухомлинська, Громадянське виховання і сучасна освіта: від здобутого – до нових акцентів і наголосів. Педагогіка і психологія. 2015. № 2. С. 5-12.

⁹ Т.В.Воронцова, В.С. Пономаренко, Навчально-методичний посібник «Нова українська школа: методика навчання інтегрованого курсу «Я досліджую світ» у 1–2 класах закладів загальної середньої освіти на засадах компетентнісного підходу»: Київ. Видавництво «Алатон», 2019. 128 с.

вання громадянських та соціальних компетентностей здобувачів освіти реалізовується у освітньому процесі через компетентісний підхід, що передбачає особистісно зорієнтовану діяльнісну основу навчання.

Навчаючись, молодші школярі досягають певних результатів, що на дидактичному рівні виявляється у засвоєнні таких компонентів змісту освіти, як знання, вміння, навички, способи дії, досвід інтелектуальної та емоційно-оцінної діяльності, ціннісні ставлення до людей, суспільства, природи. У сучасній початковій школі це виявляється у формуванні в учнів предметних і ключових компетентностей¹⁰.

На думку О. Савченко, «повноцінне засвоєння учнями ключових і предметних компетентностей можливе тільки з урахуванням певного життєвого досвіду, накопичення якого зумовлюється безпосереднім або опосередкованим сприйманням навколишньої дійсності»¹¹.

Сьогодні освітній процес початкової школи є інтегрованим і навчальні предмети об'єднуються згідно тем чи проблем цікавих для дітей. Інтегроване навчання побудоване на комплексному підході, під час якого учні виступають активними учасниками, а вчитель – коучем, модератором, фасилітатором. З метою реалізації Концепції «Нова українська школа» в освітній процес початкової школи введено інтегрований курс «Я досліджую світ», що складає приблизно 36% від загального навчального навантаження учнів.

Основна мета інтегрованого курсу – формувати в здобувачів освіти власну ідентичність і готовність до змін через вироблення поваги до інших, толерантного ставлення до культурного різноманіття та розбіжності суджень, набуття досвіду взаємодії та співпраці через обмірковування прийнятих у класі, школі, суспільстві соціальних норм, активну участь у житті цих спільнот й усвідомлення відповідальності за свої вчинки¹².

Для освітян пропонуються дві типові освітні програми, кожна з яких розроблена відповідно Закону України «Про освіту» та Державного стандарту початкової освіти. Так, у першій програмі (під керівництвом О. Савченко) в інтегрованому курсі «Я досліджую світ» передбачено інтеграція трьох освітніх галузей (історична та громадянська; соціальна та здоров'язбережувальна; природнича). У другій типовій освітній програмі (під керівництвом Р. Шияна) – реалізовано сім основних освітніх галузей: (історична та гро-

¹⁰ О.Я. Савченко, Уміння вчитися – ключова компетентність молодшого школяра посібник; Савченко О.Я. К.: Педагогічна думка, 2014. С. 12.

¹¹ О.Я. Савченко, Уміння вчитися – ключова компетентність молодшого школяра посібник; Савченко О.Я. К.: Педагогічна думка, 2014. С. 12.

¹² О. Кріль, Формування громадянських та соціальних компетентностей у молодших школярів. *Початкова школа*. 2019. № 9. С. 5-9.

мадянська; соціальна та здоров'язбережувальна; природнича; технологічна; мовно-літературна; математична; інформатична). Компетентнісний потенціал кожної освітньої галузі зорієнтований на забезпечення формування усіх ключових компетентностей.

Тематичну основу курсу «Я досліджую світ» складають п'ять змістових ліній, кожна з яких передбачає наступні очікувані результати навчання здобувачів освіти:

1. «Людина» (учні розуміють переваги акуратності, доброзичливості, чесності);
2. «Людина серед людей» (здобувачі освіти розрізняють вчинки, дають їм оцінку з погляду моральності; мають уявлення про необхідність доброзичливого і уважного ставлення до старших);
3. «Людина в суспільстві» (школярі долучаються до корисних справ громади); «Людина і світ» (толерантне ставлення дітей до різноманітності світу людей);
4. «Людина і природа» (учні беруть посильну участь в природоохоронній діяльності)¹³.

У початковій школі за інтегрованим курсом для використання в освітньому процесі розроблено широкий спектр ресурсів. Так, у підручниках інтегрованого курсу «Я досліджую світ» інтеграція відбувається шляхом проникнення елементів однієї діяльності в іншу, межі об'єднання можуть бути невиразними.

Запропонований матеріал у підручниках курсу спрямований на реалізацію діяльнісного підходу, який забезпечує формування ключових і предметних компетентностей, вироблення соціальних, громадянських, екологічних та здоров'язбережувальних моделей поведінки. Для успішної реалізації технологій діяльнісного підходу визначено оптимальний вибір методів навчання, серед яких особлива увага відводиться проблемним або частково-пошуковим.

Наприклад, аналізуючи матеріал підручників¹⁴ (автори В. Пономаренко, Т. Воронцова, І. Гарбузюк, О. Хомич та ін., 1 клас) під час вивчення тем інтегрованого курсу учитель формує у дітей елементарні знання та вміння щодо найближчого природного, соціокультурного і техногенного середовища, виховує бережливе ставлення до довкілля, відповідальність та повагу до людської гідності.

¹³ Типова освітня програма для закладів загальної середньої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-pochatkovoyi-shkoli> (дата звернення 25.05.2020).

¹⁴ Я досліджую світ. Частина 1: посібник для вчителя з інтегрованого курсу для 1 класів закладів загал. серед. освіти / Т. Воронцова, В.С. Пономаренко, О.Л. Хомич, І.В. Гарбузюк, Н.В. Андрук, К.С. Василенко. К.: Видавництво «Алатон», 2018. 432 с.

Для учнів другого класу авторами реалізовано ідею навколосвітньої подорожі, під час якої молодші школярі вивчають природу, культуру та історію різних континентів. У такий спосіб відбувається природна інтеграція змісту і результатів навчання за всіма освітніми галузями, передбаченими інтегрованим курсом. У школярів формується ціннісне ставлення до культурного різноманіття, критичне розуміння світу.

У третьому класі школярі ознайомлюються з основами наукового світогляду за наступними розділами: «Світ людей», «Людина і здоров'я», «Природний світ», «Світ техніки». У кожному розділі інтегруються усі сім освітніх галузей, передбачені освітньою програмою. У глибину наукових експедицій занурюються учні 4 класу під час проведення досліджень та вивчення оточуючого світу планети Земля¹⁵.

Під час тематичних тижнів курсу важливе місце відводиться толерантному ставленню дітей один до одного, позитивному відношенню до особистого, соціального та фізичного благополуччя. Зокрема, у навчальному плануванні інтегрованого курсу «Я досліджую світ» передбачено вивчення тем, що виховують високодуховних, моральних, естетично грамотних особистостей. Наприклад, під час вивчення теми «Правила дружби» учитель розмірковує з дітьми над проблемними питаннями: «Хто такі друзі?», «Як поводитися справжні друзі?», «Як дбати про друзів-тварин?», «Як подружитися з дітьми протилежної статі, дітьми з інвалідністю», «Чому потрібно дружити з дітьми, які відрізняються від них, зокрема, з дітьми з особливими потребами?»¹⁶.

Розглянемо деякі теми підручників¹⁷ та результати опанування тем під час тематичних тижнів інтегрованого курсу «Я досліджую світ» (табл. 1)

¹⁵ Т.В. Воронцова, В.С. Пономаренко, Навчально-методичний посібник «Нова українська школа: методика навчання інтегрованого курсу «Я досліджую світ» у 1-2 класах закладів загальної середньої освіти на засадах компетентнісного підходу»: Київ. Видавництво «Алатон», 2019. 128 с.

¹⁶ Я досліджую світ. Частина 1: посібник для вчителя з інтегрованого курсу для 1 класів закладів загал. серед. освіти / Т. Воронцова, В.С. Пономаренко, О.Л. Хомич, І.В. Гарбузюк, Н.В. Андрук, К.С. Василенко. К.: Видавництво «Алатон», 2018. 432 с.

¹⁷ Я досліджую світ. Частина 1: посібник для вчителя з інтегрованого курсу для 1 класів закладів загал. серед. освіти / Т. Воронцова, В.С. Пономаренко, О.Л. Хомич, І.В. Гарбузюк, Н.В. Андрук, К.С. Василенко. К.: Видавництво «Алатон», 2018. 432 с.

Таблиця 1.

Формування громадянських та соціальних компетентностей під час інтегрованого курсу «Я досліджую світ» (за підручником авторів В. Пономаренко, Т. Воронцова, І. Гарбузюк, О. Хомич та ін.)

Клас	Тематичний тиждень, теми для вивчення	Очікуванні результати учнів
1 клас	Тиждень 1. Знайомство зі школою Ласкаво просимо до школи Знайомство зі школою Правила евакуації Безпека у школі Досліджуємо шкільне подвір'я	дотримуються правил етичної поведінки під час спілкування з однолітками та дорослими в різних життєвих ситуаціях; пояснює, чому потрібно дотримуватися встановлених правил; дотримується правил безпечної поведінки в різних ситуаціях.
2 клас	Тиждень 1. Знову разом Зміни в нашому житті Правила дружнього класу Безпечна евакуація Помічники у навчанні	описують й обмірковують свої права й обов'язки в сім'ї, класі; розповідає про свої зацікавлення, пояснює, як йому / їй подобається проводити дозвілля; формують правила поведінки у їдальні, класі, на шкільному майданчику;
3 клас	Тиждень 2. Шкільний світ Школи колись і тепер Незвичайні школи Шкільне самоврядування Шкільні правила Школи поза школою	взаємодіють з іншими на основі спільних цілей, дотримуються правил співпраці у парі, групі; використовує правила та процедури вирішення питань, що стосуються життя класу; вирішують, як діяти у повсякденних ситуаціях із користю для здоров'я, безпеки та добробуту; самостійно та з іншими знаходить можливості допомогти; розповідають про шкільне самоврядування своєї школи; описують власні шкільні обов'язки.

Отже, під час вивчення тем тематичних тижнів інтегрованого курсу «Я досліджую світ» у молодших школярів відбувається моделювання життєвих ситуацій, рольових ігор, спільне вирішення проблеми на основі аналізу обставин та відповідної ситуації, розвиток дослідницького потенціалу, формування активного пізнання навколишньої дійсності.

Ураховуючи, що курс є новим і за змістом, і за методикою викладання, вчителям пропонується використання цікавих активностей під час проведення уроків. Наприклад, «Вправи на знайомство», «Вправи на визначення настрою», «Вправи на зняття емоційного і м'язового напруги – руханки», «Вправи на об'єднання у групи», «Вправи на завершення уроку» тощо. Використання активностей допомагають налаштувати учнів на освітній процес, забезпечити позитивний мікроклімат у класі, успіх, виховувати гуманне ставлення один до одного, підвищувати самооцінку дитини. Висвітливо інтерактивні вправи, які використовуються під час освітнього процесу з школярами з метою конструктивної взаємодії, ціннісного ставлення один до одного (табл. 2).

Таблиця 2.

Інтерактивні вправи щодо формування громадянських та соціальних компетентностей молодших школярів

Назва вправи	Основна мета
«Інтерв'ю»	Знайомство дітей; заохочення бути добрими і товариськими
«Кросворд»	Виховання доброзичливих стосунків між здобувачами освіти
«Продовжте речення»	Створення позитивного настрою у дітей; висловлювання власних ідей, думок
«Що моя річ знає про мене?»	Самопізнання, розвиток креативності
«Кольорові привітання»	Розвиток позитивного мислення, налаштування на успіх
«Ти – молодець»	Отримання підтримки від однокласників
«Ти подобаєшся мені»	Виховання доброзичливого ставлення один до одного
«Світлофор»	Поліпшення психологічного клімату у класі; налаштування на підтримку та взаємодопомогу
«Сонце світить для тих, хто сьогодні ...»	Створення атмосфери відкритості, розкритості й дружньої співпраці
«Веселка», «Соняшник», «Апельсин»	Оцінювання власних досягнень; психологічний настрій, комфорт

Отже, використання вищезазначених вправ допомагає вчителю підвищити емоційний настрій учнів, налаштувати їх на подальшу роботу під час освітнього процесу, розвивати вміння аналізувати, оцінювати, систематизувати, виховувати дружні стосунки, співпрацю, чуйність, схильність безкорисливо чинити добро.

На уроках інтегрованого курсу «Я досліджую світ» особливо актуальним є використання інтерактивних методів навчання, завдяки яким в учнів зростає інтерес до процесу навчання, вдосконалюються навички самостійної діяльності та вміння групової взаємодії, формування цілісної картини світу, уміння сприймати предмети і явища всебічно, системно та емоційно.

Широкого використання на уроках та в позаурочній діяльності в умовах Нової української школи набула інноваційна педагогічна технологія «Лего», яка спираючись на інтегровані принципи, об'єднує в собі елементи гри та експериментування. У процесі занять з Лего-конструктором учні навчаються спілкуватися, співпрацювати, влаштовувати спільні ігри, поважати свою думку та інших учасників гри, бути толерантним та відповідальним. Наприклад, під час теми «Поведінка у громадських місцях», учні створюють за допомогою цеглинок модель людини та розглядають різну поведінку людей. У грі школярі вчаться співпрацювати в команді, вирішувати проблемні ситуації, приймати рішення, зв'язно висловлювати свою думку, досягати компромісів.

Знання, особисті та соціальні навички, ставлення і цінності, які б дозволяли учням у майбутньому долати непорозуміння, конструктивно взаємодіяти з іншими та успішно самореалізовуватися в демократичному суспільстві, формуються на кожному уроці, у позакласній та позашкільній роботі.

Для реалізації демократичного освітнього процесу освітні заклади повинні дотримуватися певних принципів і підходів:

- застосовувати наскрізний підхід у формуванні громадянських компетентностей;
- використовувати в педагогічній практиці активні та інтерактивні методи навчання й викладання, які сприяють розвитку компетентностей для демократичного громадянства;
- сприяти реалізації принципу партнерства в освітньому процесі: заохочувати участь батьків, учнів та громадських організацій у плануванні і реалізації навчальної програми й позакласної діяльності;
- будувати освітній процес за принципом «рівний – рівному»;
- створювати можливості для конструктивного діалогу між усіма суб'єктами освітнього процесу, максимально враховувати думку дітей в освітньому процесі в дозволених законодавством рамках;
- створювати умови для ефективної участі в освітньому процесі усіх у класі, а не лише найбільш успішних учнів шляхом урахування індивідуальних особливостей і навчальних потреб;
- практикувати симуляційні та рольові ігри, щоб спробувати себе в іншій ролі й зрозуміти потреби інших суб'єктів шкільного життя;
- практикувати командоутворення, як серед вчительського колективу та адміністрації, так і серед учнів та батьків (завдання на командоутворення, спільні заходи тощо);
- забезпечувати функціонування шкільної служби медіації (учень-учень, вчитель-вчитель) та інші форми вирішення конфліктів;
- допомагати дітям порадою, моральною підтримкою чи схваленням, але не робити за них нічого того, що вони можуть зробити самі;
- зменшувати дистанцію між учнями, батьками та вчителями (наприклад, відмінити «вчительський стіл» в їдальні, проводити змістовні перерви з дітьми) та ін.;
- ознайомлюватися з добрими практиками й ділитися власними «ноу-хау» у сфері демократизації шкільного життя;
- сприяти формуванню компетентностей для демократичного громадянства – знань, навичок, ставлень та цінностей через практичну діяльність, зокрема, через реалізацію навчальних проектів та проблемноорієнтоване навчання;
- заохочувати розвиток професійної компетентності вчителів з використання сучасних методів та прийомів навчання учнів¹⁸.

¹⁸ Інструмент демократичного розвитку. Практичний посібник. с. 30-31. URL: <https://www.schools-for-democracy.org/pro-prohamu> (дата звернення 01.12.2020).

Отже, формування громадянських та соціальних компетентностей в початковій школі здійснюється через діяльнісний та компетентнісний підхід, зокрема, під час інтегрованого курсу «Я досліджую світ». Розвиток ключових компетентностей в освітньому процесі Нової української школи можливий лише за умови комплексної спільної діяльності здобувачів освіти як на уроках, так у позакласній та позашкільній роботі.

* * *

Innowacyjne podejścia do kształtowania kompetencji obywatelskich i społecznych uczniów w Nowej Ukraińskiej Szkole

(streszczenie)

Artykuł dotyczy nowatorskich podejść do kształtowania kompetencji obywatelskich i społecznych uczniów szkół podstawowych w Nowej Ukraińskiej Szkole. We współczesnej przestrzeni edukacyjnej priorytetem jest edukacja aktywnych i odpowiedzialnych obywateli, szacunek dla innych i tolerancja, przestrzeganie zasad postępowania w społeczeństwie. To nowoczesna instytucja edukacyjna, która odgrywa ważną rolę w kształceniu obywatela Ukrainy, który będzie gotowy do życia w społeczeństwie demokratycznym i konstruktywnej interakcji z innymi. Kształtowanie kompetencji obywatelskich i społecznych uczniów szkół podstawowych jest realizowane w procesie edukacyjnym w ramach kursu zintegrowanego „Eksploruję świat”, który opiera się na podejściu opartym na kompetencjach, które zapewnia skoncentrowaną na osobie uczenie się poprzez aktywność. Ustalono, że wśród głównych założeń Koncepcji „Nowa szkoła ukraińska” ważne miejsce zajmuje autonomia szkół, pedagogika partnerstwa, zorientowanie na dziecko, które są realizowane poprzez praktyczne wdrażanie demokracji i praw człowieka w procesie edukacyjnym, organizacji i zarządzaniu placówkami edukacyjnymi. W szczególności autor porusza tematykę tygodni, zajęć na lekcjach, interaktywnych ćwiczeń z zakresu kształtowania kompetencji obywatelskich i społecznych dzieci ze szkół podstawowych.

Список використаних джерел

Воронцова Т.В., Пономаренко В.С. Навчально-методичний посібник «Нова українська школа: методика навчання інтегрованого курсу «Я досліджую світ» у 1-2 класах закладів загальної середньої освіти на засадах компетентнісного підходу»: Київ. Видавництво «Алатон», 2019. 128 с.

Державний стандарт початкової освіти. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/derzhavni-standarti> (дата звернення 10.12.2020).

- Інноваційні підходи до викладання предмета «Я у світі»: матеріали науково-методичного інтернет-семінару / укладачі Л.Н. Добровольська, В.О. Чорновіл. Черкаси. ЧОПООП. 2014. 82 с.
- Інструмент демократичного розвитку. Практичний посібник. URL: <https://www.schools-for-development.org/rto-program> (дата звернення 01.12.2020).
- Кріль О. Формування громадянських та соціальних компетентностей у молодших школярів. *Початкова школа*. 2019. № 9. С. 5-9.
- Нова українська школа: poradnik dla vchytelja / Під заг. ред. Бібік Н.М.К.: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2017. 206 с.
- Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року: розпорядження КМУ від 14 грудня 2016 р. № 988-р.
- Савченко О.Я. Уміння вчитися - ключова компетентність молодшого школяра посібник; Савченко О.Я. К.: Педагогічна думка, 2014. 176 с.
- Сухомлинський В.О., Народження громадянина. К.: Радянська школа, 1970. 287 с.
- Сухомлинська О.В., Громадянське виховання і сучасна освіта: від здобутого – до нових акцентів і наголосів. Педагогіка і психологія. 2015. № 2. С. 5-12.
- Типова освітня програма для закладів загальної середньої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-pochatkovoyi-shkoli> (дата звернення 25.05.2020).
- Я досліджую світ. Частина 1: посібник для вчителя з інтегрованого курсу для 1 класів закладів загал. серед. освіти / Т. Воронцова, В.С. Пономаренко, О.Л. Хомич, І.В. Гарбузюк, Н.В. Андрук, К.С. Василенко. К.: Видавництво «Алатон», 2018. 432 с.

Ганна Рідкодубська

Західноукраїнський національний університет (Тернопіль, Україна)

ORCID: 0000-0003-0561-6835

Особливості педагогічної роботи з дітьми, які зазнали насилля в сім'ї

Проблема домашнього насилля актуальна в усі часи, адже традиційно нехтувалась та була такою, про яку вести розмови було соромно й безперспективно. Але часи змінились, проблема стала такою, про яку є можливість не лише розмовляти, а й розв'язати. Питання профілактики домашнього насилля по відношенню до дітей – гостре та актуальне, адже саме дитина, сприймаючи насильницькі дії по відношенню до себе як норму, нестиме їх у власну сім'ю та повторюватиме шлях батьків.

Незважаючи на дослідження проблем причин появи, наслідків домашнього насилля та шляхів профілактики, обґрунтування основних джерел формування поведінки тирана та жертви до сьогодні залишаються маловивченими. Нині корекція та профілактика домашнього насилля визначає роль та місце соціального оточення, участі рідних та близьких людей дитині, адаптативних можливостей дитини оточення. Розробкою проблем профілактики домашнього насилля займалися такі науковці, як: І. Богданова, Л. Войтова, О. Ткаленко, Я. Юрків та ін. Важливий аспект формування агресивної поведінки розглядають Н. Гнатюк, Л. Максименко та ін., В наукових розвідках І. Зверєвої, К. Кальницької, аналізуються соціально-психологічні й психолого-педагогічні технології роботи з особами, які зазнали насильства. Проблемами соціально-педагогічного супроводу людей, які зазнали насилля займаються: Т. Гончарова, О. Коломієць, О. Кочемировська та ін. Г. Лактіонова, Ю. Онишко, Р. Хаар, та ін досліджують стратегії надання правової, соціально-педагогічної та медичної допомоги жертвам домашнього насилля. Л. Войтова, І. Дубиніна, С. Мосієнко, Ю. Онишко та ін. розробляють та обґрунтовують шляхи реалізації практико-орієнтованих програм подолання домашнього насилля в умовах України. Проте залишаються недостатньо розробленими питання розробки технологій профілактики домашнього насилля як форми взаємодії між членами сім'ї.

Наукові погляди Л. Войтової, підтверджують, що «У ситуації домашнього насильства фахівцям із соціальної роботи доводиться вирішувати такі завдання:

- 1) сприяти попередженню всіх виявів домашнього насильства;
- 2) надавати підтримку жертвам;
- 3) змінити поведінку кривдників»¹.

Наукові розвідки О. Кочемировської присвячено обґрунтуванню основних елементів надання допомоги дітям, які зазнали домашнього насилля. Вони включають: «1) профілактика сімейного насильства; 2) робота із сім'ями та окремими категоріями, де сукупність макро- та мікрофакторів створює / може створити підвищений ризик жорстокої поведінки; 3) надання підтримки та допомоги жертвам, свідкам насильства та особам, які перебувають у ситуації ризику насильства; 4) проведення корекційної роботи з кривдниками»²,

Насильницькі дії по відношенню до дитини, - неприпустиме явище, але, нажаль, сьогодні не всі готові зрозуміти, що насилля по відношенню навіть до власної дитини – це не метод виховання, а неприпустиме явище в суспільстві, де метою виховання є формування психічно і фізично здорової особистості. Ми підтримуємо наукові погляди Я. Юрків, яка констатує, що: «насильство в сім'ї – це форма деструктивної соціальної взаємодії. Насильство є чинником соціального ризику, що призводить до поглиблення соціально-психологічної та моральної роз'єднаності, взаємної недовіри й ворожості щодо інших членів родини, брутальності й жорстокості в спілкуванні з оточенням»³.

Наукові пошуки О. Ткаленко, яка виокремлює причини і фактори, що впливають на формування агресивної поведінки до дитини. Дослідниця обґрунтовує такі: «соціально-культурні (стереотипність уявлень про ролі у сім'ї та виховання дітей, високий рівень алкоголізації населення, поширення наркоманії, низький рівень правової освіти населення), особистісні (психічні розлади, високий рівень агресії, власний негативний досвід дитинства, низька самооцінка осіб), економічні (зниження рівня життя частини населення, безробіття, соціально-побутова невлаштованість)»⁴.

Визначаючи особливості педагогічної роботи з дитиною, яка зазнала насильницьких дій в сім'ї, звертаємо увагу на появу симптомів, які, на думку науковців, визначають наявність насилля по відношенню до дитини. Ми зобразили у вигляді рис.1.1.

¹ Л.В. Войтова, Соціально-педагогічна робота щодо профілактики насильства над дітьми в сім'ї Соціальна педагогіка: теорія та практика, с. 79.

² О. Кочемировська, Можливості виявлення та попередження насильства в сім'ї: основні поняття: посіб. для соц. прац. Х.: НТМТ, 2008, с. 9.

³ Я.І. Юрків, Діяльність соціального педагога з попередження насильства в сім'ї. Соціальна педагогіка: теорія та практика 2013, №3 с. 41.

⁴ О.М. Ткаленко, Адміністративно-правове забезпечення діяльності органів публічної адміністрації щодо попередження насильства в сім'ї відносно дітей дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, Одеса, 2016, с. 25.

В грудні 2017 року прийняли Закон про «Протидію домашнього насилля» та затвердили Порядок розгляду роботи міністерств та відомств щодо домашнього насилля, в цьому порядку обґрунтовано комплексну роботу «структурних підрозділів міністерств у попередженні жорстокого поводження з дітьми, фізичного, сексуального, психологічного, соціального насильства та наданні невідкладної допомоги дітям, які стали жертвою жорстокого поводження»⁵.

Аналіз наукових праць дозволяє нам виокремити алгоритм взаємодії соціального працівника з дитиною, яка зазнала насилля в сім'ї. Загальний алгоритм дії включає 5 основних кроків, зміст яких ми зобразили у вигляді рисунку (див. рис. 1.2).

Отже, аналіз наукових джерел дає нам змогу вести розмову про такі особливості роботи соціального працівника з дітьми, які зазнали насилля в сім'ї: одним із найважливіших завдань соціального працівника у роботі з дитиною, яка зазнала насилля має бути своєчасне виявлення такої категорії клієнтів, із метою отримання повної інформації про насильницькі дії та найближчі та віддалені наслідки вчинення насилля і виявлення шкоди, якої завдало це насильство.

Рисунок 1.1. Симптоми, за якими можна визначити чи дитина зазнавала насильницьких дій.

⁵ Порядок розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616-2003-%D0%BF#Text> (Дата звернення 12.12.2020 р.).

Загалом, особливості педагогічної роботи з дітьми, які зазнали насилля, визначаються комплексним підходом педагогів до проблеми домашнього насильства, можливостями узгодженої налагодженої співпраці з іншими органами, в руках яких є можливості впливу на особистості кривдника (кривдників) та вчасного реагування на появу симптомокомплексів жертви домашнього насилля.

В рамках педагогічної співпраці є можливість надання фахової допомоги і адаптації дітей, які потерпали від насилля до соціуму через розірвання шаблонів, можливості реалізації прав та свобод кожної дитини до гармонійного розвитку та проведення ефективної профілактики домашнього насилля як соціального явища. Аналіз наукових праць дозволив виділити особливості роботи соціального працівника з дітьми, які зазнали насилля в сім'ї.

Рисунок 1.2. Порядок дій соціального працівника з дитиною, яка зазнала насилля в сім'ї.

Одним із найважливіших завдань у роботі з дитиною, яка зазнала насилля є своєчасне виявлення такої категорії дітей, із метою отримання повної інформації про насильницькі дії та найближчі та віддалені наслідки вчинення насилля і виявлення шкоди, якої завдали чи можуть завдати насильницькі дії. Зрозуміло, що необхідна скоординована робота усіх державних органів місцевої влади, соціальних служб, педагогічного персоналу навчального закладу та поліції для забезпечення ефективної роботи по подоланню наслідків домашнього насильства. Лише за умови мультидисциплінарної взаємодії усіх структурних підрозділів можливо збільшити ефективність взаємодії, метою якої є зменшення негативних наслідків психо-емоційної, фізичної та соціальної сфери життєдіяльності дітей, які зазнали насилля в сім'ї.

Встановлено, що в діти, які зазнали насилля в сім'ї, мають певні особливості психо-емоційного розвитку і в свою чергу, робота ними вимагає створення сприятливих умов які стимулюватимуть розвиток соціальних можливостей, покращуватимуть психо-емоційний стан дитини, яка зазнала насилля в сім'ї.

Отже, визначені педагогічні особливості роботи з дитиною, яка зазнала насильницьких дій в сім'ї як концептуальні основи обдуманого поведінки дорослих і усвідомлення значущості особистості дитини. Таке звернення до особистості кривдника і жертви вимагає розгляд людини як суб'єкта, а не об'єкта надання допомоги, що визначає формування і розвиток потреб відповідальності за власні дії та в цілому і життя власні потреби та доцільну їх реалізацію, знання власних прав і свобод. Комплексний підхід до питань протидії домашнього насилля, на нашу думку – основне питання, яке повинно стояти на порядку денному як в соціальних службах, в освітніх закладах, і в усіх державних органах, які врегульовують вирішення цієї проблеми.

* * *

Features of pedagogical work with children who have experienced domestic violence

(summary)

The author analyzes the main pedagogical approaches to working with children who have experienced domestic violence. The author schematically depicts a set of symptoms that indicate that a child is suffering from domestic violence. The author argues that children who have experienced domestic violence have certain features of psycho-emotional development and, in turn, their work requires the creation of favorable conditions that will stimulate the development of social opportunities,

improving the psycho-emotional state of the child. The author identifies the features of pedagogical work with a child who has been abused in the family as a conceptual basis for thoughtful behavior of adults and awareness of the importance of the child's personality. Addressing the identity of the offender and the victim requires consideration of the person as a subject, not an object of assistance, which determines the formation and development of needs responsibility for their own actions and in general and life's own needs and their appropriate implementation, knowledge of their rights and freedoms. A comprehensive approach to combating domestic violence, in our opinion, is the main issue that should be on the agenda in social services, educational institutions, and all government agencies that will address this issue.

Список використаних джерел

- Войтова Л.В., Соціально-педагогічна робота щодо профілактики насильства над дітьми в сім'ї Соціальна педагогіка: теорія та практика, с. 79-86.
- Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» № 2671-VIII від 17.01.2019 Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text> (Дата звернення 10.12.2020 р.).
- Кочемировська О., Можливості виявлення та попередження насильства в сім'ї: основні поняття: посіб. для соц. прац. Х.: НТМТ, 2008. 44 с.
- Порядок розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616-2003-%D0%BF#Text> (Дата звернення 12.12.2020 р.).
- Ткаленко О.М., Адміністративно-правове забезпечення діяльності органів публічної адміністрації щодо попередження насильства в сім'ї відносно дітей дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, Одеса, 2016. 298с.
- Юрків Я.І., Діяльність соціального педагога з попередження насильства в сім'ї. Соціальна педагогіка: теорія та практика 2013, №3 с. 39-46

Зоряна Крупник

Західноукраїнський національний університет (Тернопіль, Україна)

ORCID: 0000-0002-5915-9345

Соціально-педагогічні умови формування відповідального ставлення до особистого здоров'я у дітей притулків для неповнолітніх

Постановка проблеми. Здоров'я людини є основою її активного і творчого життя. Без доброго здоров'я людина не може бути щасливою, повноцінно жити, діяти, самореалізуватись. Зміцнення здоров'я суспільства, в тому числі підростаючого покоління, залежить не тільки від системної, комплексної діяльності державних і недержавних структур, організованих зусиль усього суспільства, а й від відповідального ставлення кожної людини до особистого здоров'я, що є основою продуктивного довголіття, фізичного, психічного та соціального її благополуччя. Стан здоров'я підростаючого покоління – це найважливіший показник добробуту суспільства, що відтворює реальність ситуації та є своєрідним прогнозом на майбутнє.

Проблема формування відповідального ставлення до здоров'я у дітей, способів його збереження та запобігання руйнації потребує всебічного і комплексного вивчення усіх можливих форм вкорінення в систему виховання і навчання необхідних методик і технологій з формування здорового способу життя. Навчальні, виховні заклади, трудові колективи, сім'я — найефективніші інституції формування здорового способу життя та культури здоров'я дітей та молоді. Проте вони недостатньо використовують свої можливості із-за дефіциту практичного досвіду та нерозробленість відповідних виховних технологій. Тому актуальною проблемою сучасної соціально-педагогічної науки є пошук нових підходів до організації соціально-педагогічного процесу як у навчальних закладах, так і у закладах соціального захисту дітей, а саме у притулках для неповнолітніх, спрямованого на гуманізацію всього навчально-виховного процесу, що забезпечить створення оптимальних умов для духовного зростання дітей, повноцінної реалізації психофізичних можливостей, збереження та зміцнення їхнього здоров'я.

Виклад основного матеріалу. Людське життя є найвищою суспільною цінністю, а здоров'я кожного індивіда є складовою суспільного багатства.

У сучасних умовах набуває вагомості питання формування основ культури здоров'я молодого покоління. Тому формування основ здорового способу життя, збереження та зміцнення здоров'я дитини – це обов'язок її батьків, педагогів перед дитиною, батьками, родиною і перед суспільством загалом. Лише навчивши дітей турбуватися про здоров'я, власними силами його зміцнювати та підтримувати високу працездатність організму, дотримуватись безпечних умов життєдіяльності, можна поліпшити критичний стан здоров'я нації.

Першочергова роль у формуванні оздоровчої свідомості, здорового способу життя у молодого покоління належить сім'ї, яка є важливим осередком для становлення особистості кожної дитини, де вона зростає, формуються її звички, уподобання, інтереси та потреби. Підтвердження цьому ми знаходимо у дослідженнях А. Бурлакової, яка, визнаючи пріоритетність сім'ї у житті людини підкреслює той факт, що сімейну значущість не можливо ні компенсувати, ні замінити. Адже саме в сім'ї формуються фундаментальні ціннісні орієнтації людини, що визначають стиль її життя, життєві прагнення та засоби її досягнення¹.

У житті дітей притулків сім'ю замінює сам притулок, а роль батьків виконують самі ж працівники притулку. Тому пріоритетну роль у формуванні відповідального ставлення до особистого здоров'я у дітей притулків для неповнолітніх, в даному випадку, належить самим притулкам. *Притулок для дітей* – це заклад соціального захисту, що створений для тимчасового перебування дітей віком від 3 до 18 років. Діти і підлітки, які потрапляють у притулок отримують мінімальну матеріальну допомогу: безкоштовне житло, харчування і одяг. У випадку необхідності, їм надається медична, психологічна і педагогічна допомога, емоційна підтримка і здійснюється сприяння в облаштуванні подальшої долі. Під час перебування у притулку, з метою збереження їх здоров'я, неповнолітнім забороняється:

- палити;
- приносити і вживати алкогольні напої та наркотичні речовини;
- вживати нецензурні слова і вирази;
- поводитись брутально, тощо.

Саме ці умови забезпечують основи формування відповідального ставлення до особистого здоров'я даної категорії дітей та дотримання принципів здорового способу життя.

Аналізуючи діяльність притулків для неповнолітніх, вважаємо доцільним відмітити, що діяльність притулку з дітьми, тісно пов'язана з принципами реабілітаційної педагогіки, основним завданням якої є створення

¹ Г.В. Беленька, О.Л. Богініч, М.А. Машовешь, Здоров'я дитини – від родини. – К.: СПД Богданова А.М., 2006. – 220 с.

ефективних методів педагогічної терапії й корекції, компенсації, ігротерапії, спрямованих на відновлення усіх складових здоров'я дитини: фізичного, психічного, морального та духовного. Притулок для неповнолітніх відіграє важливу роль і у системі державного влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Щорічно до притулків потрапляють близько 18 тис. дітей, з яких лише 7% є біологічними сиротами².

Узагальнюючи досвід функціонування і діяльності притулків для неповнолітніх за останній час, слід зауважити, що ефективність кінцевого результату роботи з дитиною притулку значною мірою залежить від грамотної роботи педагога, психолога, загального процесу виховної роботи та їх взаємозв'язку.

Тому соціально-педагогічні умови формування відповідального ставлення до здоров'я у дітей притулків для неповнолітніх як цілісний комплекс взаємопов'язаних організаційних, педагогічних дій та соціально-педагогічного супроводу, об'єднані спільною метою - сприяти поглибленню знань вихованців про норми і цінності здоров'я, усвідомлення сутності і змісту відповідального ставлення до здоров'я у суспільному житті, розуміння своєї відповідальності за здоровий спосіб життя; інтерес до проблем здоров'я, пріоритет загальнолюдських цінностей, позитивне сприйняття життя, негативне ставлення до шкідливих звичок; дотримання просоціальної поведінки, володіння уміннями оздоровчої діяльності, відповідальне ставлення до здоров'я у суб'єкт-суб'єктних взаєминах. Всю сукупність соціально-педагогічних умов з формування оздоровчої свідомості в молодого покоління притулків для неповнолітніх варто об'єднати у три суттєвих групи, а саме:

1. Підготовка педагогічних працівників притулків для неповнолітніх до формування у вихованців відповідального ставлення до здоров'я та практикування його у майбутньому.
2. Здійснення діагностично-реабілітаційного процесу, запобігання повторенню психологічних проблем, загалом соціальної ізоляції, дезадаптації, формування культури здоров'я у вихованців з використанням інноваційних виховних технологій на принципах етапності, планомірної доцільності, єдності, спільності, безперервності, обов'язковості і послідовності, диференціації та індивідуалізації.
3. Застосування інноваційного змісту, форм і методів з профілактики негативного впливу соціального оточення на вихованців притулків для неповнолітніх.

² А.О. Ахаїмова, Принципи архітектурно-планувальних рішень соціально-реабілітаційних центрів (для безпритульних дітей та підлітків): Автореф. дис. канд. Архітектури: 18.00.02 / Київський національний ун-т будівництва і архітектури. – К., 2005. – 20 с.

Реалізація *першої* соціально-педагогічної умови формування відповідального ставлення до здоров'я у вихованців притулків для неповнолітніх передбачає методичну підготовку соціальних педагогів, психологів, педагогів, медичних працівників до формування відповідального ставлення до здоров'я у вихованців притулків для неповнолітніх засобами циклу семінарів-тренінгів.

Друга соціально-педагогічна умова передбачає застосування інноваційних виховних технологій у практичній діяльності фахівців притулків для неповнолітніх і передбачає можливість здійснення процесу формування відповідального ставлення до здоров'я у вихованців більш цілеспрямовано та ефективно з визначеними концептуальними основами, принципами, змістом діяльності та високою вірогідністю досягнення кінцевого результату. До таких технологій ми відносимо:

- аромотерапію;
- хромотерапію;
- арт-терапію;
- гештальттерапію;
- ігрову терапію;
- казкотерапію;
- пісочну терапію;
- цікаві зустрічі;
- групи медіації;
- використання засобів медіації.

Практикування таких неординарних (нетрадиційних) інноваційних виховних технологій у виховному процесі формування відповідального ставлення до здоров'я у дітей притулків для неповнолітніх дає можливість ефективніше впливати та формувати здоров'язберігаючу психологію у дитини, розвивати аналітичне мислення та її оцінкову діяльність щодо негативного впливу явищ навколишнього світу, власної поведінки та поведінки оточення на особисте здоров'я. Це відбувається тому, що усі інноваційні технології у виховному процесі спрямовані на максимальне усунення негативних чинників у психологічному, біологічному, соціальному розвитку дитини і створенні сприятливого мікро і макроклімату.

Реалізація *третьої* соціально-педагогічної умови передбачає застосування інноваційного комплексу профілактичних заходів та засобів з метою попередження і недопущення негативного впливу соціального оточення на вихованців притулків для неповнолітніх. Ефективними *профілактичними заходами* в діяльності педагогів і психологів з дітьми і підлітками притулків для неповнолітніх з метою формування у них відповідального ставлення до здоров'я є наступні:

- проведення тренінгів для вихованців на тему пропагування здорового способу життя;
- індивідуальна психотерапевтична робота з кризовими категоріями дітей;
- тематичні відеолекторії на означену тематику з метою формування відповідального ставлення до здоров'я;
- залучення вихованців центрів соціально-психологічної реабілітації до профілактичної роботи щодо запобігання вживанню психоактивних речовин;
- залучення медичних працівників з метою проведення просвітницьких бесід на теми: *«Статева культура»*, *«Збереження репродуктивного здоров'я»*, *«Профілактика хвороб, які передаються статевим шляхом (ВІЛ/ СНІД-інфекції) тощо.*

Для успішної результативності процесу формування відповідального ставлення до здоров'я серед вихованців притулків для неповнолітніх дані профілактичні заходи варто проводити у формі тренінгів, вебінарів, коуч-сесій, арт-терапевтичних сесій, занять з використанням ІК-технологій.

Ефективність і результативність впровадження комплексу усіх соціально-педагогічних умов в діяльність фахівців притулків для неповнолітніх у процесі формування відповідального ставлення до особистого здоров'я має визначалася такими векторами:

- забезпечення усіх необхідних комфортних умов перебування дитини у притулку для неповнолітніх, її цілісна перебудова відповідно до медичних, санітарно-гігієнічних норм, що забезпечить збереження й укріплення її здоров'я, відповідального ставлення до нього в майбутньому та усіх учасників реабілітаційно-виховного процесу;
- перетворення реабілітаційно-виховного процесу у спільну діяльність усіх його учасників і громадськості, спрямовану на досягнення фізичного, духовного та соціального благополуччя дитини;
- підготовка вихованців до самостійного життя, формування адекватних механізмів фізіологічної, психологічної, соціальної адаптації до навколишньої дійсності, готовності до самостійного здорового способу життя;
- об'єднання зусиль всього колективу притулку для неповнолітніх, медичних працівників, батьків (опікунів) для реалізації права вихованців на збереження та зміцнення особистого здоров'я як найвищої соціальної цінності та права громадян на безпечні й нешкідливі умови життя.

Основними принципами формування відповідального ставлення до особистого здоров'я та здорового способу життя у дітей притулків для неповнолітніх є принцип партнерства, що потребує координованої діяльності всіх зацікавлених сторін: притулків, уряду, сектору охорони здоров'я та інших суспільних і економічних секторів, недержавних організацій, місцевої

влади та засобів масової комунікації, а також принцип пристосування цієї діяльності (проектів, заходів, окремих ініціатив як результати) до умов та можливостей діяльності притулків. Успішність всього процесу формування бережливого ставлення до особистого здоров'я у дітей притулків для неповнолітніх залежить спільних дій усіх державних і недержавних структур та організацій, від необхідних і достатніх знань фахівців, соціально-педагогічних особливостей їх діяльності, що свідомо створюються і які повинні забезпечити найбільш ефективне формування і здійснення усього цього процесу та які обумовлюють досягнення заздалегідь поставлених цілей.

На основі вищезазначеного, можна стверджувати, що для досягнення необхідної результативності процесу формування відповідального ставлення до здоров'я у вихованців притулків для неповнолітніх важливими є наступні рекомендації:

1. Прищеплення дітям знань та умінь щодо відповідального ставлення до особистого здоров'я, які слугуватимуть основою для вироблення у них стійких поглядів і переконань, спонукатимуть до оздоровчо-профілактичних дій і вчинків. Варто зазначити, що у процесі засвоєння ними знань та набуття вмінь формується позитивне ставлення до власного здоров'я та особистої ролі у його збереженні. Враховуючи те, що серед шкідливих звичок вихованців притулків для неповнолітніх найпоширенішими є куріння та алкоголізм, існує потреба приділити особливу увагу профілактиці вживання психоактивних речовин.
2. Навчання до звикання вихованців притулків до правил і норм здорового способу життя, дотримання режиму дня, санітарно-гігієнічних правил, своєчасне медичне обстеження здоров'я дітей з його корекцією, навчання дітей способів самоконтролю за станом здоров'я.
3. Створення позитивного мікроклімату в дитячих колективах, що передбачає формування в них культури спілкування і неконфліктності.
4. Підвищення валеологічної грамотності педагогічного колективу (вихователів, психологів, соціальних працівників).

Отже, процес формування відповідального ставлення вихованців притулків для неповнолітніх до особистого здоров'я надзвичайно складний, залежить від багатьох чинників і визначається комплексом певних соціально-педагогічних умов. В їх основі — створення особливого стилю валеологічних відносин між педагогічним колективом і вихованцями, продумана і системна взаємодія з дітьми, що сприяє оздоровленню атмосфери притулку та формуванню у вихованців позитивного ставлення до себе і оточення.

Висновок. Таким чином, процес формування відповідального ставлення до особистого здоров'я у дітей притулків для неповнолітніх – це організована система необхідних дій, що має базуватись на валеологічних знаннях та їх

усвідомленні, глибокому інтересі та бажанні до оздоровлення власного організму, прагненні вести здоровий спосіб життя, оволодінні оздоровчо-поведінковими навичками, відповідальності за власне здоров'я та здоров'я інших людей. А знання, розуміння і втілення у практику основ відповідального ставлення до особистого здоров'я – це три ключових моменти, від яких залежатиме повноцінність і тривалість життя кожної молодої особистості, всього покоління та наступних поколінь. Лише цілеспрямована і системна соціально-педагогічна робота з оволодіннями цими знаннями, навичками і принципами допоможе розвинути сталі настановлення зі збереження здоров'я в даній категорії дітей, сприятиме їх ефективній соціалізації у суспільстві та налаштовуватиме вихованців притулків для неповнолітніх на позитивну мотивацію до здорового способу життя і відповідальне ставлення до особистого здоров'я.

* * *

The Social-pedagogical terms of forming of responsible attitude towards personal health for the children of refugees for minor

(summary)

The issues of creating the necessary conditions for the formation of a responsible attitude to the health of children in shelters for minors are studied. The main socio-pedagogical conditions for the formation of a responsible attitude to health in children of shelters for minors, namely: professional training of teachers of shelters to work on the formation of a healthy culture in this category; effective implementation of the diagnostic and rehabilitation process on the principles of phasing, planned expediency, unity, commonality, safety, obligation and sequence of individuation, diversity; application of innovative content, forms and methods to prevent the negative impact of the social environment on juvenile shelters, aimed at achieving positive changes in the formation of values in children, based on which the ability to take a responsible attitude to personal health. It has been proven that only purposeful and systematic socio-pedagogical work with mastering the necessary knowledge and skills will promote the development of sustainable guidelines for maintaining health in juvenile shelters, promote their effective socialization in society and set a positive motivation for a healthy lifestyle.

Список використаних джерел

- Ахаїмова А.О., Принципи архітектурно-планувальних рішень соціально-реабілітаційних центрів (для безпритульних дітей та підлітків): Автореф. дис. канд. Архітектури: 18.00.02 / Київський національний ун-т будівництва і архітектури. – К., 2005. – 20 с.
- Беленька Г.В., Богінч О.Л., Машовешь М.А., Здоров'я дитини – від родини. – К.: СПД Богданова А.М., 2006. – 220 с.

Ірина Шкіцька

Західноукраїнський національний університет (Тернопіль, Україна)

ORCID: 0000-0002-0252-8111

Активізація навчально-пізнавальної діяльності учнів в умовах інформаційного суспільства: проблеми та шляхи їх вирішення

Питання активізації пізнавальної діяльності дітей і молоді є актуальним у будь-який час, але особливої гостроти ця проблема набула у XXI столітті. Якість освіти прямо пов'язана з економічним і культурним розвитком країни загалом, розумні та здібні діти, які мають запал до навчання, є гарантом майбутнього процвітання країни та стабільності суспільного розвитку. Під впливом мінливого суспільства навчальна мотивація не просто набуває особистісного характеру, але й стає джерелом різних видів діяльності, тому проблема підвищення рівня мотивації учнів до навчання залишається значущою для педагогічної науки¹. З огляду на це наша розвідка є актуальною та зумовлена потребами сучасного інформаційного суспільства.

Мета дослідження — з'ясувати причини втрати інтересу до навчання в сучасних дітей шкільного віку, виявити фактори, які підсилюють небажане вчитися, а також окреслити шляхи вирішення проблеми.

Мотивація є психологічною внутрішньою характеристикою особистості, що виявляється в діяльності особи та її ставленні до навколишнього світу. Діяльність зі слабкою мотивацією неефективна. Процес навчання повинен викликати в учня позитивне ставлення та спонукати його до навчання. Зауважимо, що мотиви до навчання в дітей різного шкільного віку можуть бути різними, адже характер мотивації зазнає змін із віком, що зумовлено психофізіологічними особливостями віку, рівнем оволодіння операційним спектром навчальної діяльності, тому й підходи до активізації інтересу до навчання у школярів різних вікових категорій різнитимуться.

У цій розвідці ми не акцентуватимемо увагу на цих відмінностях, а окреслимо загальні причини зниження інтересу до навчання й визначимо

¹ Н.Ф. Ефремова, А.А. Хусейнова, Мотивация как ценностный феномен образовательной деятельности. *Современные наукоемкие технологии*. 2020. № 4. С. 169. URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_42755838_44230325.pdf (дата обращения: 10.12.2020).

шляхи активізації навчальної діяльності школярів. Під останньою розуміємо процес стимулювання учнів до енергійного, цілеспрямованого навчання, що передбачає розумову активність і покращення якості навчального процесу, розвиток творчого та критичного мислення, додання пасивності, апатичності, стереотипності дій тощо.

Здійснивши аналіз стану сучасної шкільної освіти в Україні та враховуючи думку учнів різного віку та їх батьків про якість освітніх послуг у загальноосвітніх школах, до проблем зниження інтересу до навчання можна віднести наступні.

Доступність навчальної інформації. Навчальна інформація перестала бути дефіцитною. Сучасний учитель перестає бути основним джерелом знань, його функція в навчальному процесі змінюється: він є модератором навчального процесу, зацікавлює, надихає, мотивує, коригує, формує навчальну траєкторію. З огляду на сказане учитель сьогодні повинен більшу увагу приділяти розвитку емоційного інтелекту учнів, а також взаємодіяти з учнями на засадах рівності та співпраці.

Рекомендації батькам: записати дитину в бібліотеку та регулярно стимулювати її інтерес до читання. Ліміт на використання бібліотечної книги «запускає» в дію маніпулятивний принцип дефіциту: дитина має обмежений час на користування нею, що стимулюватиме її до читання.

Погана запам'ятовуваність інформації з екранів електронних пристроїв. Читання з екрана комп'ютера, планшета чи смартфона не тільки негативно впливає на здоров'я учня, — інформація, сприйнята в такий спосіб, погано запам'ятовується: у мозку мало зачіпок для утворення асоціацій порівняно з читанням традиційної книжки (запах, тактильні відчуття і под.). До того ж усвідомлення учнем постійної доступності інформації — у будь-яку хвилину він може знайти потрібну інформацію в Інтернеті чи своєму пристрої — робить запам'ятовування підсвідомо непотрібним. Усе це, підсилене ще й тим, що сьогодні учні все менше і менше виконують письмових завдань, розглядають їх як нецікаві та несучасні (ідеться про конспектування, виконання вправ, написання творів тощо), призводить до того, що результати навчання не є задовільними, а тому демотивують учнів.

Рекомендації: учителі повинні заохочувати учнів до використання паперових версій підручників і книг, створювати цікаві письмові завдання, у різний спосіб тренувати пам'ять школярів.

Низька мотивованість до роботи вчителів. Ставлення вчителя до своєї професійної компетентності є основним елементом його ефективності².

² J. Lupart, Ch. Webber, Canadian Schools in Transition: Moving From Dual Education Systems to Inclusive Schools. *Exceptionality Education International*. 2012. Vol. 22. № 2. P. 31.

Стомлений додатковою роботою (наприклад, репетиторством, виховною чи паперовою роботою) учитель не віддається належним чином викладанню на уроках. Невисокий рівень емоційності вчителя, його байдужість до навчальної дисципліни, небажання шукати нові підходи до сучасних учнів, урізноманітнювати навчальний процес, використовувати нові форми і методи навчальної діяльності, упереджене ставлення до новітніх інформаційних технологій негативно позначаються на якості освітніх послуг та, відповідно, на навчально-пізнавальній діяльності учнів. Зазначимо, що саме використання новітніх інформаційно-комунікаційних технологій у навчальному процесі має значні дидактичні можливості для активізації пізнавальної діяльності³.

Шляхи вирішення проблеми — проведення політематичних тренінгів для вчителів (*Як попередити вигорання на роботі, Джерела натхнення сучасного вчителя, Як оволодіти мистецтвом надихати інших, Як гаджет учня зробити другом вчителя, Як розвивати емоційний інтелект і под.*), мотивування їх до роботи, моніторинг якості надаваних освітніх послуг тощо.

Домінування авторитарних форм і методів педагогічної роботи вчителів. Виходячи з традиційного погляду на роль учителя в освітньому процесі, що дотепер є доволі популярним у сучасних українських школах, учитель передусім повинен уміти тримати дисципліну на своїх уроках. Залякування учнів, підвищення голосу на них, тримання класу в напрузі протягом уроку — ці та інші вияви авторитарного стилю викладання не сприяють розвитку допитливості учнів і підсиленню їх інтересу до навчання.

Рекомендації: проведення тренінгів з учителями, які дають інструментарій для ефективних у сучасних умовах форм взаємодії з учнями, показують переваги демократичних стилів керування навчальною діяльністю учня.

Негнучка і непрозора політика оцінювання результатів навчальної діяльності учнів. Оцінювання за суттю має навчальний ефект. Мета навчання визначальна не тільки для навчання, але й для оцінювання його результатів⁴. Так, проведення атестацій сприяє розкриттю пізнавального потенціалу учня, посиленню його пізнавальної активності, відповідальності

³ С.О. Лещук, Навчально-інформаційне середовище як засіб активізації пізнавальної діяльності учнів старшої школи у процесі навчання інформатики : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. Київ, 2006. с. 7; К.І. Словак, Інформаційно-комунікаційні технології активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів. *Науковий вісник Донбасу*. 2011. № 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2011_3_13 (дата звернення: 12.12.2020).

⁴ M.S. Masuku, O.I. Oloyede, V.L. Kelly, Theachers' use of informal formative assessment in senior secondary school chemistry classrooms in Swaziland. *International Journal of Research. Granthaalayah*. 2019. Iss. 7(1). P. 350. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.2558472> (last accessed data: 12.12.2020).

за отриманий результат⁵. Техніки формувального оцінювання базуються на таких методичних принципах, як а) систематизація, диференціація і прогнозування освітніх цілей; б) безперервний моніторинг навчальних досягнень самим учнем; в) зворотний зв'язок між учнем і вчителем; г) оцінювання не тільки результатів, але й самого процесу навчання; д) критеріальність і неформальність оцінки⁶. Більше того, застосування «різних стратегій формувального оцінювання не тільки сприяє росту мотивації до навчання, але й створює стресостійке середовище, допомагає розвитку креативності та ініціативи, самодисципліни, посидючості, уміння самостійно планувати свою навчальну діяльність, забезпечує умови для автономного навчання⁷.

Але все частіше сучасні школярі нарікають на неможливість перескласти оцінку на вищій бал, необґрунтованість оцінок, зниження оцінки учня за його поведінку та інші аспекти діяльності, прямо не пов'язаної з навчальною, суб'єктивність оцінки учителя та його упереджене ставлення до учня, високе оцінювання діяльності за шаблоном і зниження балів за нестандартний підхід до виконання завдання тощо.

Шляхи вирішення проблеми — проведення тренінгів з учителями, присвячених питанням академічної доброчесності, приділення більшої уваги на педагогічних радах і зборах методичних об'єднань питанням методики викладання навчальних дисциплін, а також оцінювання результатів навчальної діяльності учнів; запровадження «гарячих ліній» / скриньок довіри для учнів, проведення регулярних анкетувань учнів щодо політики оцінювання результатів їхнього навчання вчителями.

Орієнтованість навчання на середнього учня та обмежене застосування диференційованого підходу до учнів, що, з одного боку, демотивує тих, хто відстає в навчанні, а, з другого боку, — здібних учнів, які нудьгують на заняттях і не можуть повною мірою розкрити свій потенціал. Ситуацію погіршує також переповненість класів. Так, у класах, де понад 30 осіб, учителю складно систематично і комплексно здійснювати зворотний зв'язок зі всіма, знайти підхід до кожного учня, а також підтримувати дисципліну, не вдаючись до авторитарних методів.

⁵ О.О. Горшкова, Совершенствование контроля знаний как условие формирования познавательной активности студента. *Успехи современного естествознания*. 2007. № 3. С. 41.

⁶ О.Н. Шаповалова, Н.Ф. Ефремова, Применение технологии формирующего оценивания на уроках естественно-научного цикла в основной школе. *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*. 2020. № 3 (март). С. 18. URL: <http://e-koncept.ru/2020/201017.htm> (дата обращения: 13.12.2020).

⁷ M. Babaee, M. Tikoduadua, E-portfolios: a new trend in formative writing assessment. *International Journal of Modern Education Forum (IJMEF)*. 2013. Vol. 2. ss. 2. P. 52.

Рекомендації для вчителів: активніше застосовувати індивідуальний підхід до навчання, давати посилені завдання для учнів, які відчують труднощі в засвоєнні матеріалу, розробляти ускладнені форми індивідуальних завдань для здібних учнів, налагодити співпрацю з кожним учнем у класі, систематично здійснювати зворотній зв'язок тощо.

Навчальна перевантаженість учня, що передусім виявляється у великій кількості навчальних дисциплін і, відповідно, уроків на день, а також великих обсягах домашніх завдань. Особливої уваги, на нашу думку, потребують аналіз домашніх завдань, які пропонуються учням, а також моніторинг якості навчальної літератури, за якою здійснюється навчання в закладах освіти.

Великий обсяг завдань і їх одноманітність (наприклад, надмірне захоплення вчителів проєктами, комп'ютерними презентаціями, есе), невідповідність завдань інтересам сучасного учня, нерозумні часові межі на їх виконання, нерівномірність у розподілі домашніх завдань, відсутність зразків і майстер-класів із виконання творчих завдань призводять до того, що учні виконують завдання з неохотою, невчасно або підходять до виконання завдань нетворчо, удаються до плагіату, що в підсумку спричинює незадовільні результати, які, у свою чергу, негативно позначаються на їх пізнавальній активності.

Стосовно навчально-методичної літератури зауважимо, що підручники для школярів є складними для певних вікових категорій (ідеться як про змістове наповнення, так і мову викладу матеріалу, термінологію тощо), містять багато фактичної інформації та відзначаються надмірною політематичністю, яскраво вираженим теоретичним характером, відстають від розвитку сучасних інформаційних технологій і характеризуються низьким прикладним характером.

До того ж із року в рік у навчальній літературі спостерігаються невинувдані повтори і дублювання тем, що теж вбиває інтерес до навчання. Політематичність, про яку йшлося вище, спричинює те, що все менше часу на уроках відводиться на закріплення навчального матеріалу, що теж погіршує результати навчання учнів і демотивує їх.

Шляхи вирішення проблеми:

- 1) створення актуальних, різноманітних, творчих цікавих сучасним дітям завдань для аудиторної та самостійної роботи;
- 2) виважений підхід до розроблення навчальних програм і формування змісту підручників, за якими навчаються школярі, зокрема з урахуванням вікових особливостей сприйняття інформації, розвитку новітніх технологій та відповідності запитам інформаційного суспільства;
- 3) збільшення часу на закріплення навчального матеріалу;
- 4) запровадження навчальних підходів, які передбачають систематичну актуалізацію попередньо набутих знань.

Недостатньо розвинуті навички самостійного навчання. В умовах сучасного суспільства, яке швидко змінюється, гнучкість, адаптивність і здатність швидко вчитися самостійно є надзвичайно важливими, але, як влучно зауважила дослідниця Т. Б. Кропочева, «людина може бути здатною до самоосвіти, якщо вона володіє навчальною діяльністю»⁸.

Рекомендації вчителям і батькам — здійснювати поетапне привчання школяра до самостійної навчальної діяльності, чітко окреслювати цілі та кінцевий результат навчання, стимулювати посидючість і зосередженість на цьому процесі, дотримуватися розумного балансу між навчальною діяльністю із супроводом і без нього.

Інформаційна перенасиченість учнів, спричинена їх перебуванням у соціальних мережах / перед екраном телевізора. Проводячи левову частину вільного часу за комп'ютерними іграми, у соціальних мережах чи біля телевізора, діти втрачають відчуття часу і, як наслідок, — виявляють низькі навички самоорганізації, потребують тренінгів із тайм-менеджменту. Несфокусованість на виконанні домашнього завдання, розпорошеність уваги учня, який постійно відволікається на повідомлення із соцмереж, телефонні дзвінки, телевізійні передачі, музику і под. не сприяють осмисленню навчального матеріалу, призводять до поганого запам'ятовування інформації, спричиняючи негативне ставлення до навчального процесу в цілому. Також слід зауважити, що недостатня фізична активність учнів і їх низька залученість до фізичної праці негативного позначається на роботі мозку і, відповідно, на здатності вчитися.

Рекомендації: батьки та вчителі повинні, з одного боку, заохочувати учнів використовувати гаджети в навчальних цілях, а з другого, — обмежувати час дітей за комп'ютерними іграми та безцільним Інтернет-серфінгом (ідеться про так звані «інформаційні дієти»). Залучення учнів до фізичної праці (особливо в школі), організація виховних заходів «без смартфона», пропагування здорового способу життя, заохочення учнів до фізичної активності, а також формування інтересу до хобі, що стимулюють роботу мозку і розвивають креативність (різні види спорту, рукоділля, авіа-моделювання, гра на музичних інструментах тощо) дадуть змогу «відірвати» учнів від пасивного споживання беззмислової інформації в соцмережах, істотно підвищити результативність їхньої навчальної діяльності та стимулювати інтерес до неї.

Брак практичних знань, які можуть бути використані учнем у подальшому житті. Мотивація навчальної діяльності пов'язана не тільки зі змінами культури, запитами суспільства на якість освіти, ціннісними орі-

⁸ Т.Б. Кропочева, Активизация учебной деятельности младших школьников на уроках природоведения: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02: Красноярск, 1999. С. 3.

єнтирами, технічним прогресом, змістом і рівнем складності знань, а також із можливостями їх застосування в майбутній професійній діяльності⁹. Шкільну та вищу освіту в Україні відрізняє енциклопедичність знань, теоретичність і відірваність від реалій сьогодення. Наприклад, сучасний учень п'ятого класу, який повинен до дрібних подробиць знати будову комах різних видів, не уявляє, як він зможе використати ці знання в майбутньому.

Шляхи вирішення проблеми:

- 1) перегляд навчальних планів і навчально-методичної літератури з позицій практичного використання в реальному житті;
- 2) учителі на початку кожної теми повинні пояснювати значущість тих чи інших знань і навичок, окреслювати шляхи їх застосування в дорослому житті та майбутній професійній діяльності.

Недостатня увага до розвитку емоційного інтелекту учнів та їхніх комунікативних навичок. Будучи соціальною істотою, людина без спілкування не може бути здоровою та гармонійною. Той факт, що сучасні учні надають перевагу віртуальній формі неформального спілкування, що знаходить вияв в обміні повідомленнями, негативно позначається на розвитку їхнього емоційного інтелекту й не сприяє підвищенню їх навчально-пізнавальної активності. До того ж комунікативні навички напряму пов'язані з успішністю учнів¹⁰. Не секрет, що учні, які мають друзів у школі, є більш мотивованими до навчання й краще вчаться.

Шляхи вирішення проблеми: учителі на заняттях повинні:

- більше уваги приділяти розвитку комунікативних навичок учнів, стимулювати їх до висловлення своєї думки;
- використовуючи елементи методу коучингу, розвивати критичне мислення учнів;
- формувати сприятливий соціально-психологічний клімат у шкільному колективі, наприклад, організовувати позашкільні заходи, що передбачають активне неопосередковане неформальне спілкування, розвивають уміння розбиратися в людях і вибудовувати ефективні комунікативні стратегії тощо.

Таким чином, до причин зниження навчально-пізнавальної активності сучасних учнів можна віднести доступність навчальної інформації, погану запам'ятовуваність інформації з екранів електронних пристроїв, низьку мо-

⁹ Т.Б. Кропочева, Активизация учебной деятельности младших школьников на уроках природоведения: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02: Красноярск, 1999. С. 3.

¹⁰ Н.Ф. Ефремова, А.А. Хусейнова, Мотивация как ценностный феномен образовательной деятельности. *Современные наукоемкие технологии*. 2020. № 4. С. 169. URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_42755838_44230325.pdf (дата обращения: 10.12.2020).

тивованість до роботи вчителів, домінування авторитарних форм і методів їх педагогічної роботи, негнучку і непрозору політику оцінювання результатів навчальної діяльності учнів, обмежене застосування вчителями диференційованого підходу до школярів, навчальну та інформаційну перевантаженість учнів, теоретичний характер освіти та недостатню увагу вчителів до розвитку емоційного інтелекту учнів та їхніх комунікативних навичок.

З огляду на сказане сьогодні в Україні перегляду потребують навчальні плани, програми та навчально-методична література, за якою навчаються школярі. Дирекція закладів освіти повинна особливу увагу приділяти питанням формування класів і кількості учнів у них, добору кадрів, підвищенню кваліфікації вчителів відповідно до запитів суспільства та розвитку сучасної педагогіки, мотивуванню педагогічних працівників і моніторингу якості надаваних у закладі освітніх послуг. Не менш важливим є здійснення політики ставлення до людських ресурсів як до основних ресурсів школи.

В умовах інформаційного суспільства вчителям слід активніше застосовувати індивідуальний підхід до навчання учнів, стимулювати їх самостійність у навчальній діяльності, виявляти більше ентузіазму до роботи, використовувати різні форми педагогічної інтеракції, дотримуватися прозорості та доброчесної політики оцінювання результатів навчання учнів, мотивуючи їх до вивчення тих чи тих дисциплін й розвиваючи їхній емоційний інтелект, а також налагоджувати співпрацю з кожним учнем і систематично здійснювати зворотній зв'язок.

Для підвищення інтересу своїх дітей до навчання сучасні батьки повинні проводити більше часу з ними, заохочувати їх до відвідування спортивних секцій, гуртків із рукоділля, мистецьких студій, привчати до активних форм відпочинку, заохочувати до безпосереднього спілкування з однолітками, прищеплювати інтерес до читання, позиціонувати навчально-пізнавальну діяльність не стільки як обов'язкову, скільки як захопливу, значущу та корисну.

* * *

Intensification of educational and cognitive activities of students in the information society: problems and ways of their solution

(summary)

The article is devoted to clarifying the reasons for the low educational and cognitive activity of modern students. The author monitors the relationship between a decrease in interest in learning with the development of the latest information technologies, information overload of students, the quality of curricula and educational

and methodological literature, patterns of educational tasks, the policy of assessing student's learning outcomes, approaches to teaching and low motivation of teachers.

The author has made an attempt to outline ways of solving the problem in the conditions of Ukrainian educational realities and comes to the conclusion that the curricula, programs as well as educational and methodical literature for studying of schoolchildren in Ukraine require revision and updating; the administration of schools should pay special attention to the choice of personnel, improving the qualifications of teachers in accordance with the needs of society and the development of modern pedagogy, motivating teachers and monitoring the quality of educational services provided in the institution, forming classes and regulating the number of students in them.

Recommendations for teachers provide for the more active application of an individual approach to teaching students, showing greater enthusiasm in work, using various forms of pedagogical work, adhering to the principles of honest and respectable policy of assessing students' learning outcomes, motivating them to study different academic courses, focusing on development of their emotional intelligence, establishing cooperation with each student, as well as systematic implementation of feedback with them.

Список використаних джерел

- Горшкова О.О., Совершенствование контроля знаний как условие формирования познавательной активности студента. *Успехи современного естествознания*. 2007. № 3. С. 41.
- Ефремова Н.Ф., Хусейнова А. А. Мотивация как ценностный феномен образовательной деятельности. *Современные наукоемкие технологии*. 2020. № 4. С. 164-169. URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_42755838_44230325.pdf (дата обращения: 10.12.2020).
- Кропачева Т.Б., Активизация учебной деятельности младших школьников на уроках природоведения: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02: Красноярск, 1999. 170 с.
- Лещук С.О., Навчально-інформаційне середовище як засіб активізації пізнавальної діяльності учнів старшої школи у процесі навчання інформатики: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / наук. кер. Ю. С. Рамський; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2006. 20 с.
- Словак К.І., Інформаційно-комунікаційні технології активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів. *Науковий вісник Донбасу*. 2011. № 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2011_3_13 (дата звернення: 12.12.2020).
- Шاپовалова О.Н., Ефремова Н.Ф., Применение технологии формирующего оценивания на уроках естественно-научного цикла в основной школе. *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*. 2020. № 3 (март). С. 13-27. URL: <http://e-koncept.ru/2020/201017.htm> (дата обращения 13.12.2020).
- Babae M., Tikoduadua M., E-portfolios: a new trend in formative writing assessment. *International Journal of Modern Education Forum (IJMEF)*. 2013. Vol. 2. ss. 2. P. 49-56.
- Lupart J., Webber Ch., Canadian Schools in Transition: Moving From Dual Education Systems to Inclusive Schools. *Exceptionality Education International*. 2012. Vol. 22. № 2. PP. 8-37.

Masuku M.S., Oloyede O.I., Kelly V.L., Teachers' use of informal formative assessment in senior secondary school chemistry classrooms in Swaziland. *International Journal of Research. Granthaalayah*. 2019. Iss. 7(1). P. 348–360. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.2558472> (last accessed data: 12.12.2020).

Олена Коноплицька

Західноукраїнський національний університет (Тернопіль, Україна)

ORCID: 0000-0002-9607-173X

Права та свободи в інформаційно-комунікаційній діяльності сучасної людини

Основою інформаційного суспільства є інформаційні і комунікаційні технології, які зумовлюють розвиток інформаційних відносин, які, у свою чергу, опосередковують та забезпечують взаємозв'язок інших суспільних відносин. Права і свободи людини й громадянина, що реалізуються у сфері інформаційних відносин, безпосередньо пов'язані зі становленням демократичного суспільства.

Гарантії прав і свобод людини щодо інформаційної сфери належать до найважливіших засад формування правової держави та громадянського суспільства. Ці права включені і до дієвого механізму державного управління в демократичному суспільстві. Це визначає забезпечення захисту прав і свобод людини в інформаційній сфері однією з найважливіших цілей інформаційної безпеки, а саму людину – найголовнішим її об'єктом.

Реалізація основоположних прав і свобод громадян в інформаційній сфері займає особливе місце в системі національних інтересів України, ґрунтуючись на принципах свободи інформації і права. Ці принципи закріплені в основних міжнародно-правових документах, Конституції України й інших законах.

Як справедливо зазначають О. Данильян та О. Дзьобань, утворення нового типу суспільства – інформаційного, спричинило виділення особливого виду свободи людини – інформаційної свободи і особливого класу прав – інформаційних. На думку дослідників, виняткову роль в інформаційній свободі відіграють інформаційні права людини, адже “встановлюючи взаємозалежність належної й можливої поведінки, єдність і рівність взаємних прав та обов'язків, право, окреслюючи межі свободи, виступає як позитивне буття свободи, яке виключає самоуправство, свавілля, пригнічення особистості”. Тобто, право розглядається як засіб, який за допомогою спеціальних правових методів дозволяє реалізувати інформаційну свободу людини, надаючи людині низку можливостей, скориставшись якими, вона зможе реалізувати притаманну їй інформаційну свободу¹.

¹ О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, Діалектична єдність інформаційних прав та інфор-

Отже, права і свободи людини і громадянина – це правові можливості (надбання), необхідні для існування і розвитку особи, які визнаються невід’ємними, мають бути загальними і рівними для кожного, забезпечуватись і захищатись державою в обсязі міжнародних стандартів². При цьому права людини є природними можливостями індивіда, що забезпечують необхідні умови його життя, людську гідність та свободу діяльності у всіх сферах суспільного життя, а права громадянина – сукупністю можливостей, закріплених у нормативно-правових актах, що визначають міру свободи суб’єкта, який має постійний політико-правовий зв’язок з певною державою³.

Права і свободи людини й громадянина в сфері інформаційних правовідносин та їх гарантії відображаються в національному інформаційному законодавстві України, яке складають Конституція України, Закони України “Про інформацію”, “Про доступ до публічної інформації”, “Про захист персональних даних”, “Про державну таємницю” та інші закони й підзаконні нормативно-правові акти про окремі галузі, види, форми й засоби інформації, міжнародні договори і угоди, ратифіковані Україною, та принципи й норми міжнародного права. Зокрема, комплекс прав і свобод людини і громадянина, що визначають правовий статус людини і громадянина в сфері інформаційних відносин, міститься в Конституції України. Зафіксовані в українській Конституції інформаційні права утворюють чітку і послідовну систему. Свобода думки, слова, масової інформації і право на доступ до інформації органів влади гарантують можливості громадян відповідно мати переконання і не піддаватися у зв’язку з цим дискримінації, висловлювати свої думки і робити їх відомими, відстоювати свої ідеї та впливати на їх облік владою, нарешті, контролювати владу⁴.

Так, ст. 34 Конституції визначає: “Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір. Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров’я населення, для захисту репутації або прав інших

маційної свободи // Вісник Національного університету “Юридична академія України імені Ярослава Мудрого”. 2017. № 1 (32). С. 5-15

² Теорія держави і права. Академічний курс: підручник; за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

³ М.В. Цвік, Загальна теорія держави і права: підручник / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко. Харків: Право, 2009. С. 58

⁴ В.Я. Настюк, В.В. Белевцева, Правовий захист інформаційних прав і свобод людини в Україні: проблеми та перспективи // Інформація і право. № 2(14)/2015. – С. 20-25.

людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя”⁵.

Це право людини може розумітися як можливість здійснювати будь-які дії щодо збирання, опрацювання, створення, зберігання та розповсюдження інформації у будьякій формі, окрім випадків наявності прямих заборон з боку закону. Право кожної людини на інформацію, тобто право вільно шукати, одержувати, передавати, робити й поширювати інформацію будь-яким законним способом, гарантується конституціями більшості держав. Це право логічно впливає із загальновизнаного принципу міжнародного права поваги до прав людини й її основоположних свобод.

Свобода слова – поняття багатопланове, яке має безліч форм прояву. Традиційно форми прояву свободи слова пов’язують з можливістю вільно висловлювати свою думку на зборах, мітингах, у творчості; у зверненнях, скаргах та пропозиціях, які направляються до органів державної влади, у формі голосування на виборах і референдумах; висловлювати її в пресі, по радіо і телебаченню тощо.

Існують й інші форми прояву свободи слова, які можна поділити на дві групи: перша з них пов’язана з правом отримання інформації (до неї належать: вільний доступ до інформації про діяльність державних органів, громадських об’єднань з різних питань суспільного життя; до документів і матеріалів, які стосуються особисто громадянина; вільне користування результатами творчої праці, глобальними інформаційними мережами тощо); друга група пов’язана з правом засновувати засоби масової інформації, володіти, користуватися і розпоряджатися ними, а також організовувати технічне забезпечення виробництва і розповсюдження інформації, адже без доступу до інформації, без можливості організовувати технічну ланку засобів масової інформації та комунікації свобода слова не зможе знайти своєї реалізації⁶.

Право є засобом, який за допомогою спеціальних правових методів дозволяє реалізувати інформаційну свободу людини. Право повинне враховувати інтереси як суспільства, так і індивіда. Воно надає людині низку можливостей, скориставшись якими вона зможе реалізувати притаманну їй інформаційну свободу.

Виняткову роль в інформаційній свободі відіграють інформаційні права людини. Встановлюючи взаємозалежність належної й можливої поведінки,

⁵ Конституція України: Закон України від 28.06.96 р. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>.

⁶ П. Войтович, Інформаційні права людини в міжнародному праві та в законодавстві України. – Режим доступу: <http://stationline.org.ua/pravo/76/12528-informacijni-prava-lyudini-v-mizhnarodnomu-pravi-ta-v-zakonodavstvi-ukraini.html>.

єдність і рівність взаємних прав та обов'язків, право, окреслюючи межі свободи, виступає як позитивне буття свободи, яке виключає свавілля, пригнічення особистості тощо.

У сучасних умовах значно розширилися можливості для реалізації конституційних прав громадян на інформацію та свободу інформаційної діяльності.

Якщо виходити з визначення інформації як відомостей про осіб, предмети, факти, події, явища і процеси незалежно від форми їх подання, то для того, щоб перейти до більш конкретного сприйняття інформації, необхідно скористатися такою інтегрованою її формою як «знання». Знання, як відомо, є результатом освіти та інтелектуальної праці людини. Звідси випливає правовий наслідок — знання належать тій людині, яка їх створює, а інформація — це лише частка знань, відтворених на матеріальних носіях. Інтелектуальна діяльність людини в суспільстві, у вузькому розумінні, і є роботою із носіями знань та інформацією.

Знання, що накопичуються людьми в процесі освіти і роботи, століттями зберігаються, передаються як інформація в різних формах і з різною метою, тому захист інформації і носіїв знань завжди супроводжував процеси інтелектуальної діяльності.

Відображення проблем визначення свобод людини і її прав на інформацію завжди необхідно співставляти два категоріальних поняття загальнолюдських цінностей — «свобода» і «необхідність», «свобода» і «відповідальність». Як свідчить досвід, у сфері інформаційно-комунікаційної діяльності людини, суспільства і держави завжди має бути досягнуто їх розумне співвідношення заради безпеки існування. Воно традиційно було присутнє і в нашій культурі, однак суттєво змінилося із розвитком ІКТ.

На сучасному етапі дедалі більшого поширення набуває цифрова форма електронного подання інформації. В цій формі інформація сьогодні дедалі більше зберігається в системах бібліотечної, архівної, ділової, службової, навчальної діяльності, структурується за джерелами і метою використання. Все це створює необхідність нового законодавства заради структурного сприйняття й використання різних за походженням джерелами, формою, приналежністю знань і обумовлює мету їх застосування як інформації. Проблема вимагає більш глибоких досліджень в сфері обігу віртуальної інформації, її вплив на знання і суспільну свідомість, на розуміння права на інформацію громадян.

В умовах сьогодення слід вважати, що крім того, що інформаційний ресурс представляє собою сукупність накопиченої в бібліотеках та архівах інформації, він обов'язково має включати в себе знання науково-технічного персоналу, який створює й обслуговує процеси накопичення, зберігання, захисту та обміну інформацією в глобальному інформаційно-комунікацій-

ному середовищі. Величезне значення має також рівень задіяних програмно-апаратних й технічних засобів та систем.

Важливо підкреслити, що сьогодні, коли інформація надається не тільки у звичній письмовій або друкованій формі, а й у електронній, яку людина не може сприймати без наявності комп'ютера, інтегрованих знань і законів щодо визначення інформації, методів її розповсюдження і захисту в нас немає. Всі вони розпорошені і, як наслідок, не систематизовані.

У світі під впливом розвитку комп'ютерної техніки, новітніх ІКТ та систем штучного інтелекту докорінно змінюються всі закони інформаційно-комунікаційної діяльності і сьогодні швидкими темпами йде формування нового типу цивілізації глобального інформаційного суспільства, в якому більшість працюючих зайнято виробництвом, зберіганням, переробкою й реалізацією інформації, особливо її вищої форми — знань. За таких умов ситуація змушує по-новому і більш прискіпливо оглянути всю проблематику інформаційно-комунікаційної діяльності, особливо щодо створення, зберігання й ефективного використання інформаційних ресурсів.

Державна інформаційно-комунікаційна діяльність, політика її проведення, безумовно, має створювати всі умови для реалізації конституційних прав громадян своєї держави вільно отримувати і використовувати інформацію не лише медійного напрямку, а й для вирішення питань, пов'язаних із науковою, освітньою та економічною діяльністю.

Сьогодні в умовах вибудови засад інноваційної економіки зазначена сфера державної діяльності вимагає глибокого вивчення й послідовного реформування шляхом систематизації норм права з більш чіткого визначення компетенцій державних органів й оновлення вимог щодо персональної відповідальності громадян стосовно питань інформаційної та інноваційної діяльності, оскільки в її царині формуються технології ведення справ в постіндустріальному світі, «гібридних війн» та «інформаційних війн» тощо, які створюють нові умови для управління суспільством.

Разом з тим, на сучасному етапі розвитку світової спільноти із глобальними інтеграційними процесами в сфері економіки, політики, науки, освіти, культури спостерігається вибуховий інтерес до інноваційного використання нових знань, адаптованих до використання за допомогою сучасних інформаційних і комунікаційних технологій.

Інформаційні права людини складаються з різного комплексу норм, що відрізняються своєю юридичною силою, територією дії, нормативністю тощо. Інформаційні права регулюють інформаційні процеси у сферах, які не врегульовані іншими правами, що регламентують інформацію. Інформаційні права органічно входять у структуру інших прав і свобод, упорядковують інформаційні процеси. При використанні всіх прав, які належать до питань

інформування людини, необхідно перш за все орієнтуватися на принципи інформаційної свободи людини, яка займає чільне місце і встановлює принципи використання прав, що відносяться до інформаційних процесів.

Оскільки інформаційна свобода зумовлює сукупність певних можливостей інформаційних прав, то у сучасному суспільстві саме про інформаційну свободу слід вести мову, з позицій інформаційної свободи слід вивчати і тлумачити інформаційні права людини. В інформаційному праві вирішальний акцент робиться на інформації, причому незалежно від того, хто нею володіє, виробляє, транслює тощо. При дослідженні ж інформаційної свободи людини визнається, що ключові функції належать саме свободі, а не інформації, хоча інформація і є складовою інформаційної свободи.

Інформаційна свобода обмежує діяльність, спрямовану на підтримання порядку; у деяких випадках державної таємниці; інформацію про екологічну обстановку. Це дозволяє на рівні держави обмежувати інформаційну свободу більшою мірою, ніж це допускається Конвенцією про захист прав людини і основних свобод.

Реалізація інформаційної свободи будується не тільки шляхом введення обмежувальних заходів. Важливою є охоронна функція права, гарантованість захисту інформаційної свободи, причому як самозахисту, так і охорони інформаційної свободи за допомогою держави.

В інформаційному суспільстві особливо актуалізується інформаційний контекст прав і свобод людини, тому усвідомлення співвідношення інформаційних прав і інформаційної свободи в їхній діалектичній єдності є світоглядною проблемою сучасності. Інформаційна свобода людини й інформаційне право вимагають комплексного вивчення на рівні філософської рефлексії, у чому і вбачається перспективність подальших наукових розвідок у даній царині.

* * *

Rights and freedoms in the information and communication activities of modern man

(summary)

Information human rights play an exceptional role in information freedom. Establishing the interdependence of proper and possible behavior, the unity and equality of mutual rights and responsibilities, law, outlining the limits of freedom, acts as a positive being of freedom, which excludes arbitrariness, oppression of the individual, and so on. It is shown that the law is a means that with the help of special legal methods allows to realize the information freedom of man. The law

must take into account the interests of both society and the individual. It provides a person with a number of opportunities, using which he will be able to realize his inherent freedom of information. Information human rights consist of a different set of norms that differ in their legal force, scope, regulations, and so on. It is noted that information rights regulate information processes in areas that are not regulated by other rights governing information. Information rights are an integral part of the structure of other rights and freedoms, streamline information processes. It is noted that since information freedom determines a set of certain possibilities of information rights, in modern society it is about information freedom should be discussed, from the standpoint of information freedom should be studied and interpreted human rights information. In information law, the decisive emphasis is on information, regardless of who owns it, produces, broadcasts, etc. In the study of human information freedom, it is recognized that the key functions belong to freedom, not information, although information is a component of information freedom. It is emphasized that freedom of information restricts activities aimed at maintaining order; in some cases state secrets; information about the ecological situation. This makes it possible to restrict information freedom at the state level to a greater extent than the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms allows.

Список використаних джерел

- Конституція України: Закон України від 28.06.96 р. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>.
- Вітів В., Інформаційні права як складова четвертого покоління прав людини // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України: Конституційне та муніципальне право. 6/2016. С. 22-26.
- Войтович П., Інформаційні права людини в міжнародному праві та в законодавстві України. – Режим доступу: <http://stattionline.org.ua/pravo/76/12528-informacijni-prava-lyudini-vmizhnarodnomu-pravi-ta-v-zakonodavstvi-ukraini.html>.
- Гладківська О.В., Відображення ключових понять основоположних прав і свобод людини в законодавчих актах України в інформаційній сфері // Правова інформатика. № 1(37)/2013. С. 30-38.
- Данильчак О.Г., Дзьобань О.П., Діалектична єдність інформаційних прав та інформаційної свободи // Вісник Національного університету “Юридична академія України імені Ярослава Мудрого”. 2017. № 1 (32). С. 5-15.
- Дзьобань О. П., Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади: монографія. Харків: Майдан, 2013. 360 с.
- Дюрдіца І., Класифікація інформаційних прав і свобод людини і громадянина // Підприємництво, господарство і право. № 7/2016. С. 116-122.
- Дуцик Д. Р., Роль засобів масової інформації у забезпеченні політичних прав та свобод громадян у демократичному суспільстві: автореф. дис... канд. філол. наук. Київ, 2003. 19 с.

- Настюк В.Я., Белевцева В.В., Правовий захист інформаційних прав і свобод людини в Україні : проблеми та перспективи // Інформація і право. № 2(14)/2015. С. 20-25.
- Погорілко В.Ф., Права та свободи людини і громадянина в Україні / В. Погорілко, В. Головченко, М. Сірий. К. : Ін Юре, 1997. 52 с.
- Середюк В.В., Свобода масової інформації: конституційно-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2010. 18 с.
- Свобода інформації в Україні та світі. Теорія та практика: посібник / упоряд.: О.М. Павліченко, Р.І. Стадник. Харків: Права людини, 2015. 215 с.
- Свобода інформації : навчальний посібник для державних службовців. [пер. з англ. Р. Тополевського] К.: Тютюкін, 2010. 128 с.
- Declaration on Human Rights and the Rule of Law in the Information Society. May, 13, 2005 // https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805da1a0.
- Теорія держави і права. Академічний курс: підручник; за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. К.: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
- Цвік М.В., Загальна теорія держави і права: підручник / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко. Харків: Право, 2009. 572 с.

Тетяна Надвинична

Західноукраїнський національний університет (Тернопіль, Україна)

ORCID: 0000-0001-7286-2150

Психологічні механізми забезпечення психічного здоров'я особистості в умовах стресу

Актуальність теми дослідження. За даними останніх наукових досліджень, в умовах складних трансформаційних культурно-історичних перетворень сучасного суспільства, з кожним роком зростає кількість осіб різного віку, котрі відчують різноманітні проблеми, пов'язанні з підтримкою та збереженням фізичного та психічного здоров'я. Інформатизація та глобалізація соціальних процесів, які відбуваються не лише у нашій державі, а й в усьому світі та пов'язані з необхідністю обробки великої кількості інформації, змушує кожного з нас відчувати значне емоційне напруження, яке впливає на поведінку, працездатність, взаємини з оточуючими тощо. Все це підвищує рівень як соціального так і особистісного хвилювання, неспокою, а відтак приводить до зростання рівня стресу. Як свідчать результати останніх наукових досліджень, сьогодні дві третини населення промислово розвинутих країн вмирає саме від хвороб (інфаркт, інсульт, цукровий діабет, виразкова хвороба тощо), які виникають внаслідок післястресових порушень у нервовій діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ґрунтовний аналіз цілої низки літературних джерел свідчить про те, що нині питання підтримання психічного здоров'я – одне з найбільш обговорюваних та найактуальніших як серед науковців-психологів так і серед представників інших наукових напрямків – медиків, педагогів, соціальних працівників тощо, а також і звичайних людей, котрі все частіше зіштовхуються як соціальними так і особистісними проблемами. З одного боку, це зумовлено визнанням сучасним суспільством значущості поведінки, пов'язаної зі здоров'ям і якістю життя, з іншого – з все більшим усвідомленням того, що уваги заслуговує не лише наше фізичне тіло, а й психіка та пов'язані із нею душевна гармонія та комфорт. Така увага до цього аспекту нашої життєдіяльності пов'язана також із тим, що нині світова спільнота все частіше звертається до питання дотримання здорового способу життя, його екологічності, підвищення рівня психологічної грамотності тощо.

Зауважимо, що і сам термін «психічне здоров'я» і самостійний науковий напрям, пов'язаний із його дослідженням виник ще у 70-х роках минулого століття у США. Його засновником вважається видатний американський психолог Д. Матараццо (Josef Matarazzo)¹, який не лише означив нову сферу застосування психології, а й сприяв зміщенню акценту загальноприйнятої тоді орієнтації з хвороби на здоров'я та визначення детермінант останнього. В його трактуванні категорія психічного здоров'я пов'язана з різноманітними сферами діяльності психологів - науковою, освітньою, фаховою і це дещо ускладнює її розуміння. Значно простіше пояснення предмету психології здоров'я знаходимо у Ш. Тейлора (Shelley Taylor) який зазначає: психологія здоров'я є галуззю психології, що вивчає вплив психологічних чинників на спроможність людей залишатися здоровими, окреслює їх значення в появі хвороб, а також їхню роль у формуванні поведінки людей під час хвороби².

Незважаючи на доволі давню історію дослідження зазначеної проблематики, серед сучасних науковців досі немає загальноприйнятого визначення «психічне здоров'я» та його відмежування від поняття «психологічне здоров'я». В. Ананьєв, І. Гурвич, Г. Ложкін, С. Максименко, Г. Никифоров, В. Піскун, Н. Шевченко та багато інших, у своїх роботах неодноразово зверталися до цієї проблематики, але у більшості з них частіше звучить термін «психологія здоров'я», як комплекс специфічних освітніх, наукових і професійних основ психології як наукової дисципліни, яка спрямованих на збереження і підтримку здоров'я, попередження та лікування хвороб, ідентифікацію етіологічних і діагностичних корелятивів здоров'я, хвороби та пов'язаних із нею дисфункцій, а також аналіз і покращення системи охорони здоров'я та формування її стратегії (політики) здоров'я. Нам ж імпонує визначення І.Ф. Дьяконова³, котрий трактує психічне здоров'я як збалансовану сукупність індивідуальних особливостей особистості та стану внутрішнього середовища організму, що поєднує біологічні, психологічні і соціальні фактори (спадковість, стать, вік, умови виховання, тип характеру, особливості поведінки, перенесені хвороби, травми, поранення тощо).

Така розбіжність у поглядах не заважає більшості науковців притримуватися загальноприйнятого формулювання терміну «здоров'я», яке дає ВООЗ – це зрілість, збереження і функціонування механізмів саморегуляції особистості, здатність людини виводити за межі свою біологічну, соціаль-

¹ E.P. Sheridan, J.D.Matarazzo, T.J. Boll, N.W. Perry, S.M. Weiss, S.D. Belar, Post-Doctoral Education and Training for Clinical Service Providers in Health Psychology. Health Psychology. 1998. № 7. P. 1-17.

² S.E. Taylor, Health. New York: McGraw-Hill, 1991. Vol. 2. P. 5.

³ И.Ф. Дьяконов, Медицинская психология: СПб.: ВМедА, 2005. 386 с.

ну та смислову детермінованість, виступаючи при цьому активним та автономним суб'єктом власної життєдіяльності⁴. Відтак, за даним визначенням, психічне здоров'я включає біологічну, психологічну та соціальну складову. Перша передбачає підтримання динамічної рівноваги функцій усіх внутрішніх органів та систем, їхнє адекватне реагування на вплив навколишнього середовища, друга пов'язана з особистістю людини, а та може бути порушена домінуванням негативних за своєю сутністю рис характеру, дефектами в моральній сфері, неправильним вибором ціннісних орієнтацій тощо, а третя – враховує вплив на останню цілої системи суспільних відносин, у яку вона включена.

Як зазначають дослідники даної проблематики І. Я. Коцан, Г. В. Ложкін, М. І. Мушкевич⁵ сьогодні у центрі уваги сучасної психології, соціології та психології здоров'я перебуває ціла низка надважливих питань, а саме: – розробка змісту психічного здоров'я, його критеріїв та факторів; дослідження взаємозв'язків і взаємовпливів усіх його складових (біологічного, психічного, соціального); формування нових уявлень та установок на здоров'я і здоровий спосіб життя; підвищення рівня психологічної культури; вивчення психологічних механізмів стресостійкості тощо.

Саме останній аспект, на нашу думку, є одним із найактуальніших на сьогодні. Адже, як було зазначено нами раніше, нині на фоні загальносвітової кризи, пандемічної загрози та ще цілої низки чинників, як ніколи зростає кількість людей, які перебувають у стані перманентної емоційної напруги та стресу.

Термін “стрес” (від англ. Stress – тиск, напруга) запозичений сучасними науковцями-психологами у колег-техніків, котрі використовували його для позначення зовнішньої сили, прикладеної до фізичного об'єкта та визначення рівня його напруги. Так, ще у XVII ст. англійський учений Р. Гук застосував його для характеристики об'єктів (наприклад мостів), які мають витримувати навантаження та чинити опір. Така аналогія є дуже співзвучна з сучасним розумінням стресу, яке пов'язує останній з необхідністю витримувати значні навантаження на складні системи (біологічні, психологічні, соціально-психологічні) та опиратися цьому.

У сучасних наукових джерелах термін “стрес” використовується принаймні в трьох значеннях: - будь-які зовнішні стимули або події, що викликають у людини напругу (стрес-фактор); - суб'єктивна реакція, яка внутрішній психічний стан напруги і збудження; фізична реакція організму на шкідливий вплив⁶.

⁴ Б.Д. Карвасарский, Клиническая психология. СПб.: Питер, 2008. 246 с.

⁵ І.Я. Коцан, Г.В. Ложкін, М.І. Мушкевич, Психологія здоров'я людини. Луцьк: РВВ Вежа Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2011. 430 с.

⁶ Б.Г. Ананьев, Психология и проблемы человекознания М.: Б. и., 1996. 326 с.

Дослідники, котрі займаються визначеною проблематикою, вказують на цілу низку зовнішніх (наприклад холод, перегрівання) чи внутрішніх (конфлікти, страх за життя) факторів, які переходячи певну межу, викликають стрес. Відтак, це природна індивідуальна психічна реакція на будь-яку фізичну чи емоційну ситуацію, в основі якої лежить особисте ставлення людини до неї, її соціальний досвід, думки та почуття. Незважаючи на індивідуальний характер реакції на стрес, науковці все ж говорять про існування т.з. загального адаптаційного синдрому, який з одного боку відносно незалежний від стресорів, які його викликали, а з іншого – демонструє схожість реакцій на них різних людей. Таку специфіку помітив ще у 30-ті роки минулого століття відомий вчений Г. Сельє⁷, котрий зауважив, що при сильних емоційних реакціях у всіх людей спостерігається високий рівень адреналіну у крові, який виробляється у відповідь на порушення гомеостазу організму та провокує виникнення різноманітних фізичних недуг – інфарктів, інсультів, цукрового діабету, головних болів тощо. Такий різновид стресу впливає на фізіологію людини та частіше всього пов'язаний з негативним впливом на органи і тканини організму, який сигналізує про це фізичним болем.

Дещо інша ситуація спостерігається тоді, коли мовиться про психологічний (емоційний стрес). Його специфічна особливість полягає в тому, що по-перше, він дуже різноманітний за своїм характером та залежить від індивідуально-психологічних характеристик кожної окремої особистості, її досвіду, менталітету, гендеру, віку, освіченості тощо. У наукових джерелах виокремлюють такі види психологічного стресу: емоційний, мотиваційний, інтелектуальний; розумове перенавантаження; надвідповідальність; необхідність швидкого прийняття рішень; невдачі тощо⁸.

Також відомо, що характер внутрішньої стресової реакції завжди пов'язаний зі структурою особистості, яка з нею взаємодіє. Своєю чергою вона може проектуватися на різні життєві події та впливати на поведінку індивіда. Фахівці зазначають, що психологічний стрес має складну структуру та може залежати не лише від типологічних особливостей особистості, а й часових переживань. Наприклад, на тривалість та гостроту стресових реакцій можуть впливати події минулого (не пережиті травми дитинства, образи), теперішнього (криза існування; емоційна реактивність; інтерпретативний стрес) та майбутнього (невизначеність, страх тощо)⁹.

⁷ H. Selye, A syndrome produced by diverse nocuous agents. Nature 1936, 138 (3479, July 4): 32.

⁸ В.А. Ананьев, Основы психологии здоровья. Книга 1. Концептуальные основы психологии здоровья. СПб.: Речь, 2006. 384 с.

⁹ М.М. Амосов, Роздуми про здоров'я К.: Здоров'я, 1990. 258 с.

Що ж до причин, які провокують виникнення психологічного стресу, то серед найбільш розповсюджених називають наступні: відсутність взаєморозуміння та підтримки з боку близьких людей; соціальна неадаптованість; вікові кризи; фізичне й емоційне перенапруження на роботі; сімейні конфлікти; важкі втрати (смерть, хвороба, розлучення); соціальні потрясіння (економічні, культурні, політичні кризи); патологічні спадкові фактори тощо.

Незважаючи на усі негативні аспекти стресу потрібно погодитися, що він – невід'ємна частина нашої життєдіяльності. Це своєрідна відповідь на виклики та необхідність постійно пристосовуватися до мінливих умов оточуючого середовища. Стрес не лише завдає шкоди фізичному та психічному здоров'ю людини, а й мобілізує внутрішні ресурси організму та спрямовує їх на вирішення складних завдань. Відтак, важливо розуміти, який стрес є деструктивним та заважає жити, а який – сприяє розвитку та самоствердженню.

Фахівці виділяють дві основні форми переживання стресу – гостру і хронічну. Перша пов'язана, насамперед, із реакцією на екстремальні ситуації. Її вплив на організм є доволі відчутним та негативно впливає на весь організм. У такому випадку людина відчуває страх, безпорадність, безвихідь, бажання втекти тощо. Всі ці обставини викликають яскраві та гострі реакції усіх функціональних систем – біологічних, фізичних, психічних (трясуться руки, підвищується серцевбиття, перехоплює подих, червоніє шкіра тощо). Але, незважаючи на кризовість таких переживань, гостра форма стресу не може тривати дуже довго. Так чи інакше вона трансформується і переходить у інший стан: або повністю минає, або ж набуває хронічного характеру. Не дивлячись на меншу гостроту переживань та емоційних реакцій, хронічний стрес є набагато більш травмуючим та шкідливішим. Тримаючи людину у стані постійної напруги, він виснажує та змушує страждати. Характерною особливістю при цьому є те, що фонові негативні переживання провокують гострі реакції навіть на незначні подразники (дрібні життєві негаразди, незначні вчинки інших людей тощо).

Здавалося б, що сучасне технологічне суспільство мало б полегшити наше існування і зробити його безпечнішими та комфортнішим. Але як свідчать останні соціологічні дані, у наш час хронічний стрес набув масштабів епідемії та торкнувся майже кожного жителя планети. Інформаційна перенавантаженість, постійний дефіцит часу та ресурсів, шалений ритм життя змушує кожного з нас ставити перед собою все нові і нові задачі. А коли ми не отримуємо бажаного результату починаємо переживати, тривожитися та страждати. Такий фоновий стан може провокувати навіть більший стрес, ніж фактична невдача, та спотворити сенс життя. В той же час стрес має і позитивну сторону. Він допомагає протистояти життєвим негараздам, боротися із комплексами та постійно шукати шляхи виходу із складних життєвих ситуацій.

Зважаючи на усе вищезначене зауважимо, що кожна людина демонструє різні поведінкові реакції у відповідь на стресові впливи. Найбільш загальними є дві форми змін поведінкової активності у цьому стані: активно-емоційне й пасивно-емоційне реагування¹⁰. Перша пов'язана із демонстрацією підвищеного рівня емоційного збудження, що проявляється у «активних» формах фізіологічних та поведінкових реакцій - дезорганізація поведінки; порушення психомоторики, зниження уваги, якості сприйняття тощо. Друга ж спрямоване на пасивне переживання екстремального фактора (зменшення рухової активності, заціпеніння, ступор тощо). Пріоритетна форма, яку у стресових ситуаціях зазвичай обирає індивід, залежить від багатьох факторів: його загальних адаптивних можливостей, особливостей сприйняття та оцінки вагомості для нього ситуації.

У наукових джерелах знаходимо декілька пояснень того, від чого залежить специфіка реагування під час стресу. Зазвичай дослідники сходяться у думці про те, що вона детермінована не лише зовнішніми чинниками, а й психічними особливостями суб'єкта¹¹:

1. Локус-контроль визначає, наскільки ефективно людина може контролювати навколишнє оточення і володіти ним. У стресовій ситуації екстернали, котрі звикли більшість подій трактувати як результат випадковості, на який людина не має жодного впливу, зазвичай демонструють пасивно-емоційну реакцію. Тобто панікують, звинувачують усіх у своїх проблемах, закриваються чи піддаються апатії. Інтернали ж, які в більшості випадків беруть на себе більшу частину відповідальності за все, що відбувається навколо, навпаки, мобілізують увесь свій фізичний та психічний ресурс на пошук виходу із складної ситуації. Відтак, значну частину своєї енергії витрачають на пошук та отримання необхідної для її вирішення інформації, що дає змогу адекватно реагувати на значимі події й успішно справлятися зі стресом. Такі ситуації тривалої психічної напруги приводять до стомлення систем адаптації організму і, як наслідок, вимагають постійних переключень та необхідності постійно себе стримувати.

2. Психічну витривалість людини визначають три основні характеристики: контроль, самооцінка, критичність. Значну роль при цьому відіграє й загальний рівень освіченості, життєвий досвід та присутність у ньому прикладів конструктивних моделей поведінки у стресових ситуаціях. Психічно витривалі люди можуть довгий час протистояти великій кількості життєвих труднощів, при цьому ще й знаходити сили для формування здорових соціальних установок. У протилежному випадку, складні життєві

¹⁰ Б.Г. Ананьев, Психология и проблемы человекознания. М.: Б. и., 1996. 326 с.

¹¹ Б.Г. Ананьев, Психология и проблемы человекознания. М.: Б. и., 1996. 326 с.

обставини дуже швидко руйнують і фізичне і психічне здоров'я особистості. Невитривалі люди схильні розцінювати більшість подій як негативні й небажані, що вимагають від них непосильної пристосовності, а це, у свою чергу, призводить до важкого стресу, що перебуває на межі зриву здоров'я.

3. Самооцінка, адекватність якої є свідченням високого рівня психічного самоконтролю і загальної витривалості. Поняття самооцінки часто використовується для того, щоб пояснити почуття позитивного аналізу й самоконтролю. Зв'язок самооцінки і стресу є комплексним. Якщо люди оцінюють себе досить високо, малоймовірно, що вони будуть реагувати або інтерпретувати багато подій як емоційно важкі або стресові. Крім того, якщо стрес виникає, вони з ним справляються краще, ніж особи із заниженою самооцінкою. Труднощі стресу в людей із низькою самооцінкою виходять із двох видів негативного самосприйняття: по-перше, люди з низькою самооцінкою мають більш високий рівень страху або тривожності; по-друге, люди з такою самооцінкою сприймають себе не здатними протистояти загрозі.

Для того, щоб краще розуміти шляхи ефективного подолання стресу, необхідно уявляти цілісну картину реагування особистості, яка приводить до помітної зміни її стану. Стресові ситуації супроводжуються цілісним реагуванням особистості та приводять до помітної зміни її стану. Але ситуації неоднакові – і на поведінкові реакції людини й психічне здоров'я вони впливають по-різному¹²:

- тривала психічна напруга, яка виснажує усі адаптаційні системи організму і постійно вимагає переключень та емоційної стриманості;
- підвищена відповідальність за усі життєві ситуації породить до відчуття незавершеності, внутрішньої тривожності та сильного емоційного хвилювання. У разі, коли людина не змінює свого ставлення до повсякдення може стати причиною нервового зриву;
- почуття розчарування й невдоволення собою, що супроводжується зниженим настроєм, коли оточення починає сприйматись як одноманітне, нудне, обридле;
- тривалий стан незадоволення нагальних потреб особистості, який провокує фонове відчуття безпорадності і тривожності.

Доведено, що кожна з цих ситуацій у разі тривалості та повторюваності є потенційно стресовою, може дезорганізувати усю життєдіяльність та змінити психічне самопочуття людини, а також спровокувати виникнення різноманітних деструктивних станів: фрустрації, агресії, тривожності тощо.

¹² І.Я. Коцан, Г.В. Ложкін, М.І. Мушкевич, Психологія здоров'я людини. Луцьк: РВВ Вежа Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2011. 430 с.

Для відшукування найбільш адекватних способів реагування на різноманітні стресові ситуації, варто звернутися до рекомендацій, які спрямовані на роботу на різних рівнях функціонування людського організму: - фізичному – регулярні прогулянки на свіжому повітрі та заняття спортом, загартовування організму, здорове харчування, відмова від шкідливих звичок тощо; - психічному – медитації, аутогенне тренування, пошук занять (творчість, музика, книги, гумор тощо), які гармонізують внутрішній світ; розвиток емоційного інтелекту, прийняття відповідальності за своє життя, самопізнання та саморозуміння, прийняття себе, тощо; - соціальному – налагодження стосунків із близькими, вирішення соціальних конфліктів, самореалізація себе у різних соціальних статусах – особистісному, професійному тощо.

Отож, підводячи підсумки зауважимо, що підтримка психічного здоров'я – це не лише збалансованість біологічних, психологічних та соціальних факторів, а й усвідомлення того, що ця хитка рівновага залежить лише від внутрішньої волі людини, її вміння керувати собою в екстремальних умовах шляхом побудови ефективних моделей поведінки. Їх пошук часто ускладнюється різноманітними обставинами, найбільш розповсюдженими серед яких є занадто сильна зосередженість на вирішенні дрібних, малозначимих проблем, які відбирають сили та виснажують і фізично і психічно, при цьому їх розв'язання не приносить вагомих результатів, а також страх невдач, який не дає рухатися вперед, ламає волю та змушує відмовитися від подальших життєвих досягнень.

* * *

Psychological mechanisms for ensuring the mental health of the individual under stress

(summary)

The article discusses current issues of maintaining and maintaining mental health. In order to eliminate certain contradictions that exist in scientific views on this issue, the concepts of „health”, „psychological health” and „mental health” have been clarified and distinguished. It is noted that one of the most destructive factors of the latter is stress. In this regard, various types of stress and their impact on mental health are considered. The specifics of psychological (emotional) stress state are studied in detail, the main causes and factors that provoke its occurrence are identified. Particular attention is paid to the forms of stress - acute and chronic and it is pointed out that prolonged and periodically repeated emotional overload disrupts the normal functioning of all systems of the human body, including

the psyche. External and internal factors that determine the specifics of individual response to stress are analyzed. It is argued that the latter, such as locus control, self-control, gross effort and an adequate level of self-esteem increase the overall mental endurance of the individual and ensure its emotional stability in overcoming an emotionally difficult life situation. Psychological mechanisms of stress resistance are considered and options for effective ways to maintain mental health under stress are proposed.

Список використаних джерел

- Амосов М.М., Роздуми про здоров'я К.: Здоров'я, 1990. 258 с.
- Ананьев Б.Г., Психология и проблемы человекознания. М.: Б. и., 1996. 326 с.
- Ананьев В.А., Основы психологии здоровья. Книга 1. Концептуальные основы психологии здоровья. СПб.: Речь, 2006. 384 с.
- Дьяконов И.Ф., Медицинская психология: СПб.: ВМедА, 2005. 386 с.
- Карвасарский Б.Д., Клиническая психология. СПб.: Питер, 2008. 246 с.
- Коцан І.Я., Ложкін Г.В., Мушкевич М.І., Психологія здоров'я людини. Луцьк: РВВ Вежа Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2011. 430 с.
- Selye H., A syndrome produced by diverse nocuous agents. *Nature* 1936, 138 (3479, July 4): 32.
- Sheridan E.P., Matarazzo J.D., Boll T.J., Perry N.W., Weiss S.M., Belar S.D., Post-Doctoral Education and Training for Clinical Service Providers in Health Psychology. *Health Psychology*. 1998. № 7. P. 1-17.
- Taylor S.E., *Health*. New York: McGraw-Hill, 1991. Vol. 2. P. 5.

Оксана Коваль

Західноукраїнський національний університет (Тернопіль, Україна)

ORCID: 0000-0003-4224-601X

Марія Мудрак

Західноукраїнський національний університет (Тернопіль, Україна)

ORCID: 0000-0003-3610-2490

Інклюзивна освіта як гарантія права на освіту дітей з інвалідністю

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток сучасного суспільства України та процеси інтеграції в європейську спільноту гостро ставлять питання забезпечення соціального захисту громадян країни, й особливо тих, хто потребує його найбільше, зокрема, це діти з особливими освітніми потребами.

У Статті 1 Загальної Декларації прав людини зазначено, що «Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства»¹. За оцінками експертів на планеті проживає близько 650 млн. інвалідів, а за даними Мінсоцполітики в Україні проживає 2,8 млн. громадян з інвалідністю. 1,4 млн. осіб з інвалідністю працездатного віку (жінки – від 18 до 55 років, чоловіки – від 18 до 60 років). Безперечно, вони знаходяться серед найбільш маргіналізованих, ізольованих та найбільш соціально вразливих категорій населення. Факторами, які спричиняють такий стан речей є низький рівень освіти, обумовлений ізоляцією і дискримінацією, перешкоди на шляху інвалідів до одержання роботи, а звідси – бідність (за оцінками Світового банку серед людей, що живуть у бідності, 20% – інваліди). Вони не здатні у звичайних умовах на рівних конкурувати на ринку праці зі здоровими людьми. Формування професійних знань, умінь та навичок підвищує шанси людини з обмеженими можливостями на отримання гідної роботи. Дослідження свідчать, що в жорстких умовах конкуренції виживає тільки підготовлений, компетентний, впевнений в собі суб'єкт нових економічних відносин. Отже, саме якісна

¹ Загальна декларація прав людини. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу. – <https://childrenandarmedconflict.un.org/keydocuments/ukrainian/universaldeclaration1.htm>.

освіта може виступати основним каналом успішної соціальної інтеграції та фактором самореалізації. Численні соціологічні дослідження свідчать про те, що вища освіта входить в десятку цінностей, найбільш важливих для молоді. Для осіб з функціональними обмеженнями здоров'я отримання вищої освіти, престижної спеціальності, гідно оплачуваної праці (чому сприяє вища освіта) є чи не єдиною можливістю подолати стан відчуження, соціальної ексклюзії, в якому вони опинилися за об'єктивних умов, пов'язаних зі станом здоров'я².

Актуальність проблеми інклюзивної освіти пов'язана насамперед, з тим що чисельність дітей, які потребують корекційного навчання, неухильно зростає. Тому гостро постає проблема набуття освіти у людей з інвалідністю. Можливості для отримання освіти у таких людей досить обмежені і залежать від ступеня демократизації суспільства та його готовності сприйняти таку молодшу людину як рівну. Основою набуття вищої освіти є державні освітні стандарти, обов'язкові для всіх студентів, незалежно від стану їх здоров'я. Тільки при такому підході до навчання людей з інвалідністю вони, як професіонали, надалі можуть бути конкурентноздатними на ринку праці. Проте, у кожного студента з інвалідністю є певні особливості та функціональні обмеження, що ускладнюють процеси навчання в інтегрованому середовищі та їх соціалізації, оскільки продовж шкільного життя у дитини з особливими потребами розвивається певний негативний захисний комплекс перед здоровими дітьми, який поступово переходить в стан стійкого стереотипу поведінки. Для забезпечення рівного доступу таких людей до освіти необхідно впроваджувати в навчально-виховний процес спеціальні методи, педагогічні технології та адаптивні технічні засоби. Потрібна також розробка комплексних програм, спрямованих на особистісний і професійний розвиток людей з особливими потребами у ВНЗ та на їх інтеграцію у суспільство. Тож пошук шляхів успішної адаптації молоді з особливими потребами до навчання у вищих навчальних закладах є актуальною проблемою для науковців.

З огляду на проблему нашого дослідження значної уваги нами було надано вивченню наукових надбань, пов'язаних із *загальними проблемами адаптації*, що представлені у працях Б. Ананьєва, Д. Андреевої, Ф. Березіна, Т. Дічева, І. Мілославової, В. Розова, С. Рубінштейна та ін. В окремих наукових дослідженнях (О. Борисенко, Д. Грасмане, М. Левченко, Є. Савонько, В. Штифурак та ін.) вирішуються *завдання адаптації молоді до навчання у вищих навчаль-*

² О.М. Дікова-Фаворська, Креативний метод освіти осіб з обмеженими функціональними обмеженнями здоров'я // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: Збірник наукових праць ДонДУУ. Т.Х. Вип. 116. «Соціологія державного управління». Серія «Спеціальні та галузеві соціології». – Донецьк: ДонДУУ, 2009. – 324 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/sspsvu/2009_116.pdf.

них закладах – входження до нового колективу, налагодження міжособистісних стосунків, знайомство з нормами, цінностями цього колективу. *Дидактичні аспекти адаптації студентів до нової системи навчання, його змісту, методів, форм* розглянуто в працях Д. Андреевої, Г. Васильєва, В. Дугінець, Г. Лопес, С. Селіверстова, Т. Чернявської та ін. *Проблеми інтеграції дітей та молоді з особливими потребами* спостерігаються у дослідженнях Л. Калмикової, Л. Середюк, В. Шиян та ін. *Питання впливу соціокультурного оточення на психосоціальну ізоляцію інвалідів* розглядаються у працях Е. Дюркгейма, П. Сорокіна, М. Хальбвака, К. Цицержана. *Нові підходи до соціальної роботи з особами, які мають інвалідність*, досліджуються у працях американських і англійських авторів: Т. Гейбл, М. Гейбл, Р. Дарлінг, Дж. Джонс, П. Свіфт, М. Селіман, Дж. Треседер, Л. Шульман та ін. *Теоретичні і методологічні аспекти освіти інвалідів, а також можливості системи супроводу навчання* розробляють К. Агавелян, Н. Вовк, З. Кантор, Н. Козлов, А. Мальков, Г. Паршін, В. Сікора, Є. Чайковський.

Увага науковців в основному зосереджується на вивченні різноманітних факторів, у тому числі й особистісних властивостей, які спричиняють процес дезадаптації студентів. Актуальність досліджуваного питання зумовлена пошуком оптимальних шляхів успішної адаптації студентів, які мають інвалідність, до змінених соціальних умов та нової діяльності. Відсутність єдиного підходу до вивчення цього питання потребує подальшого розвитку теоретичних та організаційних основ навчально-виховної роботи із такими студентами з метою їхньої успішної адаптації.

Отже, **мета** статті полягає у теоретичному обґрунтуванні основних труднощів процесу адаптації студентів з інвалідністю та визначенні шляхів активізації системи супроводу навчання у ВНЗ студентів з особливими потребами.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Термін «адаптація» розглядають як: комплексний, динамічний процес, зумовлений взаємодією суб'єктивних і об'єктивних соціально-психологічних, психічних, психофізіологічних і фізіологічних чинників (С. Ворожбит)³; складне багатоаспектне включення студентів у нову систему вимог і контролю, новий колектив, а для деяких і нове середовище (А. Андреева, В. Слободчиков)^{4 5}; процес установалення відповідностей між рівнем актуальних проблем особистості та рівнем їх задоволення

³ С.А. Ворожбит, Проблеми загальної та навчальної адаптації студентів / С. Ворожбит // Соц. психологія. – 2007. – № 4. – С. 87-96.

⁴ Д.А. Андреева, О понятии адаптация. Исследование адаптации студентов к условиям учебы в вузе / Д. А. Андреева // Человек и общество: Уч. записки XIII. – Л.: ЛГУ. – 1973. – С. 62-69.

⁵ В.И. Слободчиков, Упреждающая адаптация как особая образовательная деятельность преподавателей вуза / В. И. Слободчиков, Л.Ф. Мирзаянова // Педагогика. – 2008. – № 6.

(П. Кузнецов)⁶. Ф. Хайруллін виділяє два види адаптації залежно від характеру ставлення особистості до умов і змісту конкретної діяльності: творчу адаптацію (повне пристосування до навчального процесу) та формальну адаптацію (пристосування для одержання диплому)⁷. Отже, труднощі адаптації студентів на початкових етапах навчання у ВНЗ зумовлені низкою обставин. Найбільші труднощі полягають у зміні соціальної позиції при переході зі шкільного соціуму, зміні способів навчальної діяльності, зміні звичних для школяра зв'язків, відносин і стереотипів поведінки⁸.

Стосовно проблеми адаптації студентів з інвалідністю до умов навчання у ВНЗ слід зазначити, що вивчення суб'єктивних і об'єктивних чинників процесу адаптації студентів з особливими потребами визначає шляхи, методи та засоби забезпечення їм рівних можливостей в реалізації їх потенціалу, прав і свобод, що в кінцевому рахунку надасть змогу цій категорії людей брати активну участь у усіх сферах життя суспільства. Надання освіти інвалідам ставить перед ВНЗ певні завдання щодо забезпечення належного методичного рівня організації навчального процесу, специфічного супроводу навчання та створення необхідних умов для побуту. Водночас у закладах освіти України ще не створено достатніх умов для навчання людей з особливими потребами.

Підтримка навчання студентів з інвалідністю існує в усіх розвинених країнах світу. Вона розпочалась у відповідності до «Всесвітньої програм дій відносно інвалідів», прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН, і здійснюється згідно зі «Стандартними правилами забезпечення рівних можливостей для інвалідів»⁹. Так, наприклад, університети та коледжі *Великої Британії*¹⁰ впродовж останніх років з дедалі більшим розумінням ставляться до потреб студентів з інвалідністю, створюють для них спеціальні умови, наймають в штат людей з інвалідністю як радників з питань підтримки таких студентів. *Кембриджський університет*¹¹ має досвід успішного навчання студентів

⁶ П.С. Кузнецов, Концепция социальной адаптации / П.С. Кузнецов. – Саратов: Изд-во «Сарат. гос. университет», 2000. – С. 59.

⁷ А.В. Першина, Психологічні чинники адаптації студентів до навчання у ВНЗ / А.В. Першина // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2011. – Вип. 5. – С. 124-135. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Mnf_2011_5_16.pdf.

⁸ Н.О. Кондратова, Проблеми адаптації студентів ВНЗ: зміст, форми, психологічна специфіка // Психологія: зб. наук. пр. – Вип. 2. – К.: НПУ. – 1999. – С. 189-196.

⁹ Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 48/96, прийнята на сорок восьмій сесії ГА ООН, 20 грудня 1993 року. – К.: ВГСПО «НАІ України». – 2003. – 40 с.

¹⁰ Opening doors: learning support in higher education. Edit. by S. Wolfendale and J. Corbett. – Cassell. – 1996. – 180 p.

¹¹ Into higher education 2002. The higher education guide for people with disabilities. – SKILL, Great Britain. – 2002. – 134 p.

та аспірантів з інвалідністю. В університеті працює Центр підтримки студентів з інвалідністю, в якому надаються поради та необхідна інформація стосовно послуг університету, організовуються індивідуальні візити до коледжів або факультетів. Університет забезпечує студентів індивідуальними навчальними програмами, адаптованим до їх потреб житлом, за потреби наймає персонального асистента. В *Оксфордському Університеті*¹² діє Служба особливих потреб для студентів з інвалідністю, яка підтримує їх у процесі навчання. Студентів з вадами зору і дислексією університет забезпечує аудіозаписами лекцій. Комп'ютерна служба університету впровадила ряд системних технологій, включаючи екранне читання, збільшення текстів і вивчення програмного забезпечення. Для студентів, яким потрібні записувачі і начитувачі, існує штат працівників, з якого вони можуть обирати собі тьютора.

В *університетах США*¹³, зокрема, у *Південно-Іллінойському (м. Едвардзвіль), Олд-Домініонському* діє Служба підтримки інвалідів (СПІ), яка надає академічну, координаційну та консультаційну допомогу студентам, котрі мають вади здоров'я. Фінансову підтримку для залучення студентом помічників (записувачів, начитувачів, тьюторів з навчальних дисциплін) може надати федеральне агентство з реабілітації.

У *Німеччині* одним із найбільших в *Університеті м. Карлсруе*¹⁴ створено максимально сприятливі умови для студентів з інвалідністю. До святкування свого 300-річчя в 2015 році Карлсруе вирішено **перетворити в безбар'єрне місто**, сприятливе для проживання та навчання людей з особливими потребами.

У *Польщі* проблеми вищої та професійної освіти для людей з особливими потребами вирішуються шляхом створення спеціальних та інтегрованих навчальних закладів¹⁵. Піонером з надання освіти людям з особливи-

¹² Into higher education 2002. The higher education guide for people with disabilities. – SKILL, Great Britain. – 2002. – 134 p.

¹³ J.R. Boyle, M. Weishaar. Special Education law with Cases. – Allyn and Bacon, United States of America. – 2001. – 240 p.; M. Conya Weishaar, P. Weishaar. Transition for students with disabilities: United States and Ukraine // Тези доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції. – К.: Університет «Україна». – 2003. – С.121-123; S. Raver Lampman, Early intervention for individuals with special needs: a rationale // Тези доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції. – К.: Університет «Україна». – 2003. – С. 95-97; J. Pernik, Integrating disabled students into professional environment. Experience with U. S. university student disability centers // Тези доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції. – К.: Університет «Україна». – 2003. – С.133-135.

¹⁴ Computers helping people with special needs // Proceedings of the 7-th International Conference, Karlsruhe, Germany. – 2000. – 788 p.; Handbuch fur tutoren. – Universitat Karlsruhe. – 2001. – 50 p.

¹⁵ Program for education and rehabilitation of disabled students. – Jelenia Gora, Kolegium Karkonoskie. – 2001. – 280 p.

ми потребами є *Підляшський університет (м. Седльце)*, де ще в 1989 році започатковано експеримент з інтегрованого навчання. Відкриття дверей Підляшського університету для молоді з особливими потребами передбачало їх повну інтеграцію. Це означало усунення будь-яких можливих бар'єрів – як фізичних (архітектура, інформація), так і соціальних (упередженість, квота воля, страх). З іншої сторони, університет не надавав ніяких переваг або привілеїв для студентів з інвалідністю стосовно вимог до навчального процесу. Запроваджено усний контроль для сліпих і письмовий – для глухих. Студентам дозволялось користуватися комп'ютером (зі звуковим процесором), чи збільшити часовий термін здачі іспиту (у випадку церебрального паралічу). В цьому закладі студенти з порушенням зору користуються аудіостудією, де надаються платні послуги з аудіозапису книг. У *Кракові, в Ягелонському університеті* діє Відділ обслуговування студентів з особливими потребами. Відділ використовує інтерактивну модель розуміння вад і розглядає вади як відмінності, що впливають на діяльність особистості, але не є дефектом чи недоліком. Завданнями Відділу є усунення перешкод у доступі до інформації, підготовка електронних версій матеріалів, формування толерантного ставлення до людей з вадами, підготовка для них інформаційних матеріалів, вивчення технологій, які допоможуть подолати вади, надання асистентів – спеціалістів з реабілітації і студентів-волонтерів¹⁶.

У Національній доповіді «Про становище інвалідів в Україні»¹⁷ зазначено, що у більшості вітчизняних вищих навчальних закладів не забезпечено навіть мінімальних умов, необхідних для навчання в них осіб з інвалідністю, що значно ускладнює реалізацію такими особами їх невід'ємного права на здобуття освіти. Основними труднощами для їх створення є недостатнє матеріально-технічне забезпечення, невелика кількість фахівців, що мають досвід роботи з інвалідами, психологічна неготовність викладачів працювати зі студентами-інвалідами. Приймаючи на навчання людей з інвалідністю, ВНЗ мають вирішувати низку організаційних, технічних, психолого-педагогічних, методичних, соціальних та інших проблем, зокрема: створення безбар'єрного архітектурного середовища; створення спеціалізованої матеріально-технічної бази; підготовка спеціалізованого навчально-методичного забезпечення; впровадження спеціальних інформаційних і навчальних технологій; адаптація викладачів та студентів до навчання в інтегрованих

¹⁶ П.М. , Супровід навчання студентів з особливими потребами в інтегрованому освітньому середовищі: Навчально-методичний посібник/ П.М.Таланчук, К.О. Кольченко, Г.Ф. Нікуліна. – К.: Соцінформ. – 2004.– 128 с.

¹⁷ Національна доповідь «Про становище інвалідів в Україні». Вид. Міністерством праці та соціальної політики України. – К., 2008. – 200 с.

групах; урахування в навчальному процесі індивідуальних потреб студентів з інвалідністю; організація психологічної підтримки; формування в колективі толерантного ставлення до людей з інвалідністю, розуміння їх проблем; організація соціальної та медико-реабілітаційної допомоги¹⁸.

Соціальна політика в Україні сьогодні орієнтована на інтеграцію інвалідів у здорове суспільство. Цю тенденцію характеризує розроблення багатьох програм, спрямованих на зменшення соціальної дистанції між здоровими людьми та інвалідами. При цьому не враховується те, що соціум не готовий прийняти інвалідів, надати їм рівні права та можливості. Це зумовлено значною психологічною дистанцією між здоровими людьми та особами з обмеженими можливостями, яка спричинена негативними стереотипами, установками, упередженим ставленням та дискримінацією, що є панівними в багатьох сферах взаємодії з інвалідами. Саме зменшення психологічної дистанції, на нашу думку, приведе до значного поліпшення адаптаційних можливостей інвалідів як в соціумі загалом, так і в умовах навчання у ВНЗ зокрема.

Інтеграція студентів з особливими потребами у ВНЗ вимагає взаємної адаптації обох сторін: студентів, які здобули середню освіту у спеціальних школах, до нових умов навчання в інтегрованому середовищі і навчального закладу до потреб студентів з інвалідністю у спеціальних технологіях та засобах навчання, педагогічному, психологічному та соціальному патронаті. Тож, особливістю навчання студентів з обмеженими можливостями в інтегрованому колективі є те, що, сприймаючи їх як рівних, до них висувають такі самі вимоги, як і до інших студентів.

В інтегрованій групі не можна уповільнювати темп лекції, зменшувати кількість пар та їх тривалість, спрощувати чи скорочувати обсяг навчального матеріалу тощо, тому що це знижує якість фахової підготовки. Тому компенсувати функціональні обмеження, що впливають на якість навчання студентів з інвалідністю, і надати необхідну підтримку можна тільки шляхом впровадження системи супроводу їх навчання.

Супровід навчання студентів з особливими потребами повинен здійснюватися за такими напрямками: *технічний, педагогічний, психологічний, медико-реабілітаційний, спортивний, соціальний, професійна адаптація та реабілітація*¹⁹. Метою спеціалізованого технічного супроводу навчання

¹⁸ П.М. Таланчук, Супровід навчання студентів з особливими потребами в інтегрованому освітньому середовищі: Навчально-методичний посібник / П.М. Таланчук, К.О. Кольченко, Г.Ф. Нікуліна. – К.: Соцінформ. – 2004. – 128 с.

¹⁹ П.М. Таланчук, Супровід навчання студентів з особливими потребами в інтегрованому освітньому середовищі: Навчально-методичний посібник / П.М. Таланчук, К.О. Кольченко, Г.Ф. Нікуліна. – К.: Соцінформ. – 2004. – 128 с.

є забезпечення таких студентів адаптивними технічними засобами та спеціальними технологіями навчання. Технічний супровід має компенсувати функціональні обмеження студентів і забезпечити принцип доступності до якісної вищої освіти всім студентам, незалежно від виду нозології та ступеня важкості захворювання. На всіх етапах технічного супроводу передбачається індивідуальний (тьюторський) супровід. *Медико-реабілітаційний супровід* – це комплекс заходів, спрямованих на підтримку, збереження та відновлення фізичного здоров'я студентів. Його складовими є невідкладна медична допомога, консультативно-профілактична та реабілітаційно-відновлювальна підтримка. Здійснюється супровід персоналом медичних кабінетів та медичних пунктів філій. *Педагогічний супровід навчання* передбачає оптимізацію викладання навчального матеріалу студентам з інвалідністю у максимально сприйнятній для них формі, впровадження сучасних педагогічних технологій навчання, забезпечення навчально-методичними матеріалами. Такий вид супроводу здійснює кафедра за підтримки управління методичної роботи та відділу спеціальних технологій навчання. *Психологічний супровід* спрямований на з'ясування психологічних особливостей кожного студента, зміцнення та збереження його психологічного здоров'я, надання йому необхідної допомоги з адаптації в інтегроване освітнє середовище, сприяння особистісному розвитку. Супровід здійснюється управлінням соціальної адаптації та реабілітації, службою психологічної допомоги та залученими фахівцями. *Соціальний супровід* навчання включає заходи, спрямовані на забезпечення соціалізації студентів з особливими потребами, зокрема їх соціально-побутової, соціально-культурної та соціально-трудової адаптації. Основною функцією цього блоку є подолання соціальної ізоляції інвалідів, сприяння збереженню і підвищенню їх соціального статусу, залучення до всіх сфер суспільного життя. Здійснюється управлінням виховної роботи, соціальної адаптації та реабілітації, волонтерами соціальної служби. *Фізкультурно-спортивний супровід* заохочує студентів до активних занять фізичною культурою та окремими видами спорту, участі у змаганнях різного рівня та паралімпійському русі, зміцнює мотивацію до здорового способу життя, передбачає поліпшення психофізичного стану студентів і підвищення їх інтелектуальної працездатності. Супровід здійснюється викладачами кафедри фізичного виховання та фахівцями спортивного клубу. *Професійна адаптація та реабілітація* студентів з особливими потребами може здійснюватися шляхом залучення до роботи у студентських навчально-науково-виробничих підрозділах, студентському науковому товаристві, наукових гуртках, проходження виробничої практики, навчання студентів у центрі розвитку кар'єри та підприємництва, надання таким студентам допомоги у працев-

лаштуванні. Цей супровід здійснює кафедра, відділ наукових досліджень та підприємництва студентів, відділ працевлаштування²⁰.

Для формування специфіки супроводу навчання чимале значення мають знання про середовище, в якому перебував студент до вступу у ВНЗ; група інвалідності та інформованість про хворобу; фізичний стан і реальні можливості студента; психологічні особливості особистості студента, майстерність і готовність викладача співпрацювати зі студентом-інвалідом. Отже, завдання ВНЗ полягає в умінні обрати такі технології, принципи і методи навчання, які сприятимуть розвитку творчості студента як здорового, так і того, що має проблеми з фізичним здоров'ям, формуванню самосвідомості, а також зроблять процес навчання цікавим і захоплюючим²¹.

Висновки дослідження й перспективи подальшої роботи в цьому напрямі. В результаті дослідження висновуємо, що адаптація студентів-інвалідів до навчання у ВНЗ – складний, динамічний, довготривалий процес, який зумовлений соціально-психологічними, навчальними та професійними труднощами. Компенсувати функціональні обмеження, що впливають на якість навчання студентів з інвалідністю, і надати необхідну підтримку можна тільки шляхом впровадження системи супроводу їх навчання: *технічного, педагогічного, психологічного, медико-реабілітаційного, спортивного, соціального, професійної адаптації та реабілітації*.

Дана стаття не претендує на вичерпне вирішення усіх аспектів проблеми адаптації студентів з особливими потребами до навчання у ВНЗ. Перспективи подальших досліджень, на нашу думку, полягають у розробці методичного інструментарію дослідження та вдосконалення шляхів успішної адаптації студентів-інвалідів до навчання в українських ВНЗ.

²⁰ П.М. Таланчук, Супровід навчання студентів з особливими потребами в інтегрованому освітньому середовищі: Навчально-методичний посібник / П.М. Таланчук, К.О. Кольченко, Г.Ф. Нікуліна. – К.: Соцінформ. – 2004. – 128 с.

²¹ І.Я. Іванюк, Адаптація студентів з обмеженими можливостями в умовах інтегрованого навчання / І.Я. Іванюк // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими проблемами: зб. наукових праць. – К.: Університет «Україна», 2009. – № 6 (8). – С. 24-32.

* * *

Inclusive education as a guarantee of the right to education of children with disabilities

(summary)

The article analyzes the factors influencing the effectiveness of adaptation of a student with a disability to the conditions of study at the university; an analysis of the state of inclusive education in Ukraine and other countries. A number of factors have been identified that hinder the introduction and development of inclusive education. A set of interconnected economic and organizational levers of different levels aimed at intensifying the development of inclusive education in Ukraine has been formulated. The components of the inclusive education support system are identified, which compensate for the functional limitations that affect the quality of education of students with disabilities and provide the necessary support: technical, pedagogical, psychological, medical rehabilitation, sports, social, vocational adaptation and rehabilitation.

Література

- Andreeva D.A. O ponyaty`y` adaptacy`ya. Y`ssledovany`e adaptacy`y` studentov k uslovy`yam ucheby v vuze / D.A. Andreeva // Chelovek y` obshchestvo: Uch. zapy`sky` XIII. – L.: LGU. – 1973. – S. 62–69.
- Vorozhby`t S.A. Problemy` zagal`noyi ta navchal`noyi adaptaciyi studentiv / S. Vorozhby`t // Socz. psy`xologiya. – 2007. – # 4. – S. 87–96.
- Dikova-Favors`ka O.M. Kreaty`vny`j metod osvity` osib z obmezheny`my` funkcional`ny`my` obmezhenyamy` zdorov`ya // Suchasni suspil`ni problemy` u vy`miri sociologiyi upravlinnya: Zbirny`k naukovy`x prac` DonDUU. T.X. Vy`p. 116. «Sociologiya derzhavnogo upravlinnya». Seriya «Special`ni ta galuzevi sociologiyi». – Donecz`k: DonDUU, 2009. – 324 s. – [Elektronny`j resurs]. – Rezhym dostupu. – Rezhym dostupu: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/sspsu/2009_116.pdf
- Zagal`na deklaraciya prav lyudy`ny`. – [Elektronny`j resurs]. – Rezhym dostupu. – <https://childrenandarmedconflict.un.org/keydocuments/ukranian/universaldeclaration1.htm>
- Ivanyuk I.Ya. Adaptaciya studentiv z obmezheny`my` mozhly`vostyamy` v umovax integrovano navchannya / I. Ya. Ivanyuk // Aktual`ni problemy` navchannya ta vy`xovannya lyudej z osobly`vy`my` problemamy` : zb. naukovy`x prac`. – K.: Universytet «Ukrayina», 2009. – #6 (8). – S. 24–32.
- Kondratova N.O. Problemy` adaptaciyi studentiv VNZ: zmist, formy`, psy`xologichna specy`fika // Psy`xologiya : zb. nauk. pr. – Vy`p. 2. – K. : NPU. – 1999. – S. 189–196.
- Kuznecov P.S. Koncepty`ya socy`al`noj adaptacy`y` / P. S. Kuznecov. – Saratov: Y`zd-vo «Sarat. gos. universy`tet», 2000. – 200 s.
- Nacional`na dopovid` «Pro stanovy`shhe invalidiv v Ukraini». Vy`d. Ministerstvom praci ta social`noyi polity`ky` Ukrainy`. – K., 2008. – 200 s.

- Pershy'na A.V. Psy'xologichni chy'nny'ky' adaptaciyi studentiv do navchannya u VNZ / A.V. Pershy'na // Mizhnarodny'j naukovy'j forum: sociologiya, psy'xologiya, pedagogika, menedzhment. – 2011. – Vy'p. 5. – S. 124–135. – [Elektronny'j resurs]. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Mnf_2011_5_16.pdf
- Slobodchy'kov V.Y'. Uprezhdayushhaya adaptacy'ya kak osobaya obrazovatel'naya deyatel'nost' prepodavatelej vuza / V.Y'. Slobodchy'kov, L.F. My'rzayanova // Pedagogy'ka. – 2008. – # 6.
- Standartni pravy'la zabezpechennya rivny'x mozhly'vostej dlya invalidiv: Rezolyuciya General'noyi Asambleyi OON # 48/96, pry'jnyata na sorok vos'mij sesiyi GA OON, 20 grudnya 1993 roku. – K.: VGSPo «NAI Ukrayiny'» . – 2003. – 40 s.
- Talanchuk P.M. Suprovid navchannya studentiv z osobly'vy'my' potrebamy' v integrovanomu osvith'omu seredovy'shhi: Navchal'no-metody'chny'j posibny'k/ P.M. Talanchuk, K.O. Kol'chenko, G.F. Nikulina. – K.: Socinform. – 2004. – 128s.
- Computers helping people with special needs // Proceedings of the 7-th International Conference, Karlsruhe, Germany. – 2000. – 788p.
- Handbuch fur tutoren. – Universitat Karlsruhe. – 2001. – 50p.
- Into higher education 2002. The higher education guide for people with disabilities. – SKILL, Great Britain. – 2002. – 134p.
- Jonathan Pernik. Integrating disabled students into professional environment. Experience with U.S. university student disability centers // Tezy' dopovidej IV Mizhnarodnoyi naukovo-prakty'chnoyi konferenciyi. – K.: Universty'tet «Ukrayina». – 2003. – C.133–135.
- Boyle J.R., Weishaar M. Special Education law with Cases. – Allyn and Bacon, United States of America. – 2001. – 240p.
- Conya Weishaar M. Weishaar P. Transition for students with disabilities: United States and Ukraine // Tezy' dopovidej IV Mizhnarodnoyi naukovo-prakty'chnoyi konferenciyi. – K.:Universty'tet «Ukrayina». – 2003. – C.121–123.
- Mittler P. Bulding bridges between special and mainstream services. An internetonial perspective // Tezy' dopovidej IV Mizhnarodnoyi naukovo-prakty'chnoyi konferenciyi. – K.: Universty'tet «Ukrayina». – 2003. – C.13–16.
- Opening doors: learning support in higher education. Edit. by S. Wolfendale and J. Corbett. – Cassell. – 1996. – 180 p.
- Program for education and rehabilitation of disabled students. – Jelenia Gora, Kolegium Karkonoskie. – 2001. – 280p.
- Student advice center: Student support services. Union. – 2001. – 10p.
- Raver Lampman S. Early intervention for individuals with special needs: a rationale // Tezy' dopovidej IV Mizhnarodnoyi naukovo-prakty'chnoyi konferenciyi. – K.: Universty'tet «Ukrayina». – 2003. – C.95–97.

Юрій Щербяк

Західноукраїнський національний університет (Тернопіль, Україна)

ORCID: 0000-0001-6501-038X

Олена Долиняк

Західноукраїнський національний університет (Тернопіль, Україна)

Особливості адаптації студентів до навчання у закладах вищої освіти: вітчизняний і зарубіжний досвід

Постановка проблеми. У сучасному світі майже п'ять мільйонів студентів навчаються за межами своїх країн. Більше половини університетів мають власні програми та стратегії інтернаціоналізації. Про глобалізаційні тенденції в галузі освіти, зокрема у роботі з іноземними студентами йшлося на першому Українському форумі міжнародної освіти, який організувало Міністерство освіти і науки України разом з Українським державним центром міжнародної освіти 23 березня, 2018. Інтернаціоналізація включає: міжнародну мобільність студентів, обмін передовим педагогічним досвідом та освітніми інноваціями, міжнародні академічні зв'язки, міжнародні академічні програми та наукові співробітництва¹.

Однією з найважливіших проблем вищої школи була й залишається проблема адаптації першокурсників до нових психолого-педагогічних умов навчання, до таких форм навчальної діяльності, які практично не зустрічались у попередньому життєвому досвіді та учнівському середовищі. Пошук шляхів успішної адаптації до змінених соціальних умов та нової діяльності є нагальною проблемою для кожного студента. Спроможність адаптуватися, долати труднощі, віднайти своє місце у життєвому просторі є вирішальним чинником вдалого розвитку молодшої людини, а в майбутньому – фахівця з вищою освітою. У закладі вищої освіти, процес навчання першокурсників налагоджується непросто, характеризується великою динамічністю психіч-

¹ D. Yefanova, G. Woodru, B. Kappler, C. Johnstone. «Study of the Educational Impact of International Students in Campus Internationalization at the University of Minnesota». Report by Principal Investigators: надруковано США 2015 (Електронний ресурс): https://global.umn.edu/icc/documents/15_EducationalImpact-IntlStudents.pdf

них процесів і станів, які зумовлені зміною соціального довкілля. За даними наших досліджень, таке становище пов'язане з перенапруженням, викликаним необхідністю швидко та успішно пристосовуватися до нового соціального контексту життєдіяльності, вперше в житті окресленого межами єдиної професійної орієнтації, а також специфічними вузівськими особливостями навчальної діяльності. Усе це вимагає від першокурсника значної мобілізації своїх можливостей для успішного входження в нове оточення та якісно інший ритм життєдіяльності, пов'язаний, перш за все, з необхідністю оволодіння досить високим рівнем самостійності.

Аналіз досліджень і публікації по проблемі. Загальні проблеми педагогічного забезпечення адаптаційного процесу розглянуто в працях Г. Балла, О. Георгієвського, Т. Землякової, М. Лукашевича, М. Махмутова, А. Сейтешева, Р. Шакурова. Ставляться питання безпосередньо педагогічного забезпечення адаптації в дослідженнях С. Гури, Н. Шафажинської, В. Штифурака та інших.

В окремих психологічних дослідженнях вирішуються завдання адаптації молоді до навчання у закладах вищої освіти (О. Борисенко, А. Захарова, В. Кан-Калік, М. Левченко, О. Мороз, Н. Шафажинська та ін.). Проте аналіз фахової літератури засвідчує, що адаптація майбутніх економістів ще не стала предметом комплексного педагогічного дослідження.

Мета статі полягає у визначенні особливостей процесу адаптації студентів-першокурсників до умов навчання в закладі вищої освіти в контексті вітчизняного та зарубіжного досвіду.

Виклад основного матеріалу.

Дослідження свідчить, що **адаптація** – складне багатофакторне явище, що має свої власні механізми та закономірності, вивченням яких займаються представники багатьох галузей науки. Відповідно до своїх професійних інтересів вони акцентують увагу на певних видах адаптації: біологічній, психічній, психологічній, соціально-психологічній, соціальній, соціально-педагогічній, професійній та ін. У зв'язку з цим у сучасній літературі використовується багато суперечливих визначень цього поняття. Визначаючи суть цього поняття, дослідники виходять із розуміння того, що адаптація може розглядатися як процес, стан, властивість чи результат діяльності, що виникає за певних умов і триває протягом певного періоду, доки не буде встановлено динамічної рівноваги між системами, що адаптуються². Аналіз науково-педагогічних, психологічних досліджень цієї проблеми дає змогу

² Ю.О. Бохонкова. Особистісні чинники соціально-психологічної адаптації першокурсників до умов вищих навчальних закладів: дис. канд. психол. наук: 19.00.05 / Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України. - К., 2005, с. 37.

виділити поняття: **професійна адаптація у вузі** – процес прилучення особистості до професії, який виражається в надбанні знань, умінь, навичок, необхідних для майбутньої професії³. Пристосування до структури вищої школи, загальному змісту та окремим компонентам навчального процесу; – **дидактична адаптація** – пристосування студентів до нової для них системи навчання. Пристосування може проходити відносно швидко, так і відносно повільно. Оперативна адаптація залежить, по-перше, від тісного зв'язку методів навчання між середньою школою та вузом, по-друге, від самостійності та творчого мислення, які вже стали самостійними рисами особистості, втретє, від повної зорієнтованості в професії й стійкого бажання оволодіти програмою вузу; – **соціально-психологічна** – пристосування до групи, стосункам в ній, вироблення особистого стилю поведінки⁴.

Розглядаючи проблему пристосування студентів першого курсу до умов навчання в ЗВО, науковці виокремлюють наступні форми адаптації:

- **Дидактичні** – новизна у процесі навчання, нові методи та форми навчання, відсутність навичок самостійної роботи)
- **Соціально-психологічні** – входження індивіда у нове середовище, особливості самостійного життя від батьків, ведення власного бюджету та разом з цим подолання матеріальних труднощів;
- **Професійні** – невміння зорієнтуватися у професійній спрямованості процесу навчання, складність у роботі з людьми⁵.

Труднощі в адаптації характеризуються різкими й суттєвими психологічними зрушеннями та змінами особистості, розвиток починає набувати бурхливого стрімкого характеру. На думку Л.Подольак, **ознаками труднощів адаптації** можуть бути:

- Сильна фрустрація, виникають сильні переживання незадоволення потреби;
- Загострення рольових конфліктів «студент - викладач», «студент - студент»;
- Ціннісно-сміслова невизначеність, неструктурованість особистості;
- Інфантильність (поводження студента безвідповідально) або вдаються до пияцтва розпусти, вживання наркотиків⁶.

³ L. Blanca, M. Nuria, Y. Bondar, «Internationalization of Higher Education: theoretical and Empirical Investigation of Its Influence on University Institution Rankings», Monograph “Globalization and Internationalization of Higher Education” надруковано Іспанія 2011 (Електронний ресурс) Режим доступу: <http://www.raco.cat/index.php/RUSC/article/download/254143/340984>.

⁴ І. Ляхова, О. Учител, Використання системного аналізу процесу адаптації студентів-першокурсників // Рідна школа. – 2001. – №1. – С. 62.

⁵ М.М. Фіцула, Педагогіка вищої школи: Навч. посіб. – К.: «Академвидав», 2006. – С. 32-33.

⁶ Л.Г. Подольак, Психологія вищої школи. – К., 2008. – С. 54-55.

Важливим для нашого дослідження є вивчення підходів щодо визначення умов та чинників адаптації студентів до навчання у вузі. У своїй праці російський психолог Н. Шафажинська зазначає, що адаптація студента-першокурсника в систему навчання у вузі є складним динамічним процесом, який характеризується взаємодією певних чинників, а саме:

- **об'єктивно-соціальних** (характер вищого навчального закладу, специфіка провідного предмета, особливості організації навчального процесу, система вимог, комплекс цінностей і норм студентського колективу і колективу викладачів);
- **соціально-психологічних**, які зумовлюють «включення» особистості у нове соціальне середовище (мотивація особистості, рівень здібностей до певного профілюючого предмета, якості особистості, інтелектуальний рівень, рівень розвитку самосвідомості, навички самоконтролю, самокритичності і саморегуляції, індивідуальний стиль діяльності та ін.);
- **психологічних** (індивідуально-психологічні особливості особистості, пов'язані з темпераментом та ін.)⁷.

На підставі аналізу теоретичних аспектів дослідження процесу адаптації студентів першокурсників до вищого закладу освіти можемо стверджувати, що **адаптація** – це результат взаємодії індивіда і навколишнього середовища, який приводить до оптимального його пристосування до життя і діяльності⁸. Адаптація компенсує недостатність звичної поведінки в нових умовах. Через неї забезпечується можливість прискорення ефективного функціонування особистості в незвичних обставинах [6, 389]. Інакше кажучи, адаптація – це, перш за все, перетворення самого себе відповідно до нових вимог діяльності, соціальних умов і нового оточення. Це входження в нову соціальну позицію і нову систему взаємин.

Щоб зробити період адаптації менш складним для студентів, викладачі повинні з перших днів входження їх в нове середовище приймати до уваги індивідуальність кожного; особливості його біологічного, психологічного та соціального розвитку. Можна погодитися з професором М. Фіцулою про те, що вже з перших днів перебування студента в вищій школі викладачу необхідно вивчати його особистість, особливості виховання в сім'ї та школі,

⁷ Н.Е. Шафажинская, Личностная и профессиональная самооценка студента педвуза. – М., 1986. – 102 с.

⁸ L. Jingzhou, «Internationalization of Higher Education: Experiences of Intercultural Adaptation of International Students in Canada», надруковано Канада 2016 Antistasis, 6 (2). (Електронний ресурс) Режим доступу: <https://journals.lib.unb.ca/index.php/antistasis/article/viewFile/25433/29471>

риса характеру, інтереси та схильності, життєві плани, типові риса характеру, домінуючі мотиви діяльності, рівень самооцінки, здатність до свідомої регуляції поведінки⁹.

Як було вже зауважено, за час навчання в університеті в житті студентів відбуваються значні зміни як психологічного, так і соціального плану. Не має реальних підстав вважати, що першокурсники є цілковито самостійними, морально та соціально зрілими людьми. Тому успіх адаптації до навчання у вищому навчальному закладі залежить від соціальної та життєвої позиції молодої людини, мотивів здобуття професії. Це зумовлюється багатьма чинниками, серед яких можна назвати індивідуальні особливості (інтереси, фізичний стан, захоплення), внутрішнє багатство, глибокі знання з певної галузі, соціальний досвід, участь у громадських справах тощо¹⁰. Відповідно до цього, у вищих навчальних закладах потрібно створити таку психологічну атмосферу, яка б якнайповніше сприяла розкриттю та збагаченню внутрішнього світу, задатків й здібностей студента, щоб кожен міг викликати інтерес та завоювати повагу однокурсників, викладачів як особистість, індивідуальність.

Кафедрою освітології та педагогіки Західноукраїнського національного університету університету було проведено вивчення думки студентів першого курсу денної форми навчання на соціально-гуманітарному факультеті у формі онлайн опитування (дата проведення 10.03.2021 р.). Першокурсників (загальна кількість 150 респондентів) запросили взяти участь в обговоренні важливих для університету проблем. Анкета враховувала аналіз трьох складових, які стосувалися піднятої в дослідженні проблеми, зокрема:

- основні мотиви вибраної спеціальності;
- особливості адаптаційного періоду в ЗУНУ;
- визначення рівня якості навчального процесу.

У процесі аналізу фахівцями кафедри було визначено як загальні тенденції окреслених аспектів дослідження в ЗУНУ, так і найбільш характерні особливості окремих факультетів.

Окремі результати дослідження виявилися наступними (**середній показник у %**):

- **Чим Ви керуєтеся, здобуваючи вищу освіту?**
 1. Прагненням стати високоосвіченим фахівцем, професіоналом в своїй справі – 50%
 2. Бажанням стати культурною людиною, інтелігентом, наміром розвинути свої здібності – 21%

⁹ М.М. Фіцула, Педагогіка вищої школи: Навч. посіб. – К.: «Академвидав», 2006. – С. 32-34.

¹⁰ О. Плотникова, Важливість вивчення індивідуальних особливостей першокурсників у період дидактичної адаптації // Рідна школа. – 2001. – №10. – С. 62-63.

3. Усвідомленням того, що без диплома про вищу освіту важко чогось досягти в житті – 20%
4. Бажанням пожити цікавим студентським життям – 9%

Позитивом є факт, що кожен другий студент-першокурсник має намір здобути вищу освіту з метою стати високоосвіченим фахівцем, професіоналом у своїй справі.

• **Як би Ви оцінили «образ» ЗУНУ серед пересічного населення?**

1. Престижний заклад із солідною репутацією та високим рівнем викладання національного взірця – 52%
2. Один із найкращих закладів західноукраїнського регіону – 39%
3. Нічим не особливий заклад з усіма притаманними вищій школі речами – 7%

Своєрідним успіхом можна вважати інформацію про те, що понад 90% респондентів оцінюють «образ» ЗУНУ як престижний заклад із солідною репутацією та одним із найкращих закладів регіону.

• **Звідки Ви дізналися про Західноукраїнський національний університет?**

1. Друзі, знайомі, родина – 67%
2. Інтернет, преса, телебачення – 28%
3. Профорієнтаційні заходи ТНЕУ – 5%

Слід звернути увагу, що профорієнтаційна робота ЗУНУ сприяла вступу до університету лише 5% опитаних студентів. Виходячи з цих показників, звичайно, потрібно посилити профорієнтаційну роботу з метою пошуку, відбору та залучення в університет обдарованої молоді, зокрема через:

- проведення зустрічі-консультацій з учнями та їх батьками щодо відкриття профільних класів, залучати до роботи в них висококваліфікованих викладачів університету;
- надавати методичну допомогу навчальному закладу у розробці навчальних планів і навчальних програм з загальноосвітніх та фахових дисциплін;
- допомагати вчителям у розробці методичного забезпечення з фахових та загальноосвітніх предметів;
- надавати можливість викладачам школи та учням профільних класів користуватись бібліотекою університету;
- брати участь у засіданні педрад, в обговоренні проблем навчально-виховного процесу та успішності учнів;
- згідно з планом роботи залучати учнів до участі у наукових конференціях за програмами професійної підготовки у профільних класах, брати участь у державній підсумковій атестації та відборі кращих випускників до вступу в університет;

- *знайомити учнів та батьків з умовами навчання, кабінетами, лабораторіями університету; залучати їх до участі у Днях відкритих дверей, олімпіадах, конкурсах, спортивних змаганнях та художній самодіяльності студентів університету;*
- *сприяти навчанню у Центрі довузівської підготовки.*

Заслуговують на увагу відповіді першокурсників з приводу основних мотивів вибраної ними спеціальності.

- **Якби Вам довелося зараз знову вибирати, Ви стали б поступати в ЗУНУ, і чи за цією спеціальністю?**
 1. Так, став би поступати в ЗУНУ на цю спеціальність – 72%
 2. Поступав би в університет, але на другу спеціальність – 11%
 3. Поступав би до іншого вузу – 5%
- **Які мотиви спонукали Вас до вибору цієї спеціальності?**
 1. Відповідні мої здібності – 46%
 2. Просто вдалося вступити саме на цю спеціальність – 23%
 3. Наполягання батьків – 20%
 4. Порада друзів – 13%
- **Як Ви готувалися до зовнішнього незалежного тестування в університеті?**
 1. За допомогою репетитора – 50%
 2. Самостійно – 43%
 3. Займався на підготовчих курсах – 7%

Не можемо не відзначаємо низький відсоток відвідування студентами підготовчих курсів, що говорить про потребу активізації роботи Центру довузівської підготовки. Адже саме тут майбутні студенти отримують перші уявлення про професії економіста і підприємця, про специфіку їх роботи в умовах ринкової економіки; саме тут формуються первинні знання і практичні навички у сфері економіки і менеджменту, а також ведеться підготовка до активної навчальної і творчої діяльності в стінах ЗУНУ.

Наступним блоком нашого дослідження було визначення рівня якості навчального процесу.

- **Чим Ви керуєтеся, відвідуючи аудиторні заняття (лекції, семінари і ін.)?** (Можна відзначити декілька відповідей)
 1. Прагненням одержати добрі знання, дізнатися нове – 43%
 2. Це мій обов'язок як студента – 32%
 3. Бажанням зустрітися, поспілкуватися з друзями – 11%
 4. Висока якість занять, що проводяться – 7%
 5. Строгий контроль за відвідуванням – 7%
- **Для підготовки до семінарських і практичних занять Ви, як правило:**

1. Читаєте обов'язкову і додаткову літературу, рекомендовану викладачем – 38%
 2. Обмежується конспектом лекцій або підручником – 36%
 3. Читаєте тільки обов'язкову літературу – 17%
 4. Користуєтесь матеріалами з інтернету – 7%
 5. Нічого не читаєте – 2%
- **Як Ви в цілому оцінюєте своє відношення до навчання?**
 1. Вчуся, не байдуючи, але без особливої напруги сил – 54%
 2. Вважаю, що вчуся з повною віддачею сил і здібностей – 38%
 3. Признатися, не стараюся – 8%
 - **Наскільки Ви обізнані з кредитно-модульною системою організації навчального процесу (КМСОНП), за якою Ви навчаєтесь?**
 1. Посередньо – 48%
 2. Добре – 45%
 3. Слабо – 7%

Відзначаємо, що 55% першокурсників потребують додаткових роз'яснень з приводу впровадження Болонської системи. Для інституційного забезпечення Болонських перетворень доцільно було б в ЗУНУ утворити болонські офіси (групу експертів), визначити відповідальних осіб на факультетах, кафедрах, організувати системне навчання викладачів, студентів з цих питань.

- **Ваші перші враження від навчання** (можливі кілька варіантів відповіді):
 1. Важко перебудуватися після школи – 29%
 2. Найголовніша проблема – заробити бали – 23%
 3. Сприятлива навчальна атмосфера – 20%
 4. Суцільний жах, нічого не встигаю – 13%
 5. Все подобається, матеріал дається легко – 11%
 6. Не задовольняє розклад занять – 4%
- **Назвіть основні причини, які заважають адаптуватися до навчання:**
 1. Власна неорганізованість та лінощі – 44%
 2. Напруга та втома від занять – 34%
 3. Недостатній інтерес до обраної спеціалізації – 12%
 4. Невміння розподіляти час – 10%.
- **Що на Вашу думку могло б допомогти швидко адаптуватися у ЗУНУ?**
 1. Лекції до вступу у спеціальність – 39%
 2. Соціально-психологічне консультування – 32%
 3. Організацію культурного дозвілля – 29%

Результати дослідження свідчать, що у майже третини першокурсників адаптаційний період у вузі проходить з названими вище труднощами. Вуз

має докласти всіх зусиль для створення оптимальних умов для адаптації студентів на першому курсі, зокрема йдеться про кваліфіковану допомогу кураторів, працівників деканату в організації й плануванні самостійної навчальної роботи.

- **Яку додаткову іноземну мову Ви хотіли б вивчати?**
 1. Французьку – 28%
 2. Жодної – 26%
 3. Польську – 21%
 4. Італійську – 11%
- **Яке Ваше враження від викладацького складу ЗУНУ?**
 1. Позитивне – 78%
 2. Нейтральне – 20%
 3. Негативне – 2%

Відзначаємо, що в кожного п'ятого студента першого курсу склався так званий «примітивний» тип спілкування з викладачами, в якому домінує формалізм у стосунках, спостерігається слабка орієнтація на особистість студентів.

- **Які традиції хотілося б започаткувати у нашому університеті?**
 1. Проведення екскурсій – 15%
 2. Проведення розважальних заходів – 12%
 3. Створити скриньку скарг та пропозицій – 10%
 4. Надання знижки в оплаті за гуртожиток успішним студентам – 8%
 5. Проведення благодійних заходів – 7%

На основі аналізу результатів соціологічного дослідження вважаємо, що наукова організація моніторингу якості освіти дає можливість приймати відповідні управлінські рішення та прогнозувати навчально-виховні ситуації на наступні навчальні роки; оперативно втручатися і вносити відповідні корективи до навчального процесу вузу; конкретно планувати роботу з відповідної проблеми з професорсько-викладацьким складом та студентами. Це особливе управління, спрямоване на досягнення не випадкових, а визначених, спрогнозованих результатів.

Висновки. Результати проведеного дослідження дають змогу зробити такі узагальнення:

- У науковій літературі адаптація до вузу трактується як пристосування студента до вимог, змісту і характеру навчально-виховного процесу, спрямована на здобуття знань, умінь і навичок, формування системи норм, особистісних орієнтацій, вміння організовувати своє життя для виконання поставленої мети, якостей, необхідних для певної трудової діяльності.
- Студенту-першокурснику доводиться пристосовуватися до нових вимог, які ставить перед ним вища школа і водночас до нових соці-

альних обставин спілкування з ровесниками та педагогами, форм і методів навчання (самостійної роботи, групових форм взаємодії та ін.) та побуту (відсутність звичного родинного кола, матеріальні труднощі, складність проживання в гуртожитку тощо). Для навчального процесу першокурсників характерні інтенсивне розумове навантаження, сприйняття великого інформаційного потоку, високе емоційне напруження, чітка регламентація праці і відпочинку. Ця особливість вимагає від першокурсників якісної перебудови системи звичок і психологічних вмінь, які складають основу культури навчальної праці.

- Адаптація студентів першого курсу буде здійснюватися ефективно за умови створення мотиваційного спрямування на роботу, зокрема розроблення систему заходів по формуванню такої культури навчального закладу, яка б формувала б у студента уявлення про місце навчання, як доброзичливе середовище, в якому він зможе реалізувати більшість своїх потреб.
- Звернути увагу на роль куратора групи, як вагомого чинника в процесі адаптації студентів. Ознайомити з основними засадами психолого-педагогічної підтримки в стресових ситуаціях. Окрім цього, доцільно забезпечити першокурсників соціально-психологічною підтримкою у формі індивідуального та групового консультування, що сприятиме культурі навчальної діяльності студента.

Напрямок подальших досліджень ми вбачаємо в розробці та впровадженні на базі лабораторії моніторингу якості навчальної діяльності Західноукраїнського національного університету психокорекційної програми, спрямованої на оптимізацію процесу адаптації першокурсників до умов навчання в вищому економічному навчальному закладі.

Окрім цього, ми можемо рекомендувати узагальнити зарубіжний досвід в роботі з іноземними студентами; а саме: визначити посаду педагога – студентського адміністратора з питань роботи з іноземними студентами; при центрах міжнародної співпраці створити волонтерські програми з допомоги в адаптації, соціальні сітки для спілкування іноземців між собою і з можливістю анонімно отримувати допомогу від спеціальних консультантів.

* * *

Features of adaptation of students to study in higher education institutions: domestic and foreign experience

(summary)

The problem of adaptation of first-year students to the educational process in higher education institutions is considered. It is established that the socio-psychological adaptation of freshmen unfolds in two interrelated areas, namely to new forms and methods of educational activities and, adaptation, associated with the restructuring of behavior and activities in new living conditions. The article reveals the foreign experience of higher school teachers in conducting systematic work during the period of maximum internationalization of educational institutions. The problems of adaptation of foreign students are analyzed and the corresponding recommendations in rendering assistance in adaptation to foreign students on the example of work of higher educational institutions of the USA and Canada are made.

Список використаних джерел

- Бохонкова Ю.О., Особистісні чинники соціально-психологічної адаптації першокурсників до умов вищих навчальних закладів: дис. канд. психол. наук: 19.00.05 / Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України. - К., 2005.
- Ляхова І., Учитель О., Використання системного аналізу процесу адаптації студентів-першокурсників // Рідна школа. – 2001. – №1. – С. 61-63.
- Плотникова О., Важливість вивчення індивідуальних особливостей першокурсників у період дидактичної адаптації // Рідна школа. – 2001. – №10. – С. 62-64.
- Подольак Л.Г., Психологія вищої школи. – К., 2008. – 352 с.
- Фіцула М.М., Педагогіка вищої школи: Навч. посіб. – К.: «Академвидав», 2006. – 352 с.
- Харченко С.В., Феномен адаптаційного стресу та проблеми забезпечення психічного здоров'я першокурсників під час навчальної діяльності у вищій школі / Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова; серія №12. Психологічні науки: зб. наук. пр. НПУ ім. М. Драгоманова. – К., 2009. – № 26 (50). – Ч. I. – С. 387 - 392.
- Шафажинская Н.Е., Личностная и профессиональная самооценка студента педвуза. – М., 1986. – 102 с.
- Jingzhou L., «Internationalization of Higher Education: Experiences of Intercultural Adaptation of International Students in Canada», надруковано Канада 2016 Antistasis, 6 (2). (Електронний ресурс) Режим доступу: <https://journals.lib.unb.ca/index.php/antistasis/article/viewFile/25433/29471>.
- Blanca L., Nuria M., Bondar Y., «Internationalization of Higher Education: theoretical and Empirical Investigation of Its Influence on University Institution Rankings», Monograph “Globalization and Internationalization of Higher Education” надруковано Іспанія 2011 (Електронний ресурс) Режим доступу: <http://www.raco.cat/index.php/RUSC/article/download/254143/340984>.

Yefanova D., Woodru G., Kappler B., Johnstone C., «Study of the Educational Impact of International Students in Campus Internationalization at the University of Minnesota». Report by Principal Investigators: надруковано США 2015 (Електронний ресурс): https://global.umn.edu/icc/documents/15_EducationalImpact-IntlStudents.pdf.

Руслан Яковишин

Тернопільський обласний комунальний інститут післядипломної педагогічної освіти
(Тернопіль, Україна)

Соціально-реабілітаційні механізми впливу на процес виховання дітей, батьки яких узалежнені від алкоголю

Постановка проблеми. В останні роки спостерігається стрімкий розвиток алкогольної залежності серед батьків, які виховують майбутнє покоління. Одним із проблемних питань сучасної соціальної педагогіки, все ще залишається проблема виховання дітей, батьки яких узалежнені від алкоголю.

Висвітлення «культу» алкоголізму, як глибокої соціально-педагогічної проблеми, потребує негайного вирішення, оскільки проблема алкоголізму у сім'ях замовчується, інформованість суспільства низька, що призводить до недостатнього рівня соціалізації дітей, які виховуються в таких сім'ях¹.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю особистісної та соціальної адаптації дітей, батьки яких вживають спиртне, тим самим заважаючи власним дітям нормально розвиватися, здобувати освіту, жити щасливим повноцінним життям. Підтримка таких дітей, допомога в їх реабілітації, успішному емоційному і розумовому розвитку полягає в безперервному створенні сукупності методик, методів, засобів і форм соціально педагогічної діяльності. Розробка технології адаптації дітей з неблагополучних сімей дуже актуальна, тому що вона є сукупністю методів і прийомів практичної соціально-педагогічної діяльності, яка характеризується раціональною і доцільною послідовністю дій із застосуванням соціального інструменту соціальним педагогом. Створення оптимальних умов для успішного розвитку дитини з неблагополучної родини, а так само функціонування самої цієї сім'ї є одним з найважливіших соціальних завдань.

Дослідження показали, що більшість дітей, що зловживають алкоголем, перш за все складають ті діти, які живуть у сім'ях, батьки яких узалежнені від алкоголю². Дану тему висвітлювали у своїх дослідженнях Н. Ю. Максимова,

¹ Ю.Б. Лисицин, Алкоголизм: Социально-гигиенические аспекты / Ю.Б. Лисицин, Н.Я. Копыт. – М.: Медицина, 1995. С. 282.

² А. Терентьева, Развитие дитини у алкогольній сім'ї / А. Терентьева // Народна освіта, 1999. № 10. С. 8.

В Д Москаленко та інші вітчизняні і зарубіжні вчені, однак у цій галузі існує ще чимало прогалин.

Предмет дослідження: діти з сімей алкоголіків, включені у соціально-реабілітаційний процес.

Об'єкт дослідження: різного роду відхилення у дітей з сімей алкоголіків та їх зміни під впливом соціально-педагогічної допомоги.

Мета дослідження: виявити психічні та особистісні зрушення у дітей з алкогольнозалежних сімей, проаналізувати, як з урахуванням цих даних необхідно здійснювати соціально-педагогічну роботу.

Виклад матеріалу. Життя в сім'ї, де є проблема алкогольної залежності, будується навколо залежного: сварки, контроль того, що відбувається, постійні думки про те, як зробити, щоб змінився той, хто п'є. На жаль, сім'я біжить від визнання того, що вживання алкоголю - це не просто погана поведінка, погана звичка або слабка воля, а саме хвороба, що зачіпає не тільки самого алкогольнозалежного, але і всю родину. Рідко співвідносяться алкогольна залежність батьків і ті проблеми, які є у дітей. Часто спосіб поведінки, який вибирає дитина, пов'язаний з тією ситуацією, яка склалася в сім'ї³.

Коли у когось з батьків існує алкогольна залежність, то дитина, як правило, бере на себе одну з чотирьох ролей:

1. «Герой родини» – це слухняний дитина, яка демонструє високі досягнення в самих різних областях.
2. «Цап-відбувайло» – це дитина, якій не вистачає сил і внутрішніх ресурсів отримати позитивну оцінку від оточуючих дорослих, як це робить «Герой сім'ї».
3. «Клоун» – дитина може одягнути на себе маску «Клоуна». Вона завжди весела, активна, товариська, постійно жартує, пародіює інших, причому ці жарти не завжди доречні і стають все більш і більш небезпечні для оточуючих.
4. «Невидимий ангел» – це тиха, сором'язлива дитина, яка багато часу проводить на самоті, заглиблена у свої мрії, уникає конфліктів⁴.

Всі описані маски-ролі не сприяють розвитку особистості дитини. Вони допомагають йому вижити в тих умовах, в яких він опинився. Виростаючи, він візьме цю роль з собою в доросле життя і не зможе вийти з неї самостійно. Тому, незалежно від того, яку роль вибирає дитина, їй потрібна кваліфікована допомога фахівця-психолога, соціального педагога не менше, а, може, ще й більше, ніж залежному від алкоголю.

³ Л.И. Божович, Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И. Божович. – М.: Владос, 1998. С. 77.

⁴ Т.И. Соловников, Социально-психическая реабилитация и коррекция / Т.И. Соловников. – М.: Прогрес, 1991. С. 122.

Сім'я – це система. Там, де з'явилася і розвивається проблема залежності, допомога фахівця необхідна і може бути надана кожному члену родини. Від зміни одного залежить одужання всієї системи. Відповідно до цього виникає потреба у соціальній реабілітації, що означає реалізацію здібностей таких дітей до дій, поведінки, спілкування в суспільстві, яке відповідало б очікуванням цього суспільства. Така соціальна реабілітація здатна повернути дітям алкоголіків соціальну гідність⁵.

Один з елементів програми реабілітації - обов'язкова трудова діяльність. Трудова адаптація будується виходячи з вікових і психофізіологічних особливостей дітей. На жаль, ефективність цієї адаптації прямо залежить від матеріального обладнання центру соціальної реабілітації, що є значною проблемою в умовах хронічного недофінансування подібних центрів.

Нарешті, практика соціальної роботи з дітьми з сімей алкоголіків повинна спиратися на аналогічний досвід соціальних служб зарубіжних країн. Зокрема багатий досвід вирішення таких проблем накопичений в США. Тут розроблені і використовуються численні методики і програми соціальної адаптації дітей з неблагополучних сімей⁶.

Дуже часто алкоголізм та інші адиктивні проблеми стають сімейною традицією. Понад п'ятдесят відсотків сьогоденних алкоголіків є дітьми алкоголіків. Дуже важливо вберегти дітей від болісних років мовчання, сорому, страждань. Соціальні працівники можуть зіграти важливу роль у цьому процесі за допомогою ефективних профілактичних заходів. І індивідуально, і колективно соціальні працівники повинні стати голосом і твердою силою для дітей, які незавжди можуть висловитися у власний захист⁷.

У сім'ях алкоголіків панує правило, яке зводиться до відмови, обману почуттів, принципом «Ніяких розмов». Таким чином, діти алкоголіків часто не розуміють, що відбувається у них в сім'ї. Тому не дивно, що вони у всьому звинувачують себе. Дітям алкоголіків потрібна точна інформація про алкоголь, про інші наркотики, а також про алкоголізм як хворобу⁸.

Ось те, що важливо чути дітям алкоголіків:

1. Алкоголізм - це хвороба.
2. Ти не можеш поліпшити положення, яке створилося.
3. Ти гідний того, щоб тобі допомогли.
4. Є надійні люди і організації, які можуть допомогти.

⁵ В.І. Алипов, Алкоголізм і материнство / В.І. Алипов, В. В. Корхов. – Л.: Знання, 1988. С. 211.

⁶ Л.И. Божович, Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И. Божович. – М.: Владос, 1998. С.150.

⁷ Ю.Б. Лисицин, Алкоголизм: Социально-гигиенические аспекты / Ю.Б. Лисицин, Н.Я. Копыт. – М.: Медицина, 1995. С. 356.

⁸ В.І. Алипов, Алкоголізм і материнство / В.І. Алипов, В.В. Корхов. – Л.: Знання, 1988. С. 115.

5. Є надія⁹.

Діти алкоголіків потрапляють в групу підвищеного ризику щодо поведінкових і емоційних проблем. Даючи дітям можливість придбати різноманітні життєві навички, соціальні педагоги допомагають їм справлятися з багатьма проблемами¹⁰.

Обстеження еластичності підтвердили важливість заходів щодо навчання навичкам і кинули світло на інші важливі навички. Обстеження еластичності розглядає кілька захисних факторів, що дозволяють приватним особам подолати перешкоди і овоцатися від несприятливої ситуації. Доктор Еммі Вернер провела поздовжнє обстеження і виявила багато аспектів, які дозволять дітям поглибити свої сили і гнучкість.

Навіть якщо діти алкоголіків повернуться в сім'ї, які отримали вищепи-сану допомогу, будуть краще готові реагувати на різні проблеми, з якими їм доведеться стикатися¹¹.

Незважаючи на те, що точна, відповідна для конкретного дитячого віку інформація і навчання навичкам безмежно допомагають дітям, найважли-шим даром є ті встановлені зв'язки і прихильність, які вони набувають через здорові відносини з іншими людьми.

Висновки

Отже, на сьогоднішній час, алкоголізм у сім'ях набуває все більшого поширення. Він є не тільки медичною, але й загальносоціальною проблемою сучасного суспільства. Найбільше узалежнення батьків до алкоголю відби-вається на дітях. Це відбувається внаслідок того, що ситуація в сім'ї, де один або обоє батьків хворі на алкоголізм, травмуюче впливає на психіку дити-ни. У таких сім'ях повноцінне виховання та навчання дітей не здійснюється: постійні скандали, негативне ставлення до дитини, включаючи пряме на-сильство, негативно впливає на її розумовий і психофізичний розвиток. Але навіть якщо подібних відхилень у розвитку вдалося уникнути, проблемою може стати проектування дитиною моделі сімейних відносин дитинства на своє майбутнє сімейне життя. Зокрема, близько 50% алкоголіків росли в сім'ях, де хоча б один з батьків страждав на алкоголізм.

⁹ Ю.Б. Лисицин, Алкоголизм: Социально-гигиенические аспекты / Ю.Б. Лисицин, Н.Я. Копыт. – М.: Медицина, 1995. С. 69.

¹⁰ Г.Л. Лэндрет, Игровая терапия: искусство отношений / Г.Л. Лэндрет. – М.: Между-народная педагогическая академия, 1994. С. 52.

¹¹ О.М. Мастюкова, Профилактика и коррекция нарушений психического развития детей / О.М. Мастюкова – М.: Просвещение, 1989. С. 41.

Важливим поняттям, пов'язаним з соціальною роботою з такими дітьми, є поняття соціальної реабілітації, що означає реалізацію їх здібностей до дій, поведінки, спілкування в суспільстві, яке відповідало б очікуванням цього суспільства. Така соціальна реабілітація здатна повернути дітям алкоголіків соціальну гідність. Тому дуже важливо проводити соціально-реабілітаційну роботу з такими дітьми.

* * *

Соціально-реабілітаційні механізми впливу на процес виховання дітей, батьки яких узалежнені від алкоголю

(анотація)

Стаття присвячена проблемі виховання дітей із сімей узалежнених від алкоголю. У дослідженні аналізуються психічні та особистісні відхилення у дітей з сімей алкоголіків та їх позитивні зміни під впливом соціально-реабілітаційних впливів.

Список використаної літератури

- Алипов В.І., Алкоголізм і материнство / В.І. Алипов, В.В. Корхов. – Л.: Знання, 1988. – 346 с.
- Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И. Божович. – М.: Владос, 1998. – 468 с.
- Лисицин Ю.Б., Алкоголизм: Социально-гигиенические аспекты / Ю.Б. Лисицин, Н.Я. Копыт. – М.: Медицина, 1995. – 456 с.
- Лэндрет Г.Л., Игровая терапия: искусство отношений / Г.Л. Лэндрет. – М.: Международная педагогическая академия, 1994. – 368 с.
- Мастюкова О.М., Профилактика и коррекция нарушений психического развития детей / О.М. Мастюкова – М.: Просвещение, 1989. – 115 с.
- Соловников Т.И., Социально-психическая реабилитация и коррекция / Т.И. Соловников. – М.: Прогрес, 1991. – 245 с.
- Терентьева А., Розвиток дитини у алкогольній сім'ї / А. Терентьева // Народна освіта, 1999. – №10. – С. 8-11.

Марія Корман

Західноукраїнський національний університет (Тернопіль, Україна)

Емоційний інтелект педагога як передумова сприятливого психологічного клімату в учнівському колективі

В умовах сьогодення загострилась потреба в більш тонкому підході до навчання та виховання, виникла необхідність володіння педагогами не тільки професійними навичками, а й навичками спонукання до росту та розвитку учнів, допомоги у становленні та самореалізації, що зумовлює гармонійний розвиток особистості, її ефективну соціальну адаптацію.

Такі умови реалізуються за умови сприятливого, позитивного психологічного клімату у колективі. Психологічний клімат в учнівському колективі визначається реальними взаєминами, між самими учнями та між учнями та педагогом, їх вміннями та навичками етичної взаємодії. Він ґрунтується на суб'єктивних думках і ставленні до окремих особистостей, до групових норм і цінностей сформованих у даному колективі.

Кожним учнем соціально-психологічний клімат переживається індивідуально як задоволення чи незадоволення належності до певного колективу, своїм місцем у ньому. Найбільш значимими для нього є товариські взаємини, прийняття його однолітками. Відтак, на особистості педагога лежить велика відповідальність за довірених йому підопічних, їх комфортне перебування у навчальному закладі, бажання розвиватись, сміливість висловлювати власні думки, почуття, переживання, ідеї, впевненість, розрахунок на підтримку, не боязнь помилитись і т.д., з другої сторони - готовність підтримати та допомогти товаришам, розуміння і співпереживання, вміння знайти спільну мову і домовитись.

Усі ми знаємо, що найкращий метод виховання - це власний приклад. Тому, педагогу, який сам володіє усіма необхідними цінностями, вміннями та навичками, демонструє бажану поведінку та навички набагато легше добитись цього від своїх чнів.

Щоб заходи виховання були ефективними педагогу важливо відчувати готовність підопічних до сприйняття пропонованих ідей, моральних, естетичних норм, правил та цінностей. Саме такими навиками дає змогу володіти

високий емоційний інтелект. Педагогу, від якого залежить формування особистостей молодого покоління, як нікому іншому важливий саме високий рівень емоційного інтелекту.

На сьогодні актуалізувалась потреба розвитку потенціалу емоційного інтелекту людини, адже, він є однією з головних складових у досягненні максимального успіху. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває дослідження ролі емоційного інтелекту у формуванні сприятливого психологічного клімату в учнівському колективі, зокрема важливість здатності педагога до розуміння та управління емоціями учнів.

Проблема емоційного інтелекту на сьогодні ґрунтується на наукових положеннях вітчизняних та зарубіжних спеціалістів: Д. Гоулмен, Н. Холл, Дж. Мейер, П. Селовей, Д. Карузо, Р. Бар-Он та ін.

З точки зору успішного функціонування учнівського колективу, високий емоційний інтелект педагога дозволяє ефективно вирішувати такі гострі проблеми, як групова взаємодія, формування мотивації до успіху, створення сприятливого психологічного клімату; він є ключем до успіху педагога у впливі на інтелектуальну та емоційну сфери учнів.

Конструкт «емоційний інтелект» має багатообразні форми і зміст залежно від поглядів дослідників. Але можна виокремити дві засадні альтернативні моделі емоційного інтелекту. Змішані моделі включають когнітивні, особистісні та мотиваційні риси, завдяки чому вони виявляються тісно пов'язаними із адаптацією до реального життя (R. Bar-On, D. Goleman, R. Cooper). До змішаних моделей можна віднести уявлення Д. Гоулмена про емоційний інтелект, який популяризував цей конструкт та вплинув на всемірне розповсюдження цього поняття. Згідно Д. Гоулмену емоційний інтелект — це «здатність людини пояснювати власні емоції та емоції оточуючих з тим, щоб використовувати отриману інформацію для реалізації власних цілей»¹.

Конкретна структура емоційного інтелекту, за Д. Гоулменом, є набором різноякісних і навіть різноспрямованих параметрів: по-перше, розуміння власних емоцій, цілей і результатів своєї поведінки, і разом з тим, розуміння емоцій і поведінки інших людей; по-друге, вміння регулювати свої емоції і поведінку та впливати на поведінку інших людей. Ці якості, навіть якщо і відносять до однієї сфери, але вони різноспрямовані і тому представлені по-різному у одного і того ж індивіда. Іншими прикладом змішаної моделі є концепція Р. Бар-Она. Він по-іншому визначає емоційний інтелект: «безліч некогнітивних здібностей і навичок, що впливають на здатність успішно справлятися з вимогами і тиском оточуючих».

¹ К.К. Кордялис, Взаимосвязь между показателями психосоциального здоровья и мотивации к учебе / К.К. Кордялис, С.Н. Эйдимтайте // Вопросы психологии. – 2006. – №2. – С. 24-30.

Модель здібностей, засновниками якої є Дж. Мейер, Д. Карусо, П. Селовей, визначає емоційний інтелект як здатність сприймати, викликати емоції, підвищувати ефективність мислення за допомогою емоцій і емоційного знання, і рефлексивно регулювати емоції для емоційного та інтелектуального розвитку.

Згідно з дослідженнями у сфері розвитку емоційного інтелекту, він проявляється в діяльності через 15 компетенцій:

- 1) Самоповага - вміння поважати та приймати себе і свої вчинки;
- 2) Емоційне самоусвідомлення - здатність розуміти свої почуття та причини, що їх зумовили;
- 3) Асертивність - здатність виражати почуття, переконання, думки і конструктивно захищати свої права;
- 4) Незалежність - здатність думати і вирішувати за себе, обмежуючи вплив емоцій інших людей;
- 5) Самоактуалізація - прагнення реалізувати свій потенціал, досягнути поставленої мети;
- 6) Емпатія - вміння розуміти, розрізняти і бути чутливим до емоцій інших людей;
- 7) Соціальна відповідальність - здатність робити щось заради інших і разом з іншими, усвідомлено і згідно соціальних правил;
- 8) Міжособистісні відносини - здатність встановлювати і підтримувати емоційно взаємовигідні стосунки;
- 9) Стресовитривалість - здатність активно і позитивно протистояти стресовим ситуаціям;
- 10) Контроль імпульсивності - уміння чинити опір імпульсу, контролювати агресивність, ворожість і безвідповідальність;
- 11) Реалістичність - здатність чітко розрізняти, що відбувається в дійсності «тут і зараз»;
- 12) Гнучкість - здатність пристосовувати свої думки, почуття і поведінку до нових умов і ситуацій;
- 13) Вирішення проблем - вміння виявляти, визначати проблеми, а також знаходити ефективні шляхи їхнього вирішення;
- 14) Оптимізм - здатність бачити світлу сторону життя і зберігати цей позитив у будь-яких, навіть найважчих обставинах;
- 15) Щастя - самовдоволеність, здатність отримувати задоволення від життя; показник загального рівня емоційного інтелекту.²

² Програма семінару «Тренінг EQ» Університету економіки і права «Крок» (WWW документ). URL <http://www.kadry.itop.net>.

*Емоційний інтелект лежить в основі емоційної саморегуляції, а високий рівень емоційного інтелекту дає можливість розуміти власні емоції та емоції інших людей, керувати емоційною сферою. Емоційний інтелект допомагає приймати рішення на основі відображення і осмислення емоцій, які мають для особистості певний зміст. Емоційний інтелект складається з вміння свідомо керувати емоціями, розуміти емоції, асимілювати емоції в мислення, розрізняти та виражати емоції.*³

Транзактний аналітик К. Стайнер запропонував концепцію «емоційної грамотності», саме емоційна грамотність педагога є основою побудови взаєморозуміння у колективі. Він пов'язує таку властивість з системою здібностей і життєвих умінь, передусім здатності розуміти власні емоції, слухати інших та співчувати їхнім емоціям, продуктивно висловлювати емоції, тим самим, показувати приклад і вчити цьому своїх підопічних. Для пояснення суті поняття «емоційна грамотність» К. Стайнер теж використовує поняття «емоційний інтелект». EQ має чотири головні складові: самосвідомість, самоконтроль, емпатія та навички відносин. Усвідомлення власних емоцій, управління ними, вміння ставити себе на місце іншого і приймати його почуття, проявляти дружнє ставлення до оточуючих при роботі з ними – це основа кращого розуміння світу, засіб самопізнання, саморозвитку, успішної самореалізації.⁴

У рамках співвідношення емоцій та діяльності з'являється термін емоційна компетентність педагога – здатність особистості здійснювати оптимальну координацію між емоціями і цілеспрямованою поведінкою власною та колективною, і окремих учнів - зокрема. Оскільки, у процесі взаємодії в учнівському колективі виявляються різноманітні емоції і виникають емоційні відносини, які мають енергетичне, ціннісне, інформаційне і мотивуюче значення - вони визначають внутрішньогрупове емоційне середовище, психологічний клімат групи. Емоційна компетентність педагога, в першу чергу, повинна бути спрямована на оптимізацію емоційної атмосфери.

Ефективні педагоги – це педагоги, які вдало користуються усіма власними сферами впливу на підопічних та задіюють усі сфери їхніх особистостей для зростання. Кращими педагогами завжди будуть емоційно інтелектуальні особистості, які володіють відповідними характеристиками емоційного інтелекту та навиками (табл. 1).

³ И.Н. Андреева, Эмоциональный интеллект: исследование феномена / И.Н. Андреева // Вопросы психологии. – 2006. – №3. – С. 78-85.

⁴ О. Филатова, Эмоциональный интеллект как показатель целостного развития личности/О.Филатова // Персонал, № 5, 2000. – 243 с.

Таблиця 1.

Складові емоційного інтелекту і відповідні компетенції

Складові емоційного інтелекту	Відповідні компетенції	
Самоусвідомлення	Особистісні навички	Аналіз власних емоцій і усвідомлення їх впливу на власну особистість; Розуміння власних сильних сторін і меж своїх можливостей; Почуття власної гідності і адекватна самооцінка своїх здібностей.
Самоконтроль		Вміння контролювати деструктивні емоції; Прояв чесності, прямої і надійності; Гнучка пристосовуваність до змін і визначення перепон; Стійке бажання покращувати ефективність заради відповідності внутрішнім стандартам якості; Готовність до активних дій і вміння не упускати можливостей; Вміння позитивно дивитись на речі.
Соціальна чутливість	Соціальні навички	Вміння прислухатися до почуттів інших, розуміння їх позиції і активний прояв співучасті до їхніх проблем; Розуміння поточних подій, ієрархії відповідальності; Здатність визнавати і задовольняти потреби підопічних.
Управління відносинами		Вміння вести за собою; Володіння різноманітними тактиками переконання; Заохочення розвитку здібностей учнів; Здатність ініціювати нововведення, вдосконалювати методи навчання і виховання і вести учнів у потрібному напрямку; Врегулювання конфліктів і суперечок; Підтримка і культивування соціальних зв'язків; Взаємодія з іншими людьми і створення команди.

Ефективні педагоги демонструють володіння хоча б однією компетенцією із чотирьох складових емоційного інтелекту. Якщо ж розвинуті усі – можна говорити про сформованість емоційної компетентності емоційно інтелектуальної особистості.

Конкретна структура емоційного інтелекту є набором різноякісних і навіть різноспрямованих параметрів: по-перше, розуміння власних емоцій, цілей і результатів своєї поведінки, і разом з тим, розуміння емоцій і поведінки інших людей; по-друге, вміння регулювати свої емоції і поведінку та впливати на поведінку інших людей. Ці якості, навіть якщо і відносять до однієї сфери, та вони різноспрямовані і тому представлені по-різному у одного і того ж індивіда.

Для того, щоб розкрити потенціал дитини (творчий, лідерський чи будь-який інший) педагогу слід скористатися наступною схемою:

- 1. Дослідження.** Дуже досконало дослідити і вивчити певні можливості учня.
- 2. Опис.** Повідомити та наголосити йому про позитивний момент в його діяльності (Ти тільки що ...).

3. **Реакція.** Емоційне ставлення і підтвердження другого етапу. (Я горджуся тобою... (підбирати слова, відповідно до віку дитини)).
4. **Очікування.** Висловлення впевненості у зростанні (у навчанні, спорті, музиці, спілкуванні ...), змальовування бачення його майбутнього. (Я думаю, ти стаєш...).
5. **Емоційний контакт.** Емоційне підтвердження попередніх кроків. (Рукоштовування, поплескування по плечу...)

Найефективніші педагоги – це лідери, які володіють емоційним інтелектом, тому ефективно користуючись усіма власними сферами впливу на учнів вони задіюють усі сфери їх особистості для підвищення ефективності. Кращими педагогами завжди будуть емоційно інтелектуальні лідери, оскільки володіють відповідними характеристиками та навиками емоційного інтелекту.

Розвиток емоційного інтелекту учня є основою формування емоційно інтелектуального колективу і можливий, за умови наявності цілого ряду умов (вказаних вище), які необхідно втілити у життя.

Вкладаючи працю у виховання підростаючого покоління, педагог впливає на ріст і розвиток дітей, і сприятливий психологічний клімат, у якому формуються особистості учнів, стає відносно самостійним фактором життя колективу, що сприяє ефективності його учасників в усіх сферах життя.

Програми розвитку емоційного інтелекту є ефективним інструментом формування сприятливого психологічного клімату, взаєморозуміння та підвищення мотивації учнів до саморозвитку. Саме тому програми розвитку емоційного інтелекту педагогів і учнів повинні стати нагальними для керівників українських шкіл, а розвиток емоційного інтелекту – частиною їхньої організаційної культури.

* * *

Inteligencja emocjonalna nauczyciela jako warunek do kształtowania sprzyjającego klimatu psychicznego ucznia

(streszczenie)

Artykuł analizuje znaczenie wysokiego poziomu inteligencji emocjonalnej nauczyciela. Dziś potrzeba rozwijania potencjału ludzkiej inteligencji emocjonalnej stała się istotna, ponieważ jest to jeden z głównych elementów do osiągnięcia maksymalnego sukcesu. W związku z tym badanie roli inteligencji emocjonalnej w kształtowaniu sprzyjającego klimatu psychicznego w grupie ucznia, w szczególności znaczenia zdolności nauczyciela do rozumienia i zarządzania emocjami uczniów. Programy rozwoju intelektu emocjonalnego są skutecznym narzędziem

kształtowania sprzyjającego klimatu psychicznego, wzajemnego zrozumienia i zwiększania motywacji uczniów do samorozwoju. Z tego powodu programy rozwoju intelektu emocjonalnego nauczycieli i uczniów muszą stać się pilne dla liderów szkół ukraińskich, a rozwój intelektu emocjonalny - częścią ich kultury organizacyjnej. Najlepsi nauczyciele zawsze będą liderami intelektualnymi emocjonalnie, posiadającymi odpowiedni poziom inteligencji emocjonalnej.

Список використаної літератури

- Андреева И.Н. Эмоциональный интеллект: исследование феномена / И.Н. Андреева // Вопросы психологии. – 2006. – №3. – С. 78-85.
- Bar-On R., Emotional Intelligence Inventory (EQ-i): Technical Manual. – Toronto. Canada Multi-Health Systems. – 1997.
- Брич В.Я., *Креативний менеджмент: підручник* / В.Я. Брич, М.М. Корман. – Тернопіль: ТНЕУ, 2018. – 220 с.
- Голумен Д., Бояцмс Р., Макки Э., «Эмоциональное лидерство. Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта»/ Д/ Голумен. – М.: А. Бизнес Букс, 207. – 304 с.
- Дерев'янка С., Актуалізація емоційного інтелекту в емоціогенних умовах/ С. Дерев'янка // Соціальна психологія. – Київ, 2008. – 1 (27). – С. 96-104.
- Кордялис К.К., Взаимосвязь между показателями психосоциального здоровья и мотивации к учебе / К.К. Кордялис, Є.Н. Эйдимтайте // Вопросы психологии. – 2006. – №2. – С. 24-30.
- Корман М.М., Розвиток емоційного інтелекту та емоційної компетентності як передумова запобігання професійного вигорання / М.М. Корман // Вісник Національного університету оборони України: зб. наук. пр. – 2012. – Вип. 4 (29). – С. 175-178.
- Либин А.В., Дифференциальная психология / А.В. Либин. – М.: Эксмо, 2006. – 544с.
- Оськин В., На пороге эмоциональной революции/ В.Оськин // Управление персоналом. – 2004. – № 16. – С. 49-53.
- Програма семінару «Тренінг EQ» Університету економіки і права «Крок» (WWW документ). URL [http:// www.kadry.itop.net](http://www.kadry.itop.net).
- Филатова О., Эмоциональный интеллект как показатель целостного развития личности/ О.Филатова // Персонал, № 5, 2000. – 243 с.

Леся Біловус

Західноукраїнський національний університет (Тернопіль, Україна)

ORCID: 0000-0003-4882-4511

Педагогічні умови реалізації конвенції ООН про права дитини в сучасній школі

Сьогодні в Україні відбуваються серйозні зміни, пов'язані з її переходом до ринкової економіки і відкритого демократичного суспільства, входженням до світового співтовариства. Ці зміни відображаються і на системі освіти, яка знаходиться в стадії модернізації.

Національна освіта вступила в етап розвитку, коли відбуваються зміни ціннісних орієнтацій, йде пошук нових пріоритетів, переважно в двох напрямках: по шляху збереження традиційних українських цінностей і в становленні демократичних західних цінностей, пов'язаних з поліпшенням сфери соціального забезпечення людини. Сьогодні з'явилися нові можливості, такі як свобода совісті, відкритість суспільства, гласність, наявність політичного плюралізму та ін. Але разом з цим стали наростати і негативні явища, властиві «суспільству споживання». І найбільш сприйнятливими до них виявилися підлітки, молодь, діти, котрі піддаються в силу несформованості світогляду різним, не завжди високопробним зразкам масової культури, агітації, засобів масової інформації. Молоді важко встояти, не маючи внутрішньої опори, а допомоги від школи, сім'ї, громадських організацій недостатньо, тому що нова система цінностей ще формується у суспільстві.

У процесі реформування державної системи було зруйновано багато механізмів захисту прав дітей. Частина з них сьогодні знаходиться поза сферою турботи держави: вони не отримують того, що їм гарантують Конституція України і численні закони. Слід зазначити, що становище з правами людини є показником розвитку суспільства. У цих умовах важливим є створення нових, демократичних інститутів, що здійснюють контроль за дотриманням прав людини і прав дитини державними органами та громадськими організаціями. Важливим видається й масове вивчення цього аспекту.

Формування особистості школяра пов'язане з його розвитком, зміною виховних функцій школи, соціуму, з активізацією діяльності різних структур соціальної підтримки молоді. Особистісний підхід став найбільш актуальним в освіті та вихованні сучасного школяра.

Цей підхід передбачає допомогу дитині в усвідомленні себе особистістю, у виявленні і розкритті її можливостей, відношення до дитини як суб'єкта виховної взаємодії. Важливо давати дітям не тільки якісні знання, вміння і навички, а й розвивати в них здібності, розуміння, уяви, мислення, моделювання, проблематизації – це фундаментальна умова створення міцної національної державності, розвиненого суспільства і плекання кожної без винятку добре освіченої української дитини. Праця вчителя вимагає справді гуманних, демократичних взаємин з учнями та їх батьками, з колегами. І взаємини ці повинні будуватися на непорушних принципах культури педагогічного спілкування.

Міжнародне право передбачає комплекс заходів щодо захисту прав і свобод дітей.

У прийнятій ООН Загальній декларації прав людини (ст. 25) зазначається, що дитина повинна бути об'єктом особливого захисту і допомоги¹. А в ст. 6 Декларації прав дитини (1959 рік), особливо наголошується, що «дитина для повного і гармонійного розвитку потребує любові і розуміння»².

20 листопада 1989 року Генеральна Асамблея ООН приймає резолюцією 44/25 комплексний міжнародний юридично обов'язковий документ – Конвенцію про права дитини, який став, по суті, світової конституцією прав дитини³. Конвенція набула сили 2 вересня 1990 року. У 1991 р. Верховна Рада України ратифікувала Конвенцію ООН про права дитини і вона набула чинності 27 вересня 1991 року⁴. У зв'язку з цим, відповідно до положень Конституції України, застосування в Україні міжнародних договорів, норм і принципів та інших елементів системи міжнародного права в інших сферах, крім зовнішньополітичної діяльності та міждержавних відносин, можливо тільки після їх імплементації в установленому порядку у внутрішнє право⁵. Ґрунтуючись на положеннях Конвенції ООН, наша держава прийняла багато нормативних актів, що закріпили положення про безпосередню дію джерел міжнародного права на території України.

Частина 1 ст. 52 Конституції України передбачає *рівність дітей* у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним.

¹ Загальна декларація прав людини. URL: <http://kr-admin.gov.ua/mol/molod/2.pdf>.

² Декларація прав дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text.

³ Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

⁴ Верховна Рада України ратифікувала Конвенцію ООН про права дитини. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/4671>.

⁵ М. Савенко, Міжнародне право в національній правовій системі за основним законом України. Наукові записки НаУКМА. 2016. Том 181. Юридичні науки. С. 11-17; Конституція України: чинне законодавство станом на 3 березня 2014 р.: (офіційний текст). К.: А.В. Паливода, 2014. 64 с.

Правовий статус дитини, окрім Конституції України, визначають ряд законів і підзаконних нормативних актів, які забезпечують розвиток дітей, встановлення гарантій і пільг для «маленьких громадян» нашої держави.

В Законі України «Про громадянство України» від 18.01.2001 року зазначено, що «дитина – особа віком до 18 років». Закон України «Про охорону дитинства», прийнятий Верховною Радою України 26 квітня 2001 року на виконання Конвенції про права дитини, завданням якого є розширення соціально-правових гарантій дітей, забезпечення фізичного, інтелектуального розвитку молодого покоління, створення соціально-економічних і правових інститутів з метою захисту прав і законних інтересів дитини в Україні.

Окрім вищезгаданих, дитина має й інші, передбачені Сімейним кодексом України, Законом України «Про молодіжні та дитячі громадські організації», Законом України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», Законом України «Про освіту» права.

Конвенція про права дитини створила нову модель відносин до дітей, послужила «поштовхом» для зміни положення дитини в суспільстві і сім'ї. Важливим стало те, що «ніхто з сучасних правознавців не заперечує більше той факт, що дитина є самостійним носієм прав – спеціальним суб'єктом права»⁶.

У зв'язку з цим особливої актуальності набуває формування активної громадянської позиції у прийдешнього покоління: необхідність вивчення документів про права людини, права дитини, знайомства з прикладами порушення або дотримання прав дитини, визначення шляхів дотримання їхніх невід'ємних прав.

Результати сучасних наукових досліджень щодо виховання та формування особистості сприяють орієнтації сучасної школи на реалізацію принципів гуманістичного розвитку. Ці ідеї знайшли відображення в документах:

- «Національній доктрині розвитку освіти України у XXI ст.»⁷;
- «Декларації принципів толерантності»⁸;
- національній програмі «Діти України»⁹;
- Державній національній програмі «Освіта» (Україна XXI століття)¹⁰ та інших.

⁶ Захист прав дітей в Україні з урахуванням міжнародних договорів з питань сімейного права. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_19188.

⁷ Національна доктрина розвитку освіти України у XXI ст. URL: <http://tyachiv.osv.org.ua/nacionalna-doktrina-rozvitku-osviti-14-19-44-26-09-2018/>.

⁸ Декларація принципів толерантності. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_503#Text.

⁹ Національна програма «Діти України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/63/96#Text>.

¹⁰ Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF#Text>.

Дані документи наголошують на необхідності виховання дітей в дусі демократії, свободи, особистої гідності і дотримання закону, про надання їм прав, можливості участі в суспільному житті держави і в діяльності різних творчих і громадських об'єднань.

Незважаючи на відкритість даного питання, розгляду його на державному рівні перешкоджає роз'єднаність дій соціальних служб, фахівців системи освіти, силових структур і правозахисних служб щодо захисту прав дітей, а також пасивність самих батьків і вихованців.

Також на формування правової культури дітей впливають:

- засоби масової інформації, насаджуючи негативні ціннісні установки для розвитку особистості і недостатнє пропагування моральних принципів;
- зростання злочинності та правопорушень серед неповнолітніх та малолітніх дітей;
- застосування дітьми наркотичних речовин, відхід від реального життя у світ ілюзій;
- зростання кількості неповних і неблагополучних сімей і т.д.

Сьогодні існує необхідність задоволення потреб підлітка в знанні своїх прав і свобод, у самовизначенні та виборі моральних цінностей, а також в адаптації до соціального середовища.

Звідси виникають суперечності:

- між суспільною потребою у дотриманні прав людини і прав дитини та недостатнім рівнем організації діяльності щодо їх забезпечення у сучасній школі;
- між наявністю проголошених Конвенцією ООН прав дитини та нерозробленістю педагогічних умов її реалізації в освітньому процесі сучасної школи;
- між потребою підлітків у реалізації своїх прав і їх неготовністю до побудови правових відносин в життєвих ситуаціях.

Осмислення цих суперечностей позначило проблему дослідження: які педагогічні умови, при яких освітній процес сучасної школи забезпечує дотримання прав дитини, проголошених Конвенцією ООН?

При визначенні педагогічних умов реалізації Конвенції ООН про права дитини ми керувалися основними положеннями компетентнісного підходу, що розглядається в нашому дослідженні в якості методологічної основи, враховували наявні передумови і чинники розвитку правової компетентності школярів підліткового віку.

На розвиток правової компетентності суб'єктів освітнього процесу впливають певні чинники, супутні освоєнню школярами знань і становленню їх правової позиції. У нашому дослідженні ми виділяємо зовнішні

чинники як обставини, що впливають на результативність процесу, та внутрішні чинники, які виступають причиною, що визначає ціннісне ставлення школярів і педагогів до розвитку їх правової компетентності. До числа зовнішніх чинників можуть бути віднесені наступні:

- побудова громадянського суспільства в Україні, усвідомлення громадянами значущості правової компетентності для успішної соціалізації особистості і побудови правової держави;
- державна політика в галузі права, ініціювання та прийняття ряду законів, залучення до обговорення законів громадян;
- принципи Конвенції ООН про права дитини, основні принципи гуманізації та демократизації суспільства, що відображають зміни сучасного суспільства і школи як його частини.

Демократизація і гуманізація освіти, як основний напрямок у роботі закладів середньої освіти передбачає серйозне вивчення особливостей особистості учня, його здібностей, створення умов для його становлення та розвитку. Розкриття творчого потенціалу учня, забезпечення його правового навчання, прищеплення інтересу до придбання знань, надання допомоги в організації навчальної і трудової діяльності – усе це складові гуманізації освіти, так само як і прищеплення загальнолюдських цінностей.

Демократичне і гуманістичне середовище в школі ми розглядаємо як неодмінну умову поліпшення загальнокультурної і соціальної ситуації в сучасному суспільстві. І ми вважаємо значущим навчання дітей у сучасній школі на основі загальнолюдських цінностей. Ідеї гуманізму, демократії, ідеї дотримання прав людини повинні стати основними при організації освітнього процесу школи, системи виховання дитини в сім'ї.

Важливо зауважити, що виховна система максимально інтегрує освітній і виховний процес за програмними цілями, ідеології, змістом, технологіями та методиками. Вони стають взаємодоповнюючими.

Наявність зовнішніх чинників певним чином впливає на внутрішні механізми розвитку особистості, які, в свою чергу, стимулюють дію внутрішніх чинників:

- усвідомлення педагогами особистісного і професійного значення цивільно-правових знань;
- ціннісне ставлення до дитини як суб'єкту освітнього процесу;
- актуалізація значення правових знань, потреби в прояві громадянської позиції учнів.

Таким чином, у реальній соціальній ситуації розвитку суспільства, процесах демократизації та гуманізації школи як відкритої соціальної системи, зміни в ціннісних орієнтаціях суб'єктів освітнього процесу є зовнішні і внутрішні чинники, які можуть бути розглянуті в якості основи для виділення

педагогічних умов реалізації прав дітей, проголошених Конвенцією ООН про права дитини.

Ефективність реалізації педагогічних умов забезпечення прав дитини, проголошених Конвенцією ООН, і розвитку правової компетентності підлітків значною мірою залежить від того, наскільки реальними є передумови для її розвитку.

Першою передумовою розвитку правової компетентності підлітка є, на наш погляд, наявність життєвого правового досвіду. Як показує практика, у підлітка до сьомого класу вже накопичений певний власний життєвий досвід, в якому відображені знання, інтереси, рівень взаємовідносин з однолітками, батьками та дорослими. Становлення життєвого досвіду підлітка проходить і через здатність аналізувати, оцінювати, міркувати, проводити самооцінку своїх дій, дій інших людей. Визнання самоцінності і значущості для особистісного зростання позначає визнання цього досвіду суб'єктом освітнього процесу.

Друга передумова – наявність уявлень про свої права та обов'язки. Учні вже у початкових класах знайомляться з Правилами поведінки учнів, в яких відображені їх права й обов'язки, правилами роботи в шкільних кабінетах, у 5–6 класах знайомляться зі своїми правами та обов'язками під час навчального процесу, беруть участь у позанавчальній діяльності. Однак практично всі рекомендації містять словосполучення «учні повинні». Словосполучення «учні мають право» становить менше 10%. У підлітковому віці завдання правового навчання вирішуються через вивчення предметів «Правознавство», «Права людини», «Людина і суспільство», «Суспільствознавство», спецкурсів «Моя громадянська свідомість», «Практичне право», «Досліджуючи гуманітарне право» і позаурочну роботу в школі з правового виховання¹¹.

Третя передумова – наявність вміння вирішувати життєві ситуації – припускає готовність підлітка до реалізації отриманих знань соціально - правового напрямку. Як правило, учням доводиться стикатися в реальному освітньому процесі з багатьма ситуаціями, в яких вони змушені приймати рішення. Сказати вчителю про негідний вчинок товариша або промовчати? Піти разом з усім класом з уроку або залишитися? Сказати дорослому, що він немає рації, припустився помилки або промовчати? З подібними проблемами школярі стикаються постійно, накопичуючи в процесі їх вирішення позитивний і негативний досвід. Під час освітньої діяльності формується і розвивається активна громадянська життєва позиція підлітка.

¹¹ Л.В. Остапенко, Правове виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору в Україні (кінець XX – початок XXI століття) : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2019. 240 с.

Таким чином, наявність виділених чинників і передумов розвитку правової компетентності школярів підліткового віку можуть послужити підставою для подальшого аналізу педагогічних умов реалізації Конвенції ООН про права дитини.

Під педагогічними умовами реалізації Конвенції ООН про права дитини будемо розуміти можливості, цілеспрямовано створювані і реалізовані в освітньому процесі сучасної школи, які в сукупності забезпечать її ефективність.

Спираючись на розуміння правової компетентності як якості особистості, що включає когнітивний, мотиваційний та діяльнісний компоненти і яка виявляється в правових знаннях, правовій позиції і досвіді, виділимо педагогічні умови реалізації Конвенції ООН про права дитини в освітньому процесі. До їх числа віднесемо наступні умови:

- актуалізація правової інформації суб'єктами освітнього процесу та її включення у зміст навчальних предметів, програм підвищення кваліфікації педагогів і педагогічної освіти батьків;
- ініціювання соціально-правової діяльності суб'єктів освітнього процесу та їх залучення до управління школою;
- активізація позанавчальної діяльності підлітків і посилення її правової спрямованості.

Необхідною педагогічною умовою реалізації Конвенції ООН про права дитини в освітньому процесі сучасної школи є актуалізація правової інформації суб'єктами освітнього процесу і її включення у зміст навчальних предметів, програм підвищення кваліфікації педагогів і педагогічної освіти батьків. Суть її полягає в збагаченні змісту навчальних дисциплін, методичних і педагогічних рад, об'єднань, форм роботи з батьками щодо правових знань, прагненні показати взаємозв'язок і взаємозумовленість різних явищ і процесів. Актуалізація правової інформації у змісті шкільних предметів – це процес внутрішній, що протікає на рівні смислового проникнення у зміст, поступового переходу на новий рівень його сприйняття. Реалізація даної умови на практиці дозволить збагатити зміст предметів і створити умови для розвитку у підлітків уявлень про правові цінності як особистісно значущих. Розглядаючи першу умову, ми відзначаємо, що актуалізація правової інформації у змісті шкільних предметів, що реалізується на основі освоєння знання у контексті соціальних проблем, однією з яких є демократизація, розбудова правової держави на основі пріоритету прав і свобод людини. Таке збагачення змісту предметів шкільного курсу буде сприяти особистісному розвитку школярів підліткового віку, заснованому на прийнятті цінності правових знань.

Тому важливим для нас стає не створення окремих курсів і дисциплін з правового навчання, а наповнення предметного змісту дисциплін, що вивчаються у школі, як умова розвитку правової компетентності.

Навчання і роз'яснення дитині її законних прав – новий елемент у змісті освіти. До знань, умінь і навичок у сфері прав людини ми відносимо:

- морально-правові знання, що формують морально-правову культуру особистості;
- визнання гідності людської особистості в собі й інших, що реалізується за формулою: «Стався до людей так, як хочеш, щоб ставилися до тебе самого»;
- прийняття норм права в єдності з обов'язками, що впливають з них;
- вміння вислухати іншу позицію, що не збігається з власною точкою зору.

Актуалізація змісту правової інформації, крім визначених шляхів, здійснюється через інформаційне середовище школи. Зовні це виражається через використання різних видів наочності, які висвітлюють права людини і дитини.

Визначаючи мету актуалізації правової інформації змісту предметів правовими знаннями, ми виходили з того, що інтегративність впливає з самого характеру навчання школярів, який передбачає цілісний процес навчання і виховання, в аспекті нашого дослідження – правової компетентності підлітка.

Включення правової інформації у зміст програм внутрішкільного підвищення кваліфікації педагогів дозволяє систематизувати знання педагогів у сфері прав людини і прав дитини, своєчасно вивчати документи щодо прав дітей, змінює ставлення до дитини як найвищої цінності, сприяє розвитку гуманістичної спрямованості особистості вчителя.

Особливістю реалізації даної умови є включення у процес реалізації Конвенції ООН про права дитини всіх суб'єктів освітнього процесу, у тому числі і батьків, які активно впливають на виховання і розвиток особистості дітей. Актуалізація правової інформації та її включення у зміст педагогічної освіти батьків здійснюється через різні форми: батьківські збори, конференції, бесіди, зустрічі з фахівцями у сфері прав дітей та ін. Важливе значення належить аксіологічній складовій – формування або зміна (у разі потреби) ціннісних орієнтацій батьків, а також цілепокладання у виховному процесі.

Реалізуючи першу педагогічну умову розвитку правової компетентності учасників навчально-виховного процесу – актуалізація правової інформації суб'єктами освітнього процесу та її включення в зміст навчальних предметів, програм підвищення кваліфікації педагогів і педагогічної освіти батьків – ми сприяємо змістовному наповненню когнітивного компонента правової компетентності.

Другою важливою педагогічною умовою є ініціювання соціально-правової діяльності суб'єктів освітнього процесу та їх залучення до управління школою. Суть даної умови полягає у формуванні ставлення підлітків та ін-

ших учасників освітнього процесу до правової діяльності, формування їх цивільно-правової позиції. Воно визначає ефективність процесу розвитку мотиваційного і діяльнісного компонентів правової компетентності підлітків, педагогів і батьків. Освітній процес у сучасній школі дає багато можливостей для особистісного розвитку, набуття теоретичного і практичного життєвого досвіду, в тому числі і соціально-правового. Соціально активна поведінка дозволяє бачити і знаходити нестандартні вирішення завдань, приймати рішення з урахуванням особистого досвіду.

Принципи демократичності і гуманізації передбачають участь усіх суб'єктів освітнього процесу в управлінні. Їх використання дозволяє враховувати особистісні та спільні інтереси у процесі реалізації цілей, сприяє співвіднесенню можливості вибору і можливості розпоряджатися наданими правами і повноваженнями в управлінні. У центрі всієї управлінської діяльності знаходиться розвиток суб'єктної позиції учасників освітнього процесу в управлінні, самоврядування і співуправління в процесі поетапного розширення видів управлінської діяльності.

Наступною педагогічною умовою реалізації прав дитини, задекларованих Конвенцією ООН, є активізація позанавчальної діяльності підлітків і посилення її правової спрямованості. Оскільки правова компетентність є діяльнісною характеристикою, необхідно включати учасників освітнього процесу у виконання певних дій, вирішення конкретних правових, управлінських ситуацій, ситуацій взаємодії та ін.

У позакласній діяльності школи відкриваються шляхи для оптимального освоєння дитиною правових норм взаємодії з суспільством і розширення її здібностей до саморозвитку. У цьому плані активізується необхідність формування активної особистісної позиції кожного підлітка. Для нас є важливим розуміння того, що, чим раніше буде закладена основа громадянськості, моральності, правосвідомості, тим більше соціально та громадянсько зрілою буде особистість.

Таким чином, виділені педагогічні умови є необхідними для реалізації в освітньому процесі сучасної школи прав дитини, проголошених Конвенцією ООН.

Важливим для формування правової компетентності школярів підліткового віку є прийняття цієї ідеї й активна участь у її реалізації всіх суб'єктів освітнього процесу. Розвиток в учнів навичок користування правами передбачає наявність у всіх учасників цих відносин конкретних знань і умінь в області прав людини. Готовність дітей до вибору і відповідальної поведінки знаходиться в прямій залежності від готовності дорослих до прийняття їх такої поведінки. І якщо вони не готові до такого сприйняття і вимагають від учнів насамперед послуху і підпорядкування, то процес морально-правового виховання стає малоефективним або навіть неможливим.

Є ймовірність, що на першому етапі впровадження педагогічних умов з вивчення прав дитини існує реальна небезпека виникнення в учнів особистісної установки споживчої спрямованості, виникає бажання вимагати свої права. На це впливають і дії педагогів з активного вивчення прав учнями, розгляд на уроках і вдома окремих статей Конвенції, оцінювання їх. Тому першочерговим завданням стає підготовка вчителів до роботи з дітьми щодо реалізації Конвенції ООН, вивчення прав і обов'язків.

Для деяких освітніх установ ще незвичні принципи педагогічного спілкування, засновані на повазі особистості школяра. Конвенція про права дитини звернена, головним чином, до дорослих, але самі діти не можуть не знати її змісту¹². У ст. 42 вказується: «Держави-учасниці зобов'язуються, використовуючи належні та дійові засоби, широко інформувати про принципи і положення Конвенції як дорослих, так і дітей»¹³. Діти повинні знати, на що мають право і, засвоївши свої права за Конвенцією, вже дорослими, стануть поводитися стосовно власних дітей відповідно до усвідомлених у дитинстві норм і принципів¹⁴.

Отже, Реалізація Конвенції ООН про права дитини, що сприяє розвитку правової компетентності суб'єктів освітнього процесу, забезпечується наступними педагогічними умовами:

- актуалізація правової інформації суб'єктами освітнього процесу та її включення в зміст навчальних предметів, програм підвищення кваліфікації педагогів і педагогічної освіти батьків;
- ініціювання соціально-правової діяльності суб'єктів освітнього процесу та їх залучення до управління школою, яка передбачає формування позитивного ставлення підлітків та інших учасників освітнього процесу до правової діяльності, становлення цивільно-правової позиції, розвиток суб'єктної позиції учасників освітнього процесу в управлінні, співуправлінні, самоврядування в процесі поетапного розширення видів управлінської діяльності;
- активізація позанавчальної діяльності підлітків і посилення її правової спрямованості, що забезпечують включення підлітків у взаємодію з суспільством із засвоєння правових норм, виконання певних дій, вирішення конкретних правових і управлінських ситуацій.

¹² Права людини: питання і відповіді. URL: https://constituanta.blogspot.com/2011/12/blog-post_567.html; Ю.С. Разметаєва, Доктрина та практика захисту прав людини: навчальний посібник. Київ: ФОП О.О. Голембовська, 2018. 364 с.; Державна соціальна програма «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP180453.html.

¹³ Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

¹⁴ В.М. Стешенко, Правовий захист прав дітей та підлітків і безпечний інформаційний простір: навчальний посібник. Київ, 2018. 388 с.

* * *

Pedagogical conditions of realization of the Convention on the rights of the child at contemporary school

(summary)

The article is dedicated to finding and reasoning of pedagogical conditions to assist realization of the Convention on the Rights of the Child at contemporary school. Determining pedagogical conditions of realization of the UN Convention, we used the main principles of the competence approach which is treated as the methodological basis, and took to consideration present preconditions and factors of development of law competence of teenaged school children. Pedagogical conditions of realization of the Convention on the Rights of the Child are determined as possibilities purposefully created and realized in educational process of modern school which are being used to make the process of studying more effective. Being based upon understanding of law competence as a personal quality which includes motivational, cognitive and functioning components shown in legal knowledge, legal platform and experience, realization of the Convention on the Rights of the Child assists the development of law competence of subjects of educational process and secured by pedagogical conditions which are next:

- actualization of legal information accomplished by subjects of educational process and its including to the content of school subjects, programs of advanced training for teachers and pedagogical education of parents;
- initiation of social and legal activities of subjects of educational process and their involving in administration of school which envisages positive attitude of teenagers and other participants of educational process to legal activity, forming of civil and subjective position of participants of educational process in management, joint and self-management in the process of step-by-step modification of types of management;
- activation of teenagers' off-classes activity and strengthening its legal bent what tends to involving of teenagers in interaction with society, learning of legal norms, doing some actions, making decisions in specific legal and managerial situations.

Список використаних джерел

Верховна Рада України ратифікувала Конвенцію ООН про права дитини. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/4671>.
Декларація прав дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text.

- Декларація принципів толерантності. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_503#Text.
- Державна соціальна програма «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP180453.html
- Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF#Text>.
- Захист прав дітей в Україні з урахуванням міжнародних договорів з питань сімейного права. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_19188.
- Загальна декларація прав людини. URL: <http://kr-admin.gov.ua/mol/molod/2.pdf>.
- Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
- Конституція України: чинне законодавство станом на 3 березня 2014 р. К.: Паливода А. В., 2014. 64 с.
- Національна доктрина розвитку освіти України у XXI ст. URL: <http://tyachiv.osv.org.ua/nacionalna-doktrina-rozvitku-osviti-14-19-44-26-09-2018/>.
- Національна програма «Діти України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/63/96#Text>.
- Остапенко Л. В. Правове виховання учнівської молоді в умовах родинно-шкільного простору в Україні (кінець XX – початок XXI століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2019. 240 с.
- Права людини: питання і відповіді. URL: https://constituanta.blogspot.com/2011/12/blog-post_567.html
- Разметаєва Ю.С., Доктрина та практика захисту прав людини: навчальний посібник. Київ: ФОП Голембовська О.О., 2018. 364 с.
- Савенко М., Міжнародне право в національній правовій системі за основним законом України. Наукові записки НаУКМА. 2016. Том 181. Юридичні науки. С. 11-17.
- Стещенко В.М., Правовий захист прав дітей та підлітків і безпечний інформаційний простір: навчальний посібник. Київ, 2018. 388 с.

Olha Blashkiv

West Ukrainian National University (Ternopil, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-6233-9558

Ways of modifications of language behaviour of the person in system of formation of a social image

The last quarter of the XX and the first decade of the XXI centuries are distinguished by a shift in the research interests of linguists towards the study of speech communication, which, being social in nature, becomes the environment on the basis of which the individual's socialization is carried out – the process of assimilating social norms, cultural values, attitudes and models of the behaviour of the society, social group and community to which he belongs, i.e. in the process of socialization by the individual, the social world is internalized and the formation of the personality takes place.

In our research a “personality” is understood as a social and cultural formation (a stable system of socially significant traits, a bearer of consciousness, language, having a complex inner world and a certain attitude towards himself and his environment), which receives realization in relations with reality, other people and with oneself, which determines and implements a set specific actions and interactions, that is, strategy and tactics, as well as choosing and using the repertoire of linguistic and extra linguistic means proper.

The interdisciplinary paradigm of the study of communication contributed to the comprehension of the problems of verbal communication, starting not from the forms and structure of speech, but from the content and mechanisms of the ideational and creative activity of the individual as a special “state of consciousness” that is actualized and reproduced in the sociocultural environment with the help (and thanks to) communication¹. In linguistic terms, this led to a deeper penetration into the author's intention, as well as to the establishment of various ways of speech-linguistic embodiment of the intentional-communicative substance present behind a particular texture of the text². In connection with the urgent need to iden-

¹ Т.М. Дридзе, *Социальная коммуникация как текстовая деятельность в семио-
циопсихологии*, „Общественные науки и современность” 1996, № 3, с. 145-149.

² Т.А. Чеботникова, *Ното соттинисанс: его роли и образы. Коммуникативно-прагма-
тическое описание: монография* [Текст]. Оренбург: Изд-во ОГПУ, 2010. 128 с.

tify and describe the laws of the development of society, the interaction of its members, the formation and development of the personality, the attention of researchers is increasingly focused on the development of problems related to the social essence of communication, which in turn becomes an incentive to awaken interest in the study of linguistic phenomena from a functional point of view. This direction of the research leads to the identification of "hidden" attitudes in communication, based on social, pragmatic, role and personality-psychological factors. In this regard, it turns out to be inevitable that researchers are interested in presuppositional factors in speech communication and their development in using the language system; it is important to determine that a given personality (linguistic personality) does not say how he changes his speech in various communication situations.

The problems of studying a linguistic personality and its speech behaviour are among the central issues of modern linguistic research. In this work, an attempt is made to combine the philological and sociolinguistic approaches to the description of the linguistic personality. The study of the socialization of a person in the aspect of describing his speech behaviour is significant for our research. We mean pragmatic-linguistic parameters of a linguistic personality and consider communication as "an activity that has motives, goals, strategies and ways of implementation"³.

This approach allows not only to see how a person speaks, what language means he uses in the process of communication, but also to understand why and what for he does it, to determine the reasons which force him to attach importance to some aspects of reality, while ignoring others, that is, it allows to see the personality itself - its intellectual level, emotional organization, spiritual and moral priorities, worldview and peculiarities of self-awareness.

The definitions of the linguistic personality were presented in the works of V. Humboldt, K. Vossler, M. M. Bakhtin, H. Steinthal, V. Wundt, O. Potebnya, A. Shakhmatov. Yu.N. Karaulov introduced this concept into wide scientific use, he proposed his own model of linguistic personality with the consideration of the philosophical and psychological aspects. The concept of "linguistic personality" today is understood as "a set of distinctive qualities of a personality, which are found in its communicative behavior and provide the personality with a communicative individuality"⁴. The author believes that a linguistic personality is a person who has the ability to create and perceive texts that differ in the degree of structural and linguistic complexity, depth and accuracy of reflection of reality, a certain target orientation. The scientist identified a three-level structure of

³ В.И. Карасик, *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*. Волгоград: Перемена, 2009. С. 16.

⁴ Ю.Н. Караулов, *Русский язык и языковая личность*. Изд. 4-е, стереотип. М.: Едиториал УРСС, 2004. 264 с.

a linguistic personality from the point of view of semantics and pragmatics in a language. That structure consists of a verbal-semantic or structural-systemic level, that characterizes a person's lexicon; linguistic-cognitive level, which includes a personality thesaurus, a system of knowledge about the world; motivational level, reflecting the system of goals, motives and pragmatic attitudes of the individual in the process of speech activity⁵.

On the one hand, we carry out the study of speech behaviour from the point of view of its participation in changing the image of a person, acting in conditions of social and cultural discourse. On the other hand, we accept the speaker as an independent linguistic person who is the bearer of a unique set of psychological and social properties and has the ability to create speech works, as well as vary his speech behaviour in order to create a demanded image in the context of social and cultural discourse.

In communication, which is a multifunctional interaction, simultaneously including information exchange (information function), establishing and maintaining contact (phatic function), regulation of interaction (pragmatic function), etc., personality traits are formed and determined. In communication, a person somehow presents, realizes himself; acquires the skills of imitation, accommodation and presentation. In communication, a person creates his own image - a pragmatic entity used to solve practical problems⁶.

In specific situations of interpersonal communication, private functions are embodied, the occurrence of which is conditioned by the motive that prompts the person to communicate. So, for example, the desire to distance oneself from the older generation becomes one of the motives that give rise to the language of the youth subculture, slang, which performs an isolationist and hermetic function. The motive, being the impetus for activities, related to the satisfaction of a certain need, that determines the emergence of a particular function, each of which is, in fact, a new implementation of the basic communicative function. In addition, the researchers note that "language is able to manipulate, it knows how to make up its functions, how to pass one off for another"⁷. For example, the situation of communicative inversion becomes a breeding ground for the emergence and implementation of the adaptive function of communication, which, in turn, in a specific communication situation can be transformed into theatricalization, Talleyrand's

⁵ Ю.Н. Караулов, *Русский язык и языковая личность*. Москва: УРСС, 2002.

⁶ Р. Полборн, *Образ и предвкушение* [Текст]: учеб.-метод. пособие / Российская академия образования, Московский психолого-социальный ин-т. М.: Московский психолого-социальный институт: Флинта, 2003. 495 с.

⁷ Т.А. Чеботникова, *Речевое поведение личности в дискурсе художественного произведения: роли, маски, образы: монография* [Текст] / Министерство образования и науки РФ, Оренбургский гос. пед. ун-т. Оренбург: Изд-во ОГПУ, 2011. 300 с.

functions or prestigious. The essence of communicative inversion lies in the fact that a person, when shaping his speech behaviour, is guided not by a true communicative intention – to communicate information and enter into communication, but by the desire to make the “necessary” impression, which is motivated by the need to adapt to the environment, but by adapting, to influence it. Analysis shows that in a situation of communicative inversion, the speech behaviour of a person undergoes serious changes: personality traits are levelled in it, and an adaptive model of public speech behaviour comes to replace it.

Attention to particular situations of communication and, accordingly, to particular functions, is of great practical importance for the study and description of speech behaviour, allows us to see such aspects and features of it that escaped the attention of linguists or did not fall into the area of their scientific interests.

An individual in the process of socialization, becoming a person, assimilates certain fragments of culture, accumulates social norms, and takes possession of various social functions or positions, traditionally called roles. In the aspect of socialization, the assimilation of certain social roles is associated primarily with the assimilation of stereotypes of speech behaviour.

A set of speech-behavioural activities, which are being carried out or have already been carried out by a person in order to create a demanded image, motivated by the structure of a social situation, the components of which are: place, time, participants, relations between them, the tonality of communication, the purpose of communication, a means of communication (language, its subsystem, paralinguistic means – gestures, mimicry), a way of communication, and / or a cultural context determined by norms, values, types of contacts and joint actions, as well as various role prescriptions, we call contextualization.

Speech-behavioural contextualization, as the analysis of factual material shows, is carried out by the individual primarily for reasons of situational expediency. The situational development of many constantly changing factors of personal interaction determines a conscious or unconscious choice of one or another speech-behavioural strategy and tactics, a particular manner of communication, determines the speech actions of individuals, predetermines the set of verbal and non-verbal means corresponding to the conditions, forcing to change or, conversely, preserve the communication code. All restrictions that give form to a statement have an impact on the image of a person, formed primarily by linguistic means and the specifics of their use. Knowing and taking into account the limitations, which are a kind of cultural and communicative framework, contribute to the formation of adequate speech behaviour and, accordingly, a social image.

Moving from the performance of one role to the performance of another, the personality switches over one behaviour pattern to another. The ability to make the right choice, to carry out the necessary role-playing speech switching, adequately

declaring oneself in various communication situations, is an indicator of a formed communicative personality, understood by us, following other researchers, as one of the manifestations of personality, due to the totality of its individual properties and characteristics that are determined the degree of her communicative needs, the cognitive range formed in the process of cognitive experience, and her own communicative or sociolinguistic competence, which allows a person to be not just a speaker, but a full member of a socially conditioned communication system.

Personal development can go in two ways: 1) along the path of personalization and 2) along the path of personification. The processes of personification and personalization lead to the formation of personality types that declare themselves in different ways in situations of social and cultural communication:

- the personified person demonstrates what he really is (Ethos self-presentation);
- a personalized person intentionally and purposefully constructs his image through verbal and non-verbal means, showing or, conversely, hiding his own traits, qualities and properties in order to create and exhibit his image (self-presentation of Persona).

An analysis of various variants of speech behaviour shows that the second behavioural model, the self-presentation of Persona, is in great demand, because “a person can be completely himself only as long as he is alone: society demands mutual adaptation from him” (A. Schopenhauer).

By “adaptation” we mean a set of behavioural characteristics of an individual that provide the possibility of a more or less comfortable or safe way of life in certain environmental conditions. One of the means and the indicators of successful adaptation of a person in society is an adequate speech behaviour that participates in the design and presentation of the personality image. In order to form or change his own image, a person undertakes such speech-behavioural actions as correction, transformation, imitation, which are interpreted by us as the mechanisms of ongoing metamorphosis. A distinctive feature that makes it possible to differentiate these methods of self-presentation is that, first of all, what is taken as a reference point.

A person who has gone through various levels of socialization has the skills of using the adaptive mechanisms, including a varied and heterogeneous inventory of means and allowing to achieve a certain level of comfort of existence, relatively painlessly fit into the environment, and also mimic against the background of a reality that threatens danger.

The study and analysis of the factual material showed that a person has the ability not only to broadcast, but also to transform the verbal and non-verbal aspects of his behaviour in order to create and change his own image and manipulate them in accordance with the goals and tasks to be solved.

So, in society, a speech-behavioural model is known, which is called the role-mask. By the role-mask, we mean the type of behaviour and type of consciousness of

a person, presented in the form of a kind of deliberate speech-behavioural model, included simultaneously in the context of speech and in the context of life and reflecting not the essential characteristics of the personality, but its discursive manifestations.

The peculiarity of the role-mask consists in the presence of two levels of content: the external plan – I – for the other (according to M.M. Bakhtin) and the internal plan – I – for myself. The role-mask is the product of two opposite instincts: to be in sight and to hide; a role-mask is an adaptive mechanism that facilitates the adaptation of a person to a particular position or situation. Possessing dynamism, the role-mask allows the individual to function in a changing reality, and also contributes to the establishment of a state of fluctuating balance in the environment of its habitat, mimicking in reality threatening uncomfortableness.

Of particular importance for the choice of the mask role and its speech design are the value attitudes of the individual, which act as locators of her moral consciousness. The choice of the speech-behavioural model and, accordingly, its image will directly depend on what values a person associates himself with, what ideals he is guided by, what relationships he cultivates. The type of role-mask, its content, design and performance, are an indicators of the moral, intellectual and aesthetic sides of not only an individual person, but also society as a whole.

Thus, the role-mask – its choice and execution – is the reaction of the individual to the challenges of the social environment, it is a kind of adaptive mechanism that facilitates the adaptation of the individual to a certain position or situation, one of the ways to enter society. A person who has no motives to create a role-mask and perform it in the construction and presentation of his “I”, his own image, of course, also resorts to various modifications: removes, neutralizes that superfluous that is unfavourable, that does not represent it in the best the eyes of the whole society as a whole, a social group or an individual. But when modeling and performing the role-mask, not superfluous, but most importantly, essential is cut off and a refined image is presented.

Adequate design and successful performance of a mask role by a person presupposes a wide cognitive range, role competence, linguistic competence, and communicative competence.

In our time, the speech-behavioural model of the role-mask, with the help of which the image-mask is created, is extremely progressing along with the development of a new type of market – the market of individuals, in which the “personality factor” plays a decisive role.

It should be noted that the use of the role-mask as a tactical technique is very effective, but as a life strategy, the role-mask has a destructive effect on the fate and psyche of the performer and the society in which he exists or which treats him condescendingly.

Each time is characterized by a set of typical roles and, accordingly, a set of typical roles-masks and images-masks. The role-mask and the image-mask reflect not the es-

sential characteristics of the personality, but its discursive manifestations, which have certain axiological and ethical aspects and are indicators of the moral, intellectual and aesthetic aspects of not only an individual person, but also society as a whole.

The study made it possible to establish that in communication, a person builds a line of his social and speech behaviour in accordance with the type of discourse, pursued goals, as well as with social, linguistic and speech norms, that is, an individual entering into communication is an active, creative a linguistic personality “entering the world by an act, personally mediated by a system of actions” aimed at forming a social image.

* * *

Ways of modifications of language behaviour of the person in system of formation of a social image

(summary)

The article examines and describes the ways of modifying verbal behavior aimed at creating an image demanded by society and the rhetorical situation. The author turns to the analysis of speech-behavioral models of personality in a broad socio-communicative aspect based on the work of psychologists, philosophers, sociologists, teachers. In the study, an attempt was made to identify and describe various purposeful modifications of speech behavior, conditioned by pragmatic, role and personality-psychological factors and aimed at the formation and change of a social image. The characteristics of models of speech behavior of teleological and axiological components are described, which are manifested mainly in implied conclusions and hidden side meanings, that is, in inferences and implications of statements. The author examines the problem of interpreting the term “linguistic personality”, analyzes various approaches of linguists to the concept and problems of a linguistic personality, explores the directions in the study of this phenomenon and its components; outlines the prospects for the use of current terminology. In the statements, actions, postures and gestures of a real linguistic personality, independently carrying out speech activity and producing texts of varying complexity in conditions of direct speaking, various forms of her behavior are reflected. The speakers’ speech conveys their unique psychological states. At the same time, the inner world of the individual is revealed not only by the logical meaning of what was said, but also by the speech manner, as well as by the very organization of all speech behavior as a whole. The speech characteristic of a character is based on the selection of not only certain vocabulary (thematic characteristics), but also certain expressive-syntactic and stylistic-phraseological forms, an individual system of mimic and pantomimic expression.

References:

- Азарова Л.Е., *Специфика языковой личности в коммуникативном процессе общения* // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. 2013. № 26. С. 336-342 [Azarova L.E., *Spetsifika yazykovoy lichnosti v kommunikativnom protsesse obscheniya* // Uchenye zapiski Tavricheskogo natsionalnogo universiteta im. V.I. Vernadskogo. 2013. No. 26, S. 336-342].
- Гумбольдт В. фон., *Избранные труды по языкознанию*. М., 2000. С. 75 [Gumboldt V. fon. *Izbrannyye trudy po yazykoznaniyu*. M., 2000. S. 75].
- Дридзе Т.М., *Социальная коммуникация как текстовая деятельность в семиосоциопсихологии* // Общественные науки и современность. 1996. № 3. С. 145-149 [Dridze T.M., *Sotsialnaya kommunikatsiya kak tekstovaya deyatel'nost' v semiosotsiopsihologii* // Obschestvennyye nauki i sovremennost'. 1996. No. 3. S. 145-149].
- Карасик В.И., *Языковой круг: личность, концепты, дискурс*. Волгоград: Перемена, 2009. С. 16 [Karasik V.I., *Yazykovoy krug: lichnost, kontseptyi, diskurs*. Volgograd: Peremena, 2009. S. 16].
- Караулов Ю.Н., *Русский язык и языковая личность*. Изд. 4-е, стереотип. М.: Едиториал УРСС, 2004. 264 с. [Karaulov Yu. N. *Russkiy yazyk i yazykovaya lichnost*. Izd. 4-e, stereotip. M.: Editorial URSS, 2004. 264 s.]
- Караулов Ю.Н., *Русский язык и языковая личность*. Москва: УРСС, 2002 [Karaulov Yu. N. *Russkiy yazyk i yazykovaya lichnost*. Moskwa: URSS, 2002].
- Полборн Р., *Образ и предвкушение* [Текст]: учеб.-метод. пособие / Российская академия образования, Московский психолого-социальный ин-т. М.: Московский психолого-социальный институт: Флинта, 2003. 495 с. [Polborn R., *Obraz i predvkushenie* [Tekst]: ucheb.-metod. posobie / Rossiyskaya akademiya obrazovaniya, Moskovskiy psihologo-sotsialnyiy in-t. M.: Moskovskiy psihologo-sotsialnyiy institut: Flinta, 2003. 495 s.]
- Чеботникова Т.А., *Номо communicans: его роли и образы*. Коммуникативно-прагматическое описание: монография [Текст]. Оренбург: Изд-во ОГПУ, 2010. 128 с. [Chebotnikova T.A., *Nomo communicans: ego roli i obrazyi*. Kommunikativno-pragmaticheskoe opisaniye: monografiya [Tekst]. Orenburg: Izd-vo OGPU, 2010. 128 s.].
- Чеботникова Т.А., *Речевое поведение личности в дискурсе художественного произведения: роли, маски, образы*: монография [Текст] / Министерство образования и науки РФ, Оренбургский гос. пед. ун-т. Оренбург: Изд-во ОГПУ, 2011. 300 с. [Chebotnikova T.A., *Rechevye povedeniye lichnosti v diskurse hudozhestvennogo proizvedeniya: roli, maski, obrazyi*: monografiya [Tekst] / Ministerstvo obrazovaniya i nauki RF, Orenburgskiy gos. ped. un-t. Orenburg: Izd-vo OGPU, 2011. 300 s.].

Oksana Homotiuk

Zachodnioukraiński Uniwersytet Narodowy w Tarnopolu (Ukraina)

ORCID: 0000-0002-2856-8541

Specyfika realizacji ochrony praw dzieci niepełnosprawnych na Ukrainie

Zapewnienie równych możliwości osobom niepełnosprawnym jest niezwykle ważną kwestią dla Ukrainy. Należy podkreślić, że mimo istnienia odpowiednich podstaw prawnych, nie wszystkie przepisy są stosowane w praktyce. Warto zauważyć, że z każdym rokiem rośnie liczba dzieci niepełnosprawnych. Według oficjalnych danych Państwowej Służby Statystyki Ukrainy, na dzień 1 stycznia 2019 roku liczba osób niepełnosprawnych wyniosła 2659,7 tys., czyli 6,3% ogółu ludności. Tylko od początku 2015 roku liczba osób niepełnosprawnych wzrosła o 91,2 tys. osób, w tym dzieci – o 10,5 tys.¹.

13 grudnia 2006 r., po czterech latach dyskusji, Zgromadzenie Ogólne ONZ przyjęło nową Konwencję o Prawach Osób Niepełnosprawnych na całym świecie. Konwencja ta stała się pierwszą ważną umową międzynarodową o ochronie obywatelskich, politycznych, społecznych, ekonomicznych i kulturalnych praw człowieka. Konwencja weszła w życie 3 maja 2008 r., po czym została ratyfikowana przez 20 krajów. Były Sekretarz Generalny ONZ Kofi Annan nazwał jej przyjęcie historycznym osiągnięciem dla 650 milionów osób niepełnosprawnych na całym świecie. Ukraina ratyfikowała Konwencję i jej Protokół Fakultatywny 4 lutego 2010 r., uznając swoje międzynarodowe zobowiązania do zapewnienia praw osób niepełnosprawnych, w tym dzieci.

Zgodnie z ustawą Ukrainy „O podstawach ochrony socjalnej osób niepełnosprawnych na Ukrainie”, osoby niepełnosprawne mają pełne prawa i wolności społeczno-ekonomiczne, polityczne, osobiste, zapisane w Konstytucji Ukrainy, ustawach zwykłych i umowach międzynarodowych przyjętych przez Radę Najwyższą Ukrainy. To znaczy, że nie ma specjalnych ani oddzielnych praw dla osób niepełnosprawnych. Każdy człowiek ma te same prawa, ale w praktyce istnieją przeszkody w ich realizacji. Teoretycznie, ochrona socjalna osób niepełnosprawnych

¹ *Aktualni problemi sotsialnogo zahistu lyudey z Invalidnisty. Analitichna zapiska*, „Sotsialna politika” 2019, nr 9, s. 3. Retrieved from <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-12/analit-yakushenko-social-policy-9-2019.pdf> [in Ukrainian].

jest składnikiem działalności państwa polegającym na udzielaniu rent, pomocy społecznej, odszkodowań i innych płatności, ulg, rehabilitacji, świadczeniu usług socjalnych, ustanowieniu czy sprawowaniu opieki.

Na Ukrainie istnieje w przybliżeniu 120 czynnych ogólnokrajowych organizacji społecznych reprezentujących interesy różnych kategorii osób niepełnosprawnych i monitorujących przestrzeganie ich praw. Chociaż, np. w Tarnopolu brak jest odpowiednich organizacji społecznych, które mogłyby ochraniać prawa dzieci z zaburzeniami psychicznymi, lobbować interesy rodziców.

Nie ma wątpliwości, że państwo zapewnia ochronę socjalną osobom niepełnosprawnym, udziela rent, pomocy państwowej, zasiłków inwalidzkich, ulg. Jeżeli osobie niepełnosprawnej uniemożliwia się korzystanie z jej praw, wolności lub uzasadnionych interesów albo istnieją przejawy dyskryminacji ze względu na niepełnosprawność, to zgodnie z ustawą Ukrainy „O odwołaniach obywateli”, osoba niepełnosprawna, jak i każdy inny obywatel, może wnieść skargę na działania lub decyzje organu władzy państwowej, lokalnej czy innego podmiotu w kolejności podporządkowania się organowi wyższemu lub urzędnikowi. Skargę należy zgłosić w ciągu miesiąca od dnia wykrycia naruszenia, jednak, nie później, niż w ciągu roku.

Jednocześnie zauważa się, że nowa Konwencja może być skutecznym mechanizmem realizacji praw dzieci niepełnosprawnych, ich rodziców, społeczności lokalnych, organizacji społecznych tylko wtedy, gdy ludzie mają świadomość i wiedzę w tym zakresie i potrafią z tych praw skorzystać. W tym kontekście brakuje działań informacyjnych i edukacyjnych.

Niestety, jak pokazuje praktyka, różne są postawy wobec dzieci niepełnosprawnych. Bardzo często uważa się je za niezdolne do sukcesu, do wyrażania zdolności twórczych i intelektualnych, niegodne miłości i przyjaźni. Dlatego stają się przedmiotem izolacji, a czasem i przemocy fizycznej lub seksualnej. Często dzieci niepełnosprawne charakteryzowane są nie na podstawie ich możliwości i zdolności, ale odwrotnie. Wszystko to prowadzi do zaprzeczenia ich godności, indywidualności, w większości przypadków – prawa do życia w społeczeństwie w ogóle. Jednak społeczeństwo, w którym dopuszcza się izolację i przemoc wobec najmniejszych członków, nie może być traktowane jako humanistyczne i cywilizowane².

Na Ukrainie ustalone gwarancje dla osób niepełnosprawnych, dotyczące wszystkich sfer życia społecznego – zdrowia, edukacji, zatrudnienia, wypoczynku, rekreacji, sportu itp. – nie zawsze mają zastosowanie praktyczne. Dziś, pomimo działań polityki państwa, skierowanych na wspieranie osób ze specjalnymi potrzebami, zgodnie z wartościami europejskimi, obowiązującymi deklaracjami i normami, w naszym społeczeństwie wciąż istnieją liczne bariery uniemożliwiające osobom niepełnosprawnym poczucie równości z innymi.

² Ibidem.

Problemy te wynikają przede wszystkim z niedoskonałości prawa, niedojrzałości kultury postrzegania osób niepełnosprawnych; ograniczonej sfery usług; niewystarczającego finansowania; niedoskonałości sfery informacyjnej i komunikacyjnej; braku zrozumienia i świadomości problemów osób niepełnosprawnych; słabego rozwoju i niskiej efektywności usług doradczych i mechanizmów dołączenia do życia społecznego.

Ostatnio rozwiązaniu wymienionych wyżej problemów udziela się dużo uwagi. Jednak brak konstruktywnych decyzji nakreśla główne zadania na najbliższą przyszłość. Dla osób z wadami słuchu i wzroku pozostaje istotny problem dostępności transportu, ulic i infrastruktury społecznej. Należy stwierdzić brak niezbędnych miejsc parkingowych, wjazdów do terminali, wind i schodów ruchomych, sklepów i restauracji na terenie dworców, parków rekreacyjnych, instytucji kulturalnych, chodników, naziemnych i podziemnych przejść pieszych.

Jeżeli mówić o praktykach edukacyjnych i dostępie do informacji w kontekście przestrzegania art. 19 Konwencji o Prawach Osób Niepełnosprawnych, który zobowiązuje Państwo-Stronę do promowania samodzielnego życia osób niepełnosprawnych, mamy do czynienia z systematycznym naruszaniem praw owych osób, zwłaszcza prawa do niezależnego stylu życia³.

Do głównych naruszeń należy brak napisów w alfabecie Braille'a w miejscach publicznych, informacji wizualnych i dźwiękowych w mediach. Wszystkie obiekty publiczne muszą mieć informacje wizualne o lokalizacji miejsc i usług przystosowanych dla osób niepełnosprawnych. Informacje należy podawać za pomocą odpowiednich ikon i symboli, używanych w praktyce międzynarodowej. Informację ostrzegawczą o zbliżaniu się do przeszkód dla osób z wadami wzroku należy podawać stosując zmianę koloru i faktury powierzchni pola.

Na Ukrainie jest dużo problemów dotyczących rozwoju inkluzyjnego środowiska edukacyjnego. Art. 53 Konstytucji gwarantuje każdemu prawo do nauki⁴. W ciągu ostatnich lat w kraju zostały wprowadzone ważne zmiany dotyczące edukacji inkluzyjnej: każde dziecko niepełnosprawne otrzymało możliwość chodzić do przedszkola czy szkoły razem ze zdrowymi dziećmi, zdobyć wykształcenie średnie i wyższe o wysokiej jakości.

W 2018 roku weszła w życie ustawa nr 2541-VIII „O zmianie niektórych ukraińskich ustaw dotyczących dostępu osób ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi do usług edukacyjnych”⁵, która reguluje szereg kwestii związanych z dostępem dzieci

³ Konventsiya prav Invalidiv. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text [in Ukrainian].

⁴ Constitution of Ukraine. Retrieved from <https://www.refworld.org/pdfile/44a280124.pdf> [in English].

⁵ Law of Ukraine „Pro vnesennia zmin do deiakikh zakoniv Ukrainy shchodo dostupu osib z osoblyvymy osvithnimy potrebamy do osvithnikh posluh”. Retrieved from <https://nenc.gov.ua/wp-content/uploads/2015/05/ZUvzdo.pdf> [in Ukrainian].

ze specjalnymi potrzebami do nauki w przedszkolach, szkołach i placówkach pozaszkolnych oraz instytucjach kształcenia zawodowego lub technicznego. Ale dziś wciąż istnieją trudności związane z organizacją procesu edukacyjnego młodzieży niepełnosprawnej. Niestety często osoby z inwalidztwem z różnych powodów już od dzieciństwa nie mogą w pełni i na równi z rówieśnikami realizować zagwarantowane prawo do nauki. Stanowi to przeszkodę w ich integracji ze środowiskiem społecznym.

Osoby niepełnosprawne po wejściu do szkoły wyższej mają problemy z adaptacją do procesu edukacyjnego, swobodną frekwencją, samorealizacją, interakcją z nauczycielami i kolegami z grupy. Ze względu na niewystarczające środki finansowe, placówki oświatowe nie są w stanie zapewnić edukacji osobom niepełnosprawnym ze wszystkimi niezbędnymi warunkami. Dotyczy to dostępności fizycznej i bazy materialno-technicznej, specjalnych programów szkoleniowych uwzględniających kondycję fizyczną uczniów, kompetencji kadry pedagogicznej. Kwestia edukacji osób niepełnosprawnych musi więc konsolidować wysiłki państwa, społeczeństwa i samych instytucji edukacyjnych.

Trudna sytuacja z zabezpieczeniem społecznym osób niepełnosprawnych na Ukrainie w dużej mierze wynika z problemów związanych z niedostatecznym finansowaniem działań na rzecz realizacji praw osób niepełnosprawnych. Jednym z aspektów przestrzegania praw takich osób jest finansowanie działań mających na celu realizację ich praw do świadczeń socjalnych, rzeczowych, medycznych, sanatoryjno-uzdrowiskowych. Jednocześnie osoby niepełnosprawne na Ukrainie znajdują się często na granicy ubóstwa. Wynika to z faktu, że potrzeby społeczne są finansowane zgodnie z zasadą możliwości finansowych budżetu – renty, zasiłki i przywileje są raczej moralnym, a nie materialnym, wsparciem osób niepełnosprawnych ze strony państwa.

Zgodnie z informacją wyświetloną na oficjalnej stronie internetowej Państwowej Służby Statystycznej Ukrainy, średnia wysokość renty inwalidzkiej na Ukrainie 1 stycznia 2019 r. wynosiła 2118,6 hrywien. Rzeczywisty poziom utrzymania w tym okresie miesięcznie na osobę wyniósł 3385 UAH (w tym wysokość obowiązkowych opłat – 3885 UAH). Można więc twierdzić, że osoby niepełnosprawne na Ukrainie znajdują się w wyjątkowo trudnej sytuacji materialnej⁶.

Obowiązujące prawo przewiduje system ubezpieczenia społecznego osób niepełnosprawnych. Takim osobom wypłaca się rentę, a ich opiekunowie otrzymują opłatę za opiekę. Ponadto osobom niepełnosprawnym zapewnia się różne preferencje, w tym na leczenie, protez oczu, zakup leków, okularów, aparatów słuchowych i innych środków. W celu ulepszenia stanowiska osób niepełnosprawnych

⁶ *Aktualni problemi sotsialnogo zahistu lyudey z Invalidnisty. Analitichna zapiska*, „Sotsialna politika” 2019, nr 9. Retrieved from <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-12/analit-yakushenko-social-policy-9-2019.pdf> [in Ukrainian].

w 2012 roku Uchwała Rady Ministrów Ukrainy zatwierdziła Państwowy Program Docelowy „Krajowy Plan Działań na rzecz Wdrażania Konwencji o Prawach Osób Niepełnosprawnych do 2020 roku”. Jednak ze względu na trudną sytuację finansową, programy państwowe są niedofinansowane.

W kontekście rozwoju edukacji inkluzyjnej niezbędnym jest zapewnienie warunków sprzyjających formowaniu integracyjnego środowiska wychowawczego oraz zapewnienie osobom niepełnosprawnym dostępu do edukacji na wysokim poziomie, uwzględniającej ich potrzeby. Placówkom edukacyjnym należy zapewnić wykwalifikowanych i zmotywowanych specjalistów poprzez wprowadzenie specjalnego szkolenia i przekwalifikowania nauczycieli w celu przygotowania do pracy z osobami niepełnosprawnymi, ich nauki inkluzyjnej, wsparcia dzieci niepełnosprawnych, formowania środowiska bez barier dla placówek edukacyjnych; produkowanie podręczników dla dzieci z wadami wzroku, słuchu, itp. W związku z permanentnym brakiem środków finansowych, konieczne jest zaangażowanie organizacji pozarządowych w celu nadania dzieciom z dysfunkcją wzroku dostępnych podręczników i niezbędnych materiałów dydaktycznych, specjalnych podręczników dla dzieci potrzebujących rozwoju fizycznego, a także innych akcesoriów⁷.

Obrońcy praw człowieka zwracają uwagę na powszechne problemy, które uniemożliwiają rządowi wypełnianie zobowiązań w zakresie ochrony praw dzieci niepełnosprawnych: brak podstawowych informacji i wyników badań; niedoskonałe ustawodawstwo; nieprzestrzeganie przepisów prawa; brak finansowania; niski priorytet tej kwestii dla rządu; wszystkie wysiłki są podejmowane wyłącznie przez organizacje darczyńców; brak zdolności organizacji społecznych; brak szkolenia nauczycieli; brak informacji na temat niepełnosprawności; brak szkolenia urzędników służby cywilnej; niewystarczające dołączenie osób niepełnosprawnych do opracowywania zmian legislacyjnych i udziału w procesie decyzyjnym; brak koordynacji między organizacjami państwowymi i społecznymi.

Należy zauważyć, że nie ma odpowiedniej liczby odpowiednich specjalistów w dziedzinie inkluzji. Podstawowe informacje o prawach dzieci, w tym dzieci niepełnosprawnych, powinny znaleźć się w programach nauczania wszystkich specjalistów pracujących z dziećmi. Ważnym jest dołączanie się do pracy edukacyjnej placówek edukacyjnych dla nauczycieli, pracowników służby zdrowia, pracowników socjalnych, sędziów, urzędników państwowych, policji itp., świadome stosowanie w ich codziennej pracy ustaw Konwencji ONZ o Prawach Dziecka i Konwencji ONZ o Prawach Osób Niepełnosprawnych. Należy sporządzać rekomendacje metodyczne, które mogłyby być stosowane w praktyce.

Jesteśmy świadomi temu, że członkowie zgromadzeń lokalnych mogą wywierać presję na władze lokalne, ponieważ podobne zgromadzenia mają największy wpływ

⁷ Ibidem.

na władzę, bo codziennie udzielają pomocy i ochrony dzieciom niepełnosprawnym. Najłatwiejszym, co można zrobić w tej sytuacji, jest rozdawać ulotki z prostymi i dostępnymi zaleceniami. Ważne jest, aby budować mocne stowarzyszenia w celu skutecznej ochrony praw dzieci, w tym dzieci niepełnosprawnych. Im więcej osób będzie zaangażowanych w ten proces, tym bardziej spójne są ich wymogi, i większe jest prawdopodobieństwo, że władze społeczne będą działać prawidłowo.

Rola szkół wyższych jest niezwykle ważna, bo tam kształcą się nauczycieli, aby byli przygotowani do pracy ze wszystkimi dziećmi, w tym z dziećmi ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi i dziećmi niepełnosprawnymi.

Ważna jest także rola instytucji naukowo-badawczych, biorąc pod uwagę ograniczoną liczbę badań w dziedzinie inkluzji. System terminologiczny inkluzji jeszcze nie został sformowany. Często używane są terminy, z których wiele na pierwszy rzut oka są całkowicie nieszkodliwe. Ale ich użycie sprzyja formowaniu stereotypów, a niektóre z nich wywołują negatywne emocje. Na przykład: „przykuty do wózka” – bardzo popularne wyrażenie kojarzone ze słowami „łańcuch”, „orzeczony”; „głuchoniemy”, „niemy” – te słowa kojarzą się z niemożliwością komunikacji, brakiem kontaktu. Na przykład w Gruzji jest tylko jedno ustalone określenie – dzieci niepełnosprawne, które jest o wiele łatwiejsze do usłyszenia.

* * *

Specialties of realisation of rights of children with disabilities in Ukraine

(summary)

The article is dedicated to analysis of the problem of equal rights and possibilities of disabled children. An analysis of Ukrainian law and principles of the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities was made. Ukraine ratified the Convention on February 4, 2010. Special attention is given to social protection of disabled persons in Ukraine and problems in this sphere, especially legal (imperfect law); financial (insufficient funding of state programs to support people with disabilities, especially children); psychological (perceiving disabled children as people incapable of success, lack of understanding of the problems of disabled people); in the sphere of public services, which are still limited. Analyzing the introduction of inclusive education in Ukraine and the effects of reforming of educational environment, the researcher focuses on the issues of adapting children with disabilities to the educational process, difficulties in interacting with teachers and classmates. These children need special training programs that take into account the physical condition of pupils or students and specialized teaching staff. Problems of social protection of disabled persons, lack of special equipment which

give disabled more comfortable access to the public places and services (lifts, escalators, ramps, special places in parking etc.) were also discussed. The attention is also paid to the terminology problem related to the attitude to disabled people.

Wykaz literatury

- Aktualni problemi sotsialnogo zahistu lyudey z Invalidnistyu. Analitichna zapiska. Seriya „Sotsialna politika” 2019, nr 9. Retrieved from <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-12/analit-yakushenko-social-policy-9-2019.pdf> [in Ukrainian].
- Constitution of Ukraine. Retrieved from <https://www.refworld.org/pdfile/44a280124.pdf> [in English].
- Konventsia prav Invalidiv. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text [in Ukrainian].
- Law of Ukraine „Pro vnesennia zmin do deiakikh zakoniv Ukrainy shchodo dostupu osib z osoblyvymy osvithnimy potrebamy do osvithnikh posluh”. Retrieved from <https://nenc.gov.ua/wp-content/uploads/2015/05/ZUvzdo.pdf> [in Ukrainian].

Marianna Stanisławiwna Kompanowycz

Ukraiński Uniwersytet Katolicki

ORCID: 0000-0002-7670-1714

Charakterystyka sytuacji rodzinnej nastolatków z psychosomatycznymi chorobami układu krążenia

Wychowanie rodzicielskie odgrywa dominującą rolę w kształtowaniu osobowości nastolatka. Na wszystkich etapach rozwoju dziecka w rodzinie stale wpływają na nie różne czynniki środowiska rodzinnego. Wpływ ten może być zarówno konstruktywny, jak i destrukcyjny, stwarzając różne problemy dla rodziny i jej otoczenia.

Rodzina odgrywa rolę w kształtowaniu się takich zjawisk psychologicznych u nastolatka jak konwersja, zaakcentowanie charakteru, infantylizm (resomatyzacja), neurotyzm i aleksytymia, a także może przyczyniać się do obniżenia poziomu odporności na stres, nasilenia wrażliwości na separację i oddzielenie od obiektu przywiązania oraz predyspozycji do somatyzacji. Czynniki psychologiczne związane z genezą zaburzeń psychosomatycznych najczęściej powstają pod wpływem rodziny i sugerują, że istnienie rodziny ma szereg nieprawidłowych interakcji, które przyczyniają się do powstawania chorób psychosomatycznych. Należą do nich rodziny, w których występują: mylące relacje z ingerencją w osobiste przywiązania i niejasną pozycją nastolatka w rodzinie; nadmierna troska o zdrowie członków rodziny; tendencja do utrzymywania sztywno wyśrodkowanego stanu rodziny; niezdolność do rozwiązywania konfliktów, które zależą od nieprawidłowych interakcji i prowadzą do niemożności wytrzymania trudności. Problemy zabronione w rodzinie nieustannie uruchamiają mechanizm unikania, w tym i prowokując zaostrzenie choroby¹.

Początkowo konflikt wewnętrzny w chorobach psychosomatycznych pojawia się w dzieciństwie, podczas przejścia z relacji diadycznej „matka – dziecko” do triadycznej – „matka – ojciec – dziecko”. Przy czym P.N. Pawliuk wyróżnia dwa typy konfliktów: „zależność – niezależność”, „intymność – dystansowanie”. O predyspozycjach do podstawowych konfliktów decydują cztery czynniki psychody-

¹ Г.И. Рольник, Роль психологічного налаштування у розвитку серцево-судинних захворювань / Г.И. Рольник // Мед. аспекти здоров'я. – 2011. – № 8. – С. 70-74; Э.Г. Эйдемиллер, В.В. Юстицкис, Психология и психотерапия семьи – 3-е изд. / Э.Г. Эйдемиллер, В.В. Юстицкис – СПб.: Питер, 2001. – 56-89 с.

namiczne, które są częścią etiologii chorób psychosomatycznych: niekompetencja emocjonalna, narcystyczna dezorganizacja, frustrująca agresja i depresja².

W badaniach E. H. Ejdemillera i W. W. Justyckiego, S.I. Podmazina, O.I. Makusina, N. N. Obozowa, I. H. Poltawskiej, H.M. Bresław, L. L. Bondarewskiej przyczyną urazów psychicznych osobowości, prowadzących do chorób psychosomatycznych, jest naruszenie interakcji rodzinnych, w których dziecko rośnie i rozwija się. Patogenezy chorób psychosomatycznych, zdaniem badaczy, nie można wyjaśnić działaniem tylko jednego czynnika etiopatogennego. Połączenie tych czynników jest stale w złożonej korelacji i hierarchii. Badacze zwrócili uwagę, że predyspozycje dziecka do chorób psychosomatycznych zależą od rodzaju relacji w rodzinie. Jedną z najbardziej uniwersalnych klasyfikacji typów rodzin z pacjentami psychosomatycznymi tworzy G. Sperling³, która opisuje następujące modele interakcji rodzinnych. Model „utrzymywanie” to rodzina o sztywnych stereotypach komunikacyjnych, dzieci w takiej rodzinie stają się infantylne, opóźniają się w rozwoju emocjonalnym, komunikacja w tych rodzinach opiera się na zasadzie wykonywania poleceń. Model „zaprzeczenia” – wydaje się, że dziecko „rezygnuje” ze swojej osobowości, w wyniku czego zaczyna rozwijać się choroba psychosomatyczna, jako naturalna tendencja do autonomii. Model „delegacji” – rodzice stracili dystans do postrzegania osiągnięć swojego dziecka, traktują go jako kontynuację siebie, pokładają w nim nadzieję o wykonaniu swoich niezrealizowanych planów. Zgodnie z tego typu rodzinnymi interakcjami, nastolatkom powierza się wiele funkcji, z którymi nie mogą sobie poradzić, więc zaczynają somatycznie „rozwiązywać” lub „omijać” te zadania, które są dla nich nie do zniesienia.

Do destrukcji rodzinnej należy: długotrwałe napięcie emocjonalne w wyniku psychotraumy i nieprawidłowości funkcjonowania rodziny; niespójność poglądów rodzinnych na cele rodziny i potrzeby jej członków; niewłaściwa komunikacja w rodzinie, najczęściej spowodowana niezadowoleniem jednego z członków rodziny i niemożnością wskazania jej przyczyny; depresja rodzinnych mechanizmów interakcji na zasadzie przymusu lub wyobcowania; niedopasowanie ról strukturalnych między członkami rodziny, prowadzące do powstania ról negatywnych lub inwersji ról⁴. W okresie dojrzewania 87-90% sytuacji traumatycznych wiąże się z konfliktami rodzinnymi⁵. Z reguły rodzice chorych nastolatków charakteryzują

² М.С. Компанович, Стигматизованість сімейного середовища підлітків із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями / М.С. Компанович // Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. – Серія «Психологія». – Том 21, Вип. 4. – Одеса: «Астопринт» 2016. – 93-103 с.

³ G. Sperling, The information available in brief visual presentations // Psychological Monographs: General and Applied. 1960. Vol. 74 (11). P. 1-29.

⁴ В. Сатир, Психотерапия семьи / В. Сатир. – СПб.: «Речь», 2000. – 222-254 с.

⁵ Г. Аммон, Психосоматическая терапия. / Г. Аммон – СПб.: Речь, 2000. – с. 24.

się patologicznymi przejawami charakteru na poziomie akcentowania, często niepokojem, wrażliwością i zwiększeniem pobudliwości afektywnej. Jednocześnie do mniej istotnych czynników psychosomatycznych w kontekście sytuacji rodzinnej należą: obecność innego rodzeństwa w rodzinie, niepełność rodziny, stygmatyzacja rodziny konfliktami i ciężkimi chorobami⁶.

U nastolatków z psychosomatycznymi chorobami układu krążenia wyróżnia się trzy rodzaje dysfunkcji rodzin. Pierwszy typ to rodziny o ostrych stereotypach komunikacji, które prowadzą do infantylizacji i niedojrzałości emocjonalnej nastolatków. Drugi typ to rodziny, w których nastolatki „rezygnują” ze swojej tożsamości i rozwija myślenie autystyczne. Trzeci typ to rodziny, które ignorują rzeczywiste osiągnięcia nastolatków, projektując na nich swoje niespełnione pragnienia⁷.

W każdej rodzinie między rodzicami a dziećmi kształtują się zasady, według których budowane są interakcje i regulowane są konflikty. Odwrotna sytuacja jest również możliwa, gdy konflikty podlegają tabuizacji w relacjach rodzic – dziecko. Wskutek czego nieodreagowane emocje są wypierane ze świadomości co doprowadza do zmiany napięcia w układzie krążenia, powodując skurcze serca i inne reakcje autonomiczne.

W kontekście wpływu rodziny na występowanie psychosomatycznych chorób układu krążenia u nastolatków ważne miejsce zajmuje takie zjawisko jak „dzieziczenie psychologiczne”. Struktura osobowości członka rodziny – na przykład, agresywny, konfliktowy bodziec u osób z nadciśnieniem - wpływa na zachowanie interakcji rodzinnej w całości. W każdej rodzinie między rodzicami i powstają zasady, według których regulowane są konflikty. W rodzinach, w których ojciec lub matka ma nadciśnienie, dzieci mają mniej efektywne możliwości tolerowania i rozwiązywania konfliktów, o czym świadczy dominacja negatywnej komunikacji niewerbalnej w tych rodzinach. Różne badania wskazują, że ograniczone postrzeganie stresu i unikanie konfliktu koreluje z pojawieniem się nadciśnienia, czyli to są typy zachowań, które nastolatki w procesie socjalizacji w rodzinie nabywają od ojca lub matki z nadciśnieniem⁸.

⁶ С.Д. Максименко, Психологічна допомога тяжким соматично хворим: навч. посіб. / С.Д. Максименко, Н. Ф. Шевченко. – К.: Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України; Ніжин: Міланік, 2007. – 25-46 с.; В. Сатир, Психотерапия семьи / В. Сатир. — СПб.: «Речь», 2000. – 222-254 с.

⁷ І.С. Вітенко, Зміни психіки при соматичних розладах актуальна проблема медичної психології / І. С. Вітенко // Медична освіта. – 1999. – № 1 – С. 48-50.

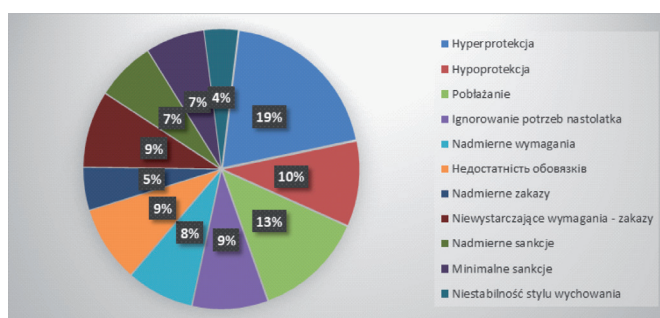
⁸ Г. Аммон, Психосоматическая терапия. / Г. Аммон – СПб.: Речь, 2000. – 132 с.; И.Н. Малкина-Пых, Психосоматика: справочник практического психолога. / И.Н. Малкина-Пых. – М.: Эксмо, 2005. – 992 с.; K. Czubalski, Psychologiczne i psychosomatyczne aspekty chorób serca, [w:] Psychologia lekarska / K. Czubalski, M. Jarosz (red.), PZWL: Warszawa, 1988, s. 452-459.

Badanie interakcji rodzinnych nastolatków z psychosomatycznymi chorobami układu krążenia przeprowadzono w trakcie hospitalizacji respondentów w Komunalnym Przedsiębiorstwie Niekomercyjnym „Lwowski I Miejski Szpital Kliniczny im. Księcia Lwa”, Centrum „Nastolatek i Rodzina” i Lwowskim Przedsiębiorstwie Niekomercyjnym „Miejski Dziecięcy Szpital Kliniczny” m. Lwowa, która trwała od 2015 do 2018 roku. Łącznie 180 nastolatków z psychosomatycznymi chorobami układu krążenia (nadciśnienie tętnicze pierwotne, niedociśnienie, dystonia wegetatywno-naczyniowa, arytmia) i ich rodzin, a także 180 nastolatków i ich rodziny, którzy tworzyli grupę kontrolną. Wektorem badań i pomocy psychologicznej rodzinom młodzieży z psychosomatycznymi chorobami układu krążenia była psychoedukacja i krótkoterminowa psychokorekcja w systemie interakcji rodzinnych na podstawie wyników psychodiagnostyki.

Praca psychoedukacyjna z rodzicami nastolatków odbywała się w takiej kolejności. Budowanie sojuszu informacyjnego z rodzicami hospitalizowanych nastolatków poprzez rozmowę postdiagnostyczną, pracę w grupach oraz indywidualne doradztwo na życzenie rodziców.

Z wykonanej pracy możemy wywnioskować, że rodzice często zachowują się ambiwalentnie w relacjach z nastolatkami, początkowo są przesadnie troskliwi, kiedy są już wyczerpani, ten wzorzec zachowania gwałtownie zmieniają na odwrotny, w którym powierzają nastolatkowi samodzielne rozwiązywanie ważnych problemów, które dotyczą również dalszej strategii leczenia. W ten sposób nastolatkom spontanicznie przekazuje się funkcje dorosłych i podejmowanie decyzji zamiast rodziców.

Styl wychowania w badanych rodzinach jest niestabilny. Ciągła nagła zmiana stylu wychowania i sposobu interakcji z nastolatkiem. Świadczą o tym skoki w stylu wychowania od bardzo surowego do liberalnego i odwrotnie, od nadmiernej uwagi do emocjonalnego odrzucania. Jednocześnie rodzice mają tendencję do dostrzegania znacznych wahań w rodzicielstwie, ale nie doceniają ich wpływu na zdrowie fizyczne nastolatka. Wyniki przedstawiono na rys. 1.

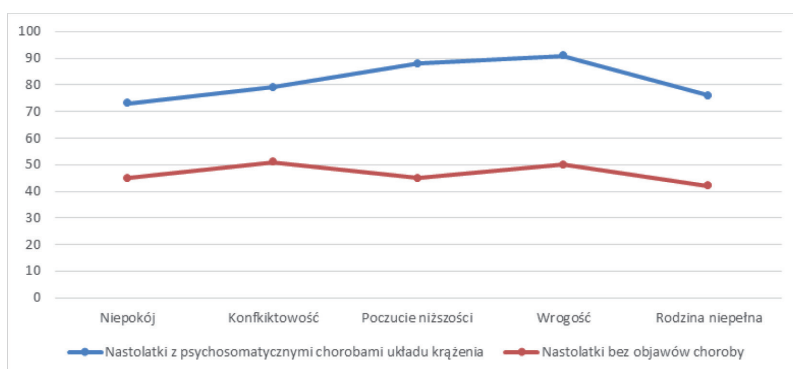
Rys. 1. Style wychowania rodzicielskiego nastolatków z psychosomatycznymi chorobami układu krążenia

Z analizy protokołu psychoedukacji i poradnictwa psychologicznego rodziców nastolatków z psychosomatycznymi chorobami układu krążenia można wyciągnąć następujące wnioski. Rodzice mają następujące trudności i prośby: „Jak budować interakcję z nastolatkami podczas hospitalizacji?”, „Jak budować relacje między dziećmi w trakcie leczenia nastolatków?”, „Czy trzeba mieć większy dystans w interakcji z nastolatkami?”, a także o szczerości i otwartości w relacjach z nastolatkami oraz o tym jak bardzo są dorośli, aby zrozumieć, wspierać i pomagać rodzicom.

W wyniku wykonanej pracy rodzice doszli do wniosku, że chore nastolatki prawie nie budują przyjaznych relacji z rówieśnikami, zwykle mogą ograniczać się do jednego lub dwóch przyjaciół, z którymi jest to dogodne sytuacyjnie, na zasadzie: „przyjaciół z sąsiedztwa”; lub „przyjaciół, bo siedzimy razem w ławce” itd. Również młodzież hospitalizowana pozostaje poza związkami romantycznymi, które sprowadzają się raczej do obserwacji rówieśników, w których dynamika tych relacji rozwija się w szybko zmieniających się zderzeniach. Rodzice tłumaczą to wyobcowanie się nadmiernie symbiotyczną relacją z nastolatkami, więc nastolatkowi trudno się odseparować. Wszelkie kontakty społeczne nastolatków sprowadzają się do utrzymania komfortowej homeostazy rodzinnej, która zapewnia rodzicom wsparcie i pomoc, zrozumienie ich trudności i problemów, a relacja z rodzeństwem to także troska, która jest interpretowana jako zastępstwo lub uzupełnienie roli rodzicielskiej.

W wyniku diagnozy nastolatków z psychosomatycznymi chorobami układu krążenia i ich zdrowych rówieśników metodą „Rysunku kinetycznego rodziny” R. Burnsa stwierdzono różnice w interakcji w rodzinie. Sytuacja rodzinna jest mniej korzystna w grupie nastolatków z psychosomatycznymi chorobami układu krążenia w porównaniu z grupą kontrolną. Nastolatki z chorobami układu krążenia mają wysoki poziom niepokoju i konfliktowania w rodzinie, co charakteryzuje się wyższym poziomem subiektywnej oceny w porównaniu z grupą kontrolną. Nastolatki z psychosomatycznymi chorobami układu krążenia mają wysoki poziom poczucia niższości w rodzinie, co jest spowodowane ogólnie niekorzystną sytuacją rodzinną. Wrogość jako wskaźnik niestabilności, dysharmonii rodziny jest charakterystyczna dla eksperymentalnej grupy badanych, a w mniejszych aspektach przejawia się w grupie kontrolnej. Większość nastolatków z psychosomatycznymi chorobami układu krążenia również dorasta w rodzinach niepełnych. Wyniki przedstawiono na rys. 2.

Psychokorekcja rodzinna opiera się na założeniu, że rodzina powinna być zawsze objęta systemem psychoterapii. Zdrowie rodziny jako całości społecznej, zdrowie jej dorosłych członków ma rewitalizujący wpływ na nastolatka. Brak rodziny, opiekunów czy jednego z rodziców ogranicza psychokorekcję. Należy wziąć pod uwagę nie tylko zaburzenie psychosomatyczne, ale także osobistą specyfikę dorastania nastolatka w niepełnej rodzinie lub poza rodziną, świadome i nieświadome doświadczenia.

Rys. 2. Specyfika sytuacji rodzinnej nastolatków z psychosomatycznymi chorobami układu krążenia i ich rówieśników bez objawów choroby wg metody „Rysowanie kinetyczne rodziny” R. Bernsa

Psychokorekcja rodzinna ma na celu zmianę relacji interpersonalnych i wyeliminowanie destrukcji emocjonalnej w rodzinie⁹. Psychokorekta identyfikuje i koryguje zaburzenia w takich obszarach funkcjonowania rodziny, jak relacje rodzinne, komunikacja interpersonalna, integracja społeczna i podział ról. Ustalana jest obecność lub brak związku między zaburzeniami rodzinnymi i osobistymi u nastolatków z chorobami psychosomatycznymi.

Psychokorekta relacji rodzic – dziecko w psychosomatycznych chorobach układu krążenia u nastolatków prowadzona jest w następujących obszarach: rozwój i wzmocnienie komunikacji emocjonalnej w rodzinie; odgrywanie i wzmacnianie sytuacji odgrywania ról w aspekcie behawioralnej psychoterapii rodzinnej; świadomość lęku (który powstał w odpowiedzi na silną presję rodzicielską) w przeżywaniu sytuacji, w których się on pojawia, pomoc powinna więc sprzyjać zwiększeniu empatii członków rodziny i tworzeniu alternatywnych standardów interakcji.

Ujawnienie problemów zdrowotnych nastolatka wywołuje kryzys w rodzinie i dotyka wszystkich jej członków, a zwłaszcza rodzeństwa, które często są pozbawione informacji o tym, co się dzieje z ich bratem lub siostrą, a także bardzo różnie reagują na tę sytuację, złością się na hospitalizowanych nastolatków i agresywnie obniżają wartość ich choroby i hospitalizacji, oskarżając ich o udawanie, by zwrócić na siebie uwagę dorosłych itd. Takie nieporozumienia i oskarżenia ze strony rodzeństwa mają destrukcyjny wpływ na zdrowie nastolatków, nasilają historyczne formy

⁹ С.Д. Максименко, Психологічна допомога тяжким соматично хворим: навч. посіб. / С.Д. Максименко, Н.Ф. Шевченко. – К.: Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України; Ніжин: Міланік, 2007. – 25-46 с.; бухов Я.Л. Глубинно-психологические подходы в психотерапии психосоматических заболеваний: Методические рекомендации. / Я. Л. Обухов // Вісник Психологічного здоров'я. – 1999. – № 2. – С. 33- 34.

reakcji poprzez zaostrzenie negatywnych przeżyć emocjonalnych, wskutek czego nastolatki nieświadomie demonstrują zaostrzenie objawów somatycznych, potwierdzając tym samym, że są naprawdę chorzy i w ten sposób symbolicznie karzą nieufne rodzeństwo. Natychmiastowe reakcje rodziców to stres, frustracja, niepokój, które mogą przekształcić się w długotrwałe depresyjne formy reakcji. Dlatego udana praca psychokorekcyjna z nastolatkami wymaga skupienia się na systematycznym podejściu, aby zapewnić nie tylko wpływ na pacjenta-nastolatka, ale także przygotować korzystną przestrzeń rodzinną do powrotu do domu po leczeniu. Dlatego nie można zostawić bez uwagi psycho-korekcyjnej członków rodzin hospitalizowanych nastolatków, bez której wpływ psycho-korekcyjny nie przyniesie konstruktywnego skutku, a raczej postawi nastolatka w konfrontacji z rodziną, co może zaostrzyć sytuację patogenną. Dlatego w ramach badania prowadzono krótkoterminową pracę psychokorekcyjną w systemie interakcji rodzinnych pacjentów-nastolatków.

Spotkania psychokorekcyjne z członkami rodzin hospitalizowanych nastolatków odbywały się w czasie hospitalizacji wg takiego scenariuszu. Psycholog spotykał się raz w tygodniu z hospitalizowanym nastolatkiem i jego rodziną, czas trwania spotkania wynosił 60 minut (łącznie czas trwania 5 godzin) w formie pięciu spotkań mających na celu zharmonizowanie interakcji rodzinnej między hospitalizowanym nastolatkiem, rodzicami a rodzeństwem. Praca polegała na zastosowaniu ćwiczeń psychologicznych i ich refleksji, a na życzenie członkowie rodziny mogli otrzymać indywidualne doradztwo lub, w razie potrzeby, indywidualne podsumowanie spotkania.

W celu identyfikacji pokorekcyjnych zmian w sytuacji rodzinnej nastolatków z psychosomatycznymi chorobami układu krążenia oraz w samopoczuciu badanych dokonano porównań według nozologii i wykonano sparowany rozkład t-studenta.

U pacjentów – nastolatków z *nadciśnieniem tętniczym pierwotnym* spadły wskaźniki na skalach: „niepokój w rodzinie”, „konfliktowość w rodzinie”, „wrogość w rodzinie” i „negatywne samopoczucie”. Natomiast wzrosły wskaźniki na skalach: „korzystna sytuacja rodzinna” i „pozytywne samopoczucie” (zob. Tabela 1).

Tabela 1.

Wyniki analizy porównawczej przed i po działaniu korekcyjnym w grupie nastolatków z nadciśnieniem tętniczym pierwotnym

Wskaźnik	Mean Przed	Mean po	SD przed	SD po	t	p
Korzystna sytuacja rodzinna	3,77	5,43	1,36	1,85	-4,67	0,0000
Niepokój w rodzinie	6,80	5,73	2,48	2,05	3,67	0,0000
Konfliktowość w rodzinie	6,13	5,10	2,57	2,04	2,59	0,0150
Wrogość w rodzinie	5,33	3,47	3,06	1,48	4,00	0,0004
Negatywne samopoczucie	0,93	0,53	0,25	0,51	4,50	0,0001
Pozytywne samopoczucie	0,07	0,47	0,25	0,51	-4,50	0,0001

U nastolatków z *niedociśnieniem* spadły wskaźniki na skalach: „poczucie niższości w rodzinie”, „wrogość w rodzinie” i „negatywne samopoczucie”, a także wzrosły wskaźniki na skalach: „korzystna sytuacja rodzinna” i „pozytywne samopoczucie” (zob. Tabela 2).

Tabela 2.

Wyniki analizy porównawczej przed i po działaniu korekcyjnym w grupie nastolatków z niedociśnieniem

Wskaźnik	Mean przed	Mean po	SD przed	SD po	t	p
Korzystna sytuacja rodzinna	3,83	5,50	1,29	2,70	-4,17	0,0002
Niepokój w rodzinie	5,77	4,50	2,99	2,57	2,99	0,0056
Poczucie niższości w rodzinie	5,87	4,40	3,20	2,91	2,55	0,0162
Wrogość w rodzinie	5,30	3,57	2,78	2,01	3,51	0,0014
Negatywne samopoczucie	0,87	0,40	0,35	0,50	5,04	0,0000
Pozytywne samopoczucie	0,13	0,60	0,35	0,50	-5,37	0,0000

U pacjentów z *dystonią wegetatywno-naczyniową* spadły wskaźniki na skalach „wrogość w rodzinie” i „negatywne samopoczucie”, również wzrosły wskaźniki na skalach „korzystna sytuacja rodzinna” i „pozytywne samopoczucie” (zob. Tabela 3).

Tabela 3.

Wyniki analizy porównawczej przed i po działaniu korekcyjnym w grupie nastolatków z dystonią wegetatywno-naczyniową

Wskaźnik	Mean przed	Mean po	SD przed	SD po	t	p
Korzystna sytuacja rodzinna	3,67	5,17	1,44	2,22	-3,48	0,0016
Wrogość w rodzinie	4,87	4,07	2,46	1,93	2,94	0,0310
Negatywne samopoczucie	0,73	0,37	0,45	0,49	4,10	0,0003
Pozytywne samopoczucie	0,27	0,63	0,45	0,49	-4,10	0,0003

U pacjentów z *arytmią* spadły wskaźniki na skalach: „niepokój w rodzinie”, „konfliktowość w rodzinie”, „wrogość w rodzinie”, „negatywne samopoczucie”. Również wzrosły wskaźniki na skalach: „korzystna sytuacja rodzinna” i „pozytywne samopoczucie” (zob. Tabela 4).

Tabela 4.

Wyniki analizy porównawczej przed i po działaniu korekcyjnym w grupie nastolatków z arytmią

Wskaźnik	Mean przed	Mean po	SD przed	SD po	t	p
Korzystna sytuacja rodzinna	3,55	5,00	1,43	2,38	-3,50	0,0015
Niepokój w rodzinie	6,38	5,17	2,69	2,15	2,56	0,0162
Konfliktowość w rodzinie	4,55	3,55	2,68	2,01	2,19	0,0373
Wrogość w rodzinie	3,97	3,10	2,89	2,11	2,54	0,0162
Pozytywne samopoczucie	0,28	0,62	0,45	-0,41	-3,84	0,0006

U pacjentów z *kardioneurozą* spadły wskaźniki na skalach: „niepokój w rodzinie”, „wrogość w rodzinie”, „konfliktowość w rodzinie”, „poczucie niższości w rodzinie” i „negatywne samopoczucie”. Również wzrosły wskaźniki na skali „pozytywne samopoczucie” (zob. Tabela 5).

Tabela 5.

Wyniki analizy porównawczej przed i po działaniu korekcyjnym w grupie nastolatków z *kardioneurozą*

Wskaźnik	Mean przed	Mean po	SD przed	SD po	t	p
Niepokój w rodzinie	6,67	5,43	2,42	1,87	2,83	0,0083
Konfliktowość w rodzinie	6,63	5,17	2,58	1,76	3,18	0,0035
Poczucie niższości w rodzinie	7,27	4,10	2,94	2,38	5,33	0,0000
Wrogość w rodzinie	7,40	3,03	3,70	1,56	8,83	0,0000
Negatywne samopoczucie	0,60	0,43	0,50	0,50	2,41	0,0226
Pozytywne samopoczucie	0,40	0,57	0,50	0,50	-2,41	0,0226

Wnioski. Stygmatyzowane środowisko rodzinne nastolatków z psychosomatycznymi chorobami układu krążenia demonstrowuje cechy niepokoju i zmartwienia. Członkowie rodziny często wchodzi w interakcje z nastolatkami, aby przezwyciężyć ich lęki, napięcia i pragnienia, co prowadzi do ambiwalentnej lub negatywnej koncepcji życia. Powstaje nastawienie, że należy unikać wszystkiego, co nowe i nieznanne, ekspansywne aspiracje nastolatka są niwelowane, kontakty z innymi ludźmi są uważane za zagrożenie dla jedności rodziny i dlatego nie są wspierane, tolerowane są tradycje. Wyobrażenia przyszłości u nastolatków wiąże się z lękiem przed chorobą.

W powstawaniu psychosomatycznych chorób układu krążenia u nastolatków istotną rolę odgrywa sposób interakcji rodzinnej, ponieważ rodzina jest często postrzegana jako kliniczna jedność, w oparciu o systemową wizję objawów. Nie mniej

istotnym czynnikiem zakłócającym pełnienie funkcji wychowawczych rodziny mogą być zmiany w jej składzie (kompletność rodziny), brak jednego z rodziców. Stabilność środowiska rodzinnego jest ważnym czynnikiem dla równowagi emocjonalnej i zdrowia nastolatka. Rozłąka z jednym z rodziców może doprowadzić do uczucia strachu, depresji i objawów nerwicy, co w konsekwencji doprowadzi do chorób psychosomatycznych.

* * *

Характеристика сімейної ситуації підлітків з психосоматичними серцево-судинними захворюваннями

(анотація)

У статті розглянуто характеристики сімейної ситуації підлітків з психосоматичними захворюваннями серцево-судинної системи. Виокремлено фактори емоційної рівноваги та здоров'я підлітка; здійснено наукові розвідки пояснення специфіки сімейного становища підлітків з психосоматичними серцево-судинними захворюваннями та їх однолітків без симптомів захворювання за методикою «Кінетичний малюнок сім'ї»; охарактеризовано стилі виховання підлітків з психосоматичними серцево-судинними захворюваннями; проведено аналіз психокорекційної роботи в системі сімейних взаємодій пацієнтів-підлітків.

Wykaz literatury

- Аммон Г., Психосоматическая терапия. / Г. Аммон – СПб.: Речь, 2000. – 132 с.
- Вітенко І.С., Зміни психіки при соматичних розладах актуальна проблема медичної психології / І.С. Вітенко // Медична освіта. – 1999. – №1 – С. 48-50.
- Компанович М.С., Стигматизованість сімейного середовища підлітків із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями / М.С. Компанович // Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. – Серія «Психологія». – Том 21, Вип. 4. – Одеса: «Астопринт» 2016. – 93-103.
- Максименко С.Д., Психологічна допомога тяжким соматично хворим: навч. посіб. / С.Д. Максименко, Н. Ф. Шевченко. – К.: Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України; Ніжин: Міланік, 2007. – 25-46 с.
- Малкина-Пых И.Н., Психосоматика: справочник практического психолога. / И.Н. Малкина-Пых. – М.: Эксмо, 2005. – 992 с.
- Сатир В., Психотерапия семьи / В. Сатир. — СПб.: «Речь», 2000. – 222-254 с.
- Sperling G., The information available in brief visual presentations // Psychological Monographs: General and Applied. 1960. Vol. 74 (11). P.1-29.
- Рольник Г.І., Роль психологічного налаштування у розвитку серцево-судинних захворювань / Г.І. Рольник // Мед. аспекти здоров. – 2011. – № 8. – С. 70-74.

- Обухов Я.Л., Глубинно-психологические подходы в психотерапии психосоматических заболеваний: Методические рекомендации. / Я.Л. Обухов // Вісник Психологічного здоров'я. – 1999. – № 2. – С. 33-34.
- Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В.В., Психология и психотерапия семьи – 3-е изд. / Э.Г. Эйдемиллер, В.В. Юстицкис – СПб.: Питер, 2001. – 56-89 с.
- Czubalski K., Psychologiczne i psychosomatyczne aspekty chorób serca, [w:] Psychologia lekarska / K. Czubalski, M. Jarosz (red.), PZWL: Warszawa, 1988, s. 452-459.

Nadia Danik

Zachodnioukraiński Uniwersytet Narodowy w Tarnopolu (Ukraina)

Formy, środki i metody wychowania moralno-religijnego młodzieży Galicji na początku XX wieku: aspekt historyczno-pedagogiczny

Zarys problemu

Nowe warunki społeczno-polityczne, oprócz reform ekonomicznych, doprowadziły do transformacji świadomości społecznej. W ostatnich latach stała się zauważalną tendencja do bardziej aktywnego zainteresowania ludzi życiem religijnym, co doprowadziło do zwiększenia ilości świątyń, odrodzenia zakonów. Sfera religijna stała się przedmiotem szczególnej uwagi podczas przygotowania społeczności światowej do obchodów drugiego tysiąclecia powstania chrześcijaństwa jako istotnego czynnika kształtowania się wartości etycznych cywilizacji europejskiej i światowej. Czynniki religijny uważany jest dziś za jeden z przewodnich w odrodzeniu narodowo-duchowym. Ze względu na wszechstronny i harmonijny rozwój młodzieży uczniowskiej ważne jest to, aby proces oświatowy opierał się zarówno na naukowej interpretacji rzeczywistości, jak i na dorobku duchowym, moralnym i kulturalnym ludu ukraińskiego i ludzkości w ogóle.

Wiek XX stał się okresem, w którym nastąpiły przemiany w sposobie uprawiania pedagogiki oraz praktyki edukacyjnej. W pedagogice zachodzą zmiany, jest ona dalej w „stanie tworzenia”, co oznacza, że wychodzi naprzeciw nowym wymaganiom, jakie stawia jej dzisiejsza rzeczywistość¹. Życie nastolatków współczesnych stało się bardziej dorosłe, pełne nietypowych dla nich problemów. Zmiana systemu wartości doprowadziła do wyrównania norm prawnych, moralnych, społecznych. Brak u młodych ludzi konstruktywnych umiejętności komunikacyjnych, ogólnych podstawowych zasad zrozumienia społecznych procesów i zjawisk prowadzi do konfliktu, stresu, nieodpowiedniego zachowania społecznego, a w konsekwencji - do „ucieczki od rzeczywistości” w alkoholizm, narkomanię, wirtualny świat kom-

¹ J. Zimny, *Pedagogika katolicka jako nowa propozycja edukacyjna w XXI wieku*, [w:] *Розвиток педагогічних наук в Україні і Польщі на початку XXI століття. Збірник наукових праць*. – Черкаси-Київ, 2011. - С. 134.

putera. Jednocześnie warto zauważyć, że w warunkach kształtowania się państwa Ukraińskiego obostrzyły się stosunki międzykonfesyjne, co wywołuje niepokój stanu kultury duchowej i moralu społeczeństwa. Korozja ustalonych wartości duchowych stała się skutkiem pragmatyzacji życia, propagandy przemocy, lekceważenia norm prawnych, moralnych, społecznych, nabywając rozmiarów globalnego problemu społecznego. Według danych Departamentu Macierzyństwa, Dzieciństwa i Zdrowia Ukrainy w 2018 r. dokonano ponad 50 tysięcy aborcji, w tym przez dziewczęta w wieku 15-17 lat – ponad 4000 zabiegów. Według oficjalnych danych od czasu uzyskania niepodległości Ukrainki dokonały ponad 30 mln aborcji².

Statystyki pokazują, że co czwarta rodzina z Ukrainy to rodzina niekompletna, gdzie wychowuje się 1,5 mln dzieci, 89% z nich to rodziny, w których dziecko wychowywane jest tylko przez matkę. Za nowe zjawisko społeczne naszych czasów można uznać pojawienie się na Ukrainie rodzin na odległość, pracowników migrujących. Według statystyk w takich rodzinach wychowuje się około 7,5 - 8.000.000 nieletnich³.

Ponadto na Ukrainie w 2018 r. naliczono 71 566 sierot i dzieci pozbawionych opieki rodzicielskiej. W latach 2005-2009 służby społeczne odnotowały 1636 prób porzuceń noworodków (dynamika porzuceń noworodków zgodnie z Ministerstwem Zdrowia: 2004 r. – 1549, 2005 r. – 1246, 2006 r. – 998, 2007 r. – 1027, 2008 r. – 909, 2009 r. – 865)⁴.

Według danych Państwowego Komitetu Statystyki Ukrainy w 2018 r. popełniono 167.986 zbrodni, z których 6,1% zostało popełnione przez nieletnich⁵.

Ze względu na opracowanie podstaw tematyczno-metodycznych edukacji chrześcijańskiej, jej skierowania społeczno-kulturowego potrzebują badania zasadniczego oraz obiektywnego wyświechtania tradycji przeszłości. Ważną jest analiza właściwości procesu wychowania na zasadach moralu chrześcijańskiego, który by sprzyjał jedności interesów narodowych i nie stanowiłby pewnego spięcia, który zaobserwować można przy wykładaniu podstaw etyki chrześcijańskiej w szkołach ogólnokształcących.

² Аналітичний звіт: Моніторинг соціального супроводу сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах. - К.: Держсоцслужба, 2018. - 136 с.

³ Там же, с. 40.

⁴ І. Дубініна, Попередження соціального неблагополуччя сім'ї // Вісник «Актуальні проблеми державної сімейної політики», 2018, № 1-2, С.40.

⁵ Т.В. Тарасова, Становлення та розвиток трудових об'єднань школярів: монографія / Т.В.Тарасова. – Тернопіль: Тернограф, 2018. – 420 с., ст.124.

Podstawowy materiał badania

Duchowieństwo Galicji na początku XX wieku teoretycznie uzasadniło cel, główne zadania, zasady, formy, środki i metody wychowania moralno-religijnego, bazujące na zasadach moralu chrześcijańskiego. Konkretyzacja celu wychowania uwarunkowała wyodrębnianie trzech równowartościowych jej składników: indywidualistycznego, społecznego i religijnego. Dzięki obecności ostatniego cel wychowawczy napełnia się nową treścią duchową. Pierwszoplanowym i najwyższym zadaniem wychowawczym staje się doskonałość moralna osobowości. Właściwości fundamentalne składnika religijnego i ich priorytetowe znaczenie wśród zadań wszystkich kierunków wychowawczych są czynnikami formującymi podstawowy i zasadniczy charakter wychowania moralno-religijnego. Duchowieństwo i wybitni pedagodzy uważają, iż kierunkiem zasadniczym całego procesu wychowania narodowego jest najpierw wychowanie moralne. Teoria wychowania moralnego przewiduje uzasadnienie słuszności procesu kształtowania odpowiednich cech charakteru człowieka, a także jej ukierunkowanie na konkretne działania, aktywną działalność dobroczynną. Kierunek ten musi mieć priorytetowe znaczenie w pracy wszystkich wychowawczych instytucji społecznych: rodziny, przedszkola, szkoły średniej, zawodowej i wyższej, organizacji społecznych. Analiza gruntowna i ocena pozytywnego doświadczenia historycznego, problemów i wad badanego zagadnienia w przeszłości mogą służyć podstawą do rozstrzygnięcia istniejących przeciwieństw intelektualnego i duchowego rozwoju osobowości, a także modelowania treści współczesnej ukraińskiej oświaty i wychowania.

W ramach badań szczególnej uwagi wymaga problem relacji i wpływu duchowego metropolity A. Szeptyckiego na młodzież ukraińską w pierwszej połowie XX wieku, ponieważ głowa Kościoła był jedną z największych postaci w historii narodowej i duchowości Ukrainy. W swojej działalności duszpasterskiej metropolita Andrzej wyznaczył cel: wychowanie młodzieży na zasadach moralności chrześcijańskiej. Dlatego w jego listach pasterskich wzywał, aby dać młodym ludziom przede wszystkim dobrą znajomość podstawowych prawd wiary. Udział w mszach, głoszenie Słowa Bożego, nauczanie podstawowych prawd chrześcijańskich, wspólne modlitwy, ciężka praca nad sobą, częsta spowiedź, Komunia święta – zdaniem A. Szeptyckiego są to podstawowe elementy nowej wspólnoty chrześcijańskiej⁶. Podczas jego władzy kościelnej spod pióra Metropolity Andrzeja ukazało się wiele prac na temat procesu wychowania młodzieży o zasadach etyki chrześcijańskiej.

Zauważymy, że wychowanie religijne w szkole nie przeczy jej świeckiemu charakterowi i nie rozpatruje się jako coś odrębnego, lecz jako składnik całości

⁶ Послання Митрополита Андрея про виховання дітей і молоді // Наша Церква – Лондон, 1965. – Ч. 4. – С. 4-6.

wychowania narodowego. W moralności chrześcijańskiej skoncentrowane zostały najwyższe wartości cywilizacji europejskiej, dlatego argumenty chrześcijańskie pełnią tak ważną rolę. Jak mówił z tego powodu św. Jan Bosko „Jeżeli pragniecie dobrego społeczeństwa – musicie włożyć wszystkie swoje wysiłki w chrześcijańskie wychowanie młodzieży”⁷. Wychowanie religijne dobrze funkcjonowało w pedagogice światowej, etnopedagogice Galicji do 1939 r. Wysoką efektywność procesu edukacyjno-wychowawczego na lekcjach religii w szkołach Galicji zapewniało harmoniczne połączenie metod, form i środków wychowania.

Model funkcjonalny systemu oświatowego ukraińskiego Kościoła grecko-katolickiego (pierwsza połowa XX wieku)

a) metody wychowania moralno-religijnego

1. *Metody formowania świadomości*: opowiadania, kazania, rozważania, przykłady.
2. *Metody formowania doświadczenia zachowania obywatela*: udział w organizacjach o charakterze religijnym, udział w akcjach miłosierdzia dla duszy i ciała bliźniego, udział w nabożeństwach, kult bohaterów świętości.
3. *Metody stymulowania i oceniania działalności*: rachunek sumienia, spowiedź, komunie święta, zachęcenie, kary.

b) funkcje systemu oświatowego ukraińskiego Kościoła grecko-katolickiego

Formy moralno-religijnego wychowania: nabożeństwa, rekolekcje, post, poszanowanie zmarłych, lekcje religii, pielgrzymki do miejsc świętych, święta Matki Bożej, akademie, koncerty.

- #### **c) środki wychowania moralno-religijnego**: modlitwa, literatura i muzyka religijna, sztuka sakralna, chóralny śpiew kościelny, kalendarz kościelny, prasa, święta i tradycje ludowo-religijne. Realizować zadania wychowania moralno-religijnego należy w praktyce Organizatorem takiego procesu mógł być tylko odpowiednio wykwalifikowany katecheta, który zdobył gruntowną wiedzę teologiczną, jak i psychologo-pedagogiczną, a także posiadał elementy mistrzostwa pedagogicznego.

Nie straciło na aktualności doświadczenie moralno-religijnego wychowania w Galicji w bractwach kościelnych i organizacjach młodzieżowo-religijnych. Badanie świadczy, że stworzenie towarzystw chrześcijańskich, organizacji młodzieżowych i bractw kościelnych stało się ważnym składnikiem podejścia systemowego wielu instytucji, oddzielnych działaczy oświaty i nauki do rozwiązania zadań moralno-religijnego wychowania młodzieży. Analiza doświadczenia organizacji religijnych daje podstawy do stwierdzenia o pozytywnym wpływie ich

⁷ J. Zimny, *Troska o dobre wychowanie – czyli jakie?*, „Pedagogika katolicka” nr 7 (2010) 2, s. 141.

pracy na wychowanie moralno-religijne Ukraińców Galicji. Wyodrębnia się podstawowe formy ich działalności:

1. **Bractwa kościelne:**

- zgromadzenia najbardziej pobożnych, moralnie odpornych, narodowo-świadomych parafian, które stały się oporą w życiu chrześcijańskim i ważnym czynnikiem w działalności duszpasterskiej duchowieństwa;
- propagowały praktyczne wcielenie zasad chrześcijańskich w życiu codziennym przez przyswojenie narodowych norm i tradycji, bogatej kultury duchowej ludu;
- sprzyjały wychowaniu moralno-religijnemu dzieci, formując charakterystyczne dla ośrodka rodzinnego cnoty: szacunek do starszych, miłość do rodziców, szacunek do pracy i temu podobne;
- celowo pracowały nad podwyższeniem poziomu kultury pedagogicznej rodziców, srogo ograniczały przejawy zachowania niemoralnego młodych mieszkańców wsi („rada kawalerska”);
- regulowały wielostronną działalność dobroczynną, organizowały akcje dobroczynności, miłosierdzia (pomoc chorym, inwalidom, sierotom, wdowom, społecznie pokrzywdzonym). wychowanie młodzieży⁸.

2. **Akcja Katolicka** jako wyraziciel europejskiego ruchu chrześcijańsko-apostolskiego na ziemiach zachodnioukraińskich ze względu na odnowę duchową i odrodzenie kulturalne Ukraińców Galicji, stanowi odrębną szkołę praktyczną, w której wierni w ścisłej współpracy z klerem mogli realizować główne zasady teorii i praktyki wychowania chrześcijańskiego w trzech kierunkach – religijnym, socjalnym i narodowym:

- sprzyjała gruntownej pracy nad samodoskonaleniem duchowym osobowości, będącym jednym ze środków wychowania moralno-religijnego;
- szczególną uwagę zwracała na apostołstwo przewodników świeckich;
- inicjowała stworzenie Akcji Katolickiej Młodzieży Ukraińskiej, celem której było kształtowanie światopoglądu chrześcijańskiego i wszechstronny harmoniczny rozwój uczestników młodzieży⁹.

3. Członkowie **Drużyn Maryjnych** dla zapewnienia wysokiej efektywnej wychowawczego procesu:

- odznaczały się wyraźną strukturą organizacji, podporządkowaniem pododdziałom wyższym, demokratycznym stylem pracy, co stwarzało odpowiednie przesłanki dla skutecznej działalności twórczej;

⁸ С. Кульчицький, Нове средство успішного душпастирування // Нива – Львів, 1909. – Ч. 7. – С. 240.

⁹ Правильники для парохіяльного кружка КАУМ і його відділів – Львів, 1933. – 52 с.

- przestrzegały tak zwanej „zasady elity”, przewidującej srogi dobór uczestników (kryteriami doboru były: aktywność, pracowitość, wysoki poziom duchowości, patriotyzmu);
- stosowały specjalne technologie pedagogiczne bazujące na specyficznych metodach, zasadach, formach i środkach (wspólne rekolekcje, adoracje - modlitwy do Matki Boskiej, pielgrzymki do świętych miejsc, uroczyste obchody świąt dla uczczenia Maryi Panny i Święta Matki, codzienna modlitwa, studiowanie religijnych pieśni do Matki Boskiej, wierszy, kolęd i inne);
- rozwijały działalność wydawniczą („akcję prasową”), propagując wśród ludności ukraińskiej ideę rozwoju młodzieży uczniowskiej środkami języka ojczystego, utrzymania wiary i tradycji swoich rodziców;
- aktywizowały działalność rodziny, szkoły, cerkwi i organizacji amatorskich co do wyrabiania typowego obrazu dziewczyny ukraińskiej jako przykładu do naśladowania ukraińskiej młodzieży szkół Galicji¹⁰.

Niewątpliwie analiza naukowa i interpretacja określonych pytań związanych z doświadczeniem wychowania moralno-religijnego Galicji w bractwach kościelnych i organizacjach młodzieżowo-religijnych, są ważnymi i aktualnymi zadaniami nauki pedagogicznej, ponieważ będą sprzyjały rozwiązaniu oddzielnych problemów społecznych i organizacji pozalekcyjnej i pozaszkolnej pracy wychowawczej w szkołach średnich, skierowanej na wychowanie moralne uczniów.

Jak zostało już podkreślone obowiązkowym warunkiem postępu społeczno-ekonomicznego i duchowo-moralnego przekształcenia społeczeństwa w naród zaawansowany cywilizowany jest stworzenie środowiska wysokoduchowego w społeczeństwie, kształtowanie u młodych ludzi wysokiej kultury moralnej. Do poprawy wychowania moralnego została stworzona przez Ministerstwo Edukacji i Nauki Ukrainy specjalna komisja ds. opracowania treści nowych kursów edukacyjnych. Do jej składu weszli znani uczeni – filozofowie, pedagodzy, nauczyciele i przedstawiciele różnych konfesji. Wynikiem długotrwałej, szczegółowej pracy komisji stało się stworzenie conceptualnych zasad studiowania w zakładach ogólnokształcących przedmiotów nauczania o ukierunkowaniu duchowo-moralnym. Określono cel, zadanie kursów, zasady ich budowy, kadre¹¹.

Zgodnie z ukraińskim ustawodawstwem edukacja ma charakter świecki, ale zabezpiecza wolność sumienia, gwarantuje wolne światopoglądowe samookreślenie

¹⁰ Ю. Щербяк, Концептуальні засади освітньої доктрини Української Греко-Католицької Церкви в XX столітті. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – С. 201.

¹¹ Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України: матеріали III Міжнар. Науково-практ. конф. Статті, доповіді, виступи. – Острог, 1997. – С. 234.

osobowości, m.in. możliwość zapoznania się z podstawami wiedzy religijnej. Doświadczenie europejskie wielu krajów, zwłaszcza Niemiec, Polski, Szwecji, Grecji, Rosji, Rumunii, Litwy, Finlandii pokazuje, że nauczanie przedmiotów zawierających elementy religijne (światopoglądu chrześcijańskiego) może zaczynać się wyjątkowo na zapleczu stosunków partnerskich między różnymi konfesjami, Państwem i cerkwią, przez dialog z rodzicami i uczniami. Tak więc, wychowanie religijne stanowi podstawę wychowania moralnego, którego źródłem jest religia. Celem wychowania religijnego jest świętość – ostateczne zjednoczenie się z Bogiem. To jest pierwszy i ostateczny cel całego procesu wychowania katolickiego, którego ważnym elementem jest pedagogika katolicka jako przedmiot naukowej refleksji¹².

Pewne doświadczenie wprowadzenia przedmiotów o skierowaniu duchowo-moralnym w systemie szkoły średniej aprobowano w obwodach Lwowskim, Tarnopolskim, Iwanofrankowskim, Równieńskim i innych. Przedmioty o skierowywaniu duchowo-moralnym to: „Etyka chrześcijańska”, „Kultura chrześcijańska”, „Etyka: zasady duchowe”, „Podstawy kultury prawosławnej”, wykładane są w ćwierci zakładów ogólnokształcących. Na ogół w różnych regionach Ukrainy odbywa się wprowadzenie etyki chrześcijańskiej i innych przedmiotów skierowywania duchowo-moralnego z różną miarą zainteresowania ze strony rodziców, uczniów i społeczeństwa, głębi i jakości wykładania przedmiotów i przygotowania kadry¹³.

Głównymi zadaniami przedmiotów o charakterze duchowo-moralnym są: zapoznanie się uczniów z wartościami ogólnoludzkimi i kształtowania osobowości ucznia na podstawie tradycji naukowo-filozoficznej i duchowej chrześcijańskiej (muzułmańskiej i innych), moralnej i kulturalnej; edukacja świadomej, wolnej i odpowiedzialnej osobowości, zdolnej żyć i tworzyć we współczesnym społeczeństwie demokratycznym; tworzenie warunków do dogłębnego samopoznania, ujawnienia i realizacji swoich zdolności twórczych i talentu.

Organizacja nauczania przedmiotów o charakterze duchowo-moralnym spełnia się z uwzględnieniem życzenia rodziców, uczniów, pedagogów, nagromadzonego doświadczenia wykładania odpowiednich kursów, obecności należytej bazy metodycznej i kadry, warunków miejscowych. Na takich samych zasadach przedmioty o skierowywaniu duchowo-moralnym można wykladać w innych klasach w ramach wolnych godzin w planach nauczania¹⁴.

¹² W. Kędzior, *Wychowanie katolickie we współczesnej rodzinie polskiej*, „Pedagogika katolicka” nr 7 (2010) 2, s.134.

¹³ І. Булига, Проблеми викладання навчальної дисципліни “Християнська етика” в загальноосвітніх школах / Історія релігій в Україні. Науковий збірник. Праці XIII-ї Міжнародної наукової конференції. Книга 1. – Львів :Логос, 2003. – С. 106-108.

¹⁴ Ю. Щербяк, Концептуальні засади освітньої доктрини Української Греко-Католицької Церкви в XX столітті. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – С. 513.

Kurs „Podstawy etyki chrześcijańskiej „ jest skierowany na wprowadzenie do systemu edukacji tradycyjnych dla Ukrainy wartości chrześcijańskich: prawdy, dobrego sumienia, dobra, miłości, piękna, dostojeństwa, obowiązku, sumienia, zaszczytu. Kurs ten nie jest związany z obrządkami religijnymi, materiałem nauczania w kursie jest dorobek kultury chrześcijańskiej i filozofii Ukrainy i świata.

Kurs „Podstawy etyki religijnej” jest dyscypliną o charakterze oświatowo-wychowawczym, światopoglądowym i religijno-kulturowym bazującą na zasadach moralnych religii światowych i zbudowaną jako fundament wartości życiowych człowieka i skierowaną na kształtowanie tolerancji, przydatności do współżycia i współdziałania młodego pokolenia w środowisku wielokulturowym i wielowyznaniowym, szacunku do wolności sumienia, osobistych poglądów religijnych człowieka¹⁵.

W starszej szkole wiedzę o współpracy ludzi i społeczeństwa, o treści moralnej kultury i religii, religijnych wartościach moralnych, historii i głównych zasadach religii światowych pogłębia się w nauczaniu przedmiotów profilowych: religioznawstwa, filozofii, kursu „Człowiek i społeczeństwa”, itp.

Zgodnie z ustawodawstwem Ukrainy o «Ogólnej edukacji średniej» przedmioty o profilu duchowo-moralnym mogą wyklądać nauczyciele szkół ogólnokształcących, którzy przeszli odpowiednie przygotowanie pedagogiczne w szkołach wyższych. Większość naukowców i pedagogów uważa, że wykładanie kursu etyki chrześcijańskiej warto powierzyć pedagogom. Moim zdaniem, osobowości duchowej, moralnej nie można wychować bez nauczyciela, opiekuna, wychowawcy, czyli bez człowieka, który jest przewodnikiem dla dzieci i młodzieży w świecie duchowości. Przyznaję jako aksjomę to, że etykę chrześcijańską powinien czytać pedagog głęboko zapoznany z chrześcijaństwem, Biblią, Starym Testamentem z jego 10 przykazaniami Bożymi, wolno operujący tym materiałem, przenosząc te wieczne idee do sytuacji i zachowania dzisiejszych uczniów.

Uważam, że wykładanie duchowo-moralnego kursu o profilu religijnym, będzie udane, jeśli nauczyciel posiadać będzie takie cechy:

- dobrze znać historię kraju, historię religii, znać i czcić spuściznę kulturalno-religijną, poważać doświadczenie historyczne i duchowe ukraińskiego i innego ludu Ukrainy;
- w trakcie wykładu Świętego Pisma, a także ujawnienia pytań kościelno-historycznych i teologicznych kierować się nie własnymi osądami, lecz faktami historycznymi, danymi naukowymi, dostępnymi dla obserwacji zjawiskami życia społecznego i źródłami chrześcijańskimi nie przeczącymi Biblii;
- doskonalić posiadaną metodykę wykładania kursu, szeroko wykorzystywać materiał oglądowy (literacki, muzyczny, plastyczny);

¹⁵ Християнська етика (методичний посібник) 1-11 класи. – Львів, 1997. – 15 с.

- organizowywać lekcje według modeli tradycyjnych pod warunkiem zgodności typu lekcji z jej celami i zadaniami;
- dla osiągnięcia celu podczas zajęć stosować tradycyjne metody nauczania i wprowadzać innowacyjne technologie nauczania, pobudzać uczniów do samodzielnej działalności badawczej i twórczej;
- lubić dzieci, poważać ich świat wewnętrzny, znać wiekowe właściwości psychiczne i fizyczne wychowawców, podstawowe zasady ich rozwoju;
- teoretyczne zajęcia urozmaicać praktycznymi wycieczkami, zwiedzaniem świątyń, muzeów, wystaw, itp.

W taki sposób sukces wykładania kursu etyki chrześcijańskiej zależy od wielu czynników, wśród których istotnymi są takie:

- jakość fachowego przygotowania nauczycieli;
- jakości indywidualne pedagoga jako człowieka i chrześcijanina;
- zaopatrzenie procesu wykładania kursu w odpowiednią literaturę i materiał dydaktyczny.

Zakończenie

Podsumowując wyżej opisane, uważam, że analiza naukowa i interpretacja określonych w artykule pytań to ważne i aktualne zadania nauki pedagogicznej, ponieważ orientowane na wychowanie w szkole ukraińskiej osobowości wielostronnej i harmonicznie rozwiniętej z patriotyczną pozycją obywatelską, szerokim światopoglądem duchowo-kulturalnym, przygotowanych do aktywnego życia twórczego, samorealizacji i wykonania obowiązków obywatela. Sprzyja temu czynny dzisiaj humanistyczny model edukacji, uzupełniony przez Narodowy program edukacji dzieci i młodzieży uczniowskiej na terenie Ukrainy. Badanie daje możliwość rozwiązania zarysowanych powyżej zadań w wielokulturowej przestrzeni oświatowej naszego kraju na podstawie twórczego wykorzystania doświadczenia historycznego teoretyczno-metodologicznych i metodycznych problemów pedagogiki chrześcijańskiej i moralno-religijnego wychowania młodzieży uczniowskiej w XIX-XX wieku. W kontekście zadań strategicznych reformowania systemu oświatowego i polityki Ukrainy uważam za celowe twórcze wykorzystanie nie tylko osiągnięć, ale i dorobku praktycznego religijno-oświatowych działaczy cerkwi badanego okresu w kierunku organizacji wychowania moralnego młodzieży uczniowskiej.

Artykuł naukowy nie pretenduje na pełne i wszechstronne wyświetlenie badanego problemu wieloaspektowego. Perspektywnymi kierunkami w jego późniejszym badaniu są: teoretyczno-metodyczne podstawy przygotowania w szkołach wyższych specjalistów odpowiedniego poziomu do nauczania w szkołach kursu „Etyka chrześcijańska”; wyznaczenie treści podręczników z wychowania moralnego uczniów; ustalenie roli czynnika wielowyznaniowego w wychowaniu moralno-

-religijnemu młodzieży uczniowskiej; ustalanie zasad rozwoju średniej i wyższej oświaty teologicznej na ziemiach zachodnioukraińskich w końcu XVIII – pierwszej połowie XX w.; wyznaczenie dróg aktywizacji i stymulacji uczniów i studentów do wolontariatu w dobroczynnych zakładach Kościoła.

* * *

Formy, środki i metody wychowania moralno-religijnego młodzieży Galicji na początku XX wieku: aspekt historyczno-pedagogiczny

(streszczenie)

W artykule przeprowadzono analizę zasad konceptualnych wychowania chrześcijańskiego przedstawicieli Ukraińskiego Kościoła Greckokatolickiego. Rozpatrzono katolickie podejście do rozumienia procesu wychowania. Przedstawiono główne idee, treść, formy i środki wychowania chrześcijańskiego oraz konieczność współpracy społeczeństwa i Kościoła w celu pomocy szkole w sprawie wychowania.

Wykaz literatury

- Аналітичний звіт: Моніторинг соціального супроводу сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах. - К.: Держсоцслужба, 2018. - 136 с.
- Булига І., Проблеми викладання навчальної дисципліни “Християнська етика” в загальноосвітніх школах / Історія релігій в Україні. Науковий збірник. Праці XIII-ї Міжнародної наукової конференції. Книга 1. – Львів :Логос, 2003. – С. 106-108.
- Дубініна І., Попередження соціального неблагополуччя сім’ї // Вісник «Актуальні проблеми державної сімейної політики», 2018, № 1-2, С.40.
- Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України: матеріали III Міжнар. Науково-практ. конф. Статті, доповіді, виступи. – Острог, 1997. – С 234.
- Kędzior W., *Wychowanie katolickie we współczesnej rodzinie polskiej*, „Pedagogika katolicka” nr 7 (2010) 2.
- Кульчицький С., Нове средство успішного душпастирування // Нива – Львів, 1909. – Ч. 7. – С. 240.
- Послання Митрополита Андрея про виховання дітей і молоді // Наша Церква – Лондон, 1965. – Ч. 4. – С. 4-6.
- Правильники для парохіяльного кружка КАУМ і його відділів – Львів, 1933. – 52 с.

- Щербяк Ю., Концептуальні засади освітньої доктрини Української Греко-Католицької Церкви в XX столітті. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – С. 513.
- Християнська етика (методичний посібник) 1-11 класи. – Львів, 1997. – 15 с.
- Тарасова Т.В., Становлення та розвиток трудових об'єднань школярів: монографія / Т.В.Тарасова. – Тернопіль: Тернограф, 2018. – 420 с., ст. 124.
- Zimny J., *Pedagogika katolicka jako nowa propozycja edukacyjna w XXI wieku*, [w:] *Rozwitek pedagogicznych nauk w Ukraini i Polsci na pocatku XXI stollittia. Zbirnik naukovih prac.* – Черкаси-Київ, 2011. - С. 134.
- Zimny J., *Troska o dobre wychowanie – czyli jakie?*, „Pedagogika katolicka” nr 7 (2010) 2.

Наталія Бамбурак

Львівський державний університет внутрішніх справ

ORCID: 0000-0002-5665-4543

Сімейне насилля та його вплив на психічне здоров'я дитини

Постановка проблеми. Психічне здоров'я є запорукою повноцінного функціонування особистості в процесі її життєдіяльності, адже воно забезпечує адекватну активність людини щодо виконання нею соціальних, культурних, вікових ролей, а відтак і повноцінного розвитку її впродовж життя. Про психічне здоров'я дитини свідчить сформованість у неї основних вікових особистісних новоутворень, а також розвиток умінь, котрі характеризують саморегулювання (зовнішнє і внутрішнє), повагу до самого себе і навколишніх, здатність до рефлексії та потребу в подальшому саморозвитку.

Висока активність у взаємодії дорослого з дитиною деколи набуває форм небезпеки, наскільки небезпечно буває і відсутність такої активності. Статистичні дані сьогодення вказують на вкрай високий відсоток різноманітних форм насилля, жертвами якого в більшості випадків є діти та жінки. Ускладнення проблеми відбувається і зростанням постраждалих від насилля, як осіб із неблагополучних верств населення або ж так званих «дітей вулиці», у житті котрих майже ніхто не зацікавлений. Часто діти сплячують своїми стражданнями через нереалізовані батьківські потреби в самоствердженні або ж прагненні ними влаштувати власне особисте життя. За таких умов, у вирішенні проблеми насилля здійсненого щодо дітей можливе тільки при комплексній роботі освітян, вихователів дитячих закладів, психологів, соціальних працівників, правоохоронних органів та дорослих, які будь-яким чином причетні до їхнього виховання.

Отже для вирішення даної проблеми потрібна ґрунтовна та довготривала просвітницька, консультативна та терапевтична роботи щодо покращення загального рівня психологічної культури, становлення соціальних установок та ненасильницьких видів міжособистісної взаємодії громади загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові обґрунтування щодо становлення психічного здоров'я дитини здійснили наступні науковці, як С. М. Громбах, Г. Т. Гончаренко, Т. О. Гетьман, О. Є. Антонва, Т. К. Андрющенко, О. І. Богучарова, А. В. Козлова, І. Я. Коцан, Н. В. Ложкіна, М. І. Мушкевич,

О. Васильєва, О. Кочерга, І. В. Шаранова, В. А. Ананьєв та інші, в яких детально проаналізовано особливості та види здоров'я, конкретизовано змістове наповнення феномену психічне здоров'я особистості. Окрім того, проблемою сімейного насилля над дітьми та його впливом на їхнє психічне здоров'я займалися – О. Безлюдний, П. О. Власов, К. І. Дяченко, В. М. Бондаровська, Л. В. Булах, Т. В. Журавель, Я. Кінаш, О. Кочемировська. Даному питанню присвячені дослідження таких зарубіжних авторів, як Д. Адамс, Лі Ен Хофф, Леннеер-Аксельсон. Проблеми дітей та жінок - жертв сімейного насилля висвітлені в роботах О. А. Аксьонова, Л. Ю. Бондаренко, Г. А. Брандта, М. Котовської, С. В. Кочетковою, Г. Г. Силласте.

Мета статті – привернути увагу професіоналів у нівелюванні наслідків сімейного насилля батьків над власними нащадками та наданні повноцінної допомоги сім'ям у відновленні гармонійних дитячо-батьківських відносин, а відтак сприяти покращенню втраченого психічного здоров'я дітей.

Виклад основного матеріалу. Наукові доробки з проблеми насилля в сім'ї з'явилися зовсім нещодавно. Багато дослідників підкреслюють, що насилля слід відрізняти від природної агресивності, войовничості, заявлених в людині у вигляді певних інстинктів, які як і протилежні їм інстинкти страху, можуть витончено використовуватися в практиці насилля. Від інших форм примусу насилля відрізняється тим, що воно зреалізовує явища жорстокості, характерні для природної боротьби за існування. Від власне природної агресивності воно відрізняється тим, що апелює до права, справедливості, людським цілям і цінностям. Таким чином, насилля – це не тільки дія, за допомогою якої досягають влади над людиною, породжуючи в неї почуття напруженості і страху, а й контроль над поведінкою, думками і почуттями іншої людини. У загальноприйнятому значенні «насилля – це будь-який акт насильства, здійснений на підставі статевої приналежності, який зреалізовує або може здійснити статеве, фізичне чи психологічне ушкодження або страждання особистості, включаючи погрози здійснення примусу, даних актив, довільного позбавлення волі в громадському або особистому житті»¹. Домашнє насилля – (англ. Domestic violence) термін, введений для позначення жорстоких дій та поведінки в сімейно-побутовій сфері. Явище відомо також під назвами «побутове насилля», «сімейне насилля», «гендерне насилля». В загальну категорію домашнього насилля входять:

- насилля над дітьми, жорстоке поводження з тваринами;
- насилля на побаченнях;

¹ Насильство в сім'ї (кримінологічний аналіз і запобігання): монографія. Харків: ФО-П Макаренко, 2014. 360 с.

- насилля між партнерами, які не перебувають у шлюбі,
- насилля стосовно до людей похилого віку та ін.².

До теперішнього часу сформувалося кілька наукових підходів, що дозволяють зрозуміти причини і механізми насилля: 1) соціально-психологічний підхід (досліджує його як результат соціалізації, зумовленої відтворенням дітьми деструктивної моделі батьківської сім'ї і негативного життєвого досвіду у власних сім'ях); 2) психотерапевтичний підхід (обґрунтовує насилля як наслідок порушення функціонування сім'ї як системи, сплутаність ролей в сім'ї, невирішених проблем внутрішньосімейних взаємовідносин); 3) соціокультурний підхід (враховує соціально-економічну ситуацію в суспільстві, аналізує стратегію чоловіків за твердженням своєї переваги і залежність жінки – економічну і психологічну – і показує, як вони позначаються на сімейних відносинах); 4) багатофакторний підхід у вітчизняній і зарубіжній теорії та практиці соціально-психологічної роботи. Цей підхід дозволяє виділити найбільш виражені закономірності, що характеризують природу насилля:

- насильницькі дії найчастіше відбуваються стосовно жінок і дітей;
- найбільш поширеними видами насилля є психічний і фізичний вид;
- в ролі гвалтівників частіше виявляються рідні і близькі люди;
- насилля має властивість повторюватися, в деяких сім'ях воно носить циклічний характер і є цілком передбачуваним;
- жертви насилля уникають правоохоронних органів і шукають допомоги у друзів або в соціальних установах;
- освіта і етнічна приналежність не впливають на частоту і характер насилля;
- серед гвалтівників, душевнохворих приблизно 10-15%, з психологічними розладами (наприклад, депресія – близько 60%);
- насилля частіше застосовується в сім'ях, де подружжя зберігають шлюб «заради дітей»³.

У спеціальній літературі виділяються наступні види домашнього насилля: • психологічне, • економічне, • фізичне, • сексуальне. Конкретний випадок домашнього насилля може включати в себе всі чотири види, кілька або один із них. Дані типи також можуть чергуватися в часі і переходити від одного до іншого. Найбільш поширеним видом внутрішньосімейного насилля над дітьми є психологічне насилля – тобто використання комунікативних та

² Запобігання насильству в сім'ї у діяльності фахівців соціальної сфери: навчальний посібник. За заг. ред. В.М. Бондаровська, Я.І. Бордіян., Т.В. Журавель, Ю.В. Пилипас. Київ: ТОВ Видавничий дім «КАЛИТА», 2014. 282 с.

³ Соціально-педагогічні засади профілактики насильства в сім'ї: науково-методичний посібник. Київ: Педагогічна думка, 2011. 232 с.

психологічних засобів, а саме задіяння комплексу меншовартості, зневажливі образи та ставлення, залякування, грубість, що спричинюють втрату самоповаги. Психологічно-емоційне насилля зреалізовується в періодичному умисному та тривалому негативному психологічному впливі одного із членів сім'ї для набуття контролю і влади над іншим⁴. Виокремлення різних джерел жорстокого поводження в сім'ї дозволяє виділити наступні моделі опису насилля в сім'ї, які взаємодоповнюють один одного, відображають різні етапи сімейних відносин: 1) психопатичні, центровані на схильності до насилля батьків (алкоголь, наркотики, агресивність, комунікативна некомпетентність, суїцидальні нахили, депресивність тощо) і дітей (недоношеність, хворобливість, фізичні і психічні вади та інше); 2) соціальні, що пояснюють насилля зовнішніми (соціальними) факторами і умовами (бідність, низький рівень доходу, безробіття, низький освітній та культурний рівень); 3) психосоціальні, які прагнуть інтегрувати психологічні та соціальні фактори насилля⁵. У даних моделях чинники насилля поділяються на структурні, ситуативні і комунікативні, причому саме останні є ключовими і визначальними проявами його в сім'ї. Фактори ризику, при яких збільшується ймовірність застосування будь-яких форм насилля в сімейних відносинах: • бідність; • наркоманія і алкоголізм батьків; • низький рівень освіти батьків; • негативне ставлення матері до вагітності (небажана дитина); • випадки насилля над дітьми в сімейному анамнезі.

Жорстоке або погане поводження з дитиною – це всі види як фізичного так і емоційного негативного ставлення, сексуального насилля, проявів зневаги, відсутності турботи, торгівлі та інших форм експлуатації, які заподіюють наявну проблему здоров'ю дитини, котра в свою чергу формує спотворену позицію в соціумі, розвиток недовіри, безвідповідальності тощо.

Насилля фізичне трактується як певні дії зі сторони насильника, що завдають фізичних ушкоджень дитині. Сексуальне насилля ідентичне до фізичного, але має місце використання дитини для отримання задоволення сексуального. Щодо емоційного насилля то це невміння дорослого створити позитивну атмосферу та поєднує дії, котрі несуть негативний вплив на емоційну сферу здоров'я, а відтак і розвитку дитини, а саме: залякування, цькування, дискримінація, обмеження її рухів, неприйняття, агресивні звернення. Відсутність опіки є своєрідною нездатністю батьків зреалізувати правильний розвиток (за який вони несуть відповідальність) власних на-

⁴ Я. Кінаш, Насильство в сім'ї: реалії сьогодення. Право України. 2011. № 11/12. С. 170-175.

⁵ Насильство в сім'ї (кримінологічний аналіз і запобігання): монографія. Харків: ФО-П Макаренко, 2014. 360 с.

щадків: житлові мови, освіта, харчування, безпечні умови проживання, емоційне становлення, здоров'я та інше.

У всьому світі психологічному насиллю над дітьми приділяється значно менше уваги а ніж фізичному та сексуальному. Певні культурні чинники значно впливають на методи, котрі вибирають батьки для не фізичних методів покарання власних дітей, але деякі з них розглядаються людьми з іншого культурного оточення психологічно небезпечні. Адже його наслідки сильно відрізняються залежно від віку та умов життя дитини. Статистичні дані вказують на те, що в багатьох країнах кричати на дітей це звичайна реакція батьків. Що стосується лайок та образливих висловлювань щодо дітей, то зреалізовується даний процес по різному. Поширеність звичаю загрожувати дітям кинути їх або замкнути від них будинок також сильно відрізняється за культурними звичаями. Дані про ступінь використання батьками в різних культурах і частинах світу ненасильницьких та необразливих методів покарання надзвичайно мізерні. Але є батьки, які включають аргументовані пояснення дитині, чому їхня поведінка неправильна.

Розглянемо детальніше основні ознаки зазначених видів жорстокого поводження з дітьми.

Прояви насилля і відсутність піклування про дитину. Травми, що наносяться батьками дитині, можуть бути різноманітними. Серйозне погіршення здоров'я або смерть в результаті жорстокого поводження найчастіше є наслідком травмування голови або внутрішніх органів. Травми голови як результат насилля – найбільш розповсюджена причина смерті у дітей молодшого віку, оскільки діти в перші два роки життя найбільш уразливі. Шкірні пошкодження можуть бути явними ознаками жорстокого ставлення, а також множинні переломи на різних стадіях загоєння, переломи кісток (особливо довгих), ребер які дуже рідко бувають «нормальними»⁶.

Немовлята, які отримали травми в результаті струсів мозку. «Струс» є переважаючою формою жорстокого поводження, якому піддаються маленькі діти. Вік більшості таких дітей – менше 9 місяців. В основному винуватці такого жорстокого ставлення - чоловіки, хоча це може відображати той факт, що вони, в більшості випадків фізично сильніші жінок. Внутрішньочерепні кровотечі, крововиливи в сітківку і дрібні «осколкові» переломи великих суглобів дитячих кінцівок можуть бути результатом дуже швидкого струшування немовляти. Вони також є наслідком поєднання струшування і удару голови об поверхню. Згідно з деякими оцінками близько однієї третини немовлят, які зазнали сильного струшування, помирає,

⁶ Насильство в сім'ї (кримінологічний аналіз і запобігання): монографія. Харків: ФО-П Макаренко, 2014. 360 с.

а більшість тих, що вижили довго страждають від таких наслідків, як розумова відсталість, церебральний параліч і сліпота⁷.

Побиті діти. Один із синдромів насилля над дитиною – це є «побита дитина». Цей термін зазвичай застосовується до дітей, які мають повторні дуже сильні травми шкіри, опорно-рухового апарату або нервової системи. Він відноситься до дітей з множинними переломами різного терміну, травмами голови і важкими травмами внутрішніх органів з ознаками повторного нанесення. Такі випадки трагічні, але, на щастя, зустрічаються зрідка.

Сексуальне насилля. Діти можуть бути оглянуті фахівцем через стурбованість їх фізичним станом або поведінкою, які при подальшому обстеженні виявляються результатом сексуального насилля. У дітей, які зазнали сексуального насилля, зазвичай бувають симптоми інфекцій, генітальні травми, болі в черевній порожнині, запори, хронічні або рецидивні інфекції сечових шляхів та порушення поведінки. Щоб виявити сексуальне насилля, потрібно мати високий ступінь пильності і знати вербальні, поведінкові та фізичні показники даного насилля. Багато дітей самі розповідають близьким або іншим людям про скоєне над ними насилля, але його можна виявити також за непрямими фізичним або поведінковим ознаками⁸.

Відсутність турботи. Вона виявляється в різних формах, включаючи невідповідність рекомендаціям по догляду, нездатність знайти відповідний метод лікування, позбавлення їжі, що призводить до голоду та фізичне неблагополуччя дитини. Інші причини для занепокоєння включають доступ дітей до наркотиків і неадекватний захист від оточуючих небезпек. Відчуженість, недостатній контроль, відсутність гігієни та позбавлення освіти – все це також вважається доказом відсутності піклування.

Отже, здоров'я психічне або захворювання дітей взаємопов'язані із дитячо-батьківським виховним стилем та зазвичай прямопропорційно взаємозалежать від даного типу відносин. У своїх працях, А. Болдуїн виокремлює контролюючий, змішаний та демократичний виховні стилі батьків. Останній наповнюється надвисоким ступенем прийняття особистості дітей, позитивним розвитком вербальної комунікації з ними, наданням автономії дитині у готовності допомагати їй при необхідності. Результатом такої взаємодії з батьками діти набувають умінь правильного інтерактивно-комунікативного процесу з однолітками, чудовим фізичним станом та розвитком, активністю, бажанням контролювати інших, активністю⁹.

⁷ Методичні рекомендації з питань виявлення, попередження і розгляду випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми у сім'ї та поза її межами. Київ: КАЛИТА, 2007. 56 с.

⁸ Кочемировська О. Можливості виявлення та попередження насильства в сім'ї: основні поняття. Посібник для соціальних працівників. Харків: НТМТ, 2008. 44 с.

⁹ І.Я. Коцан, Психологія здоров'я людини. За ред. І. Я Коцана. Луцьк: РВВ «Вежа», 2011. 430с.

За ознаками контролюючого типу, родичі зацентовують своєрідне інспектування поведінки, вчинків та дій свої нащадків, обмежуючи їх активність не пояснюючи змісту заборон. За таких обставин, у дітей розвиваються нерішучість, невпевненість, патологічна послухність тощо.

Змішаний тип взаємодії розвиває емоційну чутливість, слухняність, конформність, неагресивність, збіднену фантазію тощо.

Окрім того, значне зацікавлення набувають теорії щодо обґрунтування та класифікацій неправильних видів виховних процесів, котрі спричиняють розвиток різноманітних неврозів. В. І. Гарбузов, А. І. Захаров, Д. М. Ісаєв досліджують наступні види неправильних виховних впливів¹⁰.

1. Емоційне відштовхування, своєрідне неприйняття (неусвідомлене чи усвідомлене) наявності грубих регламентуючих та жорстоких засобів, які допомагають нав'язати дитині відповідний вид поведінки згідно схем батьків щодо поняття «чудова дитина». Протилежна крайність – це байдужість, відсутність контролюючих дій батьків, потурання.
2. Гіперсоціалізуючі виховні впливи – тривожність та підозрілість батьків щодо статусу дітей, навчання, здоров'я, їхніх успіхів та надмірна заклопотаність про майбутнє.
3. Егоцентричне виховання – гіперувага усіх представників родини до дітей.

Достатньо важливим явищем є феномен «госпіталізації», за умов якого взаємовідносини дорослий-дитина здійснюються лише формальними методами догляду, що сприяють повній емоційній та комунікативній ізоляції між ними (перебування дитини в інтернат закладах при живих батьках)¹¹. Відтак ці дітки мають всі ознаки відставання в інтелектуальному, емоційному та фізичному розвитку (це проявляється в ігровій діяльності, а саме, які є достатньо одноманітними та збідненими, часто відбувається лише проста маніпуляція предметів, вони не можуть говорити, ходити та навіть сидіти). У них низькі комунікативні навички з оточенням, недопитливість та закріплюється пасивна позиція. Звичайно, зазначені приклади є достатньо крайніми, межовими явищами, але ілюструють той факт, що взаємодія дорослих з дітьми є стрижневою детермінантою психічного здоров'я та психічного розвитку власних нащадків.

До соціально-психологічних факторів, які впливають на психічне здоров'я дітей, в першу чергу належать:

¹⁰ І.М. Мачуська, *Форми і методи профілактики насильства над дітьми в сім'ї. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2010. №14. С. 365372.

¹¹ *Насильство в сім'ї (кримінологічний аналіз і запобігання): монографія*. Харків: ФО-П Макаренко, 2014. 360 с.

- дисгармонійні процеси у сімейному вихованні;
- негативні механізми взаємодії в дитячо-батьківській сфері відносин.

Отож позитивні дитячо-батьківські взаємовідносини вибудовують тісний емоційний зв'язок дитини з батьками (особливо з мамою), варто зазначити, що вони не вибудовують залежність, а сприяють потребі в повазі, любові та визнанні. За таких обставин, конфлікти, які виникають між батьками сприймаються як тривожна ситуація, подія небезпеки через високий емоційний зв'язок з мамою, який спричинює зародження провини через актуальний конфлікт та не усвідомлюючи наявних причин, виникають думки про не виправдання дитиною надій, які покладають на неї батьки. Тому гучні та часті сварки, конфлікти породжують у дітей невпевненість у собі, відчуття занепокоєння, емоційну напругу та тривогу, що в свою чергу сприяє розвитку психічного нездоров'я.

Як відзначають багато дослідників, достатньо важливий вплив на дітей мають гострі та хронічні психотравмуючі чинники, які спричинюють розвиток дезадаптації. Для дітей шкільного віку найбільш типові ситуації, пов'язані зі зниженням цінності Я.

Таким чином, здійснивши аналіз наукової літератури можна виокремити групи ситуацій високого ризику для різних вікових груп, а саме:

1. дошкільний вік:

- умови та ситуації, які зреалізують втрату та відсутність відчуття захищеності: сімейна жорстокість та ворожість; емоційна холодність сім'ї; негармонійна та неповна сім'я; домінування гіперопіки (висока вимогливість); новий член сім'ї (брат, вітчим, мачуха, сестра тощо); суперчливі умови виховання; стороннє оточення.
- умови, які спричинюють відчуття незахищеності: спрямування в дитячий заклад, іншу сім'ю; процес госпіталізації.

2. шкільний вік (окрім вище зазначених додаються):

- не відповідність очікуванням, які сім'я покладає на дитину;
- розвиток переживань глибокої відповідальності за всіх членів сім'ї;
- відкидання дитини родиною, вчителями, колективом;
- високе навантаження в школі і як наслідок неуспішність;
- ворожі взаємовідносини з вчителями, батьками;
- соматичні захворювання.

Хронічні психотравмуючі чинники та ситуації, які вище вказані займають психологічно-соціальний аспект життєдіяльності дитини, які й запускають загальну ситуацію розвитку. Тому здійснюючи вагомий вплив на процес психічного розвитку, значно порушують соціальну адаптацію та деформують дитячу психіку, а відтак і спричинюють негативне становлення особистості.

Висновки та перспективи подальших розвідок

Отже, про психічне здоров'я дитини свідчить сформованість у неї основних вікових особистісних новоутворень, а ті чи інші труднощі в їхньому розвитку вказують на певні порушення психічного здоров'я. Психологи констатують швидке зростання у дитячому віці захворювань, які донедавна реєструвалися як дорослі та спричинені постійними стресовими ситуаціями. У практичній діяльності психологів досить багато випадків, які вказують на погіршення фізичного і психічного здоров'я дитини через поведінку дорослих, котрі заकुталізують поріг стресогенності вище дитячої норми, а саме різноманітні моделі насилля в сім'ї задіюють деструктивні соціально-психологічні фактори (дисгармонійні процеси у сімейному вихованні та відносинах, негативні механізми взаємодії в дитячо-батьківській сфері відносин), котрі негативно впливають на психічне здоров'я дітей. За таких умов подальший розвиток даної проблеми зацентровує наступні дослідження та роботу щодо нівелювання наслідків сімейного насилля батьків над власними дітьми і повноцінній допомозі сім'ї у становленні позитивних соціальних установок та ненасильницьких видів міжособистісної взаємодії.

* * *

Domestic violence and its impact on a child's mental health

(summary)

Deterioration of a child's physical and mental health is due to the behavior of adults, who raise the threshold of stress above the child's norm, namely, various models of domestic violence involve destructive socio-psychological factors that negatively affect children's mental health. There are several scientific approaches to understanding the causes and mechanisms of domestic violence: 1) socio-psychological approach (examines it as a result of socialization caused by children to reproduce the destructive model of the parental family and negative life experiences in their own families); 2) psychotherapeutic approach (substantiates violence as a consequence of dysfunction of the family as a system, confusion of roles in the family, unresolved problems of family relationships); 3) socio-cultural approach (takes into account the socio-economic situation in society, analyzes the strategy of men on the assertion of their superiority in family relations); 4) multifactorial approach in domestic and foreign theory and practice of socio-psychological work, which allows to identify the most pronounced patterns that characterize the nature of violence. Under such conditions, solving the problem of violence against

children requires comprehensive professional work of educators, educators, psychologists, social workers, law enforcement agencies in restoring harmonious child-parent relations, and thus improving their lost mental health.

Список використаних джерел

- Журавель Т.В., Соціально-педагогічна робота з профілактики насильства щодо дітей. *Соціальна педагогіка*: навчальний посібник / За заг. ред. О.В. Безпалько. Київ: Академвидав, 2013. С. 197-209.
- Запобігання насильству в сім'ї у діяльності фахівців соціальної сфери: навчально-методичний посібник. За заг. ред. В.М. Бондаровська, Я.І. Бордіян., Т.В. Журавель, Ю.В. Пилипас. Київ: ТОВ Видавничий дім «КАЛИТА», 2014. 282 с.
- Кінаш Я., Насильство в сім'ї: реалії сьогодення. *Право України*. 2011. № 11/12. С. 170-175.
- Коцан І.Я., Психологія здоров'я людини. За ред. І.Я Коцана. Луцьк: РВВ «Вежа», 2011. 430с.
- Кочемировська О., Можливості виявлення та попередження насильства в сім'ї: основні поняття. Посібник для соціальних працівників. Харків: НТМТ, 2008. 44 с.
- Мачуська І.М., Форми і методи профілактики насильства над дітьми в сім'ї. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2010. №14. С. 365372.
- Методичні рекомендації з питань виявлення, попередження і розгляду випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми у сім'ї та поза її межами. Київ: КАЛИТА, 2007. 56 с.
- Насильство в сім'ї (кримінологічний аналіз і запобігання): монографія. Харків: ФО-П Макаренко, 2014. 360 с.
- Соціально-педагогічні засади профілактики насильства в сім'ї: науково-методичний посібник. Київ: Педагогічна думка, 2011. 232 с.

Марія Бригадир

Західноукраїнський національний університет (Тернопіль, Україна)

ORCID: 0000-0002-1101-7479

Психічний добробут дітей із розладами дефіциту уваги з гіперактивністю

Постановка проблеми. Проблематика, яка пов'язана із розладами дефіциту уваги з гіперактивністю у дітей є широко досліджуваною закордоном. В нашому суспільстві панує досить неоднозначне ставлення до такого розладу і на жаль не існує власних системних розробок його подолання. Натомість маємо доступ до закордонних літературних джерел де описані практики та досвід терапівування таких дітей. Основна симптоматика розладу відображається у нездатності дитини концентрувати свою увагу, надмірній активності, імпульсивності, що має значний вплив на психічний добробут дітей. Вони не такі як всі, часто є «незручними» для соціального довкілля і на їх адресу звучать негативні відгуки, щодо поведінки, прояву надмірної конфліктності, нестриманості. Розлади спектру дефіциту уваги з гіперактивністю негативно позначаються на розвитку дитини, її емоційній сфері, когнітивних процесах, її соціальному контактуванні та взаємодії із однолітками.

Розлад дефіциту уваги з гіперактивністю – недуга, яка має два крайніх варіанти сприйняття сучасним українським соціумом. З однієї сторони, ми спостерігаємо повне ігнорування розладу та можливих його наслідків і списування проблем на тимчасові вікові особливості дитини, або властивості її темпераменту. З другої сторони – тотальна стигматизація випадків розладу дефіциту уваги з гіперактивністю, так як це психічний розлад. Загалом все, що пов'язано із психіатрією сприймається як вирок та тотальне неприйняття. Причиною цього є стереотипи, які панують у суспільстві ще з радянських часів. Натомість, випадки таких розладів потребують комплексного підходу, в яких би були відпрацьовані схеми: діагностування розладу; здійснення терапевтичного втручання; формування в соціумі толерантного ставлення до дітей із психічними розладами, з метою дотримання їх прав та забезпечення їхнього психічного добробуту.

Оскільки симптоматика розладу дефіциту уваги з гіперактивністю межує із нормою, то актуальними залишаються питання діагностування та корекції синдрому.

Мета статті: дослідити механізми створення сприятливих умов розвитку для дітей, які страждають на розлад дефіциту уваги з гіперактивністю з метою забезпечення їхнього психічного добробуту.

Виклад основного матеріалу

У 2004 році Всесвітня асоціація дитячої і підліткової психіатрії і суміжних професій визнала розлад дефіциту уваги з гіперактивністю проблемою № 1 в сфері охорони психічного здоров'я дітей і підлітків¹. Така недуга спостерігається у 5% дітей та 3% дорослих, відповідно до таких даних – це один із найроповсюдженіших поведінкових розладів. Панує помилкова думка, що з віком РДУГ зникає, дитина його переростає. Проте наявність поведінкових проблем такого характеру потребує фахового підходу. На жаль дуже часто РДУГ не правильно діагностують та лікують, а така обставина сприяє розвитку у дитини негативної самооцінки, порушує її соціальну адаптацію, викликає вторинні психіатричні розлади².

Розлад дефіциту уваги з гіперактивністю (РДУГ) – це поліморфний клінічний синдром, який проявляється у порушенні здатності дитини контролювати та регулювати власну поведінку, з ознаками рухової гіперактивності, порушеннями уваги та імпульсивністю. Завжди має індивідуальний прояв (тому теоретики та практики називають його поліморфним).

РДУГ – є психіатричним розладом, причиною якого є особливості будови і функціонування головного мозку. Така обставина може бути спричинена генетичними чинниками, або несприятливими впливами під час пренатального розвитку. Саме тому РДУГ – це розлад розвитку, він не набувається дитиною під час зростання, не є тимчасовим, чи епізодичним. Часто, прояви такого розладу плутають із особливостями темпераменту дитини, віковими особливостями розвитку, наслідками неправильного виховання дітей. Такі риси характеру як: рухова активність, неуважність, імпульсивність – є нормотиповими для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, але вони

¹ О. Романчук, ГРДУ: від розуміння нейробиології до усвідомлення соціального значення проблеми Чому Петрик П'яточкін став проблемою № 1 для дитячої психіатрії? – URL: <https://neuronews.com.ua/ua/archive/2009/2%2813%29/article-179/grdu-vid-rozuminnya-neyrobiologiyi-do-usvidomlennya-socialnogo-znachennya-problemi-chomu-petrik-p-yatochkin-stav-problemoyu-dityachoyi-psihiatriyi-#gsc.tab=0>.

² S. Sandberg, Hyperactivity and attention disorders of childhood. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.; M. Weiss, L.T. Hechtman, G. Weiss, ADHD in adulthood: A guide to current theory, diagnosis and treatment. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999; R. Barkley, Attention deficit hyperactivity disorder: A handbook for diagnosis and treatment. 2nd ed. N.Y.: Guilford Press, 1996; S. Goldstein, M. Goldstein, Managing attention deficit hyperactivity disorder in children: A guide for practioners. 2nd. edition. N.Y.: John Wiley and Sons, Inc., 1998.

не порушують основні сфери життєвого функціонування. Якщо ці властивості не є проблемними для їх носіїв та їх оточення (сім'ї, школи, ровесників) та не є причиною порушень поведінки, проблем в навчанні, в соціальному розвитку, то фахівці не ставлять діагноз РДУГ. Синдром констатується у випадку крайнього спектру проявів гіперактивності, імпульсивності, порушень уваги, коли значно утруднюється навчання, соціальна адаптація і загалом психічний розвиток дитини³. Саме така обставина, умовна межа між нормою та патологією, ускладнює процедуру діагностики РДУГ, так як ознаки притаманні синдрому є і у здорових дітей.

РДУГ діагностується при наявності органічних уражень головного мозку, наслідком цього є затримка у розвитку та дозрівання лобних доль кори, а тому така ситуація потребує особливого підходу та корекції.

В сучасному українському суспільстві психіатричний діагноз є стигматизованим. В силу ментальних обставин та соціокультурних традицій – порушення психіки вважаються незворотними, завжди з поганим прогнозом та пожиттєвим тавром. Несприйняття оточенням людей із психіатричною проблематикою створює додаткові несприятливі обставини, які ускладнюють процеси соціального контактування та співіснування між людьми.

Межування симптоматики РДУГ із ознаками крайніх проявів нормальних характеристик темпераменту створює сприятливу ситуацію для дестигматизації та позначення проблематики як розлад, який можна подолати завдяки своєчасному та ефективному втручанні. При РДУГ причиною порушень уваги та гіперактивності є недоліки функціонування мозку, які покращуються із віком, правда в подальшому спостерігаються відставання від показників норми на наступних вікових періодах.

В суспільстві панує декілька міфів стосовно РДУГ:

- 1) заперечення існування розладу, применшення значимості змісту проблеми, мовляв діти цього вікового періоду мають схильність до гіперактивності – саме минеться, дитина переросте, тому оточення дитини схильне заперечувати і нехтувати проблемою – у дітей цієї групи до 8-10 р. може зменшуватись реактивність, але самоконтроль страждає;
- 2) намагання виправити гіперактивність через спробу донести до свідомості дитини про те, як треба себе поводити, але тут проблема в неусвідомлені дитиною, а це особливості роботи її мозку;
- 3) ця проблема вирішується медикаментозно (традиційно дитячі психіатри приписують медикаменти седативної групи, які часто надто розгальмовують когнітивні процеси), гіперактивність – то власти-

³ О.И. Романчук, Синдром дефицита внимания и гиперактивности у детей: Практическое руководство. Генезис: Москва, 2016. С. 6-8.

вість на все життя, тому треба організувати супровід такої дитини, а не приглушувати нервову систему;

- 4) дитина може самостійно дивитись мультики, грати гру, а тому відсутній розлад (попри це не може за потреби задіювати довільну увагу);
- 5) якщо розлад діагностований – то будуть проблеми в дитини завжди (насправді можна провести корекцію через належну організацію довілля та допомогу для таких дітей).

В зв'язку із спектральністю проявів РДУГ, постало питання, що власне є розладом, а що ні? З цього приводу маємо презентованими два варіанти діагностичної класифікації: DSM-IV⁴ та МКХ-10⁵, в яких дещо відмінно представлена діагностична симптоматика. У DSM-IV описані досить широкі межі РДУГ та включають легкі форми розладу, де присутніми є лише симптоми порушення уваги, або ж лише гіперактивності (імпульсивності), тому виокремлено три форми розладу: комбінована, з домінуючими порушеннями уваги, з домінуючими проявами гіперактивності (імпульсивності). В МКХ-10, описані більш чіткі симптоми «гіперкінетичного розладу», відтак позначені лише більш важкі форми розладу (відповідає комбінованій формі в DSM-IV).

Зокрема в МКХ-10 в розділі F 90 зазначено, що РДУГ – це група розладів, яка має ранній початок, характеризується надмірною активністю, слабо регульованою поведінкою, з яскраво вираженою неухильністю і відсутністю у дитини настирності при виконанні завдань. Такі прояви тривалі у часі і мають місце в різних ситуаціях.

Діти, які страждають на РДУГ переживають певний психічний дискомфорт, в силу особливостей перебігу розладу з'являються такі проблеми соціального і психічного характеру: знижується успішність в школі; проблеми з поведінкою; можливі прояви антисоціальної (кримінальної) поведінки; невміння налагоджувати міжособистісну взаємодію із ровесниками; схильність до аутизації; страждає психічне здоров'я (зростає ризик появи психічних розладів), можливе зловживання психоактивними речовинами, супроводжується тривожними розладами, особистісними розладами; надмірна схильність до ризикованої поведінки.

РДУГ не є вироком для дитини і піддається терапії, а можливі вторинні негативні наслідки – профілактиці. Для цього необхідна рання діагностика та організація своєчасної, компетентної допомоги. З цією метою доцільно створити на державному рівні програму допомоги таким дітям та максимально лобювати її запровадження на суспільному рівні.

⁴ DSM-IV. URL: <https://justines2010blog.files.wordpress.com/2011/03/dsm-iv.pdf>.

⁵ МКХ-10 - онлайн-довідник Міжнародна Класифікація Хвороб. МКБ 10 – URL: mkh10.com.ua.

Для ефективного подолання та попередження негативних наслідків РДУГ необхідна рання діагностика розладу. Саме момент виявлення недуги є найскладнішим, так як розлад є поліморфним, має багато способів прояву та масок. Як стверджують дослідники у 70% випадків РДУГ є коморбідним⁶. При цьому завжди маніфестує супутній психіатричний розлад і маскує симптоматику РДУГ. Для точної діагностики необхідна висока компетентність фахівців.

Присутність у дитини РДУГ негативно відображається на функціонуванні всієї сім'ї, її учасники переживають підвищений рівень тривоги⁷, у батьків розвивається депресія, знижується самооцінка, виникають подружні конфлікти на предмет правильності виховання дітей⁸. Тому терапевтичного втручання потребує вся сім'я.

Хоч РДУГ має біологічне походження, його розвиток та перебіг залежить від характеристики взаємовідносин у сім'ї. Присутній дієвий двохсторонній вплив: дитини на сім'ю та сім'ї на дитину. Причому він може бути як позитивним так і негативним. Окрім того можемо констатувати появу третього «гравця» у взаємовідносинах – соціальне оточення. Через проблемну дитину, сім'я з боку довкілля зазнає тенденцій до неприйняття та ізоляції. Діти з РДУГ і їх сім'ї «не зручні» для сусідів, вчителів, друзів і т. ін.. Зважаючи на таку ситуацію до терапії з дітьми має бути залучена вся її сім'я.

РДУГ має свою особливість, він не є таким помітним як інші розлади, через це ним часто нехтують, але водночас це органічна проблема функціонування головного мозку, яка є психіатричною. По при це тяжкість перебігу розладу не є такою, яка зараховується до категорії інвалідності, діти не потребують спеціальних соціальних пільг. Для вирішення проблеми, необхідно спеціально організоване довкілля (сім'я, школа), яке б мінімізувало поведінкові проблеми та ризики вторинних ускладнень.

РДУГ – парадоксальний розлад, який з однієї сторони – створює проблеми дитині, з іншої – визначає її сильні сторони. Слабкість самоконтролю запобігає появі таких негативних явищ як: надмірна стриманість, «зацикленість» на минулому, або майбутньому, відсутність спонтанності, емоційності

⁶ C. Gillberg, I.C. Gillberg, P. Rasmussen, B. Kadesjo, H. Soderstrom, M. Rastam, M. Johnson, A. Rothenberger, L. Niklasson, Co-existing disorders in ADHD – implication for diagnosis and intervention // *European Child and Adolescent Psychiatry*. V. 13. Sup. 1. 2004. P. 80-93.

⁷ M. Breen, R. Barkley, Child psychopathology and parenting stress in girls and boys having attention deficit disorder with hyperactivity // *Journal of Pediatric Psychology*. V. 13. 1988. P. 265-280.

⁸ B. Lahey, J. Piacentini, K. McBurnett, P. Stone, S. Hartdagen, G. Hynd, Psychopathology in the parents of children with conduct disorder and hyperactivity // *Journal of the American Academy Child Adolescent Psychiatry*. V. 27. 1988. P. 163-170.

та відкритість у відносинах. Позитивними характеристиками дітей із РДУГ є: активність, щирість, сердечність, безпосередність у відносинах, енергійність, ентузіазм. Також при задіянні потенціалу слабкої системи гальмування, у дітей можна розвинути здібності у тих сферах, де потрібна швидка, творча, безпосередня реакція⁹.

Для подолання РДУГ та попередження вторинних наслідків розладу, необхідне створення цілісної програми, яка має включати такі напрямки: 1) процедура діагностики розладу; 2) корекційна програма роботи з дітьми; 3) переформатування соціального довкілля та зниження стигматизації осіб, які не є такими як всі.

Вище ми вже зазначали, що для подолання негативних наслідків РДУГ, необхідна його своєчасно діагностика. Властивість розладу маскуватись та перебувати у стані коморбідності потребує особливого підходу, з приводу цього, постановку діагнозу завжди здійснює міждисциплінарна комісія фахівців, для повноцінного розуміння стану присутності розладу. Сама діагностична процедура здійснюється для реалізації кількох стратегічних завдань: встановлення діагнозу РДУГ, виявлення супутніх проблем і коморбідних розладів, локалізація розладу в біопсихосоціальному контексті життя дитини (в сім'ї, школі, соціальному оточенні)¹⁰.

Наступним важливим етапом у роботі з випадками РДУГ є встановлення терапевтичного альянсу з дитиною, сім'єю та між учасниками родини. Сім'я є мікросередовищем зростання дитини, де розгортаються буттєві сценарії взаємодії. Неприйняття батьками, сиблінгами, родичами, які проживають з дитиною РДУГ її особливостей – призводить до ще більшого поглиблення негативної орієнтації стосунків та до появи конфронтації. Відмова батьків від взаємодії з фахівцями та заперечення проблеми – спричинить загострення симптоматики. Для формування терапевтичного альянсу та конструктивної взаємодії в сім'ї, необхідні певні комунікативні вміння, навички та присутність відповідних особистісних характеристик, що у поєднанні має забезпечувати паритетність та демократичність у взаємостосунках між учасниками родини та фахівцями.

Зважаючи на те, що РДУГ є позиттєвим розладом, тому для його подолання необхідний довгостроковий супровід дитини, її сім'ї та організація комплексної системної терапії. Терапевтичне втручання доцільно реалізовувати за такими напрямками: применшення негативного впливу розладу на

⁹ О.И. Романчук, Синдром дефицита внимания и гиперактивности у детей: Практическое руководство. Генезис: Москва, 2016. С 47.

¹⁰ О.И. Романчук, Синдром дефицита внимания и гиперактивности у детей: Практическое руководство. Генезис: Москва, 2016. С. 55.

психічний та соціальний розвиток; попередження й подолання вторинних наслідків розладу. Єдиної схеми здійснення терапевтичних втручань не існує, так як кожен випадок РДУГ є індивідуальним і супроводжується різноманітним соціальним оточенням.

Оскільки проблема РДУГ є широко досліджуваною, то опираючись на позитивний досвід практиків зауважемо кілька важливих моментів щодо організації терапевтичних втручань:

- терапевтична програма має ґрунтуватись на біопсихосоціальній моделі;
- терапія має здійснюватись групою фахівців, які разом взаємодіють та узгоджують всі терапевтичні кроки;
- терапевтична програма неможлива без психологічної просвіти (дітей, батьків, вчителів, суспільства) на предмет особливостей появи, перебігу розладу та способів корекції і допомоги таким дітям.

Терапевтичні втручання доцільно здійснювати на двох організаційних рівнях, безпосередньо на саму дитину, в якій є РДУГ та на її соціальне оточення. В першому випадку – це індивідуальна терапія із психологом, консультування дитячого психіатра, невропатолога. В другому – організація роботи із сім'єю, вчителями, однолітками, суспільством. Саме на цьому рівні відбувається формування толерантного ставлення до дітей з РДУГ, атмосфери, в якій вони себе можуть почувати безпечно та вільно. Розуміння і прийняття їх проблем сприятиме психічному добробуту та комфорту, а така обставина значно пришвидшує процеси адаптації до розладу.

За даними досліджень науковців найбільш ефективними методами терапевтування при РДУГ є психологічна просвіта, навчання батьків і вчителів методів поведінкової терапії (діє через мотивування дитини до позитивної поведінки), психофармакотерапія психостимуляторами або атомоксетином (підвищує концентрацію дофаміну та норадреналіну в нервових синапсах), тренінги соціальних навиків для дітей (групові та індивідуальні)¹¹.

Детально вивчаючи питання ефективності терапевтичних методів при РДУГ С. Голдстен визначив цілу низку широко розрекламованих методів, які насправді низькоефективні та недоцільні в даному випадку, до таких він відніс: дієтотерапію; лікування великими дозами вітамінів; метод сенсорної інтеграції; мануальну терапію; метод електроенцефалографічного зворотного зв'язку; терапія медикаментами, які застосовують при лікуванні вестибулярної дисфункції¹².

¹¹ S. Goldstein, M. Goldstein, Managing attention deficit hyperactivity disorder in children: A guide for practioners. 2nd. edition. N.Y.: John Wiley and Sons, Inc., 1998. C. 443-458.

¹² S. Goldstein, M. Goldstein, Managing attention deficit hyperactivity disorder in children: A guide for practioners. 2nd. edition. N.Y.: John Wiley and Sons, Inc., 1998. C. 641-653.

Хоч в сучасному українському суспільстві проблема РДУГ не є широко обговорювано, проте можемо констатувати перші змістовні кроки на шляху вирішення цієї проблеми. Діти із РДУГ є особливими, завдання оточення допомогти їм максимально адаптуватись до себе та свого довкілля, що може бути можливим за умов масового просвітництва та використання позитивних здобутків у цьому напрямку зарубіжних психологів та психіатрів.

Висновки

РДУГ є позитивним розладом, а тому важливо повноцінно адаптувати осіб, які на нього страждають до умов соціального оточення. Переважання у суспільстві двох полярних тенденцій у ставленні до такого розладу: з одного боку повного ігнорування, нехтування та заперечення, з другого – стигматизація, ізоляція через психіатричну характеристику – призводить до порушення психічного здоров'я суспільства загалом. Не комфортно, ізолювано почувають себе діти з РДУГ, це ще сильніше поглиблює ситуацію та провокує розвиток вторинних негативних явищ. Соціальне оточення агресує, відмежовується та надмірно акцентує увагу на проблематиці таких дітей.

Для успішного вирішення ситуації, яка склалась необхідно створити комплексну модель надання допомоги дітям із РДУГ та їх сім'ям. Основними засадничими принципами моделі мають бути наступні: системність, довгостроковість, паритетність у взаємовідносинах із членами сім'ї та фахівцями, послідовність.

Опираючись на закордонний досвід, реалізацію моделі слід здійснювати за такими напрямками: просвіта (батьків, педагогів, дітей); діагностування (використання індивідуального підходу до кожного окремого випадку, вивчення соціальної ситуації та довкілля у кожному окремому випадку); застосування психофармакотерапії (з метою підвищення концентрації дофаміну та норадреналіну в нервових синапсах); здійснення терапевтичних втручань (з використанням методів когнітивно-поведінкового підходу), терапевтична програма має мати конкретні цілі та завдання відповідно до потреб дитини; здійснення навчання батьків та вчителів методів управління поведінкою дітей з РДУГ відповідно до їх віку, прогресування розладу, індивідуальних характеристик та обставин.

По при те, що РДУГ є хронічним розладом, завдяки терапевтичним втручанням, є змога значно покращити психічний добробут дітей, попередити можливість появи вторинних проблем, тим самим посприяти повноцінному, цілісному та гармонійному їх розвитку.

* * *

Mental well-being of children with attention deficit hyperactivity disorder

(summary)

Attention Deficit Hyperactivity Disorder is a polymorphic clinical syndrome that manifests itself in impaired ability of a child to control and regulate their own behavior, with signs of motor hyperactivity, attention deficit and impulsivity. This is a psychiatric disorder caused by the structure and functioning of the brain. This circumstance can be caused by genetic factors or adverse effects during prenatal development. Children who suffer from this disorder experience some mental discomfort. However, this is not a sentence for the child and the disorder can be treated, but its possible secondary negative consequences - prevention. This requires early diagnosis and the organization of timely, competent care. Based on foreign experience, assistance should be provided in the following areas: education (parents, teachers, children); diagnosing (using an individual approach to each case, studying the social situation and the environment in each case); use of psychopharmacotherapy (to increase the concentration of dopamine and norepinephrine in nerve synapses); implementation of therapeutic interventions (using methods of cognitive-behavioral approach).

Список використаних джерел

- МКХ-10 - онлайн-довідник Міжнародна Класифікація Хвороб. МКБ 10 - URL: mkh10.com.ua.
- Романчук О., ГРДУ: від розуміння нейробиології до усвідомлення соціального значення проблеми Чому Петрик П'яточкін став проблемою № 1 для дитячої психіатрії? – URL: <https://neuronews.com.ua/ua/archive/2009/2%2813%29/article-179/grdu-vid-rozuminnya-neyrobiologiyi-do-usvidomlennya-socialnogo-znachennya-problemi-chomu-petrik-p-yatochkin-stav-problemoyu-dityachoyi-psihiatriyi-#gsc.tab=0>.
- Романчук О.И., Синдром дефицита внимания и гиперактивности у детей: Практическое руководство. Генезис: Москва, 2016. 155 с.
- Barkley R., Attention deficit hyperactivity disorder: A handbook for diagnosis and treatment. 2nd ed. N.Y.: Guilford Press, 1996.
- Breen M., Barkley R., Child psychopathology and parenting stress in girls and boys having attention deficit disorder with hyperactivity // Journal of Pediatric Psychology. V. 13. 1988. P. 265-280.
- DSM-IV. URL: <https://justines2010blog.files.wordpress.com/2011/03/dsm-iv.pdf>.
- Gillberg C., Gillberg I.C., Rasmussen P., Kadesjo B., Soderstrom H., Rastam M., Johnson M., Rothenberger A., Niklasson L., Co-existing disorders in ADHD – implication for diagnosis and intervention // European Child and Adolescent Psychiatry. V. 13. Sup. 1. 2004. P. 80-93.
- Goldstein S., Goldstein M., Managing attention deficit hyperactivity disorder in children: A guide for practioners. 2nd. edition. N.Y.: John Wiley and Sons, Inc., 1998.

- Lahey B., Piacentini J., McBurnett K, Stone P., Hartdagen S., Hynd G., Psychopathology in the parents of children with conduct disorder and hyperactivity // Journal of the American Academy Child Adolescent Psychiatry. V. 27. 1988. P. 163-170.
- Sandberg S., Hyperactivity and attention disorders of childhood. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Weiss M., Hechtman L.T., Weiss G., ADHD in adulthood: A guide to current theory, diagnosis and treatment. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999.

Наталія Лиса

Західноукраїнський національний університет (Тернопіль, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-5150-9523>

Оксана Кричківська

Західноукраїнський національний університет (Тернопіль, Україна)

Підготовка соціальних працівників в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення

Кардинальні зміни, які відбуваються у світі, а також збільшення кількості категорій населення, які потребують захисту обумовлюють зростання вимог до професійної підготовки соціальних працівників. Процеси інтеграції та модернізації вищої освіти актуалізують аналіз освітньої сфери та перегляд змісту професійної підготовки соціальних працівників. Глобалізація та інтеграція, а також швидке зближення народів на світовій арені, стали передумовою для аналізу та запозичення передового досвіду суспільствотворення розвинутих країн світу, в тому числі і соціальної роботи. Теоретичні положення знаходять своє застосування в багатоманітних формах роботи з різними категоріями населення.

Метою статті є вивчення особливостей досвіду професійної підготовки соціальних працівників в Україні та за кордоном.

Питання підготовки соціальних працівників вивчали (М. Доел¹, С. Шардлоу, Ш. Рамон², Р. Сарри, А. Пінкус³, Є. Холостова⁴), так і (В. Андрущенко⁵, В. Бех,

¹ M. Dojel, S. Shadlou, (1995). *Praktika social'noj raboty : upravlenie i metodika razrabotki dlja obuchenija i povyshenija kvalifikacii soc. rabotnikov* [Modern Social Work Practice: Teaching and Learning in Practice Settings]. (B. Ju. Shapiro, Trans). Moscow: АО «Aspekt Press» (in Russian).

² Sh. Ramon, R. Sarri, (1996). *Obuchenie social'noj rabote: preemstvennost' i innovacii* [Education Social Work: Continuity and innovation]. Moscow: Aspekt Press (in Russian).

³ A. Pinkus, I. Minahan, (1993). *Praktika social'noj raboty: forma i metody* [The practice of social work: the form and methods]. Moscow: Sojuz. (in Russian).

⁴ E.I. Holostova, (2009). *Social'naja rabota: ucheb. posobie dlja vuzov po spec. «Social'naja rabota»* [Social Work: textbook. Allowance for universities on spec. «Social work»]. Moscow: Dashkov i K. (in Russian).

⁵ V.P. Andrushchenko, V.P. Bekh, M.P. Lukashevych, I.I. Myhovych, I.M. Pinchuk, (2001). *Sotsialna robota* [Social work]. Kyiv: UDTsSSM (in Ukrainian).

М. Лукашевич, І. Мигович, І. Пінчук, А. Капська, О. Карпенко) та ін. Вивченням зарубіжного досвіду соціальної роботи та підготовки соціальних працівників займалися багато українських та зарубіжних вчених: О. Канюк⁶ (Деякі аспекти підготовки соціальних працівників в Німеччині в умовах Болонської реформи), С. Когут⁷ (Системи професійної підготовки соціального педагога у вищих навчальних закладах освіти України і Польщі (порівняльний аналіз) Г. Лещук⁸ (Система професійної підготовки фахівців соціальної сфери у Франції) Л. Романовська⁹ (Зарубіжний досвід організації соціальної та соціально-педагогічної роботи), Ю. Рябова¹⁰ (Підготовка майбутніх соціальних працівників до міжнародної професійної діяльності), Я. Співак¹¹ (Професійна підготовка соціальних працівників із соціального захисту прав молоді: міжнародний досвід).

До 2016/2017 навчального року спеціальність «соціальна робота» відносилась до галузі знань 1301 «Соціальне забезпечення». Проте у зв'язку із введенням у дію Постанови Кабінету Міністрів від 29.04.2015 № 266 «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти» [9, 128-133], ця спеціальність віднесена до окремої галузі знань «23 Соціальна робота», що показує тенденції розвитку як самої спеціальності, так і професії, а також її важливість для українського суспільства [9, 128-133]. Тепер кожен вищий навчальний заклад, який здійснює підготовку соціальних працівників, має можливість в рамках цієї спеціальності впроваджувати ще і освітні програми – «система освітніх компонентів на відповідному рівні вищої освіти в межах спеціаль-

⁶ О.Л. Канюк, Деякі аспекти підготовки соціальних працівників в Німеччині в умовах Болонської реформи / О.Л. Канюк // Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Педагогіка. Соціальна робота / гол. ред. І.В. Козубовська. – Ужгород: Говерла, 2013. – Вип. 28. – С. 56-59.

⁷ С.Я. Когут, Системи професійної підготовки соціального педагога у вищих навчальних закладах освіти України і Польщі (порівняльний аналіз): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – Л., 2004. – 250 с.

⁸ Г.В. Лещук, Система професійної підготовки фахівців соціальної сфери у Франції: дис. ... канд. пед. наук: 13.00. – Тернопіль, 2009. – 234 с.

⁹ Л.І. Романовська, Зарубіжний досвід організації соціальної та соціально-педагогічної роботи / Л.І. Романовська // Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наукових праць. – 2013. – Вип. 654. – С. 133-145.

¹⁰ Ю.М. Рябова, Підготовка майбутніх соціальних працівників до міжнародної професійної діяльності Наукові праці: науково-методичний журнал. Вип. 203. Т. 215. Педагогіка. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. – С. 114-117.

¹¹ Я.О. Співак, Професійна підготовка соціальних працівників із соціального захисту прав молоді: міжнародний досвід. Електронне наукове фахове видання «Науковий вісник Донбасу» № 1-2 (37-38), 2018 р. – Режим доступу: [http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/2018/N1-2\(37-38\)/syommd.PDF](http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/2018/N1-2(37-38)/syommd.PDF)

ності, що визначає вимоги до рівня освіти осіб, які можуть розпочати навчання за цією програмою, перелік навчальних дисциплін і логічну послідовність їх вивчення, кількість кредитів ЄКТС, необхідних для виконання цієї програми, а також очікувані результати навчання (компетентності), якими повинен оволодіти здобувач відповідного ступеня вищої освіти». Однак, проблемою залишається відсутність стандарту підготовки майбутніх соціальних працівників на державному рівні.

На прикладі програми курсу «Соціальна робота з різними групами клієнтів» [6], розробленою кафедрою психології та соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету, бачимо, що даний курс є базовою і ключовою дисципліною у підготовці спеціалістів зі спеціальності Соціальна робота у вищому закладі освіти (в нашому випадку ТНЕУ). У процесі створення курсу, задля підвищення ефективності діяльності майбутнього соціального працівника, вивчалися новітні зарубіжні ідеї, які надали можливість глибше осмислити специфіку соціальної роботи, були враховані концепції, які пройшли випробування часом, поєднувалась теорія і практика, міждисциплінарна інтеграція та впроваджувалися і застосовувалися інноваційні технології. Однак, з метою підвищення ефективності курсу, можемо зазначити існування недостатньої кількості годин, виділених на його опрацювання.

Особливістю курсу є його інтеграційний і аналітичний характер. Вивчення цього курсу студентами спирається на цілий комплекс інших дисциплін, що входять до системи підготовки спеціаліста з соціальної роботи, ключовою метою якого має бути «...створення найбільшого психологічного комфорту та захисту молоді особистості, і в процесі досягнення цієї мети необхідно об'єднувати зусилля всіх фахівців соціально-педагогічної та соціальної сфери. Результатом діяльності соціальних працівників повинна бути не тільки ефективна система соціального захисту та допомоги, але й забезпечення процесу саморозвитку особистості [6]». Однак, як зазначає у своєму дослідженні Г. Скачкова, проблема поєднання гуманітарних та професійних предметів у навчальних планах є неоднозначною, з одного боку, університетська система підготовки потребує універсальності, з іншого – на сьогоднішній день соціальній сфері та суспільству необхідні практико-орієнтовані спеціалісти, які володіють не тільки базовими цінностями та функціями, а й мають чіткі знання та практичні навички з вирішення тієї чи іншої соціальної проблеми.

Як бачимо, у програмі курсу зазначено, що його завданням є підвищення теоретичного розуміння соціальної роботи як науки, навчальної дисципліни й особливої сфери діяльності, а також вивчення зарубіжних прийомів та методів роботи з індивідами та групами клієнтів соціальних сервісів; надання студентам відомостей щодо принципів, змісту та технології соціальної

роботи з різними групами клієнтів, що свідчить про дякую міру теоретизації навчання. Основний акцент зроблено на вивченні соціального досвіду зарубіжних країн і можливості його впровадження в нашої державі. Аналізуючи мету курсу, розуміємо, що у даному курсі існує баланс між вивченням теорії та її практичним застосуванням на практиці, оскільки метою курсу є «...доведення принципів, змісту, методів і технологій соціальної роботи з різними категоріями клієнтів до рівня професійного інструментування у практиці соціальної роботи» [6].

Підготовка фахівців у вищих навчальних закладах неможлива без визначення змісту професійної діяльності майбутнього спеціаліста та загальних і спеціальних компетентностей випускників спеціальності «соціальна робота». Така діяльність передбачає серйозну теоретичну та практичну підготовку спеціалістів у вищих навчальних закладах України. Результати аналізу нормативно-методичних документів, зокрема існуючих стандартів підготовки соціальних працівників та проекту нових стандартів, дають підстави констатувати, що до загальних компетентностей випускників відносять:

- здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу; застосування знань у практичних ситуаціях;
- здатність планувати та управляти часом; знання та розуміння предметної області та професійної діяльності;
- здатність спілкуватися державною мовою як усно, так і письмово;
- навички використання інформаційних і комунікаційних технологій;
- здатність вчитися і оволодівати сучасними знаннями; здатність до пошуку, оброблення інформації з різних джерел, тощо [10, 128–133].

Серед спеціальних (фахових) компетентностей виділяють: здатності до аналізу та оцінки соціально-політичних процесів; психічних властивостей, станів і процесів, процесів становлення, розвитку та соціалізації особистості, розвитку соціальної групи і громади; проблем, потреб, специфічних особливостей та ресурсів клієнтів, тощо. Тобто майбутній фахівець із соціальної роботи має володіти знаннями із психології, соціології, політології, медицини, менеджменту, юриспруденції та інших дисциплін, що показує мультидисциплінарність даної професії. Через це професійна підготовка соціальних працівників також має здійснюватись комплексно [10, 128–133].

Як бачимо із робочої програми курсу «Соціальна робота із різними групами клієнтів», він забезпечує формування наступних компетентностей у соціальних працівників:

1. Теоретико-аналітичні компетенції: базові уявлення про філософські, психолого-соціологічні та педагогічні основи зарубіжної соціальної роботи, теорій, технології та моделі соціальної роботи з різними групами населення;

2. Техніко-технологічні компетенції: знання і вміння використовувати методи соціальної діагностики і профілактики, навички організаційної та реабілітаційної роботи з різними категоріями населення, методи та форми роботи з вразливими групами клієнтів;
3. Компетенції соціальної толерантності: засвоєння методів роботи з різними категоріями клієнтів, спрямованих на розвиток соціальної толерантності, взаєморозуміння, забезпечення допомоги, мінімізації шкоди від негативних проявів поведінки як для самих груп, так і для суспільства в цілому [6].

По закінченню курсу майбутній соціальний працівник повинен: знати напрями і форми соціальної роботи та основні моделі соціальної роботи; взаємозв'язок соціальної роботи, соціальної політики та соціальної педагогіки; знати особливості соціально-психологічної роботи з різними групами клієнтів; досконало володіти системою професійної підготовки спеціалістів в галузі соціальної роботи; компетентно визначати шляхи і способи оптимального вирішення соціальних проблем; орієнтуватися у просторі специфічних соціальних взаємин [6].

Таблиця 1.

Змістовий модуль 2. «Основні принципи та особливості соціальної роботи з групами ризику»

Змістовий модуль 2. «Основні принципи та особливості соціальної роботи з групами ризику»	Практичне заняття 5	Тема	Типологізація за групами девіантно-кримінальної поведінки.
		Мета	Систематизувати та узагальнити знання про групи девіантно-кримінальної поведінки.
		Питання для обговорення	1. Групи ризику як соціально-демографічна категорія. 2. Роль негативних лідерів у формуванні групи. 3. Вікові і соціально-психологічні особливості груп ризику. 4. Умови формування груп ризику. 5. Дитяча бездоглядність, соціальне сирітство, наслідки екологічних катастроф. 6. Семантична діагностика. Основні види соціальних конфліктів з групами ризику.
	Практичне заняття 6	Тема	Соціальна робота з представниками проблемних груп, військовослужбовцями
		Мета	Розкрити значення механізмів соціальної детермінації злочинності
		Питання для обговорення	1. Програми соціально-психологічної реабілітації педагогічно занедбаних дітей. 2. Відновлення статусу дітей соціально-педагогічними методами. 3. Характерологічні особливості групи ризику «військовослужбовці (їх сім'ї)», та «ув'язнені». 4. Соціальна робота з військовими та їх сім'ями. 5. Специфіка соціально-психологічного аналізу злочинності. 6. «Віктимологічний» аналіз злочину.
	Практичне заняття 7	Тема	Соціальна робота з особами без визначеного місця проживання, з обмеженими можливостями, інвалідами, мігрантами, злиднілими, сусідцями
		Мета	Розкрити значення механізмів соціальної роботи з особами без визначеного місця проживання, з обмеженими можливостями, інвалідами, мігрантами, злиднілими. Питання для обговорення

Змістовий модуль 2. «Основні принципи та особливості соціальної роботи з групами ризику»	Практичне заняття 7	Питання для обговорення	1. Мігранти, біженці й переміщені особи. 2. Специфіка соціально-психологічного аналізу з даними групами. 3. Розгортання суїцидальної поведінки. 4. Етапи та форми самогубства. 5. Діагностика суїцидентів. 6. Превентивні соціологічні засоби. 7. Особи з вираженим синдромом «емоційного згоряння» та особливості соціально-психологічної допомоги.
		Тема	Соціальна робота з жінками
	Практичне заняття 8	Мета	Розкрити значення механізмів соціальної роботи з жінками.
		Питання для обговорення	1. Проблеми жіночої праці, охорона здоров'я, народжуваність, материнство. 2. Проблема дискримінації жінок. 3. Основні принципи організації догляду за бездомними жінками. 4. Фактори формування кримінальної поведінки у жінок. 5. Консультування за методом «рівний-рівний». Програми соціальної реабілітації в напрямках діяльності соціальних служб. 6. Концептуальні підходи до соціальної роботи з жінками.
		Тема	Соціальна робота з сім'ями.
	Практичне заняття 9	Мета	Розкрити значення механізмів соціальної роботи з сім'ями.
		Питання для обговорення	1. Види сімей з дітьми, що мають особливі потреби. 2. Проблема впровадження технологій соціальної роботи в сім'ї із дітьми з особливими потребами. 3. Проблема впровадження технологій соціальної роботи в сім'ї із дітьми з особливими потребами. 4. Організаційно-методичні засади роботи груп взаємопідтримки батьків. 5. Види сімей: опікунська, тимчасова. Фостерні сім'ї. 6. Соціально-педагогічна модель роботи з прийомними сім'ями. 7. Особливості соціальної роботи з молодими сім'ями.

Курс складається із двох частин (змістових модулів) – теоретичної і практичної. Саме практична частина є надзвичайно цінною для формування майбутнього соціального працівника, оскільки в її основі – практичний аналіз роботи із групами-ризиком, які найбільше потребують допомоги соціальних працівників. У табл. 1. описано змістовний модуль 2 більш детально. Із таблиці видно, під час вивчення курсу велика увага приділяється обговоренню питань, пов'язаних із наданням соціальної допомоги групам ризику.

Слід звернути увагу на форми організації освітнього процесу. В українських вищих навчальних закладах спостерігається домінування традиційних видів навчальних занять, за допомогою яких готуються фахівці – класичні лекції, семінари, самостійна підготовка. Розглядаючи лекцію як метод викладання дисциплін при навчанні соціальних працівників відзначимо, що ця форма організації навчального процесу виступає однією із провідних. За допомогою лекції викладач надає студентам систематизовану, необхідну і актуальну інформацію [6; 10, 128–133].

Аналізуючи лекцію як форму організації навчального процесу, слід звернути увагу, що у вітчизняних ВНЗ, які готують соціальних працівників, можна спостерігати використання не тільки класичних лекцій, а і лекцій-дискусій, відео-, телелекцій тощо. Впровадження таких нетрадиційних

лекційних занять поки що є рідким явищем в сучасній освітній підготовці соціальних працівників. Проте їх застосування сприятиме ефективному та цікавому навчанню студентів спеціальності «соціальна робота». Звертаючи увагу на організацію та ведення семінарських занять під час навчання на спеціальності «соціальна робота» в українських вищих навчальних закладах, відзначимо, що вони проводяться у формі викладення підготовленого матеріалу студентом, повторювання пройденого лекційного матеріалу, а також шляхом впровадження дискусій і діалогу із викладачем та аудиторією.

У контексті вивчення курсу «Соціальна робота із різними групами клієнтів», під використовуються така форма організації навчального процесу як тренінг «Профілактична робота з дітьми з девіантною поведінкою». Як індивідуальні завдання студентам спеціальності «соціальна робота» пропонується створення соціальної реклами, соціальних проєктів, розробка програм роботи з різними групами клієнтів, підготовка презентацій. Такі неklasичні форми організації навчання майбутніх соціальних працівників дозволяють подолати розрив між теорією і практикою в українській системі професійної підготовки фахівців спеціальності «соціальна робота», а також підвищити мотивацію студентів та викладачів. Їх впровадження в освітній процес дозволяє підвищити конкурентоспроможність вищих навчальних закладів, які готують соціальних працівників за умови, що при проведенні профорієнтаційної діяльності увага абітурієнтів буде звертатись не тільки на майбутнє працевлаштування, а саме на цікавий, нетрадиційний процес організації навчання.

Процеси інтеграції та модернізації вищої освіти актуалізують аналіз освітньої сфери та перегляд змісту професійної підготовки соціальних працівників. Питання підготовки соціальних працівників вивчаються як у вітчизняній так і у зарубіжній педагогічній науці. Навчально-методичне забезпечення дисципліни базується на державному стандарті (освітньо-професійній програмі та освітньо-кваліфікаційній характеристиці дисципліни), навчальний зміст модулів підготовки майбутніх фахівців соціальної роботи залежить від окремого вищого закладу освіти. Курс «Соціальна робота з різними групами клієнтів», розробленого кафедрою психології та соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету, – один із курсів підготовки соціальних працівників в Україні. У процесі його створення, задля підвищення ефективності діяльності майбутнього соціального працівника, вивчалися новітні зарубіжні ідеї, які надали можливість глибше осмислити специфіку соціальної роботи, були враховані концепції, які пройшли випробування часом, поєднувалась теорія і практика, міждисциплінарна інтеграція та впроваджувалися і застосовувалися інноваційні технології. Курс «Соціальна робота із різними групами клієнтів»

забезпечує формування теоретико-аналітичних, техніко-технологічних та компетенцій соціальної толерантності у майбутніх соціальних працівників, складається із двох частин (теоретичного і практичного змістового модулів), що відображено у Таблиці 1. По закінченню курсу майбутній соціальний працівник має: знати напрями і форми соціальної роботи та основні моделі соціальної роботи; взаємозв'язок соціальної роботи, соціальної політики та соціальної педагогіки; знати особливості соціально-психологічної роботи з різними групами клієнтів; досконало володіти системою професійної підготовки спеціалістів в галузі соціальної роботи; компетентно визначати шляхи і способи оптимального вирішення соціальних проблем; орієнтуватися у просторі специфічних соціальних взаємин. Курс передбачає використання традиційних і нетрадиційних форм проведення занять зі студентами (лекцій-дискусій, відео- та теле-лекцій), тренінги, виконання контрольних індивідуальних завдань, та ін. До тенденцій розвитку професійної підготовки соціальних працівників в системі вищої освіти відноситься впровадження зарубіжного досвіду із залученням іноземних фахівців з соціальної роботи, які мають досвід практичної діяльності із вирішення суспільних проблем; збільшення кількості та видів інтерактивних методів навчання; організація співпраці із роботодавцями різних установ та організацій для проходження виробничої практики студентами, що навчаються а спеціальності «соціальна робота».

* * *

Szkolenie pracowników społecznych na Ukrainie: problemy i sposoby ich rozwiązania

(streszczenie)

W artykule przedstawiono ogólny opis aktywności zawodowej pracowników społecznych. Podano definicję zawodu „pracownik socjalny” zgodnie z klasyfikatorem zawodów. Pilność problemu artykułu wynika z procesów integracji i modernizacji oraz globalizacji szkolnictwa wyższego, co prowadzi do rewizji treści szkoleń pracowników społecznych. Kompetencje ogólne i zawodowe, jakie powinien posiadać absolwent, rozpatruje się zgodnie z obowiązującymi standardami kształcenia na specjalności 231 „praca socjalna”. Nacisk kładzie się na autonomię ukraińskich uczelni w doborze programów nauczania dla studentów specjalności „praca socjalna”. W związku z tym specjaliści biorą pod uwagę regionalne cechy szkolenia. Obiecujące cechy nowoczesnego systemu kształcenia społecznego zwracają uwagę pracownicy ukraińskich szkół wyższych. Ujawnia się rola tradycyjnych i nietradycyjnych form

nauczania w organizacji procesu kształcenia w kształceniu specjalistów pracy socjalnej w szkołach wyższych. Za dominujące formy szkolenia pracowników socjalnych w nowoczesnych warunkach uważa się wykłady i seminaria. Analizowany jest przebieg szkoleń przyszłych pracowników socjalnych prowadzony przez Narodowy Uniwersytet Ekonomiczny w Tarnopolu, gdzie stosowane są nietradycyjne metody szkolenia: szkolenia, gry biznesowe, sporządzanie projektów społecznych itp. Ujawniają się możliwości i sposoby optymalizacji tego kierunku edukacyjnego.

Список використаних джерел

- Канюк О.Л., Деякі аспекти підготовки соціальних працівників в Німеччині в умовах Болонської реформи / О.Л. Канюк // Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Педагогіка. Соціальна робота / гол. ред. І.В. Козубовська. – Ужгород: Говерла, 2013. – Вип. 28. – С. 56-59.
- Класифікатор професій ДК 003:2010 (Додаток А) [Електронний ресурс] / Наказ, Класифікатор від 28.07.2010 № 327 / Держспоживстандарт України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/rada/show/va327609-10>.
- Когут С.Я., Системи професійної підготовки соціального педагога у вищих навчальних закладах освіти України і Польщі (порівняльний аналіз): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – Л., 2004. – 250 с.
- Лещук Г.В., Система професійної підготовки фахівців соціальної сфери у Франції: дис. ... канд. пед. наук : 13.00. – Тернопіль, 2009. – 234 с.
- Про вищу освіту [Електронний ресурс] / Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.
- Робоча програма з дисципліни «Соціальна робота з різними групами клієнтів» . – Режим доступу: https://www.wunu.edu.ua/opp/uf/socialna_robota/socialna_robota_bakalavr/soc_robota_z_riznum_hrurp_klientiv/work.pdf.
- Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти [Електронний ресурс] / Постанова Кабінету Міністрів від 29.04.2015 № 266 / Кабінет Міністрів України. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1460-15>.
- Романовська Л.І., Зарубіжний досвід організації соціальної та соціально-педагогічної роботи / Л.І. Романовська // Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наукових праць. – 2013. – Вип. 654. – С. 133-145.
- Рябова Ю.М., Підготовка майбутніх соціальних працівників до міжнародної професійної діяльності Наукові праці: науково-методичний журнал. Вип. 203. Т. 215. Педагогіка. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. – С. 114-117.
- Скачкова, Г.С., Особливості сучасної професійної підготовки соціальних працівників у вищих навчальних закладах / Г.С. Скачкова // Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка: збірник наукових праць. – 2016. – № 3 (48). – С. 128-133.
- Співак Я.О., Професійна підготовка соціальних працівників із соціального захисту прав молоді: міжнародний досвід. Електронне наукове фахове видання «Науковий вісник Донбасу» № 1-2 (37-38), 2018 р. – Режим доступу: [http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/2018/N1-2\(37-38\)/syommd.PDF](http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/2018/N1-2(37-38)/syommd.PDF).
- Andrushchenko, V.P., Bekh, V.P., Lukashevych, Myhovich M.P., Pinchuk, I.M. (2001). Sotsialna robota [Social work]. Kyiv: UDTSSM (in Ukrainian).

- Dojel M., Shadlou S., (1995). *Praktika social'noj raboty: upravlenie i metodika razrabotki dlja obuchenija i povyshenija kvalifikacii soc. rabotnikov* [Modern Social Work Practice: Teaching and Learning in Practice Settings]. (B. Ju. Shapiro, Trans). Moscow: AO «Aspekt Press» (in Russian).
- Holostova, E.I. (2009). *Social'naja rabota: ucheb. posobie dlja vuzov po spec. «Social'naja rabota»* [Social Work: textbook. Allowance for universities on spec. «Social work»]. Moscow: Dashkov i K. (in Russian).
- Hooper S., The Effect of Group Composition on Achievements, Interaction and Learning Efficiency during Computer-Based Instruction / S. Hooper, M. Hannafin // *Educational Technology Research and Development*. – 1991. – № 39. – P. 10-27.
- Macleish J., *Why Do We Lecture?* / J. Macleish. – London: Jossey-Bass Publishers, 1996. – 159 p.
- Pinkus A., Minahan I., (1993). *Praktika social'noj raboty: forma i metody* [The practice of social work: the form and methods]. Moscow: Sojuz. (in Russian).
- Ramon Sh., Sarri R. (1996). *Obuchenie social'noj rabote: preemstvennost' i innovacii* [Education Social Work: Continuity and innovation]. Moscow: Aspekt Press (in Russian).

Олександра Ніздрень-Федорович

Український католицький університет

ORCID: 0000-0001-9676-9698

Етичні стандарти позитивної психотерапії та надання послуг у сфері психічного здоров'я дітей: від здоров'я одного клієнта до здоров'я громади

Реформування системи охорони психічного здоров'я в Україні розгортається вже декілька років, із чого маємо певні досягнення та втрати. Поряд із цим, виникає достатньо багато питань щодо того, які очікування від сервісів надання психіатричної, психотерапевтичної та психологічної допомоги. Якої якості допомоги очікує український пацієнт-дитина? Із чим встиг зустрітись до реформи?

Психічне здоров'я дитини має бути одним із пріоритетних питань громади, для цього важливо розуміти значення психічного здоров'я у контексті здоров'я загалом. Адже кажуть, що не існує здоров'я без психічного здоров'я.

Психічне здоров'я дитини полягає у досягненні важливих новоутворень на всіх етапах її розвитку та власне у вибудові різних навичок справлятися із різними проблемами цих вікових етапів. Дитина має мати позитивну якість життя, а також добре функціонувати вдома, у провідній навчальній діяльності та у своїй громаді. Сучасні гуманітарні уявлення про психічне здоров'я допомагають зрозуміти можливості, які психічне здоров'я надає дитині для того, щоб вона сповнювала свій потенціал в усіх сферах життя. У позитивній психотерапії Н.Пезешкіана важливим концептуальним розумінням психічного здоров'я є салютогенетичне його бачення. Психічне здоров'я є цілісністю тілесного, розумового, соціального та духовного вимірів та важливою умовою балансу цих сфер задля повноцінного наповнення енергією активного способу життя. Психічне здоров'я дитини має ставати усвідомленою цінністю дорослих та відповідно самої дитини, до чого навчають її батьки, школа, громада. У цій точці варто зазначити, що приклад дорослих буде ключовим. Як каже народна мудрість: "Скільки би ви не старалися виховувати дитину, все одно буде схожою до вас".

Плекання психічного здоров'я дитини полягає у турботі про резерв сил дитини, завдяки яким вона зможе долати різноманітні стреси чи труднощі.

Психічне здоров'я однієї дитини творить психічне здоров'я громади у теперішньому та майбутньому. У цій статті ми більше розкриємо етичні стандарти позитивної психотерапії та надання послуг у сфері психічного здоров'я дітей, аніж сам феномен психічного здоров'я дитини.

Робота із пацієнтами скеровує нас до розуміння того, що плекання етичних стандартів є рамковою умовою надання кваліфікованої допомоги. Система підготовки спеціалістів у галузі психічного здоров'я в Україні потребує реформування, оскільки важливі компетенції залишаються поза увагою освітніх проєктів.

Намагаючись вималювати проблему я повертаюся поглядом до своєї клінічної практики, де щоденно зустрічаюся із різноманітними етичними викликами.

Пригадується досвід навчання у магістратурі і першої моєї та моїх одногрупниць роботи психолога, одна із яких влаштувалася працювати у сільську школу поряд із Тернополем. На парі ми обговорювали її етичний виклик щодо того, як вибудовувати спілкування із директоркою, яка знає, що навчання по п'ятницям у школі не відбувається, а один із вчителів фізично карає дітей, окрім того, батьки на той момент нічого проти тієї професійної неетичної поведінки не мали. Моя одногрупниця випробовувала різні методи, з метою налагодити контакт та відстояти права дітей, та вкінці кінців звільнилася із того закладу. Пройшло десять років із того часу, я більше не чула про такі освітні ситуації, бо реформування галузі освіти відбулося і на сьогодні відпрацьовані заходи щодо притягнення до відповідальності. Та якої шкоди було завдано психічному здоров'ю дитини?

Етична поведінка випрацьовується через досвід вирішення різноманітних клінічних ситуацій. Ми вчимося етичній поведінці із дитинства, набуваємо норми поведінки через досвід соціалізації у певній культурі, до якої належать батьки чи опікуни. Дізнаємося, що допустиме, а що ні у тому часі, в якому зростаємо та адаптуємося до стимулів. Поведінка може змінюватися, якщо розкриваємо для себе досвід інших культур, власне у цьому є ідея транскультурного підходу позитивної психотерапії Н. Пезешкіана.

Професійна етична поведінка будується на основі етичної поведінки, що вже властива особистості, та вперше в нових освітніх ситуаціях. Студент знайомиться із вимогами своєї майбутньої професії у часі здобуття компетентностей різних навчальних курсів. Складно посперечатися із думкою про те, що основне, чого має навчитися психолог чи психотерапевт - це вміти клінічно мислити. Викладачі, які є надавачами освітніх послуг, повинні добре розуміти, як організовувати освітні ситуації так, аби студенти навчалися клінічно мислити та в етичний спосіб. У цій частині ми би хотіли зазначити, що відповідальність за етичну поведінку студента є за студентом, та відповідальність за те, щоб студент міг почати її формування є за виклада-

чем. Недостатньо говорити про те, що є правильно, а що є неправильно, слід будувати освітні ситуації так, аби через певні стимули студенти зростали.

Добрим прикладом такого стимулу є навчання із опрацюванням випадків із практики. До прикладу, ситуація, яку я описувала із досвіду своєї одногрупниці, пропоную спробувати вирішити її студентам, уявивши, що це відбувається саме зараз.

Важливо у роботі із напруженням етичної поведінки допомагати студентам читати та трактувати розуміння етичних стандартів, саме до цього я зверну увагу далі у тексті. Навчання позитивній психотерапії передбачає те, що тренери сприяють тому, щоб студенти підвищували усвідомлення того, що «людина - це шахта дорогоцінного каміння», у чому простежується цінність унікальності кожної людини та її досвіду.

Психотерапевт, який практикує позитивну психотерапію, має дотримуватися нормативно-правової бази професійної діяльності держави, у якій працює.

Всесвітня асоціація Позитивної і транскультурного психотерапії (WAPP), Європейська федерація центрів Позитивної психотерапії (EFCPP), Міжнародна академія Позитивної і транскультурної психотерапії (IAPP) та Фонд Професора Пезешкіана затвердили Етичні рекомендації позитивної психотерапії, що регламентують надання послуг у сфері психічного здоров'я¹.

Пацієнтові та його батькам у разі звернення до спеціалістів, які практикують позитивну психотерапію слід буде розуміти свою активну позицію та роль у власному процесі лікування. За словами Н. Пезешкіана «Якщо ти шукаєш людину, яка простягнула би тобі руку допомоги, згадай про те, що в тебе вже є дві власні руки». Це означає, що спеціаліст виступає експертом у сфері психічного здоров'я та не відповідає за те, як пацієнт впроваджує нові знання, отримані під час консультації, терапії у своє повсякденне життя, бо ж експертом та відповідальним у власному житті визначаються дитина та її батьки, які отримують послуги спеціаліста. Разом із цим, важливо розуміти, що за власною потребою бути здоровим стежать також пацієнти, які мають можливість отримати медичну допомогу, коли це необхідно, та з розумінням черги на послуги. Бачимо, що у такий спосіб ми вже дотримуємося здорового орієнтованого погляду, де пацієнта визначають таким, який є рівний у правах, відповідальним щодо себе та свого психічного здоров'я та власне може подбати про себе. Таку візію спеціаліст, що практикує ППТ, допомагає зрозуміти пацієнту та обумовлює у контракті під час першої зустрічі.

Позитивна психотерапія встановлює мету терапевтичного процесу – допомогу пацієнтові розвинути свій творчий хист, а саме визначає, що основ-

¹ Етичні рекомендації [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.positum.org/55-0-Method.html>.

ні можливості є потенціалом, а інвентаризація фактичних можливостей є соціальними нормами. Бачимо, що у цій тезі теж розкривається позитивне бачення людини як такої, якій властиві можливості. Такий погляд пов'язаний із однією із центральних метафор ППТ людини як «шахти із дорогоцінним камінням». У цій же тезі етичних рекомендацій є визначено, що метою і є знайти баланс в його повсякденному житті². Дитина як пацієнт є рівноправним користувачем послуг як і дорослі, і можливості у неї такі ж, але потребує допомоги своїх батьків та опікунів, адже без їх дозволу та супроводу не може отримати послуги.

Залученість батьків означає їх відповідальність та разом із тим практику у тому ж, що слід транслювати дитині: шукати можливості, збалансовувати повсякденне життя за допомогою балансної моделі ППТ.

Ми більше не вживаємо термін особа, яка страждає від розладів психічного здоров'я, а дестигматизуємо поле. У нашому кабінеті отримує послуги людина, у якій діагностований розлад психічного здоров'я чи яка має певні труднощі психологічного благополуччя. Розглядаємо психічне здоров'я та психологічне благополуччя у певному континуумі. Не існує чіткої межі між психічним «здоров'ям» та «хворобою», швидше існує цілий змінний спектр станів. Це і є ключовою позицією у тому, що пацієнту рекомендується відмовитися від ролі пасивного пацієнта і відігравати активну роль, таку яку називають терапевтичною роллю, спільно з позитивним терапевтом для своєї родини і навколишнього середовища. Активна позиція пацієнта допомагає скорочувати зусилля терапевтів у мотиваційних втручаннях та ініціює зміни у соціальних системах, членом яких є пацієнт.

Позитивний психотерапевт у часі навчання диференціює власні цінності і тому вміє бачити цінності пацієнта та демонструвати повагу до цілісності і особистих цінностей пацієнта, і його сім'ї протягом усього терапевтичного процесу. Для цього позитивному психотерапевту слід досліджувати чотири виміри моделі для наслідування і відносин, сімейні концепції пацієнта та його сім'ї. Інтерес до ціннісних орієнтирів вибудовує зв'язок на рівні духу – духовності пацієнта і у такий спосіб досягається ціннісне порозуміння.

Спеціаліст із позитивної психотерапії повинен відстежувати своє ставлення до людини і аналізувати його у доступний психодинамічний спосіб: особливості контрпересення. До прикладу, у часі конференцій Української спілки психотерапевтів 2015-2019 років психотерапевти активно обговорювали потребу розуміти свій внутрішній конфлікт щодо надання послуг росіянам, чи пацієнтам, які спілкуються російською мовою чи прихильникам

² Н. Пезешкиан, Психотерапия повседневной жизни: тренинг разрешения конфликтов / Носсрат Пезешкиан. – СПб.: Речь, 2004. – 288 с.problem

сепаратизму на Сході України. Внутрішній конфлікт полягав у суперечності цінностей громадянина та професійної поведінки психотерапевта.

Робота із пацієнтами у межах професійної діяльності повинна не бути забарвлена ейджизмом чи гендерною упередженістю, або ж дисфункційними переконаннями щодо культурної приналежності, раси, національного походження. Позитивний психотерапевт працює із дітьми та їх батьками із різних релігійних спільнот. Однією із концепцій позитивної психотерапії є прийняття єдності у різноманітності. Ця умова вимагає формування компетентностей для розуміння цієї різноманітності, тобто опанування мультидисциплінарних знань щодо тих чи інших особливостей пацієнтів – представників різних груп. Скажімо, якщо ми консулюємо пацієнтів із гірських районів, де побутують вірування в те, що мольфари чи знахарі можуть допомогти у зціленні, ми постаємо перед етичною дилемою зрозуміти місце цього вірування у системі цінностей пацієнта.

Позитивна психотерапія є метатеорією, а елементи інших психотерапевтичних методик використовуються в позитивній психотерапії настільки, наскільки це узгоджується з терапією пацієнта і для того, щоб зможти інтегрувати найкраще задля здоров'я пацієнта. У цьому ключі реалізовується міждисциплінарний підхід. Особливо це стає видимим у роботі із дітьми, де технології роботи пов'язані із ігровими, арттерапевтичними та психодраматичними формами. Важливо, аби ця інтеграція була обґрунтована: будь-яка техніка має мати мету використання у веденні кейсу пацієнта.

Вище ми вже зазначали про те, що доступ до послуг позитивних психотерапевтів має бути відкритий для усіх людей, вільний від будь-яких упереджень. У етичних рекомендаціях вказано, що позитивна психотерапія працює із первинними здібностями, тобто мовою загальної теорії психотерапії – базовими емоційними потребами/установками, тому позитивна психотерапія є доступною для розуміння «людям усіх країн і соціальних верств, завдяки чому ефективно справляється з транскультурними розбіжностями». Це засвідчує те, що позитивний психотерапевт має усі можливості для того, аби знайти спільну мову та надати якісні послуги будь-якій дитині та її сім'ї, звичайно, враховуючи спілкування на одній мові.

У своїй щоденній клінічній практиці спеціалісти із позитивної психотерапії повинні дотримуватися гарантій автономії і права на самовизначення пацієнта. Щодо автономії, то саме завдяки важливості цінності універсалізму у позитивній психотерапії вдається навіть сприяти зростанню автономії у пацієнта. Особа продукує активну життєву позицію, засновану на власному світогляді, відстоює свої здорові межі³. Позитивний психотерапевт по-

³ О.А. Ніздрень, Соціальний капітал як чинник підтримання психологічного здо-

стулює важливість інтересів пацієнта та розвиток його здібностей. Дитина у кабінеті позитивного психотерапевта – це людина, яка прагне до пошуку і розвитку у подоланні конфліктів різного рівня складності, бо вона є відповідальна за власні дії та вибудовує поведінку, відповідну до своїх актуальних здібностей. Пацієнт є вільним у своїх виборах та вчинках у повній мірі, а рамування є умовою лагідної соціалізації та врахування інтересів дитини.

Терапія покликана бути безпечною для пацієнта, себто не може завдати шкоди пацієнтові, сім'ї та середовищу. Професійна етична поведінка психотерапевта забезпечує добробут та права пацієнта. У разі можливості виникнення конфлікту, його або уникають, або ж мінімізують шкоду. Довірливі безпечні стосунки – це важливе завдання спеціаліста, оскільки дитина та її сім'я потребують цієї умови для досягнення результатів у терапії.

Посланням до терапевтів є уникати певних нерозумних зобов'язань, та у професійних ситуаціях, коли обман може бути етично виправданим збільшувати з нього користь і запобігати шкоді від нього. У цій частині статті варто зазначити, що дитина може відкривати таємниці, про які не хоче, аби довідалися її батьки. Тому слід обережно із дитиною проговорювати конфіденційність та із її сім'єю, та намагатися допомагати їм вибудовувати довірливі стосунки, аби дитина мала можливість ділитися із батьками без страху покарання. Для цього важливо сприяти розумінню батьків щодо цінності і відповідальності щодо батьківства⁴.

Терапевту потрібно на першій зустрічі достатньо часу виділити, аби батьки дитини знали, що якщо розкриється інформація про те, що вони кривдять фізично чи психологічно свою дитину, то через жорстокого поводження з дітьми терапевт змушений буде заявити у відповідні служби. Якщо ж терапевт працює як онлайн спеціаліст може бути складно виконати ці етичні обов'язки, якщо він не знатиме справжнього імені та місця проживання клієнтів. У такому разі важливо наперед подбати про свої професійні етичні інтереси та працювати за умови надання клієнтами цієї інформації.

Терапевту слід відстежувати свою поведінку, що може потенційно можуть призвести до експлуатації чи шкоди дитині. Вище ми зазначали також про ключовий аспект аналізу контрперенесення.

Слід вибудовувати етичну позицію із постійного усвідомлення спеціалістом того, що його середовище та повсякденність буде породжувати певні етичні дилеми навколо порушень рамок, що пов'язані з реальністю навіть в інтернеті. З однієї сторони це можна буде пояснювати саморозкриттям і можливістю

ров'я осіб із низьким економічним статусом: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. – соціальна психологія, психологія соціальної роботи. Київ. 2017. С. 9; с. 130.

⁴ Н. Пезешкиан, Позитивная семейная психотерапия : семья как терапевт / Носсрат Пезешкиан – М.: Смысл, 1993. – 332 с.

транскультурної ситуації для клієнта, та з іншої сторони така прозорість та імовірно збільшення саморозкриття підійматимуть питання подвійних стосунків.

Стосовно подвійних стосунків ми пропонуємо одну практичну рекомендацію до застосування. Пам'ятаючи про можливі виклики з подвійними стосунками, запитуйте себе щоразу «Що зараз відбувається? Чії потреби я цим обслуговую?» Браун та Коттлер у праці «Психотерапевтичне консультування»⁵ описує досвід, який може переживатися клієнтом у кабінеті спеціаліста: «Якщо клієнт, який почувається безпомічним, чутливим, розгубленим; у його житті дуже мало стосунків, що його задовольняють; він переживає безкінечну вдячність до консультанта, який надає йому серйозну допомогу у момент відчаю; він розкриває вам найбільш інтимні подробиці свого життя; він поважає вас як професіонала, деє ідеалізує його як всемогутнього, доброзичливого, ніжного, такого який розуміє; ваша привабливість стає ще більша у силу певної нерівності». Що може відбуватися через таку нерівність? Ситуація близькості у терапії може набуті інтимності, якщо спеціаліст порушить межі. Тому великим викликом до психотерапевта є дотримуватися меж у роботі із пацієнтами та більше відповідати за процес, як із дітьми, так і їх батьками. Інакше, етична поведінка не буде дотримана і позиція спеціаліста стане небезпечною, експлуатативною.

Зазначимо, якими визначаються подвійні стосунки. Вони виникають, якщо спеціаліст одночасно перебуває в іншій соціальній ролі з пацієнтом або перебуває у стосунках із людиною, яка у стосунках із дитиною, до прикладу, є його мачухою, мамою, батьком, дідусем, сусідом тощо. Звичайно, якщо дитина живе у місцевості, де іншого спеціаліста, окрім сусіда нема, то тоді враховуються ризики і сім'я може отримати послуги. Та у такому випадку можна розглянути можливість телепсихотерапії.

Якщо терапевт є у таких стосунках, де обіцяє в майбутньому змінити ролі чи вступити в інші стосунки з пацієнтом або особою, що тісно пов'язана з ним (стати викладачем дитини, придбати щось), то це теж подвійний стосунок, який може у віддаленій перспективі знецінити терапевтичні втручання.

Психотерапевти, які практикують позитивну психотерапію мають дотримуватися таких зобов'язань, як мати професійну підготовку, особистий терапевтичний процес, безперервну освіту, оцінку якості та супервізію. Для цього є спеціальні Освітні стандарти у позитивній психотерапії, що регулюють освітні кваліфікації спеціалістів.

На нашу думку, однією із ключових напрямних у практиці позитивного психотерапевта є бачити психотерапію як тимчасову допомогу на шляху особистого розвитку пацієнта.

⁵ Р. Браун, Дж. Коттлер, Психотерапевтическое консультирование. Издательство: «Питер». 2001. 461 с.

* * *

Стандарды етычныя пазытыўнай псіхатэрапіі і świadczenie usług w zakresie zdrowia psychicznego dzieci: od zdrowia jednego klienta do zdrowia społeczności

(streszczenie)

W artykule dokonano kompleksowej analizy kryteriów zdrowia psychicznego dziecka oraz cech zapewniania wykwalifikowanej opieki specjalistom w zakresie zdrowia psychicznego, zgodnie z normami etycznymi, przez psychoterapeutę prowadzącego psychoterapię pozytywną. Jedno z najważniejszych miejsc w systemie opieki psychiatrycznej na Ukrainie należy do praktyki psychologicznej jako obszaru świadczenia wykwalifikowanej pomocy psychologicznej i usług dla ludności. W najszerszym sensie praktyka psychologiczna i prowadzący ją psychologowie powołani są do osiągnięcia bardzo humanitarnych, ważnych społecznie celów – profilaktyki zdrowia psychicznego i zapewnienia dobrostanu psychicznego ludności. Zdrowie psychiczne dziecka powinno być priorytetem dla społeczności, aby mogło osiągnąć swój pełny potencjał we wszystkich dziedzinach życia i zapewnić mu dobre samopoczucie. Praktykę psychoterapii powinien regulować krajowy kodeks etyczny, zharmonizowany z odpowiednimi dokumentami międzynarodowymi (europejskimi). Psychoterapia pozytywna zatwierdziła wytyczne etyczne WAPP, EFCPP, IAPP oraz Fundację Profesora Pezeshkiana, które regulują świadczenie usług w zakresie zdrowia psychicznego. Psychoterapia pozytywna opiera się na podejściu transkulturowym i dlatego umożliwia psychoterapeucie znalezienie wspólnego języka i zapewnienie wysokiej jakości usług każdemu dziecku i rodzinie.

Список використаних джерел

- Браун Р., Коттлер Дж., Психотерапевтическое консультирование. Издательство: «Питер». 2001. 461 с.
- Етичні рекомендації [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.positum.org/55-0-Method.html>.
- Ніздрень О.А., Соціальний капітал як чинник підтримання психологічного здоров'я осіб із низьким економічним статусом: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. – соціальна психологія, психологія соціальної роботи. Київ. 2017. 256 с.
- Пезешкиан Н., Психотерапия повседневной жизни: тренинг разрешения конфликтов / Носсрат Пезешкиан. – СПб.: Речь, 2004. – 288 с.
- Пезешкиан Н., Позитивная семейная психотерапия: семья как терапевт / Носсрат Пезешкиан – М.: Смысл, 1993. – 332 с.

Лілія Ребуха

Західноукраїнський національний університет (Тернопіль, Україна)

ORCID: 0000-0002-0054-0651

Зреалізування права особистості на освіту: педагогічний та нормативно-правовий аспекти

Потенціал держави, прогресивний розвиток суспільства, теперішній та майбутній рівень якості життя залежить від якісної та ефективної роботи кожного громадянина країни. Повне зреалізування права дитини на освіту є важливою умовою формування правового, соціально-демократичного та культурно-розвиненого громадянського суспільства, оскільки в майбутньому саме молоді прийдеться брати активну участь у розвитку держави. Тому нині соціальна та правова підтримка дитинства слугує пріоритетним напрямом діяльності держави¹. Зреалізоване право на освіту, як основоположне соціально-культурне право, забезпечує стабільний розвиток молодого покоління та прийдешню компетентнісну кваліфіковану націю.

В основі здійснення прав дітей на освіту лежить велика кількість нормативних актів як в Україні, так і в світі. У статті 53 Конституції України зазначено, що кожен громадянин має право на освіту². Держава гарантує можливість отримання якісної освіти незалежно від статі, національної і майнової приналежності, мови, соціального і статусного становища, території проживання, релігійних уподобань та особистісних переконань, приналежності до громадських об'єднань та ін.

Водночас право на освіту закріплене і в багатьох міжнародно-правових документах: у Загальній декларації про права людини, у Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права людини, Конвенції про права дитини та ін. Важливо зауважити, що ЮНЕСКО послідовно впродовж багатьох років захищає права кожної дитини та молоді людини на високоякісну освіту³.

¹ О.М. Кудрявцева, Конституційно-правові основи захисту прав дитини в Україні / О. М. Кудрявцева: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. К., 2014. С.3-5.

² Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верхов. Ради України 28 черв. 1996 р. Київ: Велес, 2005. 48 с. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>.

³ І.Г. Отамась, Вплив ЮНЕСКО на розвиток освіти в Україні. *Theory and methods of educational management*, 2017. №1(19). С. 67-69.

Виходячи з такого високого (міжнародного) рівня закріплення права дітей на освіту, можна стверджувати, що воно є одним із основоположних прав, яке забезпечується та регламентується усіма державами світу⁴. Незважаючи на те, що діти обмежені віковими рамками, вони все ж таки мають право на освіту на рівні з іншими повнолітніми особами. Водночас саме в процесі зреалізування дітьми своїх прав виникають певні ускладнення та проблеми, що пов'язані як із психофізіологічними особливостями, так із специфічним правовим статусом.

Особливістю є різне трактування поняття «дитина». Нині немає єдиної думки в міжнародному та національному законодавстві щодо визначення змісту поняття «дитина»⁵. У Конвенції ООН про права дитини (1989 р.) дитиною вважають кожну особу до досягнення нею 18-річного віку, якщо згідно із законом про повноліття, що діє у кожній країні, цей вік не настає раніше^{6,7}. Таке ж дефініціювання цього поняття закріплене у Європейській Конвенції (1997 р.) про громадянство⁸. В національному законодавстві України дитиною вважається особа віком до 18 років (повноліття)⁹. Отож, за результатами нормативних визначень, висновуємо, що дефініція «дитина» пов'язана лише із віковими межами, тобто досягненням нею 18 років.

Водночас науковці, на відміну від правового аспекту, поняття «дитинство» ідентифікують із психофізіологічними особливостями індивіда й розглядають його як віковий етап розвитку, початковий період онтогенезу, для якого характерний інтенсивний розвиток організму й формування вищих психічних функцій^{10,11}. Реалізація дитиною своїх прав на освіту в сучасному громадянському соціумі полягає в окресленні автономності дітей щодо прийняття

⁴ М.М. Ребало, Л.П. Самофалов, В.С. Олійник, Особливості реалізації права на освіту в Україні: аналітично-правовий огляд. *Науковий вісник Сіверщини. Серія: Право. Чернігів: Академія ДПтС*, 2019. № 2 (7). С. 13-22.

⁵ Я. Корчак, Як любити дитину / Дитя людське: вибрані твори: пер. з пол. К.: Вид-во «Дух і літера», 2007. С. 7-26.

⁶ Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р. // Зібрання чинних міжнародних договорів України. – 1990. № 1. С. 205.

⁷ Про ратифікацію Конвенції про права дитини: Закон України від 27 лютого 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. 1991. № 13. Ст. 145.

⁸ Європейська конвенція про громадянство: Конвенція від 06.11.1997 р. № ETS N 166 URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_004.

⁹ Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підруч. / А.М. Колодій, А.Ю. Олійник. К.: Правова єдність, 2008. С. 27-35.

¹⁰ С. Лупаренко, Сутність поняття дитинство в науковій літературі. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*, 2013. №44. С. 286-294;

¹¹ М.І. Скрипник, Дитинство за часів перемін: як не боятися залучати концепції дитинства в програми підвищення кваліфікації педагогів. *Методист*, 2018. № 6. С. 24-33.

тих чи інших рішень, адже в міру своїх психофізіологічних особливостей вони не повністю мають змогу самостійно зреалізувати надані їм права.

Обмеженість щодо автономності дітей при користуванні правом на освіту розкривається за допомогою:

- особистої дієздатності, пов'язаної із досягненням певної вікової межі й відповідною поведінкою стосовно реалізації свого права. Так, дитина не може самостійно прийти до освітнього закладу і написати заяву на вступ. Реалізацію її права на освіту здійснюють батьки;
- можливостей психофізіологічного стану дитини, який не дає їй змоги повністю керувати своїми вчинками і нести за них відповідальність;
- національних законодавств, де зазначено обов'язки батьків щодо піклування про власних дітей відповідно до їх інтересів та задоволення потреб.

Нині освіта – це єдиний та ціленаправлений процес виховання і навчання, суспільно-значуще благо, яке здійснюється в інтересах людини, родини і держави, а також сукупність придбаних особистістю знань, умінь, навичок, ціннісних установок, досвіду діяльності та фахових компетенцій з метою інтелектуального, духовно-морального, творчого та професійного розвитку людини. задоволення її освітніх потреб та інтересів.

Держава виступає гарантом в отриманні загальнодоступної і безкоштовної дошкільної, основної загальної та професійної освіти в державних освітніх установах. За українським законодавством загальна освіта є обов'язковою. Її отримання дітьми забезпечують батьки, або особи, які їх в даний момент замінюють. Саме сім'я розглядається як форма опіки над дітьми, а не як форма власності над ними. Батькам державою надані широкі повноваження та свободи для виховання і захисту своїх дітей від їх народження до дорослого життя¹².

У загальній декларації прав людини вказано на значущу роль батьків у праві вибору виду освіти для своїх неповнолітніх дітей¹³. В законодавчих актах України зазначаються норми, що визначають права батьків у процесі зреалізування їхньою дитиною права на освіту. Саме батьки мають право вибирати освітній заклад для неповнолітніх дітей, обирати дієві форми та методи виховання, що не суперечать законам і морально-етичним засадам суспільства.

Отож, здійснений аналіз українського законодавства засвідчує чітку нормативну регламентацію обмеження автономії дітей щодо вибору виду та

¹² Л.Є. Єрьоміна, Формування цінностей сімейного життя у старших підлітків: український та зарубіжний досвід. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені МП Драгоманова. Серія 11: Соціальна робота. Соціальна педагогіка*, 2018. № 24 (2). С. 41-46.

¹³ Загальна декларація прав людини: Декларація від 10.12.1948 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

форми освіти. Однак існують норми, що теоретично гарантують право дитини на вільне обрання навчального закладу, до якого вона прагне вступати, однак конкретних механізмів реалізації цих гарантій по нині не існує.

Залежно від віку та беручи до уваги те, що дитина від народження до повноліття набуває додаткових прав на певний вид освіти, а саме на освіту: батьківську, дошкільну, шкільну, позашкільну, професійну, вищу та самоосвіту. Право дітей на певний вид освіти нормативно врегульовується. Так, батьківська освіта слугує для отримання дитиною первинних знань, умінь і навичок в процесі виховної діяльності батьків та сприяє початковому етапу її успішної соціалізації.

У законодавстві України ніде не зазначено наявності або відсутності такої освіти, проте у Сімейному кодексі зауважено, що батьки повинні дбати про здоров'я дитини, її фізичний і морально-духовний розвиток^{14,15}. В законі України «Про охорону дитинства» передбачений великий перелік обов'язків батьків, серед яких – піклування про різнобічне навчання дітей, створення належних умов для розвитку їх природних здібностей, підготовка до самостійного життя та професійної діяльності тощо¹⁶. Батьківська освіта в сім'ї нині не регулюється ні державними органами, ні закладами освіти, а ні службами соціального захисту. Тому виховання в сім'ї як батьківську освіту відокремлено в окремий, однак такий вагомий вид освіти.

На відміну від батьківської освіти, дошкільна освіта є цілісним процесом, який спрямований на виявлення та формування у дітей дошкільного віку відповідних індивідуальних задатків, нахилів і особистісних здібностей, культурних потреб і моральних норм. Цей період в житті дитини спрямований на набуття нею основних елементів життєвого соціального досвіду. В Україні дієвим є механізм надання освітніх послуг дитині, яка не досягла шкільного віку. Цей процес врегульовано Законом України «Про дошкільну освіту»¹⁷.

Головне завдання дошкільної освіти полягає у збереженні та зміцненні психофізіологічного і духовного здоров'я дитини; формуванні особистості дитини, поваги до народних традицій і звичаїв, державної мови, любові до України; забезпеченні соціальної адаптації та готовності дитиною продовжувати освіту та ін. Отже, на етапі дошкільної освіти право на отримання

¹⁴ З.В. Ромовська, Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. К.: «Ін Юре», 2003. 532 с.

¹⁵ Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. С.Я. Фурси. К.: КНТ, 2008. С. 192.

¹⁶ Закон України «Про охорону дитинства». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.

¹⁷ Про дошкільну освіту: Закон України від 11.07.2001 р. № 2628-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 49. Ст. 259.

освіти дитиною є достатньо «складним» для її самостійного зреалізування, оскільки воно більшою мірою нагадує право батьків¹⁸. Тоді ж як держава гарантує право дитини на безоплатну дошкільну освіту та медичне обслуговування, безпечні та нешкідливі умови перебування в закладі, унеможливлення фізичного і психологічного насильства, приниження гідності зі сторони працівників освітнього закладу та ін.¹⁹

Шкільна освіта як цілеспрямований освітній процес скеровує учня на оволодіння систематизованими знаннями, результатом яких є індивідуально-інтелектуальний, соціально-психологічний та психофізіологічний розвиток особистості, що є основою для майбутньої професійної освіти і діяльності в цілому²⁰. В Конституції України зазначено, що кожен громадянин держави має право на отримання повної загальної середньої освіти²¹. Відповідно до Закону України «Про загальну середню освіту» держава гарантує умови щодо реалізації права своїх громадян на доступність та безоплатність у здобутті повної середньої освіти та створює належні умов для здобуття освіти всіма дітьми²². У цьому контексті важливим є досвід європейських країн^{23,24,25}.

Важливо зазначити, що кожна дитина у статусі учня середнього освітнього закладу має відповідні права та обов'язки, які закріплені в статуті навчального закладу²⁶. Найчастіше це право на захист честі, гідності та

¹⁸ І.О. Луценко, Дошкільна освіта і глобалізація. *Дошкільне виховання : Щомісячний науково-методичний журнал для педагогів і батьків Міністерства освіти і науки України*. 2016. № 3. С. 2-5.

¹⁹ Організація і керівництво дошкільною освітою в Україні: навч.-метод. посіб. / Т.М. Степанова, А.В. Курчатова. К.: Видавничий Дім «Слово», 2018. 236 с.

²⁰ В.Г. Кремень, О.І. Ляшенко, О.І. Локшина, Загальна середня освіта України в контексті освіти країн Європи: тривалість і структура. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 2020. № 2 (2). URL: <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2020-2-2-14-1>.

²¹ Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 р. з наст. змін. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>.

²² Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 38-39. Ст. 380.

²³ European Commission – Education and Training/ (n.d.). EU support for school policy. URL: https://ec.europa.eu/education/policies/school/about-school-policy_en.

²⁴ European Commission. (2017). School development and excellent teaching for a great start in life : Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017DC0248&from=EN>.

²⁵ UNESCO Institute for Statistics. (2012). International standard classification of education. ISCED 2011. URL: <http://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/international-standard-classification-of-education-isced-2011-en.pdf>.

²⁶ І.В. Застрожнікова, Ю.О. Ульянченко, Сучасний стан державного регулювання освітніх новацій в Україні. Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. Харків: ХарПІ НАДУ «Магістр». 2019. №. 2 (56). С. 192-198.

недоторканності особи; право на об'єктивну оцінку власних знань, вмінь і навичок; право учнів брати активну участь в управлінні освітнім закладом шляхом залучення до органів самоврядування та ін.²⁷

Поряд з наданням учням освітнього закладу конкретних прав, у статуті зазначено перелік обов'язків, які покладені на неповнолітніх. Правил для учнів повинні дотримуватися всі учасники освітнього процесу: прислухатися до вимог педагогів, піклуватися про молодших школярів, дотримуватися правил гігієни, мати охайний вигляд, підтримувати чистоту в приміщеннях, дбайливо ставитися до майна освітньої установи. Учням забороняється вчиняти певні протиправні дії та вчинки: приносити зброю, вживати спиртні напої, токсичні, наркотичні речовини та тютюнові вироби; використовувати будь-які засоби, які можуть призвести до вибухів і загорянь; застосовувати фізичну силу для з'ясування взаємин; послуговуватися психічним насильством, займатися вимаганням, лихословити, а також пропускати заняття без поважної причини. Невиконання зазначених правил передбачає застосування дисциплінарних заходів впливу: від оголошення догани, обов'язкового відшкодування шкоди, публічного вибачення та ін., аж до виключення з освітнього закладу за вчинення підлітками, котрим виповнилося чотирнадцять років, протиправних дій-злочинів та неодноразових порушень статуту освітнього закладу.

Професійна освіта як комплекс психолого-педагогічних та організаційно-управлінських заходів, спрямована на забезпечення та оволодіння індивідами фундаментальними професійно-спрямованими знаннями, унормованими вміннями та фаховими навичками в обраній ними професійній діяльності, що передбачають розвиток компетентностей та набуття професійної культури. Право на професійну освіту мають змогу використати усі громадяни України віком від 14–15 років і далі згідно із своїх індивідуальних здібностей та уподобань. Нині отримання професійної освіти поєднане із отриманням середньої в одному освітньому закладі.

Вища освіта направлена на отримання особистістю у закладі вищої освіти систематизованих професійно-спрямованих знань, умінь і результативних практичних навичок, способів мисленнєвої діяльності, професійно-світоглядних і громадянських якостей та морально-етичних і загальнолюдських цінностей відповідно до певної освітньо-професійної програми²⁸. Мінімальною віковою межею для вступу дитини до закладу вищої освіти

²⁷ Л.А. Онищук, Концепція прогнозування розвитку загальної середньої освіти. К.: Інститут педагогіки НАПН України, Педагогічна думка, 2016. С. 9-16.

²⁸ Європейський простір у сфері вищої освіти: декларація міністрів освіти Європи від 19.07.1999 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>.

є 17-річний вік та успішне проходження зовнішнього незалежного оцінювання із збереженою автономністю дитини у виборі освітнього закладу та форми навчання (за законом України «Про вищу освіту»).

Інноваційні процеси у закладах вищої освіти направлені на формування та подальшу розвитковість високоякісної компетентнісної освіти, що сповна відповідає особистісним інтересам студентів. До основних тенденцій розвитку сучасної вищої освіти відносимо: постійне оновлення педагогічних освітніх технологій навчання; конструювання кожним викладачем з певної навчальної дисципліни такого освітнього процесу, який би давав змогу всім студентам всеохоплююче удосконалюватися в професійному зростанні, набувати інформативних та комунікативних компетентностей, постійно підвищувати власну професійну кваліфікацію та ін.²⁹ Сучасному студенту за такої інноваційної освіти притаманні такі професійні якості як компетентність, самостійність, відповідальність, високий рівень культурного розвитку та постійне прагнення до самовдосконалення, самозреалізування, самоконтролю і самоосвіти³⁰.

Для самоосвіти як одного із важливих видів діяльності особистості характерний її вільний вибір та спрямованість. Саме самоосвіта здатна сповна забезпечити задоволення потреби індивіда у соціалізації, самозреалізуванні, підвищенні культурно-освітнього і професійно-наукового рівнів тощо³¹. Автономність неповнолітнього індивіда при реалізації права на самоосвіту є достатньо високою, хоча такий вид освіти нині нормативно не врегульований. Самоосвіта є базою, основою безперервної освіти людини впродовж усього життя³². Тому успішне отримання знань залежить від власної волі та вмотивованості особистості.

В недалекому майбутньому в Україні швидкими темпами відбуватиметься розвиток неформальної та інформальної освіти, де остання прагне наблизити змістове наповнення освіти та методів навчання до інтересів та

²⁹ Л.З. Ребуха, Інноваційні процеси вищої школи: технологічний аспект. *Теорія і практика розвитку наукових знань*: матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 28-29 груд. 2017 р.). Київ: МЦНД, 2017. Ч. III. С. 35-36.

³⁰ Л.З. Ребуха, Н.С. Боршуляк, Професійна компетентність фахівців: сутнісні ознаки та розвиткові умови. *Інноваційна педагогіка*. 2020. В. 22. Т. 3. С. 87-90. URL: <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2020/22-3.17>.

³¹ О.В. Бурлука, Самоосвіта особистості як спосіб формування стратегії життя. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Філософія*, 2018. № 51. С. 98-109.

³² І.Ф. Шумілова, Самоосвіта студентів з питань формування загальнокультурної компетентності. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Сер: Педагогічні науки*, 2016. №1. С. 318-328.

вимог кожного конкретного здобувача. Нині кожен студент закладу вищої освіти має право на індивідуальну освітню траєкторію, яка забезпечує йому можливість вільного вибору видів, форм та інтенсивності здобуття освіти, право на правдиве і об'єктивне оцінювання власних знань та умінь^{33,34}. Завершенням освітнього циклу вищої освіти є набуття майбутніми фахівцями ключових професійних компетентностей, які мають інтегративну природу й охоплюють низку однотипових або близькоспоріднених теоретико-методологічних знань, унормованих умінь і діяльнісних навичок. Одночасно компетентність у професійній сфері спричинює переконливу та ефективну діяльність майбутнього фахівця в межах обумовленого правового поля.

Отож висновуємо, що право дітей на отримання освіти в навчальних закладах є комплексним явищем, що передбачає низку всеохоплюючих прав і свобод для всіх учасників освітнього процесу. Забезпечення належного рівня захисту прав дитини на освіту є важливою складовою розбудови України в напрямі правової соціальної держави. Входження України в загальноєвропейський простір та прийняття нею Конвенції ООН з прав дитини передбачає необхідність проведення відповідної державної політики, що базується на прогресивних і виважених правових і наукових рекомендаціях. Проте в Україні донині існує вдосталь нормативних недоліків у сфері регламентації освітніх взаємин, котрі істотно ускладнюють процес реалізації права дитини на одержання освіти. Право малолітньої особи на освіту є не стільки її правом, скільки безпосереднім обов'язком її батьків/опікунів. Можливості дітей щодо механізмів реалізації власних прав часто обмежується віковою дієздатністю щодо отримання освітніх послуг. Водночас нормативне регулювання права на освіту та права на вищу освіту в Україні відбувається за окремими законами, які визначають низку правових установлень, що відносяться до різних видів та рівнів освіти.

³³ В. Бахрушин, Новий закон про освіту: що він нам дає? Українська правда. 2017. 05 лип. (№186). С. 3.

³⁴ А.В. Боярська-Хоменко, Визнання неформальної та інформальної освіти дорослих в країнах Європейського Союзу. Психологія та педагогіка: сучасні методики та інновації, досвід практичного застосування: зб. тез наук. робіт учасн-в міжнар. наук.-практ. конф., Львів, 26-27 жовт. 2018 р. Львів: Львівська педагогічна спільнота, 2018. Ч. 2. С. 149-151.

* * *

Implementation of the right of personality to education: pedagogical and regulatory aspects

(summary)

An analytical legal analysis of the mechanism of realization of the right of every citizen of Ukraine to education, including a review of regulations in the field of preschool education, basic general, general professional and higher education and self-education, is made. Their main tasks and forms of acquisition in educational institutions are determined. The duration of training and its structure are analyzed, the list of rights and responsibilities assigned to minors is indicated. Certain provisions of international acts, the Constitution of Ukraine, laws of Ukraine, the UN Convention on the Rights of the Child, which regulate the mechanism of realization of the right of children to education, are characterized. The pedagogical, social and legal aspects of the realization of the right to education are determined and the role and direct responsibility of parents in its use are indicated. Peculiarities of legal regulation at different educational levels are outlined. Conclusions about the rapid development of non-formal and informal education in Ukraine, as each student of higher education has the right to individual educational trajectory with free choice of types, forms and intensity of education acquisition, true and objective assessment of his/her own knowledge and professional competencies acquired in an educational institution, are made based on the main trends in the development of education in the European educational space.

Список використаних джерел

- Бахрушин В. Новий закон про освіту: що він нам дає? Українська правда. 2017.05 лип. (№186). С. 3.
- Боярська-Хоменко А.В., Визнання неформальної та інформальної освіти дорослих в країнах Європейського Союзу. Психологія та педагогіка: сучасні методики та інновації, досвід практичного застосування: зб. тез наук. робіт учасн-в міжнар. наук.-практ. конф., Львів, 26-27 жовт. 2018 р. Львів: Львівська педагогічна спільнота, 2018. Ч. 2. С. 149-151.
- Бурлука О.В., Самоосвіта особистості як спосіб формування стратегії життя. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Філософія*, 2018. № 51. С. 98-109.
- Європейська конвенція про громадянство: Конвенція від 06.11.1997 р. № ETS N 166 URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_004.
- Європейський простір у сфері вищої освіти: декларація міністрів освіти Європи від 19.07.1999 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/>.

- Єрємін Л.Є., Формування цінностей сімейного життя у старших підлітків: український та зарубіжний досвід. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені МП Драгоманова. Серія 11: Соціальна робота. Соціальна педагогіка*, 2018. № 24 (2). С. 41-46.
- Загальна декларація прав людини: Декларація від 10.12.1948 р. – URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
- Закон України «Про охорону дитинства». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>.
- Застрожнікова І. В. Ульяновченко Ю. О. Сучасний стан державного регулювання освітніх новацій в Україні. Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. Харків: ХарПІ НАДУ «Магістр». 2019. №. 2 (56). С. 192-198.
- Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р. // Зібрання чинних міжнародних договорів України. 1990. № 1. С. 205.
- Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верхов. Ради України 28 черв. 1996 р. Київ: Велес, 2005. 48 с. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>.
- Корчак Я., Як любити дитину// Дитя людське: вибрані твори: пер. з пол. / Я. Корчак. К.: Вид-во «Дух і літера», 2007. С. 7-26.
- Кремень В.Г., Ляшенко О.І., Локшина О.І., Загальна середня освіта України в контексті освіти країн Європи: тривалість і структура. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 2020. № 2 (2). URL: <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2020-2-2-14-1>.
- Кудрявцева О.М., Конституційно-правові основи захисту прав дитини в Україні / О.М. Кудрявцева: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. К., 2014. 21 с.
- Лупаренко С., Сутність поняття дитинство в науковій літературі. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*, 2013. №44. С. 286-294.
- Луценко І.О., Дошкільна освіта і глобалізація. Дошкільне виховання : Щомісячний науково-методичний журнал для педагогів і батьків Міністерства освіти і науки України. 2016. № 3. С. 2-5.
- Онищук Л.А., Концепція прогнозування розвитку загальної середньої освіти. К.: Інститут педагогіки НАПН України, Педагогічна думка, 2016. 36 с.
- Організація і керівництво дошкільною освітою в Україні: навч.-метод. посіб. / Степанова Т.М., Курчатова А.В., К.: Видавничий Дім «Слово», 2018. 236 с.
- Отамась І.Г., Вплив ЮНЕСКО на розвиток освіти в Україні. *Theory and methods of educational management*, 2017. №1(19). С. 67-69.
- Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні : підруч. / А.М. Колодій, А.Ю. Олійник, К. : Правова єдність, 2008. 350 с.
- Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 р. з наст. змін. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>.
- Про дошкільну освіту: Закон України від 11.07.2001 р. № 2628-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 49. Ст. 259.
- Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 38–39. Ст. 380.
- Про ратифікацію Конвенції про права дитини : Закон України від 27 лютого 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. 1991. № 13. Ст. 145.
- Ребкало М.М., Самофалов Л.П., Олійник В.С., Особливості реалізації права на освіту в Україні: аналітично-правовий огляд. *Науковий вісник Сіверщини. Серія: Право. Чернівці: Академія ДПмС*, 2019. № 2 (7). С. 13-22.
- Ребуха Л.З., Інноваційні процеси вищої школи: технологічний аспект. Теорія і практика розвитку наукових знань: матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 28-29 груд. 2017 р.). Київ: МЦНД, 2017. Ч. III. С. 35-36.

- Ребуха Л.З., Боршуляк Н.С., Професійна компетентність фахівців: сутнісні ознаки та розвиткові умови. Інноваційна педагогіка. 2020. В. 22. Т. 3. С. 87-90. URL: <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2020/22-3.17>.
- Ромовська З.В., Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. К.: «Ін Юре», 2003. 532 с.
- Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. С.Я. Фурси. К.: КНТ, 2008. С. 192.
- Скрипник М.І., Дитинство за часів перемін: як не боятися залучати концепції дитинства в програми підвищення кваліфікації педагогів. *Методист*, 2018. № 6. С. 24-33.
- Шумілова І.Ф., Самоосвіта студентів з питань формування загальнокультурної компетентності. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Сер: Педагогічні науки*, 2016. №1. С. 318-328.
- European Commission — Education and Training/ (n.d.). EU support for school policy. URL: https://ec.europa.eu/education/policies/school/about-school-policy_en.
- European Commission. (2017). School development and excellent teaching for a great start in life: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52017DC0248&from=EN>.
- UNESCO Institute for Statistics. (2012). International standard classification of education. ISCED 2011. URL: <http://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/international-standard-classification-of-education-isced-2011-en.pdf>.

Олександр Аврамчук

Український Католицький Університет

ORCID: 0000-0001-8512-7817

Актуальність та виклики захисту прав дітей, які живуть з проблемами психічного здоров'я

Питання проблем психічного здоров'я залишаються актуальними впродовж багатьох років, незважаючи на реформування систем і сервісів охорони психічного здоров'я. Поширеність проблем психічного здоров'я різнилась в залежності від типу захворювання, регіону (в т.ч. соціально-економічного стану) та культурних традицій середовища. Слід наголосити, що коли ми говоримо про поширеність, то у першу чергу звертаємо увагу на випадки, коли люди звертаються за відповідною допомогою. Таким чином, більшість випадків захворювань можуть бути приховані, підсилюючи соціально-економічний тягар.

Особливе місце займає психічне здоров'я дітей та підлітків. Дитячий та підлітковий вікові періоди сповнені потенціалу для розвитку. Зміни у фізичному розвитку, набуття й вдосконалення важливих навичок, формування мовлення та розвиток когнітивних процесів. Під впливом найближчого середовища задовольняються базові потреби необхідні для гармонійного психосоціального розвитку, зокрема довіра до себе й оточення, відчуття безпеки й готовність бути відкритим до нового досвіду, а з часом вибудовуються гнучкі межі, які сприяють життєвій стійкості та соціальній компетентності. Усі ці механізми впливають на психологічний добробут дитини, зменшують ризики виникнення проблем психічного здоров'я та дозволяють ефективніше адаптуватися до змін.

Дискусія щодо того, що є «нормальним» чи «нормативним» для розвитку дитини, залишається актуальною. Багато свідчень літератури та психологічної практики звертають увагу на безпечну прив'язаність та здорові стосунки, способи соціального научіння, що базуються на довірі й емпатії, сприянні нейрокогнітивному розвитку завдяки доступним технікам та взаємодії з однолітками. Коли ж проблеми у цих сферах стають помітними, типово, виникають думки про порушення психосоціального розвитку чи психічного здоров'я. Незважаючи на те, на скільки значним чи незначним є цей вплив на емоційний та фізичний добробут дитини, він може спричинити появу проблем

пов'язаних з стигматизацією чи соціальною депривацією. Загальновідомо, що стигма та дискримінація призводять до поширених порушень прав людини, особливо, коли мова йде про людей, що живуть з психічними розладами. Згадана ситуація є найбільш актуальною для країн з низьким та середнім рівнем доходу і серед дитячого населення це не є виключенням¹.

За даними ВООЗ у всьому світі приблизно до 20% дітей та підлітків страждають на психічні захворювання, а великий депресивний розлад, який часто має початок у підлітковому віці, в різних країнах пов'язаний із значними психосоціальними порушеннями та ризиком самогубства (третя причина смертності серед підлітків)².

Говорячи про поширеність проблем психічного здоров'я, серед факторів, що підсилюють ймовірність розвитку розладу, часто звертають увагу на проблеми фізичного та психічного здоров'я батьків й їх наслідки (до прикладу, безробіття за станом здоров'я, соціальна ізоляція, рецидиви та проблемні способи вирішення життєвих викликів). Згадується, що вони матимуть безпосередній вплив на забезпечення безпечних і довірливих стосунків, здатність підтримувати та виховувати дитину, а соціальні стратегії, які засвоюватиме дитина у такому досвіді, можуть зробити її більш вразливою, особливо за умов постійної напруги та дистресу. Варто наголосити, що окрім конкретних життєвих ситуацій, на думку експертів з ВООЗ, на поширеність психічних розладів серед дітей та підлітків здійснюють вплив сімейні конфлікти, соціально-економічне становище родини та вимоги суспільства (в т.ч. доступність до освіти, участь у загальносуспільних активностях, традиції тощо), добровільна та вимушена міграція, наслідки СНІД / ВІЛ і сприйняття «прав» дитини та підлітка в даному суспільстві³. Так, нестабільна економічна ситуація родини може негативно впливати на ефективність та доступність послуг медицини й освіти, а нестабільність та небезпека на рівні громади, такі як расизм та приниження через політичні чи релігійні переконання, підсилюють існуючі проблеми⁴.

¹ N. Drew, M. Funk, S. Tang, J. Lamichhane, E. Chávez, S. Katontoka, S. Pathare, O. Lewis, L. Gostin, B. Saraceno, Human rights violations of people with mental and psychosocial disabilities: an unresolved global crisis. *Lancet*. 2011. № 5; 378 (9803): pp. 1664-75. DOI: 10.1016/S0140-6736(11)61458-X. PMID: 22008426.

² Caring for children and adolescents with mental disorders: setting WHO directions. World Health Organization, International. 2003. URL: https://www.who.int/mental_health/media/en/785.pdf.

³ Caring for children and adolescents with mental disorders: setting WHO directions. World Health Organization, International. 2003. URL: https://www.who.int/mental_health/media/en/785.pdf.

⁴ F. Reiss, Socioeconomic inequalities and mental health problems in children and adolescents: A systematic review. *Social Science & Medicine*, 2013. № 90. pp. 24-31.

Незважаючи на те, що у клінічній практиці поширені проблеми психічного здоров'я частіше маніфестують у підлітковому віці, частина проблем залишаються недіагностованими ще з дитячого віку – через умови розвитку та/або обмеження скринінгу, та кваліфікованої ранньої діагностики⁵.

У зв'язку з цим, багато дітей та підлітків не мають доступу чи не можуть вчасно звернутися за допомогою від сервісів з психічного здоров'я чи служб психологічної підтримки, а проблеми, залишаючись невизнаними та без належного раннього втручання, підвищують ризик розвитку особистісних та соціальних дистресів. У подальшому, замикаючись наче в зачарованому колі, ці проблеми повертаються у вигляді конфліктів у родинях, проблемах з навчанням й відвідуванні школи зокрема, сприяють формуванню виключно-опозиційної чи унікаючої поведінки, або ж проявляються через ускладнення фізичного здоров'я⁶.

Фахівці з психічного здоров'я зазвичай втручаються у періоди криз, коли ознаки стають суттєво помітні або батьки звертаються через невідповідну до їх очікувань манеру соціальної взаємодії. Важливо розуміти, що більшість проблем психічного здоров'я виявляються через сервіси первинної медичної допомоги, куди зазвичай сім'ї звертаються за допомогою з приводу більш широкого кола проблем, зокрема зі скаргами на зниження загального самопочуття дитини, нетипові соматичні відчуття, втому чи проблеми зі сном, або з підозрою на вживання психоактивних речовин у підлітків. На нашу думку, це пов'язано з кількома факторами, серед яких часто зустрічаються: неготовність батьків визнавати психологічне підґрунтя проблем, упередження щодо психічного здоров'я та страх стигматизації. Але часом зустрічаються випадки (особливо в країнах без належного розвитку послуг соціального захисту), коли має місце жорстоке поводження, нехтування дітьми, домашнє та сімейне насильство – тож звернення до медичних установ загальної практики сприймається як більш «безпечне» у контексті соціальної відповідальності.

Отож, коли ми говоримо про цілі надання послуг дітям та підліткам, які страждають на психічні розлади, емоційні та психологічні проблеми, важливо акцентувати увагу на тому, що вони мають узгоджуватися з цінностями та правами людини. Зокрема, йдеться про автономію, контроль та залученість до прийняття рішень і побудови плану підтримки, що відповідно, поширюється на дітей та підлітків так само, як і на дорослих.

⁵ R.C. Kessler, P.S. Wang, The descriptive epidemiology of commonly occurring mental disorders in the United States. *Annual Review of Public Health*, 2008. № 29. pp. 115-129

⁶ Child and Adolescent Mental Health Service (CAMHS): Review. DoH; London, UK: 2008. URL: <http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20081230004520/publications.dcsf.gov.uk/e-orderingdownload/camhs-review.pdf>.

Відповідно до загального положення «Конвенції про права дитини», імплементованої у Великобританії, діти та підлітки мають свої «права», оскільки вони унікальні у своєму досвіді, потребують особливого захисту через свою вразливість та особливості розвитку, їм важче артикулювати та усвідомлювати свої потреби і проблеми (на відмінну від дорослих), їх рідше сприймають всерйоз і вони часто мають менше можливостей для прийняття самостійних рішень⁷.

Варто уточнити, що «Конвенція про права дитини» від 1989 року (з оновленнями та доповненнями), встановлює стандарти у галузі охорони здоров'я, освіти та юридичних, цивільних та соціальних служб, щоб сприяти досягненню найвищого рівня добробуту дітей і підлітків, – незалежно від статі, раси, національності, здібностей, релігії, політичних переконань або економічних чи соціальних умов⁸.

На жаль, між теорією та фактичною імплементацією пропонованих засад помітна суттєва прірва, і справжня реалізація дій та політики залишається неповною у більшості країн, в т.ч. й у країнах з достатнім рівнем доходів. Однією з перешкод на шляху імплементації є те, що зазвичай діти та підлітки сприймаються як пасивні носії «прав», оскільки у більшості випадків покладаються на дорослих і потребують, щоб батьки, опікуни чи інші значимі дорослі діяли в їх інтересах, щоб забезпечити реалізацію їхніх прав. На нашу думку, саме загадана відносна залежність від інших призводить до того, що діти та підлітки перебувають в зоні підвищеного ризику обмеження спроможності реалізовувати свої права – а особливо діти, що живуть з психічним розладом.

Загальні ж виклики, що виникають в контексті порушення прав людини у випадку дітей або підлітків, які живуть з психічними розладами, або відчують дистрес через емоційні та психологічні проблеми, можуть включати наступне: утримання проти їх волі або без згоди батьків у закладах, які надають психіатричну чи іншу медичну допомогу; затримання або ізоляція як спосіб покарання або заохочення до формування соціально прийнятної поведінки⁹; стигматизація та ставлення, що принижує гідність (в т.ч. відмова

⁷ Concluding Observations on the fifth periodic report of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland: UN Committee on the Rights of the Child. 2016. URL: <http://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=6QkG1d%2FPPRiCAqhKb7yhskHO-j6VpDS%2F%2FJqg2Jxb9gncnUyUgbnuttBweOlylfyYPkBbwffitW2JurgBRuMMxZqnGger-Udpjxij3uZ0bjQBOLNTNvQ9fUIEOvA5LtW0GL>.

⁸ Здоров'я дітей і права людини. *Охорона здоров'я і права людини*: ресурсний посібник / за науковою редакцією І.Я. Сенюти (укр. версія). – 5-те вид., доп. – Львів: Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2015. – с. 989.

⁹ Corporal punishment of children: review of research on its impact and associations: Work-

від доступу до певних сервісів, послуг, активностей чи примусове насадження традицій та звичаїв, які можуть нести потенційну шкоду) і що не менш важливо – нехтування актуальним станом дитини / підлітка, коли через свій стан він чи вона можуть завдати серйозної шкоди собі або оточенню.

Перші два виклики повертають нас до того, що утримання чи ізоляція апелює до права на свободу. Також пам'ятаючи про право на автономію людини (контроль над власним життям та рішеннями щодо підтримки та лікування) та добробут, що передбачає захист від психологічних травм або фізичної шкоди, маємо визнати, що це право у випадку дітей та підлітків може бути обмежене об'єктивними обставинами. Зокрема тим, що рішення про будь-яке втручання потребує згоди від батьків чи опікунів, але навіть коли воно є виправданим, все ще існують гарантії захисту прав людини, які повинні бути дотримані. Водночас як підлітки, так і діти молодшого шкільного (дошкільного) віку мають право висловлювати свої погляди з питань, які їх стосуються¹⁰.

Важливо не нехтувати їх погляди, а по можливості надавати їм належну вагу відповідно до віку та когнітивної зрілості дитини. У тих випадках, коли втручання є відповідним до обставин, ми маємо прийняти, що до цього моменту були розглянуті всі інші варіанти, така форма втручання була визнана як абсолютно необхідна та передбачено, що її застосування буде найкоротшим з можливих. У такий спосіб, може бути сформована практична рекомендація: не втручатися, де це можливо, з усвідомленням можливого безпосереднього ризику / заподіяння шкоди.

Однак у ситуації, коли за станом психічного чи фізичного здоров'я дитина має бути госпіталізована до медичного закладу, слід враховувати наступні потенційні виклики, які виникають у контексті порушення прав людини (значимість та поширеність поданих нижче пунктів залежить від країн та рівня розвитку відповідних послуг):

- заборона або обмеження використання телефонів або доступу до зв'язку;
- можливість вступати інтимні стосунки зі своїми однолітками (включаючи сексуальні стосунки для дітей старше 16 років);
- обмеження відвідувань членів сім'ї чи друзів;

ing paper Global Initiative to End All Corporal Punishment of Children. 2016. URL: <http://endcorporalpunishment.org/wp-content/uploads/research/Research-effects-review-2016-06.pdf>.

¹⁰ Concluding Observations on the fifth periodic report of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland: UN Committee on the Rights of the Child. 2016. URL: <http://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=6QkG1d%2FPFPRiCAqhKb7yhskHO-j6VpDS%2F%2FJqg2Jxb9gncnUyUgbnuttBweOlylfyYPkBbwffitW2JurgBRuMMxZqnGgerUdpjxij3uZ0bjQBOLNTNvQ9fUIEOvA5LtW0GL>.

- заборона залишати територію лікарні для зустрічей з родиною під їх відповідальність (як спосіб покарання);
- правило «відкритих дверей», що обмежують право на приватність;
- не включення дитини / підлітка до прийняття рішень щодо психосоціальної підтримки та лікування або ігнорування його чи її поглядів на користь поглядів лікаря, батьків чи опікуна;
- утримання або ізоляція у приміщеннях лікарні, що суттєво обмежують відвідування чи підтримку стосунків з родиною або значимими іншими.

Все частіше, особливо у західних регіонах світу, піднімається питання, що раса та етнічна приналежність, стать також є визначальними факторами психічного здоров'я. Зокрема, згадані модифікуючі фактори ризику виникнення психічних та поведінкових проблем можуть по-різному впливати як на поширеність проблем психічного здоров'я, так і на їх наслідки. Узагальненим аспектом можна вважати вплив дискримінації та насильства на підставі згаданих вище факторів по відношенню до дітей та підлітків. У більшості випадків (за результатами національного дослідження у США), віктимізація серед дітей та підлітків корелювала з приналежністю до етнічних меншин, проживанням у сім'ях з низьким соціально-економічним статусом, вихованням одним з батьків чи проживанням у зведених сім'ях¹¹.

Огляд наукової літератури вказує, що дівчата мають підвищений ризик погіршення психічного здоров'я у зв'язку з досвідом сексуального насильства, тоді як для хлопців характерний підвищений ризик фізичного насильства¹².

Однак ці дані працюють і у зворотному керунку, коли йдеться про дітей та підлітків, які проживають з психічними розладами. Діти мають право бути захищеними від будь-яких форм фізичного чи психічного насильства, травм, зловживань, нехтування, жорстокого поводження чи експлуатації¹³. На жаль, неодноразово зустрічаємося з практикою, коли щодо дітей чи підлітків, у яких діагностовано психічний розлад, інтелектуальне чи неврологічне порушення – часто ставляться несправедливо, й згадані вище підстави можуть бути використані як виправдання для відмови у доступі до можливостей, послуг та

¹¹ H. Turner, D. Finkelhor, R. Ormrod, The effect of lifetime victimization on the mental health of children and adolescents. *Social Science & Medicine*, 2006. № 62(1). pp. 13-27.

¹² Gender Disparities in Mental Health. World Health Organization, International. 2018. URL: https://www.who.int/mental_health/media/en/242.pdf.

¹³ Concluding Observations on the fifth periodic report of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland: UN Committee on the Rights of the Child. 2016. URL: <http://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=6QkG1d%2FPpRiCAqhKb7yhskHO-j6VpDS%2F%2FJqg2Jxb9gncnUyUgbnuttBweOlylfyYPkBBwffitW2JurgBRuMMxZqnGger-Udpjxij3uZ0bjQBOLNTNvQ9fUIEOvA5LtW0GL>.

певних видів діяльності. Часом така ситуація виникає і у питаннях визнання рівності перед законом, зокрема щодо правопорушень здійснених підлітками із психосоціальними або інтелектуальними порушеннями. Не менш поширеним є варіант, коли підліткам, які живуть з психічними розладами, відмовляють у праві самостійно приймати рішення, посилаючись на законність рішень батьків та опікунів щодо їх неієздатності. Це можна простежити й у ситуаціях, пов'язаних з національними / культурними звичаями та традиціями – коли застосування будь-яких «народних» практик може мати негативний вплив на здоров'я і благополуччя дитини (наприклад, ранні шлюби, надання жорсткого пріоритету в харчуванні, відмова від звернення до медичної практики чи лікування або застосування зцілюючих практик без належної доказової бази чи з нанесенням тілесних ушкоджень тощо)¹⁴.

Дискусійним викликом є пропозиція Комітету з прав дитини надати доступ до конфіденційних медичних консультацій і порад без згоди батьків, незалежно від віку дитини – за умов, що це необхідно для безпеки дитини або її добробуту. Слід відзначити, що хлопчики (як і чоловіки у дорослому віці) частіше отримують лікування при зверненні з приводу «зовнішніх симптомів» (тобто екстерналізованих скарг), тоді як дівчата частіше залишаються недодіагностованими чи недолікованими через гендерні упередження при діагностиці та їх схильність до «інтерналізації скарг»¹⁵.

Проте хлопчики в цілому рідше звертаються за допомогою через соціальні упередження та невідповідні очікування, особливо, коли додаються ще й етнічні чи расові фактори, а саме по собі занепокоєння через стигму навколо проблем психічного здоров'я, впливає й на рішення сімей расових та етнічних меншин – звертатися, чи не звертатися за лікуванням своїх дітей¹⁶.

На нашу думку, у зв'язку з цим ми частіше спостерігаємо за давнені проблеми та суттєві порушення соціального функціонування при зверненні до фахівців у сфері психічного здоров'я. Однак незалежно від того, з яких при-

¹⁴ Здоров'я дітей і права людини. *Охорона здоров'я і права людини: ресурсний посібник / за науковою редакцією І.Я. Сенюти (укр. версія).* – 5-те вид., доп. – Львів: Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2015. – с. 989.

¹⁵ S. Seedat, K.M. Scott, M.C. Angermeyer, P. Berglund, E.J. Bromet, T.S. Brugha, K. De-myttenaere, G. de Girolamo, J.M. Haro, R. Jin, E.G. Karam, V. Kovess-Masfety, D. Levinson, M.E. Medina Mora, Y. Ono, J. Ormel, B.E. Pennell, J. Posada-Villa, N.A. Sampson, D. Williams, R.C. Kessler, Cross-national associations between gender and mental disorders in the World Health Organization World Mental Health Surveys. *Arch Gen Psychiatry*. 2009. № 66, (7): pp. 785-95. DOI: 10.1001/archgenpsychiatry.2009.36. PMID: 19581570; PMCID: PMC2810067.

¹⁶ O.G. Gudiño, A.S. Lau, M. Yeh, K.M. McCabe, R.L. Hough, Understanding racial/ethnic disparities in youth mental health services: Do disparities vary by problem type? *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*. 2009. №17(1). pp. 3-16.

чин було звернення за послугами – як медичними, так і освітніми, – заклади повинні надавати їх усім без будь-якої дискримінації за віком, расою, мовою, статевою ідентичністю, релігією чи інвалідністю¹⁷. Таким чином, діти й підлітки не повинні страждати від дискримінації через те, що вони мають психічний розлад або особливі освітні потреби.

Останнім, але не менш важливим викликом є нехтування базовими потребами дитини чи підлітка. У даному випадку ми говоримо про право людей з психічними розладами на достатній рівень життя для себе та своєї родини, включаючи достатнє харчування, одяг та належне, безпечне житло. На жаль, нехтування цими потребами відносно дітей не є виключенням, і може приймати девіантні варіанти, такі як недбання про гігієну, безпритульність, відмова від батьківської опіки тощо.

У такий спосіб, приймаючи рішення щодо підтримки та допомоги, ми повинні керуватися розумінням обов'язку захистити дитину або підлітка, що живе з психічним розладом, або відчуває дистрес через емоційні та психологічні проблеми, від поведінки, що принижує гідність, з повагою на приватне життя (автономію) та правом на свободу. Важливо, щоб діти та підлітки могли отримувати допомогу від висококваліфікованих фахівців, які будуть діяти як в їх інтересах, так і в інтересах їх сімей, – за відповідної поінформованої згоди. Цьому може сприяти поширення й надання відповідної інформації про можливі ризики, переваги й очікувані результати щодо доступних варіантів лікування, психосоціальної підтримки чи соціального залучення. Водночас скоординована система підтримки, яку надають працівники в сферах охорони здоров'я, психічного здоров'я, соціального добробуту дітей, навчання та правового захисту – сприятиме оптимізації результатів та очікувано впливатиме на соціальну думку. І це підводить нас до усвідомлення важливості підвищення обізнаності щодо людей з проблемами психічного здоров'я, боротьби зі стереотипами, упередженнями та «шкідливою практикою» в усіх сферах життя. Відповідно ці цінності й засади повинні розповсюджуватися незалежно від соціально-економічного, статевого, культурного чи расового статусу, як на дітей з нервово-психічними та психічними розладами, так і на їх родини чи громади, до яких вони належать.

Саме тому, на нашу думку, важливо розглядати заходи, які використовують соціальний контакт або поєднання стосунку та освіти, як найбільш

¹⁷ Concluding Observations on the fifth periodic report of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland: UN Committee on the Rights of the Child. 2016. URL: <http://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=6QkG1d%2FPpRiCAqhKb7yhsKHO-j6VpDS%2F%2FJqg2Jxb9gncnUyUgbnuttBweOlylfyYPkBbwffitW2JurgBRuMMxZqnGgerUdpjxij3uZ0bjQBOLNTNvQ9fUIEOvA5LtW0GL>.

ефективний інструмент. Соціальні активності спрямовані на формування навичок плекання психічного здоров'я, підвищення обізнаності про психічні захворювання з залученням людей з досвідом психічних захворювань та їх подолання, а також поєднання цього процесу навчання через досвід з спільною діяльністю - є перспективною стратегією громадського психічного здоров'я та забезпечення можливості реалізації прав дітей та підлітків, які живуть з проблемами психічного здоров'я.

* * *

Aktualne wyzwania związane z ochroną praw dzieci z problemami zdrowia psychicznego

(streszczenie)

W artykule dokonano przeglądu aktualnych wyzwań związanych z ochroną praw dzieci i młodzieży z problemami zdrowia psychicznego. Wpływ na rozpowszechnienie zaburzeń psychicznych wśród dzieci i młodzieży ze strony rodziny, status społeczno-ekonomiczny i wymagania społeczne, a także postrzeganie „praw” dzieci i młodzieży w tym społeczeństwie. Stwierdzono, że pomimo bieżących reform usług socjalnych, systemów zdrowia psychicznego i usług ochronnych, faktyczne wdrażanie zasad zaproponowanych przez Komitet Praw Dziecka i ich wdrażanie do działań i polityk większości krajów pozostaje niepełne. Zidentyfikowano i opisano ogólne wyzwania, które pojawiają się w kontekście łamania praw człowieka w przypadku dzieci i młodzieży żyjących z zaburzeniami psychicznymi: pozbawienie wolności wbrew ich woli lub bez zgody rodziców w placówkach zapewniających opiekę psychiatryczną, lub inną; zatrzymanie lub izolacja jako sposób karania, lub zachęcanie do tworzenia społecznie akceptowanych zachowań; stygmatyzacja i poniżające traktowanie (w tym odmowa dostępu do niektórych usług, usług, działań lub narzucanie przymusem tradycji i zwyczajów, które mogą spowodować potencjalną krzywdę) oraz zaniedbanie aktualnego stanu dziecka / nastolatka, kiedy może to spowodować poważne obrażenia sobie lub innym. Nacisk kładzie się na znaczenie rozwoju i wdrażania najlepszych światowych praktyk w skoordynowanym systemie wsparcia zapewnianego przez pracowników w obszarach zdrowia, zdrowia psychicznego, opieki społecznej dzieci, edukacji i ochrony prawnej; podnoszenie świadomości osób z problemami zdrowia psychicznego i odpowiednie informacje na temat możliwych zagrożeń, korzyści i oczekiwanych wyników opieki; oraz promowanie wartości poprzez wspólne działania i włączenie społeczne dzieci z zaburzeniami psychicznymi, oraz ich rodzin lub społeczności, do których należą, bez względu na status społeczno-ekonomiczny, seksualny, kulturowy czy rasowy.

Список використаних джерел

- Здоров'я дітей і права людини. Охорона здоров'я і права людини: ресурсний посібник / за науковою редакцією І.Я. Сенюти (укр. версія). – 5-те вид., доп. – Львів: Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2015. – с. 989.
- Caring for children and adolescents with mental disorders: setting WHO directions. *World Health Organization, International*. 2003. URL: https://www.who.int/mental_health/media/en/785.pdf.
- Child and Adolescent Mental Health Service (CAMHS): Review. DoH; London, UK: 2008. URL: <http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20081230004520/publications.dcsf.gov.uk/eorderingdownload/camhs-review.pdf>.
- Corporal punishment of children: review of research on its impact and associations: Working paper Global Initiative to End All Corporal Punishment of Children*. 2016. URL: <http://endcorporalpunishment.org/wp-content/uploads/research/Research-effects-review-2016-06.pdf>.
- Concluding Observations on the fifth periodic report of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland: UN Committee on the Rights of the Child*. 2016. URL: <http://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=6QkG1d%2FPPRiCAqhKb7yhskHO-j6VpDS%2F%2FJqg2Jxb9gncnUyUgbnuttBweOlylfyYPkBBwffitW2JurgBRuMMxZqnG-gerUdpjij3uZ0bjQBOLNTNvQ9fUIEOvA5LtW0GL>.
- Drew N., Funk M., Tang S., Lamichhane J., Chávez E., Katontoka S., Pathare S., Lewis O., Gostin L., Saraceno B., Human rights violations of people with mental and psychosocial disabilities: an unresolved global crisis. *Lancet*. 2011. № 5; 378 (9803) : pp. 1664-75. DOI: 10.1016/S0140-6736(11)61458-X. PMID: 22008426.
- Gudiño O.G., Lau A.S., Yeh M., McCabe K.M., Hough R.L., Understanding racial/ethnic disparities in youth mental health services: Do disparities vary by problem type? *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*. 2009. № 17(1). pp. 3-16.
- Gender Disparities in Mental Health*. *World Health Organization, International*. 2018. URL: https://www.who.int/mental_health/media/en/242.pdf.
- Kessler R.C., Wang, P.S., The descriptive epidemiology of commonly occurring mental disorders in the United States. *Annual Review of Public Health*, 2008. № 29. pp. 115-129
- Reiss F., Socioeconomic inequalities and mental health problems in children and adolescents: A systematic review. *Social Science & Medicine*, 2013. № 90. pp. 24-31
- Seedat S., Scott K.M., Angermeyer M.C., Berglund P., Bromet E.J., Brugha T.S., Demyttenaere K., de Girolamo G., Haro J.M., Jin R., Karam E.G., Kovess-Masfety V., Levinson D., Medina Mora M.E., Ono Y., Ormel J., Pennell B.E., Posada-Villa J., Sampson N.A., Williams D., Kessler R.C., Cross-national associations between gender and mental disorders in the World Health Organization World Mental Health Surveys. *Arch Gen Psychiatry*. 2009. №66, (7): pp. 785-95. DOI: 10.1001/archgenpsychiatry.2009.36. PMID: 19581570; PMCID: PMC2810067.
- Turner H., Finkelhor D., Ormrod R., The effect of lifetime victimization on the mental health of children and adolescents. *Social Science & Medicine*, 2006. №62(1). pp. 13-27.

Оксана Вівчар

Західноукраїнський національний університет (Тернопіль, Україна)

ORCID: 0000-0001-9246-2226

Національна безпека держави в системі ціннісних орієнтацій: сучасна прагматика та вектори зміцнення

Слід звернути увагу на те, що діяльність індивідів, які переслідують особисті інтереси та цілі, утворюють основну сторону буття. Особистий інтерес – це право на життя й інші права та свободи людини, її зацікавленість в соціальному захисті, в можливості отримати освіту, медичну допомогу тощо. Тому безпека – необхідна умова життєдіяльності та життєздатності громадянина, незалежно від політичного режиму чи територіального устрою держави, того чи іншого історичного періоду розвитку суспільства. З огляду на це забезпечення індивідуальної (особистої) безпеки є відправною точкою в дослідженні та забезпеченні всіх її інших рівнів – групової безпеки, безпеки суспільства, безпеки держави, національної, регіональної та міжнародної безпеки.

Згідно чинного законодавства під національними інтересами розуміються життєво важливі матеріальні, інтелектуальні й духовні цінності Українського народу, визначальні потреби суспільства і держави. Тобто потреби та інтереси людини (окремої особистості), як складові національних інтересів не розглядаються і передбачається, що безпека суспільства тотожна безпеці людини (громадянина), що інтереси особистості та суспільства співпадають. Але це нонсенс.

Інтереси особистості й суспільства практично ніколи не співпадають. Інтереси суспільства (Цілого) не є простою сумою інтересів соціальних груп, а тим більше громадян (Частин). Це загальновідома властивість систем. Кожна людина завжди конкретна, неповторна й сприймає та реалізує ті чи інші цінності та установки у відповідності з конкретними обставинами власного життя¹.

Джерела загроз для людини – це умови та фактори, які потенційно містять деструктивні, шкідливі якості, а при певних умовах – проявляються як

¹ О. Wiwczar, O. Redkva, *Структурно-логічні аспекти економічної поведінки в контексті безпекознавства*, [w:] *Małżeństwo i rodzina: współczesny obraz*, red. J. Zimny, Katowice 2019, s. 297-310.

загрози безпеці людини. Внаслідок цього їй може бути спричинено шкоду, буде погіршено її стан, або в результаті чого її розвитку буде надана небажана динаміка. За розмахом та масштабами можливих наслідків загрози для людини можуть бути: глобальними, регіональними, національними, локальними, поодинокими. Їх можна також класифікувати за сферами суспільного життя та терміном дії тощо.

Практика свідчить, що при аналізі проблеми забезпечення безпеки людини, найчастіше розглядаються джерела загроз природного, техногенного та соціального походження, можливі організаційно-правові та організаційно-технічні механізми їх нейтралізації. Акцентування уваги на безпеці людини, так би мовити на людському вимірі національної безпеки, відображає якісно новий підхід до розробки та здійснення державної політики національної безпеки, підкреслює особливу роль особи (людини), як суб'єкта та об'єкта безпеки.

Право на життя є незаперечним правом людини. Але має місце систематичне порушення прав людини в Україні. При цьому є непоодинокі випадки, коли органи прокуратури не вживають передбачених чинним законодавством заходів для всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справ, коли має місце порушення прав людини під час затримання людини та проведення слідства правоохоронними органами. Тому українське суспільство досить критично оцінює діяльність владних структур по захисту прав і свобод людини. У зв'язку з цим важливим є прискорення реформування адміністративного права.

Зокрема, правовий стандарт взаємовідносин органів виконавчої влади повинен виходити із сприйняття особи таким суб'єктом, перед яким виконавча влада відповідальна за свою діяльність. У змісті адміністративно-правового статусу людини перевага має надаватися визначенню не тільки її обов'язків перед державою, а насамперед прав і свобод людини, за реалізацію й захист яких держава несе відповідальність².

Особливої уваги потребує запровадження принципу "прозорості" процедур щодо вирішення питань, пов'язаних із реалізацією прав і свобод громадян, відкритості для населення ЗМІ та спрощення одержання ними необхідної інформації тощо.

Очевидно, у сфері захисту прав і свобод людини важко досягти ідеалу, хоча б тому, що абсолютної свободи індивіда, який проживає в суспільстві існувати не може. Тому не випадково проблема забезпечення дотримання прав і свобод людини актуальна навіть у країнах консолідованої демократії³.

² О. Wiwczar, O. Redkva, *Структурно-логічні аспекти економічної поведінки в контексті безпекознавства*, [w:] *Małżeństwo i rodzina: współczesny obraz*, red. J. Zimny, Katowice 2019, s. 297-310.

³ А.Л. Баланда, *Соціальна складова національної безпеки України. Демографія та соціальна економіка*. 2016. № 1. С.166-172.

Таким чином, при дослідженні безпеки людини має підлягати аналізу захищеність інтересів людини від загроз, можливості по задоволенню її потреб сталого і прогресивного розвитку у матеріальній та духовній сфері. Тому можна також говорити про існування у кожній країні тієї чи іншої системи забезпечення безпеки людини, яка може бути охарактеризована, як взаємодіюча сукупність органів державного управління, партій, громадських організацій та рухів, посадових осіб і громадян, об'єднаних цілями та завданнями щодо захисту прав і свобод громадян, що здійснюють узгоджену діяльність на підставі та в межах чинного законодавства України з урахуванням культурних та історичних традицій.

Необхідно підкреслити, що на безпеку людини не можуть не впливати складні проблеми глобальної безпеки:

- критичний стан оточуючого середовища;
- дестабілізуючий розвиток демографічних процесів у світі;
- симптоми вичерпаності природних та енергетичних ресурсів;
- наявність величезних запасів засобів збройної боротьби;
- розростання кількості різноманітних конфліктів внутрішнього та зовнішнього характеру, які часом переростають у непримириме протистояння та збройні конфлікти і війни⁴.

Явищами, які все більшою мірою загрожують безпеці особи є тероризм (його вістря, як правило, спрямоване на життя та безпеку ні в чому не повинних людей), криміналізація суспільства, цінове свавілля монополістів та інші фактори. Серйозну небезпеку становлять масові отруєння людей, епідемії, аварії на транспорті, екологічні та техногенні катастрофи.

Перспективи глобалізації з огляду на необхідність забезпечення безпеки людини дослідниками вбачаються по різному.

Якщо для передових країн глобалізація відкриває нові унікальні можливості економічного розвитку і всебічного, майже тотального контролю над процесами, які відбуваються у інших країнах, то іншим залишається вибір між відсталістю та ізоляцією. Глобалізація має перш за все економічні владні аспекти, які саме й породжують суперечності, бо це, насамперед, панування у світовому економічному просторі ТНК, які нетерпимі до національних особливостей, а отже і до суверенітету⁵.

Значну загрозу для безпечного розвитку людини й суспільства становить також невміння або небажання тієї чи іншої частини населення узгоджувати власні інтереси із суспільними, особливо з огляду на те, що незбалан-

⁴ О.І. Вівчар, А.П. Колесніков, Соціальна безпека. Тернопіль: ФО-П Шпак В.Б., 2015. 146 с.

⁵ Б. Данилишин, Соціальна безпека – підґрунтя сталого розвитку. Вісник Національної академії наук України. 2015. № 1. С. 20-28.

сованість інтересів різних соціальних груп, є дуже складною проблемою пострадянських держав. Тому досягнення позитивних результатів у справі оздоровлення соціально-психологічної обстановки в суспільстві, на виробництві, в колективі, сім'ї значною мірою можливе за умови переважання у громадян колективістського виду мотивації. Якщо ж більшість людей при виборі лінії своєї поведінки буде виходити виключно із егоїстичних міркувань, то зростання загроз для безпечної життєдіяльності кожної окремої людини та суспільства в цілому буде неминучим⁶.

При цьому основною загрозою окремій людині й суспільній безпеці є насильство у різних його проявах і формах, з метою набуття чи збереження економічного, культурного й передусім політичного панування, які часто супроводжуються фізичними діями або інформаційно-психологічним впливом. Насильство означає дискримінацію соціальної групи, обмеження її прав і свобод, що створює загрозу безпеці життя людини.

Ефективне ДУНБ, безумовно, є необхідною умовою недопущення в суспільстві соціальної напруженості. Окрім того при нейтралізації тих чи інших кризових ситуацій у суспільстві, стабілізуючу роль можуть відіграти інститути громадянського суспільства⁷.

Разом із тим слід зазначити, що в сфері міжособистого спілкування діє спектр ідей, традицій та установок, обумовлений складністю становлення як повсякденної свідомості кожної людини, так і суспільної психології. Розвинуті інститути громадянського суспільства сприяють формуванню покоління людей, здатних до більш продуктивної та цілеспрямованої діяльності щодо збереження духовного та фізичного здоров'я, навколишнього середовища, проявляти активність у підтриманні безпечного суспільного та особистого буття.

* * *

National security of the state in the system of value orientations: modern pragmatics and strengthening vectors

(summary)

On the basis of the conducted researches it is established that security is a necessary condition of vital activity and viability of the citizen, irrespective of a po-

⁶ О.І. Ляш, Інституціональні ризики соціальної безпеки. Демографія та соціальна економіка. 2016. № 1. С. 125-134.

⁷ О.Г. Бортнікова, Державне управління забезпеченням соціальної безпеки та проблеми становлення соціального партнерства в Україні. Інвестиції : практика та досвід. 2018. № 13. С. 85-89.

litical mode or the territorial structure of the state, this or that historical period of development of a society. It is proved that according to the current legislation, national interests are understood as vital material, intellectual and spiritual values of the Ukrainian people, determining the needs of society and the state. That is, the needs and interests of man (individual) as components of national interests are not considered and it is assumed that the security of society is identical to the security of man (citizen), that the interests of the individual and society coincide. Practice shows that when analyzing the problem of human security, the sources of threats of natural, man-made and social origin, possible organizational, legal and organizational and technical mechanisms for their neutralization are most often considered. The emphasis on human security, so to speak, on the human dimension of national security, reflects a qualitatively new approach to the development and implementation of national security policy, emphasizes the special role of the person (person) as a subject and object of security. It is investigated that in the study of human security should be analyzed the protection of human interests from threats, the ability to meet its needs for sustainable and progressive development in the material and spiritual spheres. It has been established that human security cannot but be affected by complex global security issues: the critical state of the environment; destabilizing development of demographic processes in the world; symptoms of depletion of natural and energy resources; the presence of huge stocks of means of armed struggle; the growing number of various internal and external conflicts, which sometimes escalate into irreconcilable confrontation and armed conflicts and wars.

Список використаних джерел

- Баланда А.Л., Соціальна складова національної безпеки України. Демографія та соціальна економіка. 2016. № 1. С.166-172.
- Бортнікова О.Г., Державне управління забезпеченням соціальної безпеки та проблеми становлення соціального партнерства в Україні. Інвестиції: практика та досвід. 2018. № 13. С. 85-89.
- Вівчар О.І., Колесніков А.П., Соціальна безпека. Тернопіль: ФО-П Шпак В.Б., 2015. 146 с.
- Wiwczar O., Redkva O., *Структурно-логічні аспекти економічної поведінки в контексті безпекознавства*, [w:] *Małżeństwo i rodzina: współczesny obraz*, red. J. Zimny, Katowice 2019, s. 297-310.
- Данилишин Б., Соціальна безпека – підґрунтя сталого розвитку. Вісник Національної академії наук України. 2015. №1. С. 20-28.
- Ляш О.І., Інституціональні ризики соціальної безпеки. Демографія та соціальна економіка. 2016. № 1. С. 125-134.
- Мехеда Н.Г., Роль соціальної політики в забезпеченні соціальної безпеки. Вісник Університету банківської справи Національного банку України. 2015. № 3. С. 37-42.

Олександра Янкович

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира
Гнатюка, *Кувясько-Поморська вища школа (Бидгощ, Польща)*
ORCID: 0000-0003-4253-5954

Технологія формування основ правової культури в учнів у початковій школі

Низький рівень правової культури українських громадян, збільшення чисельності порушень законодавства дітьми, що вдаються до агресивних дій, насильства, булінгу проти ровесників та молодших школярів, нехтування правами дітей з боку дорослих, які здійснюють фізичне та психологічне насильство, – усі ці факти спонукають до формування в учнів основ правової культури вже в школі першого ступеня. Молодший шкільний вік є сприятливим до засвоєння норм життєдіяльності в суспільстві.

Початкова школа в системі правового виховання є ключовою ланкою. Якщо не скористатися можливістю проведення виховної роботи на теми прав і обов'язків дітей у молодшому шкільному віці, то згодом така прогалина може бути причиною делінквентної поведінки.

Актуальність проблеми здійснення правового виховання учнів відображена в Концепції Нової української школи, Державному стандарті початкової освіти. У цих документах визначено ключовими громадянські та соціальні компетентності, які пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя; усвідомленням рівних прав і можливостей, що передбачають співпрацю з іншими особами для досягнення спільної мети, активність у житті класу і школи, повагу до прав інших осіб, уміння діяти в конфліктних ситуаціях, пов'язаних із різними проявами дискримінації¹. Державний стандарт початкової освіти спрямований на формування учня, що діє з урахуванням власних прав і свобод, поважає права і гідність інших осіб, протидіє проявам дискримінації та нерівного ставлення до особистості².

¹ Державний стандарт початкової освіти: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 р. № 87. С. 9. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnogo-standartu-pochatkovoyi-osviti>.

² Державний стандарт початкової освіти: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 р. № 87. С. 11. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnogo-standartu-pochatkovoyi-osviti>.

На жаль, на сучасному етапі спостерігається такий тривожний симптом, як омолодження дитячої злочинності. Під час правового виховання учнів у школі першого ступеня вчитель стикається з низкою труднощів. Зокрема, молодші школярі ще не здатні сприймати складні юридичні терміни, здійснювати аналіз та давати належну юридичну кваліфікацію тим чи іншим діям. Отже, потребує ґрунтовного студіювання та критичного аналізу відображення в науковій літературі питань правового виховання, методик і технологій його реалізації.

Окремі аспекти формування правової культури учнів у початковій школі висвітлені в працях Н. Бібік, В. Грицько, Г. Задорожної, О. Колосової, В. Примакової, В. Тернопільської, Г. Товканець та ін. Зокрема, категоріально-понятійну базу в галузі правового виховання учнів молодшого шкільного віку розглядають В. Грицько, Г. Задорожна, О. Колосова та ін. В. Грицько правову культуру молодших школярів трактує як інтегративне особистісне утворення, зумовлене віковими, психологічними особливостями, основою якого є сукупність елементарних правових знань, сформованість ціннісного ставлення до людей, засноване на повазі прав людини, необхідності правомірної поведінки в умовах морально-правового вибору³.

Г. Задорожна обґрунтувала педагогічні умови правового виховання дітей 6–7 років у взаємодії освітнього закладу із сім'єю, якими, на її думку, є: забезпечення наступності у змісті, формах і методах правового виховання дітей 6–7 років з урахуванням психологічних закономірностей розвитку особистості цього вікового періоду; забезпечення взаємозв'язку між правовим і моральним вихованням з опорою на емоційну сферу та практичну діяльність вихованців; організація взаємодії закладу освіти із сім'ями дітей 6–7 років у процесі правового виховання⁴. Проте авторка в дослідженні вирішує питання правового виховання старших дошкільників, а проблеми формування правової культури молодших школярів залишилися поза увагою науковців. Зберігають актуальність наукові розвідки щодо технології формування основ правової культури в учнів молодшого шкільного віку. Використовуємо саме термін «основи правової культури», зважаючи на складність феномена «правова культура» не лише для молодшого школяра, а й дорослої людини.

Отже, мета статті полягає в обґрунтуванні технології формування основ правової культури в учнів молодшого шкільного віку.

³ В.В. Грицько, Формування правової культури молодших школярів як нагальна проблема сучасності. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2018. Вип. 61. С. 57.

⁴ Г.С. Задорожна, Педагогічні умови правового виховання дітей 6-7 років у взаємодії сім'ї і закладу освіти: дис. ... канд. пед.. наук зі спец. 13.00.08 – дошкільна педагогіка. Одеса, 2018. С. 2.

Актуальність реалізації зазначеної цілі посилюється на тлі зовнішніх чинників: сучасний етап розвитку суспільства характеризується низьким рівнем правової культури не лише учнів, а й дорослих громадян, зокрема й політиків, котрі мають безпосередній стосунок до законотворення та управління державою⁵. Вивчаючи причини цього явища, Р. Шай дійшов висновку, що «нерозвиненість у населення юридичних традицій, що переходять у відкритий правовий нігілізм, заперечення необхідності і цінності права мають глибокі історичні корені, адже з покоління в покоління у нашій державі спостерігається зневага до закону та суду, а свавілля не вважається чимось неправильним⁶. «Зупиніть людину на вулиці, – зазначає Р. Шай, – і запитайте в неї, що таке право і як воно працює або як має працювати – відповідь якщо і буде, то, найімовірніше, дуже коротка. Річ у тім, що не можна вести мову про підвищення рівня правової культури, не розвиваючи рівень культури загальної»⁷.

Для вирішення проблем формування поваги до закону, забезпечення взаємозв'язку правової й моральної поведінки необхідна цілеспрямована взаємодія суспільних виховних інституцій, закладів освіти. А розпочинати цю роботу необхідно в початковій школі, на що спрямований зміст навчальних книг.

Нами виявлено, що в підручнику інтегрованого курсу для першого класу закладів загальної середньої освіти «Я досліджую світ» (автори Бібік Н. М., Бондарчук Г. П.) описуються права дитини, зокрема, зазначається: «Один учень про свої права написав так: «Я хочу жити, я маю право на права. Я маю право на журнал, газету, комікс і книжки. Я – дитина. Я маю право бути здоровою. Я маю право на житло, батьків, освіту і на друзів»»⁸.

Описуючи права дитини (на освіту, повноцінне харчування, відпочинок і дозвілля, любов і піклування, медичну допомогу тощо), на сторінках підручника першокласників застерігають: «Запам'ятай! Використовуючи своє право, не зашкодь іншим людям»⁹.

⁵ Р.Я. Шай, Правова культура як умова культивування принципу верховенства права в українському суспільстві. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки: збірник наукових праць. 2016. № 850. С. 318.

⁶ Р.Я. Шай, Правова культура як умова культивування принципу верховенства права в українському суспільстві. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки: збірник наукових праць. 2016. № 850. С. 319.

⁷ Р.Я. Шай, Правова культура як умова культивування принципу верховенства права в українському суспільстві. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки: збірник наукових праць. 2016. № 850. С. 319.

⁸ Н.М. Бібік, Г.П. Бондарчук, Я досліджую світ. Підручник інтегрованого курсу для 1 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах). Харків: Видавництво «Ранок». 2018. Ч. 2. С. 66.

⁹ Н.М. Бібік, Г.П. Бондарчук, Я досліджую світ. Підручник інтегрованого курсу для 1 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах). Харків: Видавництво «Ранок». 2018. Ч. 2. С. 66.

У підручнику «Я досліджую світ» для другого класу (Ч. 1.) (автори О. В. Волощенко, О. П. Козак, Г. С. Остапенко) розповідається про правила й закони в спільноті, обов'язки людей, а також про Конституцію України¹⁰.

У третьому класі ґрунтовніше здійснюється правове виховання, що засвідчують тексти на правову тематику. У цьому контексті заслуговує на увагу підручник Н. Бібік «Я у світі» для третього класу. Опрацьовуючи розділ «Людина у суспільстві», учні дізнаються про правила життя в суспільстві¹¹, зокрема, знайомляться зі своїми правами й обов'язками, з Конституцією, Декларацією про права дитини. Вони мають змогу прочитати, що Закон найголовніший¹².

Під час вивчення теми «Про права й обов'язки» учні вивчають: «Обов'язок кожного – не тільки знати свої права і користуватися ними, а й сумлінно дотримуватися правил і законів суспільства, щоб не порушувати права інших людей»¹³. Важливим є ознайомлення з поняттям «правопорушення». «Правопорушення – це порушення прав людини; поведінка, наслідки якої шкодять іншим»¹⁴. «Ніхто не має права заподіювати шкоду іншій людині. Якщо людина порушує закон, то відповідатиме за це»¹⁵. «Ніхто не має права ображати людину. (Не можна жорстоко поводитися з нею)»¹⁶. У темі «Поняття Декларації прав людини» діти дізнаються про свої права на основі Декларації прав дитини¹⁷. «Будь-який вчинок завжди має наслідки», – переконуються учні. На сторінках підручника зазначено: «Крадіжка, підробка документів, жорстоке поводження з тваринами, застосування комп'ютерних вірусів, зумисне пошкодження чужих речей (велосипеда, машини тощо), майна, що належить громаді (ліфта, стіни в житловому будинку тощо), неправдиве повідомлення про мінування школи, пошкодження шляхів сполучення – це

¹⁰ Я досліджую світ: підручник інтегрованого курсу для 2 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах) Ч. 1. / О.В. Волощенко, О.П. Козак, Г.С. Остапенко. Київ: Світич, 2019. С. 111-112.

¹¹ Н.М. Бібік, Я у світі. 3 клас: підруч. для загальноосвіт. навч. закл. Харків: вид. група «Основа», 2014. С. 92.

¹² Н.М. Бібік, Я у світі. 3 клас: підруч. для загальноосвіт. навч. закл. Харків: вид. група «Основа», 2014. С. 124-125.

¹³ Н.М. Бібік, Я у світі. 3 клас: підруч. для загальноосвіт. навч. закл. Харків: вид. група «Основа», 2014. С. 126.

¹⁴ Н.М. Бібік, Я у світі. 3 клас: підруч. для загальноосвіт. навч. закл. Харків: вид. група «Основа», 2014. С. 128.

¹⁵ Н.М. Бібік, Я у світі. 3 клас: підруч. для загальноосвіт. навч. закл. Харків: вид. група «Основа», 2014. С. 129.

¹⁶ Н.М. Бібік, Я у світі. 3 клас: підруч. для загальноосвіт. навч. закл. Харків: вид. група «Основа», 2014. С. 132.

¹⁷ Н.М. Бібік, Я у світі. 3 клас: підруч. для загальноосвіт. навч. закл. Харків: вид. група «Основа», 2014. С. 133-134.

злочини»¹⁸. Учні також дізнаються про покарання, про те, що окремі їхні дії, які вони вважали пустощами, насправді є правопорушеннями. Отже, саме в підручнику Н. Бібік ґрунтовно представлена необхідна для формування основ правової культури інформація. В інших підручниках її недостатньо або й немає, отже, необхідно дізнаватися про права, обов'язки, Конституцію, Конвенцію ООН про права дитини, Декларацію прав дитини під час виховних справ, не відкидаючи потреби знайомитися зі сторінками цього підручника.

На основі аналізу наукових праць (В. Грицько, Г. Задорожна), власних досліджень поняття «основи правової культури учнів молодшого шкільного віку» тлумачимо як особистісне утворення, що визначається ступенем володіння правовими уявленнями про власні права й обов'язки та права інших людей, сформованістю ставлення до права і правового закону як до цінностей, оволодіння навичками використовувати свої права, виконувати обов'язки і дотримуватися заборон протиправної поведінки в соціумі.

Зважаючи на вікові особливості молодшого шкільного віку, варто застосовувати цікаві, привабливі для учнів форми подання інформації, що представлено в розробленій авторській програмі «У правовій країні дитинства». Її складниками є невеликі дитячі вистави «Тітонька Сова про наші права», дискусії з елементами казки «Правопорядок і право – нам це цікаво! Якщо про них не знаєш, у кого запитаєш?», «Спорудження будинків із блоків казок про права діточок» (створення нових конструкцій на правовій основі), вернісаж картин про права казкових героїв, вікторини, під час яких діти визначають, у яких казках порушуються права героїв (наприклад, у казці «Коза-дереза» порушується Зайчикове право на житло; а в казці про Попелюшку порушується право на відпочинок). Під час реалізації програми приділяється увага не лише дотриманню прав, а й обов'язків дітей: «Обов'язки маю, а що про них знаю?»; передбачено також написання «Конституції правової країни дитинства». Водночас використовуються напрацювання щодо формування основ правової культури Г. Задорожної, О. Колосової, наприклад, цикли бесід «Світова книга прав дитини», «Основний закон нашого життя»; дидактичні ігри («Правове лото»), сюжетно-рольові та театралізовані ігри, правові виховні ситуації («Ігрові оболонки», «Абетка вічних правил», «Збережи красу довкілля»), ігри-подорожі до Світлофорії, до Країни мудрих законів предків; конкурс юних правознавців, екскурсії правничого спрямування, зустрічі-інтерв'ю з представниками юридичних професій, брейн-ринг «Правовою стежиною» тощо¹⁹.

¹⁸ Н.М. Бібік, Я у світі. 3 клас: підруч. для загальноосвіт. навч. закл. Харків: вид. група «Основа», 2014. С. 136.

¹⁹ О.В. Колосова, Формування у молодших школярів основ правової культури в процесі позаурочної діяльності: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Вінниця, держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця, 2011. С. 14.

Програма «У правовій країні дитинства» стала родзинкою (унікальним компонентом) досліджуваної технології, мета якої – сформувати основи правової культури в учнів молодшого шкільного віку. *Ця ціль відповідає вимогам Концепції Нової української школи, Державного стандарту початкової освіти. Змістовий компонент технології складають теоретико-методичні аспекти формування основ правової культури. Критерієм кожної освітньої технології є алгоритмізація дій (процесуальний компонент). У досліджуваній технології передбачено такі етапи правової освіти: діагностико-цільовий (діагностика стану сформованості досліджуваного феномена), мотиваційно-інформаційний (створення мотивації та отримання й засвоєння необхідної інформації щодо прав і обов'язків дітей), діяльнісний (дотримання прав і обов'язків у діяльності, спеціально створених ситуаціях), рефлексивний (аналіз досягнень та помилок).*

Ефективність освітньої роботи в зазначеному напрямку може підтвердити педагогічна діагностика сформованості основ правової культури (діагностичність є вимогою до освітньої технології). З використанням напрацювань Г. Задорожної, О. Колосової, результатів власних пошуків виявлено такі критерії та показники: *інформаційно-пізнавальний* (обізнаність дитини з правами й обов'язками), *мотиваційно-ціннісний* (рівень розвитку морально-правових цінностей, глибина усвідомлення морально-правових якостей особистості), *поведінково-регулятивний* (уміння дитини співвідносити правила і свободи з обов'язками та загальноприйнятими в суспільстві нормами поведінки). Розглянуто три рівні сформованості основ правової культури: високий, середній, низький.

Експериментальна перевірка розробленої технології відбувалася в Тернопільській ЗОШ № 16 (Тернопільська область), Коломийській загальноосвітній школі I–III ступенів № 2 (Івано-Франківська область). В експерименті брали участь 99 учнів других-третьох класів (48 учнів у контрольній групі, 51 – в експериментальній). Це діти, які у 2018–2019 н. р. навчалися в другому класі, а у 2019–2020 н. р. стали третьокласниками. У результаті діагностичного зрізу було виявлено, що: у контрольних групах 20,8 % дітей перебували на високому рівні сформованості основ правової культури; 41,7 % – на середньому рівні; 37,5 % – на низькому рівні; в експериментальних групах 17,6 % – на високому рівні; 37,3 % – на середньому рівні; 45,1 % – на низькому рівні.

В експериментальних класах було реалізовано технологію формування основ правової культури в учнів молодшого шкільного віку, складовою якої є програма «У правовій країні дитинства». Правова освіта здійснювалася в партнерстві з батьками учнів, а також поєднувалося моральне, етичне й правове виховання. Батьки знайомилися з методичними розробками щодо протидії булінгу в початковій школі (використовувалися також видан-

ня польських авторів, зокрема програма «Школа без насильства»²⁰); були учасниками зустрічей із юристами, брали участь в екскурсіях.

У контрольних класах навчання відбувалося за традиційною системою.

Після проведення експерименту в експериментальних групах було виявлено зменшення (майже втричі) кількості учнів, що перебували на низькому рівні сформованості основ правової культури (з 23 (45,1 %) до 8 (15,7 %)). Водночас збільшилася кількість дітей, що перебували на високому рівні сформованості основ правової культури (з 9 (17,6 %) до 14 (27,5 %)). У контрольних групах позитивна динаміка виражена несуттєво (динаміка рівнів сформованості основ правової культури молодших учнів відображена в таблиці 1).

Таблиця 1

Динаміка рівнів сформованості основ правової культури учнів молодшого шкільного віку

Рівні	Контрольна група		Експериментальна група	
	До експерименту	Після експерименту	До експерименту	Після експерименту
Високий	10 (20,8 %)	11 (22,9 %)	9 (17,6 %)	14 (27,5 %)
Середній	20 (41,7 %)	22 (45,8 %)	19 (37,3 %)	29 (56,8 %)
Низький	18 (37,5 %)	15 (31,3 %)	23 (45,1 %)	8 (15,7 %)

Отримані результати засвідчують ефективність розробленої технології.

Висновки. Низький рівень правової культури українського суспільства спонукає до пошуків шляхів її покращення. Один із них – формування основ правової культури в учнів молодшого шкільного віку, що відповідає вимогам Державного стандарту початкової освіти. Актуальність зазначеної проблеми пов'язана з частими випадками булінгу (уже навіть у початковій школі), численними порушеннями прав дітей: фізичне й психічне насильство з боку старших учнів, дорослих, зокрема й батьків, тощо. Обґрунтована технологія формування основ правової культури в учнів у початковій школі є одним із шляхів підвищення рівня правової компетентності. Основними складниками технології є концептуально-цільовий, змістовий, процесуальний (алгоритм дій, форми, методи, засоби) та результативний компоненти, а провідна ідея – подати складні речі в зрозумілій, привабливій для учнів формі. Родзинкою технології є програма «У правовій країні дитинства», якою передбачено проведення невеликих дитячих вистав «Тітонька Сова про наші права», дискусій, вернісажу картин про права казкових героїв,

²⁰ E. Czerniewska-Koruba, Szkolny system przeciwdziałania agresji i przemocy. URL: <http://www.szkolabezprzemocy.pl/1341,publikacje>.

ігор, вікторин, бесід із дітьми й батьками про права й обов'язки, складання «Конституції правової країни дитинства» тощо. Ефективність розробленої технології засвідчив експеримент: в експериментальних групах виявлено зменшення (майже втричі) кількості учнів, що перебували на низькому рівні сформованості основ правової культури (з 45,1 % до 15,7 %). Водночас збільшилася кількість дітей, що перебували на високому рівні сформованості основ правової культури (з 17,6 % до 27,5 %). У контрольних групах позитивна динаміка виражена несуттєво.

* * *

Technology of bases of legal culture formation in primary school pupils

(summary)

The low level of legal culture of Ukrainian society encourages the search for ways to improve it. Legal education at school, especially at primary school, is one of such ways. Legal education includes improving the legal competence of pupils and parents, prevention and elimination of aggression, bullying and other violations of children's rights. To solve this problem, the technology of bases of legal culture formation in pupils at primary schools has been substantiated. The technology consists of conceptual-target, content, procedural (algorithm of actions, forms, methods, means of legal education) and the result components; the leading idea is to present difficult things in an attractive way for pupils. The program "In the legal country of childhood" is a unique component of the technology and includes small children's performances "Aunt Owl about our rights", discussions, opening of paintings about the rights of fairy-tale characters, games, quizzes, conversations with children and parents about rights and responsibilities, creating the "Constitution of the legal country of childhood". The effectiveness of the developed technology has been proved by the experiment: a decrease (almost three times) in the number of pupils who were at a low level of bases of legal culture formation have been found out; the number of children who were at a high level of bases of legal culture formation increased (from 17.6% to 27.5%).

Список використаних джерел

- Бібік Н.М., Бондарчук Г.П., Я досліджую світ. Підручник інтегрованого курсу для 1 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах). Харків: Видавництво «Ранок», 2018. Ч. 2. 80 с.
- Бібік Н.М., Я у світі. 3 клас: підруч. для загальноосвіт. навч. закл. Харків: вид. група «Основа», 2014. 160 с.

- Бородін І., Виховання правової культури учнів – завдання держави. Рідна школа. 1998. №5. С. 32-33.
- Грицько В. В. Формування правової культури молодших школярів як нагальна проблема сучасності. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. 2018. Вип. 61. С. 56-58. URL: <http://www.chasopys.ps.npu.kiev.ua/archive/61-2018/16.pdf>.
- Державний стандарт початкової освіти: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 р. № 87. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnogo-standartu-pochatkovoyi-osviti>.
- Задорожна Г.С., Педагогічні умови правового виховання дітей 6-7 років у взаємодії сім'ї і закладу освіти: дис. ... канд. пед. наук зі спец. 13.00.08 – дошкільна педагогіка. Одеса, 2018. 271 с.
- Оржеховська В.М., Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: Навчально-методичний посібник. Київ: ВиАн, 1996. 352 с.
- Шай Р.Я., Правова культура як умова культивування принципу верховенства права в українському суспільстві. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки: збірник наукових праць. 2016. № 850. С. 317–320. URL: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/aug/5749/vnulpurn201685049.pdf>.
- Я досліджую світ: підручник інтегрованого курсу для 2 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах) Ч. 1. / О.В. Волощенко, О.П. Козак, Г.С. Остапенко, Київ: Світич, 2019. 128 с.
- Czemierowska-Koruba E., Szkolny system przeciwdziałania agresji i przemocy. URL: <http://www.szkolabezprzemocy.pl/1341,publikacje>.

Юрій Щербяк

Західноукраїнський національний університет (Тернопіль, Україна)

ORCID: 0000-0001-6501-038X

Феномен соціального сирітства як соціально-педагогічна проблема

Постановка проблеми. Проголошена міжнародною спільнотою модель людського розвитку, що базується на пріоритеті прав людини, її прагненні жити і творити в гармонії зі своїми цінностями, суспільством і природою, передбачає вжиття взаємоузгоджених системних заходів щодо розробки та втілення в життя дієвої державної політики у сфері захисту прав дітей. Дане питання вирішується у кожній країні на державному рівні за допомогою різних механізмів урегулювання, дослідження яких допомагає вдосконалити сферу соціального забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні.

В Україні розроблено та впроваджено безліч законодавчих актів, що регламентують сферу суспільних відносин, в яких закріплюються всі необхідні права, обов'язки і відповідальність органів, які представляють соціальні гарантії та заходи захисту для дітей, які потрапили у важку життєву ситуацію. Наприклад, норми законодавства про охорону дитинства містяться у Сімейному, Цивільному, Кримінальному та Кримінально-процесуальному кодексах України, а також Законах України: «Про охорону дитинства», «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю», «Про попередження насильства в сім'ї», Державній соціальній програмі «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року.

Так, зокрема, у Законі України «Про освіту» (2017) у прикінцевих і перехідних положеннях вказується на необхідності «перетворення» до 31 грудня 2021 року існуючих шкіл-інтернатів для дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, й дітей, які потребують соціальної допомоги, у дитячі будинки. Зміни в системі інституційного догляду в напрямку до альтернативного, наближеного до сімейних форм, утримання й виховання, що декларовані Національною стратегією реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки, підсилюють актуальність забезпечення соціального виховання дітей в умовах трансформаційних змін й оновлених форм державної опіки.

Соціальне сирітство – відносно новий феномен у житті українського соціуму. Поява цього явища засвідчує про кризу інституту сім'ї, нездатність її протистояти соціально-економічним і політичним перетворенням. Соціальні сироти – це особлива соціально-демографічна група дітей, які мають родину, але залишились без піклування батьків за соціально-економічними, психолого-педагогічними та іншими причинами. Незважаючи на успішне вирішення багатьох суспільних завдань, розширення меж реалізації людських можливостей, масштаби соціального сирітства не зменшуються, а зростають. Станом на 31 грудня 2018 року в Україні на обліку дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, перебувала **70.491** дитина. Із них **22.126** дітей-сиріт та **48.365** дітей, позбавлених батьківського піклування. Переважна більшість з них є соціальними сиротами, тобто не мають змоги виховуватись кровними батьками через ті чи інші соціальні обставини. Такий показник батьківської недбалості і байдужості до власних дітей свідчить про глибокі соціальні проблеми, які потребують вирішення. Це і є основною проблемою, вирішення якої є основною задачею сучасної молодіжної політики в Україні.

Таким чином, сім'я є первинним осередком суспільства, виступає джерелом емоційної підтримки, психологічного захисту, засобом збереження і передачі національно-культурних і загальнолюдських цінностей. Вона перебуває в центрі соціально-економічних процесів, які відбуваються в суспільстві. Це головна і природна система соціального й біологічного захисту дитини, яка опинилася в кризовій ситуації, у зв'язку з чим з'явилося явище визнання суспільством сиротами дітей при живих батьках, яке отримало назву соціальне сирітство. Серед науковців відсутнє єдине розуміння сутності цього поняття, немає означеного визначення як на законодавчому рівні, так і в соціально-педагогічній площині, що й спричинило вибір теми статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема сирітства є предметом міждисциплінарних досліджень. Вона знаходить своє відображення в цілому ряді соціально-педагогічних, соціологічних, економічних, правових, державноуправлінських дослідженнях. Тема соціального сирітства в різних аспектах висвітлена в роботах українських та зарубіжних науковців. Зокрема, як соціальну проблему, як предмет міждисциплінарного дослідження розглядає О. Терновець, причини виникнення соціального сирітства вивчають І. Галатир, Л. Кальченко, соціальне сирітство як соціокультурний феномен аналізує О. Коваленко, інші питання соціального сирітства висвітлено в працях І. Ілик, І. Осипової, Г. Шепелевої та ін. Проблеми соціалізації молодого покоління ґрунтовно досліджували О. Безпалько, Ю. Василькова, М. Галагузова, І. Зверєва, А. Капська, Л. Коваль, Л. Мустаєва, А. Мудрик, В. Нікітіна, Л. Оліференко.

Мета статті полягає в розкритті феномену соціального сирітства як соціально-педагогічної проблеми на основі аналізу сучасного стану її розробленості, виокремлення причин та виявлення актуальності соціально-педагогічної підтримки дітей-сиріт.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Проблема сирітства сьогодні існує у кожній країні світу і, звичайно, залишається важливим питанням для українського суспільства. Вирішення цієї проблеми у різних державах залежить від цілої низки факторів, серед яких виділяємо соціально-економічний розвиток, політичний устрій, культурні традиції тощо. Відповідно до цього, шляхи її вирішення також різняться за своєю формою та змістом. Сирітство є невід'ємним елементом життєдіяльності суспільства на усіх етапах розвитку людської цивілізації.

Сьогодні під сирітством науковці розуміють соціальне явище, яке характеризує особливий стан дитини, яка тимчасово чи постійно перебуває поза сімейним оточенням внаслідок втрати батьків, а також дитини, яка з певних причин чи власних інтересів не може залишатися в сімейному оточенні та потребує захисту чи допомоги з боку держави¹.

Соціальне сирітство – відносно нове явище в житті сучасного українського суспільства. Актуалізація цього феномену в XXI ст. свідчить про кризу інституту шлюбу та сім'ї, які не здатні впоратися з складними соціально-економічними та суспільно-політичними реаліями. У більшості випадків, соціальне сирітство є результатом недостатньої уваги суспільства та компетентних у цьому питанні органів державної влади до соціальних проблем тих сімей, у яких є діти. З іншого боку, воно зумовлене прямим ухилянням або усуненням батьків від своїх обов'язків щодо неповнолітньої дитини. Окрім того, ускладнює ситуацію з дітьми-сиротами і тенденція до порушення традиційної структури у сучасних сім'ях. Відповідно, масштаби соціального сирітства сьогодні не зменшуються, а зростають, воно також набуває нового вигляду та різноманітних форм.

Така соціальна ситуація викликає занепокоєння педагогів, соціальних працівників, суспільства, оскільки вона свідчить про функціональну неспроможність десятків тисяч сімей виховувати й опікуватись власними дітьми. Зазвичай саме державні органи опіки та піклування позбавляють батьків прав виховувати власних дітей внаслідок їх фізичної, психологічної або соціальної неспроможності виконувати батьківські обов'язки. Особи,

¹ А. Галатир, Щодо причин виникнення явища соціального сирітства у сучасному українському суспільстві. Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». 2011. № 3. С. 10.

які ведуть девіантний спосіб життя, а саме зловживають алкоголем, наркотиками, звичайно, не можуть забезпечити необхідних умов для виховання і розвитку дитини, тому позбавляються батьківських прав. На жаль, цей крок необхідний, якщо здоров'ю і життю дитини загрожує подальше спільне проживання з девіантним батьками. Подальшим вихованням і опікою над цими дітьми займається держава².

Соціальне сирітство є однією із найболючіших проблем сучасного українського суспільства. Соціальні сироти – це особлива соціально-демографічна група дітей, які мають родину, але внаслідок певних соціальних, економічних та морально-психологічних умов залишилися без піклування батьків. Негативним наслідком цього феномену є його безпосередній вплив на процес соціалізації підростаючої особистості дитини та поява деструктивних проявів в її поведінці. Виділяють такі причини соціального сирітства:

- морально-етичні (асоціальний спосіб життя батьків, різні види залежності, примушення дітей до жебракування, злочинні діяння батьків, різноманітні форми насильства, спрямованого на дітей);
- психологічні (суб'єктивні) – раннє або позашлюбне материнство;
- дисфункційність сім'ї (неповна, новоутворена, багатодітна, сім'я інвалідів);
- нездорова емоційна атмосфера в сім'ї, конфліктність її членів;
- медичні – наявність хвороби у батьків, що унеможливають виконання батьківських обов'язків³.

При виділенні причин виникнення соціального сирітства доцільно виходити із двох критеріїв причин появи соціального сирітства. До першої слід віднести фактори, що здійснюють зовнішній негативний вплив на сім'ю, а до другої – внутрішні негативні чинники, що можуть виникнути в середині сім'ї внаслідок впливу зовнішніх факторів⁴.

Зовнішні причини виникнення соціального сирітства закладаються в державі і обумовлені соціально-економічними умовами. До таких причин слід віднести економічну нестабільність, бідність, зростання злочинності, інфляцію, безробіття, злочинні акти тощо. Несприятливі соціально-економічні умови: втрата роботи, погіршення матеріально-побутових умов, зубожіння тощо, негативно впливають на стабільність навіть благополучних сімей, викликають

² Л.В. Вейланде, Підготовка студентів університету до роботи з підлітками девіантної поведінки: теорія і методика професійної освіти: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 / Вейланде Л.В. – Одеса, 2005. – 19 с.

³ О. Безпалько, Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі. Київ: Центр учбової літератури, 2009. С. 102.

⁴ Громадська думка: дослідження, аналіз, висновки / [кер. О.М. Балакірева]. – К.: ДЦССМ, 2003. – 164 с.

у людей почуття незахищеності, страху перед майбутнім. Все це призводить до наростання напруги в сім'ї, негативно позначається на вихованні дітей.

Внутрішні причини виникнення соціального сирітства, на відміну від зовнішніх, утворюються безпосередньо в середовищі сім'ї. Проте і зовнішні фактори (несприятлива соціально-економічна ситуація в державі, безробіття тощо) часто стають каталізаторами негативних процесів в середині сім'ї. До таких причин відносять позашлюбне народження дитини, відмову від новонароджених немовлят, погані матеріальні та житлові умови, помилки у вихованні, жорстокість і знущання з боку батьків, поширення алкоголізму, наркоманії, ув'язнення батьків, а також неповну сім'ю, стан морально-психологічного клімату тощо⁵. Отже, соціальне сирітство – інтегральне явище, що відображає різні прояви соціального неблагополуччя особистості дитини незалежно від його першопричини, природи і ступеня прояву.

Для подальшого аналізу проблем, пов'язаних з соціальним сирітством, вважаємо за доцільне передусім розглянути сутність цього поняття, оскільки, незважаючи на посилений інтерес до цієї проблематики з боку науковців, до сьогодні не існує єдиного визначення щодо цієї теоретичної проблеми у соціально-педагогічній площині. Сам термін «соціальне сирітство» набув свого поширення у 50-ті роки ХХ ст. а його суть полягала у відчуженні та розриві зв'язків між батьками та дітьми, дефіциті поваги до дитини, її індивідуальності, незахищеності від певних проявів середовища⁶.

Під соціальним сирітством Т. Красножан, розуміє «соціальне явище, спричинене ухиленням або відстороненням батьків від виконання батьківських обов'язків по відношенню до неповнолітньої дитини»⁷. Ширше визначення соціального сирітства пропонує дослідник Л. Кальченко. Згідно автора, це «особливий соціально-патологічний стан дитинства, що характеризується наявністю у суспільстві дітей, які залишилися без піклування біологічних батьків, що фактично не здійснюють своїх обов'язків щодо виховання, розвитку і соціалізації власних дітей у зв'язку із соціально-економічними, моральними, психолого-педагогічними, медичними причинами через відсутність достатніх матеріальних, фінансових, соціокультурних, загальних соціальних умов для виконання батьківських обов'язків та недостатність у них почуття відповідальності, любові та милосердя»⁸.

⁵ Л. Кальченко, Соціальне сирітство як суспільне явище: поняття і причини виникнення. Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка. 2012. № 19(254). Ч. II. С. 160-170.

⁶ Г. Шепелева, Діти-сироти як специфічна соціальна група. Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. 2013. Вип. 58. С. 850.

⁷ Т. Красножан, Соціальне сирітство в Україні як соціально-педагогічне явище. Вісник Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. 2009. № 3. С. 122.

⁸ Л. Кальченко. Соціальне сирітство як суспільне явище: поняття і причини виникнення. Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка. 2012. № 19(254). Ч. II. С. 167-168.

У свою чергу, О.Терновець зазначає, що соціальне сирітство – це комплексний соціальний феномен, який досліджують на міждисциплінарному рівні. Вивчаючи соціальне сирітство як соціально-педагогічну проблему, науковці дійшли висновку, що соціальне сирітство – це певний стан дитинства, який характеризується тим, що діти при живих батьках, незалежно від офіційно визнаного статусу сім'ї, живуть без необхідної опіки й виховання, без емоційної підтримки та участі з боку своєї родини⁹.

Л.Вейланде, наприклад, вважає що соціальне сирітство – це аномальне явище, результат соціальних потрясінь у житті суспільств, яке характеризується дефіцитом громадських та державних інститутів, які забезпечують дотримання основних прав та свобод дитини; явище, яке свідчить про кризу інституту сім'ї, негативний вплив соціуму на формування особистості в соціальному, моральному, інтелектуальному та фізичному плані¹⁰.

Беручи до уваги вищезазначене, вважаємо, що соціальне сирітство – це порушення прав неповнолітньої дитини шляхом ухилення або відсторонення батьків від виконання батьківських обов'язків через втрату або зниження потенціалу загальнолюдських і духовних цінностей у родині та деформацію соціальних і моральних цінностей у суспільстві.

Низка науковців виділяє поняття так званого прихованого соціального сирітства, яке «пов'язане з погіршенням умов життя сім'ї та падінням її моральних засад, унаслідок чого зростає безпритульність величезної кількості дітей і підлітків»¹¹. Виходячи з цих тверджень, приховане соціальне сирітство криється у зовні нормальних сім'ях, які насправді є неблагополучними, а батьки не справляються з своїми основними обов'язками по вихованню дітей. Таке явище як повторне соціальне сирітство, Г. Хархан вважає складовою частиною соціального сирітства. Серед основних причин виникнення цього явища автор називає наступні: психологічна неготовність до материнства; матеріальна та житлова незахищеність; низький рівень психосексуальної культури та позашлюбне народження; недостатня розвиненість мережі соціальних служб, які надають підтримку молодим матерям¹².

⁹ О.М. Терновець, Соціальне сирітство як соціально-педагогічна проблема / О.М. Терновець // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2012. – № 3. – С. 67.

¹⁰ Л.В. Вейланде Підготовка студентів університету до роботи з підлітками девіантної поведінки: теорія і методика професійної освіти: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 / Вейланде Л.В. – Одеса, 2005. С. 15.

¹¹ О.М. Терновець, Соціальне сирітство як соціально-педагогічна проблема / О.М. Терновець // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2012. – № 3. – С. 5.

¹² Г. Хархан, Основні причини повторного соціального сирітства. Вісник Міжнародного Слов'янського університету. Серія: «Соціологічні науки». 2012. № 1. Том XV. С. 26-28.

Вчені розрізняють також поняття первинного та вторинного соціального сирітства. Первинне соціальне сирітство зумовлене в першу чергу деградацією інституту сім'ї та погіршенням її економічного становища. Вторинне соціальне сирітство формується двома шляхами:

- 1) відмовою прийомних батьків від дітей через виявлення в них фізичних чи психічних відхилень, відсутніх або прихованих у момент усиновлення;
- 2) вилученням дитини із прийомної родини, яка нездатна виконувати належні функції по вихованню усиновленої дитини¹³.

Розглядаючи категорію дітей-сиріт, Л. Оліференко включає туди і тих дітей, які залишилися без піклування батьків внаслідок позбавлення їх батьківських прав, визнання в встановленому порядку батьків непрацездатними чи як таких, що пропали безвісти¹⁴. Виходячи зі змісту визначення, це і є соціальні сироти. Більше того, категорію дітей, що в силу різних обставин залишилися без батьківської опіки, дослідниця відносить до «дітей групи ризику» та наголошує на їх потребі в професійній соціально-педагогічній підтримці. Можна вважати, що соціальні сироти – це категорія дітей фактично позбавлених батьківського піклування та необхідної для їх нормального особистісного розвитку емоційної підтримки та соціальної участі, які потребують захисту і допомоги з боку держави та суспільства.

Говорячи про вікові особливості соціальних сиріт, то у своїх визначеннях більшість дослідників до цієї категорії відносять дітей віком до 18 років, за винятком раннього соціального сирітства. Такий підхід є достатньо об'єктивним та загальноприйнятим. Проте, наслідки неблагополучного дитинства є довготривалими та впливають на особистість на всіх етапах її становлення та розвитку впродовж всього життя. Треба відзначити, що на законодавчому рівні поняття «соціальні сироти» не вживається. Проте у Законі України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»¹⁵ визначено наступні терміни. Дитина-сирота – це дитина, в якій померли чи загинули батьки; діти, позбавлені батьківського піклування – це діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без

¹³ І. Лопатченко, Типологія соціального сирітства в контексті психологопедагогічних пріоритетів його профілактики. Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти. 2014. Вип. 40-41 (44- 45). С. 282-283.

¹⁴ Ю. Оліференко, Модернізаційні аспекти надання комплексної допомоги дітям, які опинилися у складних життєвих обставинах. Вісник Чернігівського національного технологічного університету. 2013. № 4(70). С. 37.

¹⁵ Г. Шепелева, Діти-сироти як специфічна соціальна група. Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. 2013. Вип. 58. С. 19-122.

позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або неієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами Національної поліції, пов'язаним з відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також діти, розлучені із сім'єю, підкинуті діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, діти, батьки яких не виконують своїх батьківських обов'язків з причин, які неможливо з'ясувати у зв'язку з перебуванням батьків на тимчасово окупованій території України або в зоні проведення антитерористичної операції, та безпритульні діти. Останнє визначення є достатньо широким та включає в себе практично усі можливі причини виникнення соціального сирітства. Зокрема, можемо говорити, що в категорію «діти, які розлучені із сім'єю» можуть зараховуватися і діти трудових мігрантів¹⁶.

У контексті нашої тематики в світовій практиці також застосовують такі терміни як «social orphans» та «child abandonment». Так, соціальні сироти («social orphans») – це діти щонайменше з одним живим батьком, але які без власної провини були поміщені в інституційну дитячу установу. Інший термін «child abandonment», що дослівно означає «відмова від дитини», включає в себе як фізичну відмову – наприклад, залишення дитини на порозі незнайомої людини, так і емоційну відмову – наприклад, коли є надмірна зайнятість батьків або відсутність фізичного контакту чи емоційної підтримки протягом тривалого періоду часу. На думку Х. Ілик, наведені вище терміни більшою мірою відносяться до американської традиції¹⁷.

Аналіз фахової літератури дозволяє стверджувати, що сьогодні виростає ціле покоління дітей трудових мігрантів в яких хоча юридично батьки у них є, проте вони стикаються з багатьма тими ж проблемами, які є актуальними для дітей, чиї батьки офіційно позбавленні батьківських прав. Виокремлений вище нами другий термін дає підстави відносити до соціальних сиріт і дітей трудових мігрантів. Також соціальне сирітство в контексті міграції окреслимо як неофіційне, оскільки хоч діти трудових мігрантів і розлучені з батьками чи одним з них, однак останні офіційно не позбавлені батьківських прав.

Зауважимо, що окрім негативних тенденцій цього соціального явища, важливим позитивним наслідком міжнародної міграції для України, як і для

¹⁶ Х. Чорнописька, Концептуалізація понять «соціальне сирітство» та «соціальні сироти» в науковому дискурсі. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2015. № 3/4 (27/28). С. 88.

¹⁷ Х.В. Ілик, Соціальне сирітство в контексті сучасних міграційних процесів в Україні. – автореф. дис. канд. соціол. наук: 22.00.04 – Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2017.

будь-якої країни, є отримання грошових переказів. Згідно з даними НБУ у 2017 році українцями було передано до України 2,378 млрд. дол. Ще близько 40%, тобто 1 млрд. доларів, завозиться з-за кордону нелегально, тобто кешем «у кишенях». Ще близько 5-6 млрд. доларів щорічно поступає за допомогою заробітних карток трудових мігрантів, якими вони розраховуються в Україні. Ці суми значно відрізняються від суми прямих іноземних інвестицій у 2017 році (7,2 млрд. дол.). Україна входить до країн, які отримують найбільші суми переказів мігрантів. Згідно з деякими припущеннями, українська економіка втратила би приблизно 7% свого потенціалу без стимулюючого впливу грошових переказів мігрантів¹⁸.

Аналіз наукової літератури свідчить про те, що в одному ряду поряд з соціальними сиротами вживаються такі поняття як бездомні, безпритульні, позбавлені батьківського піклування, неповнолітні групи ризику, «діти вулиці». До «дітей-вулиці» О. Безпалько відносить наступні категорії дітей:

1. Безпритульні – діти, які не мають постійного місця проживання у зв'язку з втратою батьків, асоціальними формами поведінки дорослих в сім'ї та діти, яких вигнали з дому батьки.
2. Бездоглядні – діти, які мають певне місце проживання, але вимушені перебувати на вулиці в результаті матеріальної неспроможності опікунів (родичів, бабусь, дідусів); психічних розладів батьків; байдужого ставлення останніх до виховання дітей.
3. Діти-втікачі із виховних установ – діти, що зазнали психологічного, фізичного та сексуального насильства в закладах інтернатного типу та притулках.
4. Діти-втікачі з зовні благополучних сімей – діти з високим рівнем конфліктності, патохарактерологічними особливостями, відхиленнями у психічному та особистісному розвитку.
5. Діти, що за своїми психологічними ознаками схильні до постійного перебування на вулиці – діти, позбавлені систематичного піклування; аутсайтери шкільних колективів; діти з яскраво вираженими ознаками важковиховуваності, діти з діагнозом дромоманія – схильність до бродяжництва та подорожування¹⁹.

Пояснення, які застосовує цей автор до категорій «дітей вулиці» цілком підходять і до соціальних сиріт. Але останні не обов'язково є «дітьми вулиці», адже вони можуть фізично проживати у батьківському будинку, проте зіштовхуватися з тією ж проблемою, що й «діти вулиці» – відсутність належної опіки над ними.

¹⁸ І. Прабинський, І. Єлейко, Особливості політики інтеграції мігрантів на ринку праці Португалії. Економічний простір. 2015. № 98. С. 4.

¹⁹ О. Безпалько, Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі. Київ: Центр учбової літератури, 2009. С. 103.

Тобто, поняття соціальні сироти є більш широким за своїм змістовним навантаженням, ніж поняття «діти вулиці». Класифікувати дітей-сиріт можна і за критерієм соціального становища, в якому вони опинилися. Виходячи з цього можна говорити про дві групи дітей. До першої відносяться діти, які виховуються в сім'ї. Проте наявність фізичного місця проживання не свідчить про забезпечення належної емоційної підтримки з боку батьків, з якими проживають ці діти. Другу групу складають діти, які проживають поза біологічною родиною, до яких науковці відносять:

- 1) дітей, що втратили батьків (в силу їх смерті);
- 2) діти, що залишилися без піклування батьків (батьки позбавлені батьківських прав, тимчасово обмежені у своїх правах, знаходяться в місцях позбавлення волі; діти, яких залишили у пологових будинках, домах дитини; відібрані у батьків);
- 3) діти, які опинилися у складних життєвих обставинах (батьки не працюють, бродяжать, ведуть аморальний спосіб життя тощо)²⁰.

Проблема соціального сирітства є складною та багатоаспектною, і як наслідок, має міждисциплінарний характер та досліджується багатьма науками соціогуманітарного блоку. Кожна з наук досліджує соціальне сирітство, виходячи з своїх концептуальних і методологічних побудов. Так, наприклад, у педагогіці основна увага зосереджена на підборі правильного стилю виховання, який не зводиться до контролю за поведінкою дитини, а має базуватися на збереженні та підтримці гармонійного зв'язку між дітьми та дорослими. Психологи більшою мірою зосереджуються на вивченні рівня тривожності у дітей з неблагополучних сімей та пошуку можливих шляхів запобігання деформації стосунків дітей сиріт (в тому числі, і соціальних сиріт) з людьми, які їх оточують. Правовий аспект дослідження соціального сирітства полягає у виявленні фактів порушення конституційного права у дітей на сімейне виховання та батьківське піклування через встановлення причин виникнення цього явища. Велику користь можуть принести і історичні дослідження, які дозволять використати позитивний досвід боротьби з соціальним сирітством уже на сучасному етапі його поширення. З позицій соціальної медицини соціальне сирітство може розглядатися як наслідок різних соціальних потрясінь, що виникають у суспільстві. З іншого боку, соціальне сирітство є само по собі так званою «соціальною хворобою» суспільства, показником нестійкості внутрішньої структури сім'ї тощо.

²⁰ Г. Хархан, Основні причини повторного соціального сирітства. Вісник Міжнародного Слов'янського університету. Серія: «Соціологічні науки». 2012. № 1. Том XV. С. 24.

Висновки дослідження й перспективи подальших наукових розвідок

Для запобігання появи соціальних сиріт та забезпечення психічного здоров'я дитини кожна сім'я зобов'язана дотримуватись певних умов виховання, а саме: мікроклімат здорових стосунків між усіма членами родини що є наслідком правильної організація сімейного життя; приклад батьків; авторитет батьків; достатній рівень психолого-педагогічної культури батьків; усвідомлення батьками відповідальності перед суспільством за виховання дитини. Для ліквідації даної проблеми необхідно змінити політику в області підготовки молоді до батьківства, навчання батьків виконувати свої функції в питаннях виховання дітей та турботи про них, роз'яснення відповідальності батьків за виховання законослухняних громадян нашої держави. При цьому головними завданнями соціально-педагогічного захисту дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків визначено:

- створення умов для фізичного, розумового та духовного розвитку дитини;
- розвиток сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (усиновлення, опіка та піклування, створення дитячих будинків сімейного типу, прийомних сімей);
- організація роботи з питань захисту особистих та майнових прав дітей- сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.
- активізація профілактичної роботи щодо запобігання правопорушенням у дитячому середовищі;
- зменшення кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які виховуються у закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.
- розвиток творчого потенціалу дітей, підтримка обдарованих дітей;
- організація та здійснення разом з іншими структурними підрозділами райдержадміністрації, кримінальної міліції у справах дітей заходів щодо виявлення причин та умов, що спричиняють дитячу бездоглядність, вжиття негайних заходів щодо їх усунення;
- формування та поповнення банку даних дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які підлягають усиновленню, дітей, котрі опинились у складних життєвих обставинах;
- ведення обліку всиновлених дітей, дітей під опікою (піклуванням), дітей, які виховуються дитячих будинках сімейного типу, прийомних сім'ях, в державних дитячих закладах;
- ведення банку даних сімей потенційних усиновителів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів;
- розширення мережі дитячих будинків сімейного типу, прийомних

сімей, підготовка документів, які необхідні для їх створення, призначення соціальної допомоги та грошового забезпечення;

- здійснення контролю за умовами утримання, навчання, виховання усиновлених дітей, дітей, над якими встановлено опіку (піклування), взятих у прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу.

Перспективи подальших наукових розвідок. Недостатньо вивченими залишаються особливості соціально-педагогічної адаптації євросиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, система реалізації опіки над сиротами, створення ефективних умов для їхнього подальшого функціонування в суспільстві, реалізація ефективних профілактичних шляхів подолання сирітства.

* * *

The phenomenon of social orphanhood as a socio-pedagogical problem

(summary)

The article is devoted to the problem of the phenomenon of social orphanhood and socio-pedagogical support of social orphans. The analysis of scientists' views on the concept of «social orphanhood», which allowed to distinguish several scientific approaches in modern research that define the essence of social orphanhood and the author's definition of the terms «social orphanhood» and «social orphans». It is confirmed that social orphanhood is a relatively new phenomenon in the life of Ukrainian society. Data on the scale of social orphanhood in today's conditions are given. The conditions of upbringing that every family is obliged to adhere to in order to prevent the emergence of social orphans and ensure the mental health of the child are highlighted. The causes and external factors of the phenomenon of social orphanhood in Ukraine, which are laid down in the state and due to socio-economic conditions and internal, which are formed directly in the family environment, are analyzed. The main tasks of social and pedagogical protection of orphans and children left without parental care have been identified.

Література:

- Безпалько О., Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 208 с.
- Вейланде Л.В., Підготовка студентів університету до роботи з підлітками девіантної поведінки: теорія і методика професійної освіти: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.04 / Вейланде Л. В. – Одеса, 2005. – 19 с.

- Галатир А., Щодо причин виникнення явища соціального сирітства у сучасному українському суспільстві. Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». 2011. № 3. С. 10-14.
- Грабинський І., Єлейко І. Особливості політики інтеграції мігрантів на ринку праці Португалії. Економічний простір. 2015. № 98. С. 5-15.
- Громадська думка: дослідження, аналіз, висновки / [кер. О.М. Балакірева]. - К.: ДЦССМ, 2003. – 164 с.
- Глик Х.В., Соціальне сирітство в контексті сучасних міграційних процесів в Україні. – автореф. дис. канд. соціол. наук: 22.00.04 – Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2017.
- Кальченко Л., Соціальне сирітство як суспільне явище: поняття і причини виникнення. Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка. 2012. № 19(254). Ч. II. С. 160-170.
- Коваленко О., Соціальне сирітство як соціокультурний феномен: автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.03 / НАН України, Ін-т соціології. Київ, 2006. 14 с.
- Красножан Т., Соціальне сирітство в Україні як соціально-педагогічне явище. Вісник Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. 2009. № 3. С. 122-124.
- Лопатченко І., Типологія соціального сирітства в контексті психологопедагогічних пріоритетів його профілактики. Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти. 2014. Вип. 40–41 (44- 45). С. 279-288.
- Олифіренко Ю., Модернізаційні аспекти надання комплексної допомоги дітям, які опинилися у складних життєвих обставинах. Вісник Чернігівського національного технологічного університету. 2013. № 4(70). С. 496-501.
- Терновець О.М., Соціальне сирітство як соціально-педагогічна проблема / О.М. Терновець // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2012. – № 3. – С. 61-68.
- Хархан Г., Основні причини повторного соціального сирітства. Вісник Міжнародного Слов'янського університету. Серія: «Соціологічні науки». 2012. № 1. Том XV. С. 24-30.
- Чорнописька Х., Концептуалізація понять «соціальне сирітство» та «соціальні сироти» в науковому дискурсі. Вісник НТУУ „КПІ”. Політологія. Соціологія. Право. 2015. № 3/4 (27/28). С. 84-89.
- Шепелева Г., Діти-сироти як специфічна соціальна група. Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. 2013. Вип. 58. С. 19-122.
- Яремчук В., Феномен соціального сирітства як наукова проблема. Вісник психології і соціальної педагогіки. 2012. № 9. С. 848-857.

Ярослава Бугерко

Західноукраїнський національний університет (Тернопіль, Україна)

ORCID: 0000-0002-9138-5350

Людмила Лукач

Західноукраїнський національний університет (Тернопіль, Україна)

Віра в справедливий світ як показник психічного здоров'я особистості: історичні аспекти розгляду

Сучасне суспільство характеризується високими і постійно зростаючими обсягами та інтенсивністю інформаційних потоків. Це зумовлює необхідність індивідуального вибору в якості пріоритетного такого способу прийняття і фільтрації інформації, в якому б адекватно поєднувалися економія ресурсів і контроль за прийнятим змістом. Серед багатьох своїх форм, віра в своєму розпорядженні має подібні засоби: прийняття відбувається поза раціональною аргументацією, а контрольно – селективна функція віри забезпечує певний рівень соціально-психологічної та інформаційної безпеки. Особливу роль в системі орієнтації людини відіграють вірування і переконання, оскільки містять в собі найбільш загальні життєві принципи і погляди особистості, які вона свідомо і активно стверджує.

На сьогодні існує значна кількість філософських, соціологічних, психологічних, теологічних робіт, розроблені різноманітні підходи і концепції, в яких розглядається сутність і специфіка віри і вірувань. Так, віру як феномен суб'єктивної реальності досліджували М. В. Савчин, В. П. Москалець, О. І. Климишин інші дослідники, роль віри в структурі людської діяльності і в становленні особистості аналізували Н. А. Калюжна, Ю. В. Коропова, Ю. А. Платонова, А. І. Шафоростов, дослідження соціально-психологічних аспектів віри і релігійності, співвідношення психічного і соціального у вірі здійснені науковцями Р. М. Грановською, О. М. Двойніним, Ю. М. Зенько, Т. А. Казанцевою, О. В. Педченко, Т. С. Яценко.

Увага до вивчення зазначеного феномену зумовлена тим, що саме віра є одним з ключових параметрів психічного здоров'я людини. Свого часу О. М. Анохін зазначав, що здоров'я є умовою гармонійного розвитку людини і в той же час показником рівня соціально-економічного розвитку суспільства.

Значення здоров'я (фізичного, психічного і духовного) в житті кожної людини та суспільства, умови і фактори психологічного благополуччя набувають сьогодні все більшої ваги. Водночас варто зазначити, що в психологічній літературі ще недостатньо чітко розмежовуються поняття психічного і психологічного здоров'я, а відповідно, психічно і психологічно здорової особистості.

Зазначається, що психологічно здорова людина – це людина енергійна і творча, життєрадісна і відкрита, вона пізнає себе і навколишній світ не лише розумом, а й відчуттями та інтуїцією. Характерною ознакою її є те, що вона усвідомлює свою самоцінність і визнає унікальність людей, котрі її оточують. Це особистість, яка усвідомлює відповідальність за своє життя і вміє отримувати уроки з несприятливих життєвих ситуацій. Її буття наповнене сенсом, навіть якщо вона не завжди чітко формулює його для себе. Така людина знаходиться в постійному розвитку і максимально сприяє розвитку інших людей. Її життєва дорога може бути не зовсім легкою, а інколи і досить важкою, але вона адаптується до умов життя в яких знаходиться і навіть знаходить миті радості чи втіхи в найскладніших умовах, а в ситуаціях невизначеності їй допомагає спрямованість в майбутнє і її віра в нього.

Поняття «віра», «вірування», «переконання» інтуїтивно зрозумілі кожному, оскільки вживаються в повсякденній практиці, а також входять в термінологічний апарат багатьох ненаукових доктрин. Внаслідок цього формується хибне враження про розробленість теорій даних понять, які, щонайменше, мало узгоджені між собою, мозаїчні і суперечливі. Аналіз сучасних наукових праць засвідчує відсутність універсальної дефініції поняття віри в психології, при цьому широко застосовуються більш детерміновані поняття, такі як довіра, переконання, переконаність. У психологічних дослідженнях останніх десятиліть віра, як правило, розглядалася в своєму релігійному аспекті і, найчастіше, зводилася виключно до нього. Цей факт, одночасно з фактом нестачі досліджень нерелігійної віри, сприяв розвитку традиції сприйняття змісту поняття віри у релігійному контексті. Відсутність чіткості у визначенні терміну «віра», розмитість обсягу і змісту зазначеного поняття зумовлюють методологічні проблеми. Досі не досягнуто консенсусу щодо розуміння невольової і несвідомої природи феномену віри. Невирішеною проблемою є віднесення віри до певного класу психологічних феноменів, оскільки вона не зводиться до процесу, явища або стану. В різних підходах трактування віри варіюються. Її визначають як особливе почуття, супроводжуване ілюзією пізнання, сприйняття продукту такого пізнання як реального (К. К. Платонов). Д. М. Угринович вважає уяву основним механізмом віри¹. Т. О. Казанцева

¹ Д.М. Угринович, Психология религии. Москва: Политиздат, 1986. 352 с.

розглядає віру у зв'язку з ментальністю². Інша група концепцій трактує віру як продукт навіювання. У верифікаційній теорії навіювання А. М. Свядоша предмет віри представлений змістом, верифікованим несвідомим як значимим і достовірним. Аналогічний підхід поширений в рамках західноєвропейської школи в роботах французького психолога Фабріса Клемана, котрий вважає, що в основі віри лежить потреба в отриманні задоволення, яке індивід відчуває при виявленні пояснень для непояснених раніше явищ. Д. В. Ольшанський пояснює феномен віри як особливий стан, виражений в готовності і схильності до навіювання, зараження і впливу. Він зазначає: «Це базовий елемент всієї структури сприйняття і засвоєння суттєвих впливів і одночасно результат таких впливів»³. Таке трактування віри розходиться з результатами досліджень таких зарубіжних психологів як Ф. Клеман, Д. Бурдон, Р. Бертель і ін.

В рамках школи Огюста Ле Бона існує підхід, згідно з яким в основі віри лежить інстинкт уникнення страждання (психологічного дискомфорту від сумнівів) і прагнення до отримання задоволення. Еріх Фромм розрізняє два види віри: раціональну і ірраціональну та розглядає конструктивність їх впливу на людину. Досить оригінальний підхід до віри і вірувань представлений в працях Сержа Московічі: віра трактується як джерело психічної енергії індивіда і натовпу. В окремих дослідженнях віра розглядається як стан та «каталізатор» заражуваності, суттєвості і наслідування (в наукових викладах С. Московічі та З. Фрейда). Свого часу Курт Левін вказував, що предмет віри – «сильний гештальт», а сама віра може розглядатися і як джерело енергії особистості, і як фактор її поведінки, і як структура особистості, і як її психічна енергія⁴.

В дослідженнях останніх десятиліть у вітчизняній психологічній науці поняття віри зустрічається порівняно рідко, до того ж, у наукових джерелах із загальної і соціальної психології відсутня універсальна дефініція зазначеного поняття, однак достатньо широко використовуються такі більш вивчені поняття як довіра, переконання, переконаність. Попри увагу дослідників до цих суміжних феноменів, власне віра залишається на периферії наукового аналізу. Водночас варто зауважити, що вже з часу зародження психології як самостійної науки з'явився дослідницький інтерес до вивчення такого психологічного феномену як віра. Початок її серйозного психологічного дослі-

² Т.А. Казанцева, Вера как социально-психологический феномен и его суггестивный механизм формирования: дис. ... канд.психол.наук : 19.00.05. Москва, 2007. 136 с.

³ Д.В. Ольшанский, Психология масс. Санкт-Петербург: Питер, 2002. С.248.

⁴ О.В. Ивановская, Вера как феномен культуры : автореф. дис. ... д.филос.наук: 24.00.01. Волгоград, 2012. 40 с.

дження був покладений видатним американським психологом У. Джеймсом, який проаналізував психологічну сутність віри релігійної і нерелігійної⁵.

Загалом, вивчення сутнісного змісту феномену віри в історії розвитку наукової думки проходить поступово і не завжди легко і просто, а супроводжується низкою суперечностей. Вперше це поняття з'явилося у античних мислителів як допоміжна категорія при вивченні процесів пізнання. Так, Платон у своїй теорії пригадування розглядав віру як пізнавальну складову людської душі, а Аристотель – як суб'єктивну, психологічну основу переконання: «всякій думці сприяє віра, а вірі – переконання, переконанню ж – розумна підстава»⁶. Загалом для античної філософії розуміння віри багато в чому залишалося наївним і неопрацьованим, мало, в основному, прикладний характер.

Розгляд віри як філософської категорії почалося в середні століття, коли вона була протиставлена знанням, що дало змогу дослідити проблему співвідношення раціонального та ірраціонального у вірі. Однак діапазон поглядів на роль знання і віри в пізнавальному процесі в цю епоху дуже широкий: від «Вірую, бо абсурдно» Тертуліана, коли акцент значущості зміщується в бік віри як єдиного достовірного джерела знання і прямого шляху до істини; через «Вірую, щоб розуміти» Ансельма Кентерберійського, коли догмати віри виступають для розуму як аксіоми, а сам розум відіграє другорядну, допоміжну роль; і «Якщо не повірите, то не зрозумієте» Августина Аврелія, який, ототожнював віру з довірою релігійному авторитету, відвів їй службову роль, оскільки віра лише передує розумному розумінню, але нижча нього; до «Розумію, щоб вірити» П. Абеляра, коли догмати віри пропонується раціоналістично переосмислювати⁷.

Просвітницька парадигма раціоналізму розвивала ідею віри-гіпотези. Ця традиція розглядала віру як прийняття людиною в якості істинних суджень, не цілком обґрунтованих, гіпотетичних, але в яких людина зацікавлена. Так, для Т. Гоббса віра можлива там, де недостатньо знань, і по досягненню знань віра стає непотрібною, а у Дж. Локка віра є імовірнісним судженням про предмети, про які не можна отримати достовірного знання, в вірі імовірнісні знання приймаються за істинні⁸. Така ж позиція і у К. А. Гельвеція, який предметом віри вважав правдоподібну ідею, яка викликає у людини глибоке внутрішнє спонукання. Аналогічних позицій дотримувалися П. Гольбах і Д. Дідро: «вірити – значить бути переконаним», а для цього необхідне розуміння⁹.

⁵ У. Джеймс, Воля к вере. Москва: Республика, 1997. 431 с.

⁶ Аристотель. Сочинения в 4 томах. Москва: Мысль, 1983. Т. 4. С. 66.

⁷ О.В. Ивановская, Вера как феномен культуры : автореф. дис. ... д.филос.наук: 24.00.01. Волгоград, 2012. 40 с.

⁸ Дж. Локк, Сочинения в 3-х т. / ред. И.С. Нарский. Москва: Мысль, 1985. Т. 1. С. 168.

⁹ Т.Г. Аболина, Исторические судьбы нравственности: Философский анализ нравственной культуры. Киев: Лыбидь, 1992. С. 57.

У форматі раціоналістичної традиції починає виділятися протиріччя між вірою повсякденною і вірою релігійною. В англomовній філософії воно сформульовано як протиріччя «belief» і «faith» (Локк Д., Юм Д.)¹⁰. Юм розглядав віру-«belief» як звичку, як особливий спосіб утворення ідей. Звичка складається на основі повторення реакцій, вражень і надає структурованості, стійкості мінливому досвіду, є підґрунтям формування ідеї об'єктивної причинності¹¹. Причинно-наслідкові зв'язки, регулярно повторюючись, закріплюються у свідомості людей. Таким чином, віра-«belief» – особливе «тваринне почуття» або «незрозумілий інстинкт», завзятий і всюдисущий, незрозумілий і ірраціональний, обстоюваний Юмом у «Трактаті про людську природу» та в «Діалогах про природну релігію» як правильна життєва позиція. «Природна» релігія є віра в те, що завтра настане новий день. Віра ж в надприродну, божественну безпричинність («faith») – віра шкідлива. Варто зауважити, що і І. Кант, і І. Г. Фіхте ототожнили віру зі способом пізнання морального закону, надавши їй етичного звучання.

Таким чином, у філософії Нового часу віра розглядається в контексті загальної тенденції, спрямованої на пошук достовірного знання і відповідних механізмів його досягнення та зводиться до її епістемологічного значення. Проблематика віри розчиняється в гносеології, а сам гносеологічний підхід до дослідження віри пройшов у своєму розвитку шлях від протиставлення віри знанню до розуміння віри як частини і обов'язкової умови пізнавального процесу.

Віра як факт, незалежно від її раціоналістичних інтерпретацій і теологічних традицій, остаточно перетворюється з гносеологічної у філософську категорію Ф. Шеллінгом: якщо «віра – необхідна складова частина будь-якої цілеспрямованої діяльності, то вона і суттєвий елемент справжньої філософії»¹². Як філософське поняття вона містить різні виміри, аспекти і рівні, що особливо яскраво проявилось в некласичній філософії.

Екзистенціалісти С. К'єркегор і Л. Шестов, розглядали віру як цілісний релігійно-етичний феномен. У форматі цього підходу стає неможливим ототожнення віри із способом пізнання морального закону. Екзистенційне трактування віри базується на її послідовній дераціоналізації і постулювало протилежність віри і етики. Для К'єркегора «віра – це вища пристрасть суб'єктивності»¹³. Л. Шестов визначав віру як стрибок від етичного до Бога,

¹⁰ W.C. Smith, Faith and belief: The difference between them. Oxford, 1998. 212 p.

¹¹ Д. Юм, Сочинения в 2 т. / Пер. с англ. С.И. Церетели. Москва: Мысль, 1996. Т. 1. С. 194.

¹² Ф.В.Й. Шеллинг, Сочинения в 2 т.: пер. с нем./ Сост., ред. А.В. Гулыга. Т.2 Москва: Мысль, 1989. С. 545.

¹³ Л. Шестов, Киркегард і екзистенціальна філософія (Голос волаючого в пустелі). Режим доступу: <http://www.magister.msk.ru/library/philos/shestov/shestl.htm>.

який є поза людськими уявленнями про повинність. Для екзистенціаліста К. Ясперса віра – «остання сила духу», глас чистої, гранично можливої суб'єктивності, максимально звільнена від диктату об'єктивного. Науковець виділяє «філософську віру» і «релігійну віру». Філософська віра для нього – це акт екзистенції, яка постає як «необ'єктивована людська самість», тотожна соціальній природі індивідуальної людської особистості. Соціальне, своєю чергою, є для вченого незбагненою межею будь-якого буття і мислення, тому в соціальному плані ці два види віри виявляються сумісними.

Досить скептично ставилися до віри представники позитивізму. Вони стверджували, що віра виникає і існує внаслідок слабкого розвитку знання, або його нестачі. В міру збагачення знання відбуватиметься поступове і неухильне витіснення віри. Так само, як свого часу християнство потіснило язичницькі релігії, воно само буде витіснене вірою у всемогутність людини. Так, наприклад, Б. Рассел, розвиваючи лінію Юма, вважав, що віра – почуття загальне і у людини, і у тварини (загальна для всіх тварин анімальна віра), і являє собою особливе психічне явище, звичку, засновану на чуттєвому досвіді та обумовлює готовність до дії¹⁴.

Ще більш жорстку позицію в зведенні індивідуальної віри до звички виявляють представники прагматизму. Так Ч. Пірс називає вірою усвідомлені звички, які замінюють людині інстинкт. Антропологізація і психологізація віри відбулися у американського прагматика У. Джеймса, для якого цінність релігії і віри полягала в здатності допомогти людям знайти позитивне ставлення до життя. Людина завдяки вірі знаходиться в рівновазі з навколишнім світом. Якщо в результаті сумніву ця рівновага порушується, людина діє так, щоб відновити цю рівновагу, тобто знову знайти віру. Віра сприяє утвердженню у людини адекватних уявлень про себе і оточуючі умови для того, щоб люди не стали жертвою недосконалості життя і суспільства¹⁵. Таким чином, Джеймс стоїть біля витоків гуманістичного трактування віри, яка знаходить найбільш повне вираження в концепції Еріха Фромма.

Віра привернула до себе увагу вчених своєю незрозумілою і, разом з тим, колосальною силою: «... вся історія людства є нічим іншим, як втілена в діях і події людська віра, - віра Колумба, що відкриває людям новий світ, і віра каліфа Омара, який спалює безцінні скарби Олександрійської бібліотеки, віра мучеників і героїв, що йдуть на багаття в ім'я своїх переконань, і віра катів, які зводять ці багаття, віра пророків, які закликають натовп до істин-

¹⁴ А.Н. Леонтьев, Философия психологии: Из научного наследия. Москва: Изд-во МГУ, 1994. С. 209.

¹⁵ У. Джеймс, Воля к вере. Москва: Республика, 1997. 431 с.

ного богу, і віра натовпу, який побивав пророків камінням ...»¹⁶. «Релігійні, політичні вірування – вірування будь-якого роду – володіють необмеженим могутністю (*Croyances religieuses, croyances politiques, croyances de tout ordre trouvent une puissance illimitée*)»¹⁷.

Актуальним предметом наукових дискусій, пов'язаних з проблемами категоризації віри стало з'ясування питання її співвідношення із свідомістю. Зазначене породило довгу дискусію. Французький вчений Огюст Ле Бон, що присвятив вірі п'ятитомник «Думки і вірування. Генезис, еволюція» (1911), однозначно відносить віру і вірування як акт віри до феноменів несвідомих і невольових. У той час як знання здобуваються свідомо і їм передують акт воління, вважав Ле Бон, результат віри набувається неусвідомлено і невольовим способом. Іншими словами, віра на думку Ле Бона є якоюсь неусвідомленою активністю, яка може впливати на когнітивну структуру особистості, її афекти і поведінку без наявності спеціального воління самої особистості. Вона є феноменологічним явищем: це ресурсозберігаючий (не використовуючи ресурси свідомості) спосіб отримання інформації і визначається як потреба, як провідник несвідомої енергії і як здатність.

Подібне трактування віри як особливої здатності характерно і Володимирі Соловйову. За В. Соловйовим, віра – особливий вид пізнання, що виявляється на вищих щаблях розвитку людини. Вчений вважає, що чуттєве і раціональне пізнання дозволяють індивіду отримати уявлення про об'єкт лише в його зв'язках з ним самим, але ніяк не надають доказів існування об'єкта поза суб'єктом і в тих його властивості, які безпосередньо не представлені чуттєвим і раціональним пізнанням: «... об'єктивне пізнавальне значення моїх відчуттів і понять залежить від впевненості в незалежному, безумовному існуванні їх предмета, в його існуванні за межами моїх відчуттів і думок. Це безумовне існування, яке не може бути дійсно дано мені ні в моїх відчуттях, ні в моїх думках, яке не може бути предметом ні емпіричного, ні раціонального пізнання і яким, однак, це пізнання обумовлюється, – становить, очевидно, предмети деякого особливого, третього, роду пізнання, який правильніше може бути названо вірою»¹⁸. Іншими словами, якби не було віри, людина була би здатною лише до уявлення про межі свого власного пізнання об'єкта. Володіючи вірою, суб'єкт пізнання стає вільним від обмежень фізіології органів почуттів. У той же час віра надає можливості не

¹⁶ Ю.И. Семёнов, На заре человеческой истории. Москва: Мысль, 1989. С.11.

¹⁷ С.А. Langston, W.E. Sykes, Beliefs and the Big Five: Cognitive Bases of Broad Individual Differences in Personality. *Journal of Research in Personality*. 1997. V. 31 (2). P. 150.

¹⁸ А.Ю. Агафонов, Человек как смысловая модель мира. Прологомены к психологической теории смысла. Самара: Издат.Дом «БАХРАХ-М», 2000. С. 145.

бути залежним у своєму пізнанні від взаємодії органів відчуття з предметом, який відчувається, тобто бути вільним від «точок дотику» з предметом.

У вітчизняній психології поширений підхід, згідно з яким в основі формування віри лежить стан невизначеності. За Р. М. Грановською, віра може розглядатися в двох аспектах: як довіра до показів органів чуття і як ставлення до не повністю підтверджених на сьогодні знань. Стан невизначеності слугує основою віри, вона виникає при відсутності доказів чуттєвого і раціонального плану – «віра виникає і підтримується невизначеністю, відсутністю або недовірою інформації», і далі «...узятя в своєму широкому сенсі віра являє собою акт прийняття чогось (як істинного, цінного, справедливого, доцільного, можливо-го) в умовах відсутності або неможливості достатнього його обґрунтування»¹⁹.

У сучасній філософії і психології проводиться комплексне вивчення як гносеологічних особливостей віри, так і її змістовних, ціннісних, аспектів, намічені, але ще недостатньо вивчені праксеологічні ракурси. Тому ми зупинились на дослідженні саме цього аспекту, зокрема значення віри в справедливий світ для психічного здоров'я людини. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я в теперішній час на планеті є близько 450 мільйонів людей, які страждають психічними захворюваннями. В західних країнах кожна сьома людина є або параноїком / шизофреніком, або схильна до депресій і алкоголізму. Зростанню захворюваності сприяють інформаційні перевантаження, політичні й економічні катаклізми в країнах, а провісниками захворювань є стреси. Сучасне життя насичене стресами, і якщо людина не вміє з ними впоратись, це загрожує депресією чи іншими психічними розладами. Рятівною опорою часто слугує наявність в людини віри в справедливість (загальну, особистісну, екзистенційну, трансцендентну тощо).

Справедливість – соціально значиме явище, яке потребує особливої діагностики. Серед різноманіття прийомів його вивчення є і дуже трудомісткі рольові ігри, класичні лабораторні експерименти з одним випробуванням, природні експерименти і спостереження. Розробляються інтерв'ю для отримання оціночних суджень, біографічні методи, що дозволяють оцінити особистий досвід респондента; створені спеціальні опитувальники; нерідко використовують дилеми або віньєтки для поділу експліцитних і імпліцитних установок на справедливість, особистісних і ситуативних факторів, а також поєднання опитувань і експерименту^{20,21}.

¹⁹ Р.М. Грановская, Психология веры. Санкт-Петербург: Питер, 2010. С. 318.

²⁰ А.А. Адамян, С.К. Нартова-Бочавер, М. Шмитт, Опросник «чувствительность к справедливости»: валидизация на русскоязычной выборке. *Психологический журнал*. 2018. Том 39, № 4. С. 105-116.

²¹ С.К. Нартова-Бочавер, Связь психологической суверенности и социальных ве-

Поняття «віра в справедливий світ» (ВСС) було введено психологом Лернером як загальна світоглядна установка (яку часто називають помилкою або ілюзією), відповідно до якої люди переконані в тому, що світ влаштований упорядковано і коректно, і є таким місцем, де кожна людина, в підсумку, отримує те, що заслуговує: і нагороди, і покарання. Ця віра базується на людській потребі розуміти, чому одні благополучні, а інші – нещасливі, і проявляється тоді, коли при зіткненні зі стражданнями невинної людини без можливості їх припинення або компенсації люди починають переконувати себе та інших, що жертва заслуговує свої страждання. В листопаді 2019 року ми провели діагностику віри в справедливий світ за одноїменною методикою К. Дальберта серед студентів I, III та V курсів спеціальності «Соціальна робота» Тернопільського національного економічного університету (табл.1).

Таблиця 1

Порівняльний аналіз показників віри в загальну та особистісну справедливість світу за методикою К. Дальберта «Віра в справедливий світ»

Середні показники методики	Вікові характеристики студентів (рік навчання)		
	I курс	III курс	V курс
Віра в загальну справедливість	24,7	23,5	26,2
Віра в особистісну справедливість	30,6	27,9	32,4

Одержані результати підтвердили факт прямого зв'язку рівня показників віри в загальну справедливість світу та віри в особистісну справедливість. Для студентів всіх вікових груп характерним є переважання другого показника, що є досить позитивним, оскільки особистісна віра в справедливий світ в значній мірі пов'язана з таким психологічним феноменом як адаптивність. Окрім того результати наукових досліджень однозначно показують, що високі показники особистісної віри в справедливий світ позитивно корелюють із зменшенням показника переживання депресії та із задоволеністю своїм життям. Водночас цей показник має негативний зв'язок із невротичністю та позитивний зв'язок з високим рівнем емоційної стабільності, екстравертністю особистості та її відкритістю, порівняно з показником віри в загальну справедливість світу²².

рований: границы личности в контексте «большого» социума. *Социальная психология и общество*. 2017. Т. 8. № 3. С. 100-114.

²² С.К. Нартова-Бочавер, М.Б. Подлипняк, А.Ю. Хохлова, Вера в справедливый мир и психологическое благополучие у глухих и слышащих подростков и взрослых. *Клиническая и специальная психология*. 2013. № 3 (7).

Чітко проявились і особливості вікової динаміки зазначених показників. Аналіз наукових джерел показує, що віра у справедливий світ містить щонайменше три адаптивні функції: 1) вона являє собою знак того, що суб'єкт бере на себе зобов'язання поступати справедливо, 2) наділяє його упевненістю в тому, що і інші будуть з ним справедливими, 3) задає концептуальні межі для того, щоб людина могла осмислено інтерпретувати події свого життя²³. Таким чином, віра у справедливий світ, як і багато інших світоглядних стереотипів, економить психічну енергію людини, підтримує її довіру до світу і людей²⁴.

Наступним нашим кроком було проведення психодіагностичної методики М. Шмітта «Чутливість до справедливості». Методика має 40 питань, згрупованих по чотирьох шкалах, які відповідають таким ролям опитуваного в ситуації несправедливості як свідка, жертви, порушника та бенефіціара. Для оцінки кожної ролі-позиції є десять пунктів, які мають подібне формулювання, але сутнісно відрізняються специфікою позиції. Наприклад, якщо пункт шкали чутливості до справедливості (ЧС) жертви сформульований наступним чином: «Мені важко, коли мене сварять за те, що легко сходить з рук іншим», то аналогічний пункт шкали ЧС свідка звучить так: «Мені важко спостерігати, коли когось лають за те, що легко сходить з рук іншим». Респондентів просять звернутися до свого досвіду зіткнення з ситуаціями несправедливості і оцінити, наскільки їх реакції на ці ситуації відповідають реакціям, описаних в пунктах опитувальника, за шестибальною шкалою від 0 («абсолютно не так») до 5 («повністю згоден»).

Поняття «чутливість до справедливості» було запропоноване німецьким психологом М. Шміттом для акцентування стійких індивідуальних особливостей у ставленні до справедливості, які б відрізнялися від ситуативно діючих мотивів, так само як від переживань або вчинків. За роки розвитку концепції центральний термін змінив свою назву, а також частково структуру і зміст. Першопочаткова його назва була чутливість до несправедливості, яка трапилась (*sensitivity to befallen injustice*). В даний час чутливість до справедливості розуміється як диспозиція, яка містить стійкі індивідуальні відмінності у готовності сприймати випадки несправедливості та відрізняється силою прояву емоційних, когнітивних і поведінкових реакцій на несправедливість.

²³ С.К. Нартова-Бочавер, Н.Б. Астанина, Психологические проблемы справедливости в зарубежной персонологии: теории и эмпирические исследования. *Психологический журнал*. 2014. Т. 35. № 1. С. 21.

²⁴ Я.М. Бутерко, Л.А. Лукач, Теоретичний конструкт віри як психодуховного феномену. *Трансформація суспільних наук: соціально-економічний, лінгвістичний, політичний та ІТ-виміри: матеріали міжнародної конференції* (м. Дніпро, 11 вересня 2020 р.). Дніпро, 2020. Т. 1. С. 46-48.

Чутливість до справедливості включає в себе чотири компоненти: а) частоту пережитої несправедливості, б) інтенсивність емоційних реакцій на несправедливість, в) стійкість думок про несправедливість події, г) мотивацію до відновлення справедливості²⁵. Спочатку ці компоненти були ідентифіковані тільки стосовно позиції жертви несправедливості. Однак фокус уваги наступних досліджень перемістився також і на вивчення позицій-аспектів інших учасників взаємодії – порушника справедливості і свідка. Ще пізніше було визначено, що людина може виявитися незаслужено обдарованою якими-сь ресурсами або привілеями. Чутливість з чотирьох виділених дослідниками позицій: жертви (ЧСжертв.), порушника (ЧСпоруш.), свідка (ЧСсвід.) і бенефіціара (ЧСбенеф.) – феноменологічно неоднакова, за ними стоять різні переживання, уявлення і наміри. Так, переживання себе жертвою найчастіше спричиняє почуття гніву; досвід свідка несправедливості стосовно інших може призводити до морального обурення, а роль бенефіціара або порушника норм справедливості – викликати почуття провини і сорому. Одержані результати обстежень студентів нашої спеціальності представлені в таблиці 2.

Таблиця 2

Середні значення показників чутливості до справедливості серед студентів спеціальності «Соціальна робота» за однойменною методикою М. Шмітта

Вікові характеристики	Середні значення показників методики			
	ЧС жерт.	ЧС свід.	ЧС бенеф.	ЧСпоруш.
Студенти-бакалаври I курсу	29,5	28,2	24,5	29,9
Студенти-бакалаври III курсу	28	27,8	24,7	30,5
Студенти-магістри I року навчання	26	26,1	23,7	31

Результати обстежень показали, що показники чотирьох шкал позитивно корелюють між собою. Так, спільними для позиції порушника і бенефіціара є факт одержання вигоди із здійсненої несправедливості, почуття провини, прагнення покарати себе і компенсувати жертві результат несправедливої події. Позиція свідка характеризується тільки двома спільними з порушником і бенефіціаром переживаннями: бажанням покарати того, хто отримав вигоду, і компенсувати жертві її втрати. У той же час відзначається, що психологічні функції видів чутливості до справедливості різні: так, якщо ЧСжертв. виконує завдання захисту справедливості в інтересах самого суб'єкта, то

²⁵ А.А. Адамян, С.К. Нартова-Бочавер, М. Шмитт, Опросник «чувствительность к справедливости»: валидизация на русскоязычной выборке. *Психологический журнал*. 2018. Том 39, № 4.

ЧСпоруш., ЧСбенеф. і ЧСсвід. мають просоціальний зміст і утверджують справжню справедливість та захищають порушені права інших людей²⁶.

Аналіз сучасних наукових даних, зокрема, проведених в соціальній психології експериментів показали, що люди прагнуть підтримувати віру в справедливість того, що відбувається, не дивлячись на явні свідчення зворотного. Лернер пояснював цей феномен так: зіткнення людини з страхітливою дійсністю, з несправедливістю, яку неможливо компенсувати, несе в собі загрозу переживання травми. Для запобігання цій загрозі люди починають використовувати набір когнітивних і поведінкових стратегій, які їм допомагають їм зберегти переживання справедливості і впорядкованості світу. Водночас, треба зауважити, що існують індивідуальні відмінності у вираженості віри у справедливість світу, однак переважна більшість людей розвиває в собі зобов'язання організовувати своє життя відповідно до принципу заслуги і володіє сильною потребою вірити в те, що світ справедливий²⁷.

З огляду на зазначене відмітимо, що в сучасній психологічній літературі психологічне здоров'я описується «як стан балансу між різними аспектами особистості (Р. Ассаджолі); як баланс між потребами індивіда і суспільства, який підтримується постійними зусиллями (С. Фрайберг); як процес життя особистості, в якому збалансовані рефлексивні, емоційні, інтелектуальні, поведінкові аспекти (Н. Г. Гаранян, А. Б. Холмогорова); як функція підтримання рівноваги між особистістю та середовищем, адекватної регуляції поведінки і діяльності людини, здатності протистояти життєвим труднощам без негативних наслідків для здоров'я (А. В. Петровський, М. Г. Ярошевський, П. Бейкер)²⁸. Таким чином, цілком очевидно, що зазначений термін стосується цілісної особистості і є тісно пов'язаний з вищими проявами людського духу. А тому можна виділити власне психологічний аспект проблеми психічного здоров'я, на відміну від медичного, соціологічного, філософського.

Досить часто психічне здоров'я означають як стан інтелектуально-емоційної сфери, основу якого становить відчуття душевного комфорту, яке забезпечує адекватну поведінкову реакцію. Так, наприклад, А. В. Петровський, М. Г. Ярошевський вказують на «душевне благополуччя» як основу психіч-

²⁶ С.К. Нартова-Бочавер, Н.Б. Астанина, Психологические проблемы справедливости в зарубежной персонологии: теории и эмпирические исследования. *Психологический журнал*. 2014. Т. 35. № 1. С. 25.

²⁷ С.К. Нартова-Бочавер, Н.Б. Астанина, Психологические проблемы справедливости в зарубежной персонологии: теории и эмпирические исследования. *Психологический журнал*. 2014. Т. 35. № 1. С. 18.

²⁸ І.В. Шаронова, Психічне здоров'я особистості як предмет психологічного дослідження. *Проблеми сучасної психології*. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. 2013. Вип. 20. С. 742.

ного здоров'я, а до основних психологічних критеріїв психічного здоров'я відносять «відповідність суб'єктивних образів об'єктам дійсності; адаптованість у мікросоціальних відносинах; здатність до саморегуляції, що виявляється у поведінкових проявах; здатність розумного планування життєвих цілей і підтримання активності в їх досягненні»²⁹. Однак ключовим стержнем душевного комфорту людини є індивідуальні особливості її віри, зокрема чутливість до справедливості.

Подальший аналіз індивідуальних особливостей учасників наших занять показав, що зміст і смисл чотирьох позицій чутливості до справедливості: жертви, свідка, бенефіціара, порушника в структурі особистості пояснює їх зв'язок з іншими рисами. Виявилось, що всі види чутливості позитивно пов'язані з нейротизмом, ЧСжертв. негативно пов'язана з поступливістю, а ЧСпоруш. – позитивно, ЧСсвід. позитивно пов'язана з відкритістю досвіду. ЧСжертв також позитивно пов'язана з відсутністю міжособистісного довіри і в цілому являє собою знак того, що людина боїться стати об'єктом експлуатації з боку інших людей. Таким чином, світовідчуття людей з високою ЧСжертв. характеризується підозрілістю, дефензивністю, очікуваням несправедливості, в той час як просоціальні види чутливості пов'язані з моральною мотивацією. Одержані нами результати співзвучні з іншими дослідженням, проведеними в дизайні економічних ігор, які показують, що ЧСсвід. і ЧСбенеф. сприяють відновленню рівності³⁰.

Аналіз виконання рольових ігор показав, що вимірювання чутливості до справедливості по-різному пов'язані з егоїстичними або просоціальними установками і поведінкою і ясно виявляють себе в ситуаціях, які володіють соціальною значимістю. Так, при виконанні рольової гри «Громадянська сміливість» було виявлено, що якщо за ЧСсвід., ЧСбенеф. і ЧСпоруш. стоїть потреба в справедливості, то ЧСжертв. висловлює тільки страх суб'єкта перед тим, щоб самому не виявитися ущемленим. Аспекти чутливості до справедливості розрізняються також і за супутніми емоціями: ЧСсвід. підсилює обурення несправедливістю, ЧСбенеф. – почуття провини. В результаті була виявлена просоціальна спрямованість людей з високими показниками чутливості до справедливості при виконанні ігор на соціальні дилеми («Диктатор», «Ультиматум»), розв'язуванні моральних дилем Кольберта, а також те, що люди з високими показниками ЧСсвід. і ЧСбенеф. схильні

²⁹ Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. 2-е изд., испр. и доп. М.: Политиздат, 1990. С. 301.

³⁰ С.К. Нартова-Бочавер, Связь психологической суверенности и социальных верований: границы личности в контексте «большого» социума. *Социальная психология и общество*. 2017. Т. 8. № 3.

приймати кооперативні рішення, в той час як ті, у кого високий показник ЧСжертв., схилиються до егоїстичних виборів.

В ході занять підтвердилось припущення, що чутливість до справедливості прямо і опосередковано впливає на реальну соціальну поведінку людини. Завдяки вивченню даного показника виявилось можливим передбачити реакцію людини в ситуаціях, пов'язаних з соціальною несправедливістю та достатньо точно прогнозувати в ігровій ситуації бажання помсти. Водночас, знаючи показники ЧС за маркуванням присутності конструкта справедливості негативними почуттями можна визначати позицію людини.

Варто відмітити і значний вплив ситуаційних факторів на чутливість до справедливості. Так, після перегляду фільмів про соціальну справедливість або несправедливість, виявилось, що ЧСсвід. в найбільшій мірі (порівняно з іншими позиціями) підвищується після перегляду сюжету про несправедливі події. Це підтверджує той факт, що людина більш сприйнятлива до подій несправедливих, ніж справедливих, що цілком узгоджується з відомим фактом більшої диференційованості негативних емоцій і багатства слів для їх позначення.

Результати проведеної роботи показали, що вірування і переконання мають різну феноменологію і визначають різні поведінкові установки; окрім того вони не обов'язково зустрічаються разом. Важливим є не тільки те, чи представляє справедливість значиму цінність для особистості, але й, що набагато важливіше, з якої позиції суб'єкт до неї відноситься і який особистий досвід проектує на готовність бути скривдженим, відчувати себе захисником слабких або проявляти великодушність на шкоду власним інтересам. Все це сходить до ідеї справедливості, проте породжує абсолютно різні життєві стратегії, які, звичайно ж, повинні бути вивчені не тільки з точки зору їх зв'язку з соціальною поведінкою, але і в аспекті психологічного благополуччя як важливого критерія психічного здоров'я особистості.

Таким чином, одержані результати ще раз підтверджують те, що психічне здоров'я має складну будову, яка включає особистісно-змістовний рівень (особистісне здоров'я) та рівень психофізіологічного здоров'я. Його важливими показниками є не лише відсутність виражених нервово-психічних розладів, певний резерв сил, що уможливають подолання несподіваних стресів або важкої ситуації, а й стійка екзистенційно-динамічна рівновага між людиною та навколишнім середовищем. До сфери психічного здоров'я відносять як індивідуальні особливості психічних процесів і властивостей людини, так і особливості її потребово-мотиваційної сфери та аксіопсихологічні засновки смисложиттєвих орієнтацій особистості³¹. Саме останні

³¹ А.А. Фурман, Аксіопсихологічні засновки смисложиттєвих орієнтацій особистості. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2020. Вип. 4. С. 19-25.

визначальною мірою зумовлюють особливості індивідуальних реакцій людини на однакові життєві ситуації, вірогідність стресів, афектів. Позитивно налаштовані люди, котрі мають чіткі цілі в житті, екзистенційну віру та імпліцитну чутливість до справедливості володіють добрими перспективами для збереження власного як фізичного, так і психічного здоров'я та самореалізації своїх життєвих потреб. Наші дослідження показали, що вірування і переконання особистості утворюють своєрідний когнітивний фільтр для оцінки всього, що відбувається. А тому вивчення індивідуальності людини з точки зору її ставлення до справедливості може відкривати важливі особистісні ресурси природного переживання кризових і стресових ситуацій різної природи і служити основою психорозвивального впливу задля зміцнення психічного здоров'я особистості.

* * *

Wiara w sprawiedliwy świat jako wskaźnik zdrowia psychicznego człowieka: historyczne aspekty rozważań

(streszczenie)

Artykuł traktuje wiarę jako ważną cechę psycho-duchowego świata jednostki, źródło energii psychicznej oraz subiektywnie ważny regulator ludzkiej aktywności i zachowania. Historiogeneza jej badań od starożytności (wiara jako poznawczy składnik duszy ludzkiej (Platon), subiektywne, psychologiczne podstawy przekonań (Arystoteles) do współczesnych problemów stosunku racjonalności do irracjonalności wiary, badanie kontrolno-selektywnej funkcji wiary w zapewnianiu dobrostanu psychicznego i psychiki) ludzkie zdrowie. Wykazano, że współczesne problemy ludzkiego życia stawiają wysokie wymagania wobec jego indywidualnych właściwości psychologicznych i funkcji psychicznych, a wiara w sprawiedliwy świat spełnia określone funkcje adaptacyjne i otwiera ważne osobiste zasoby naturalnego przeżywania kryzysów i stresujących sytuacji o różnym charakterze. Istnieje związek między wskaźnikami ogólnej wiary w sprawiedliwy świat a wiarą w osobistą sprawiedliwość, która jest w dużej mierze pozytywnie związana z psychologiczną zdolnością przystosowawczą, wyższym zadowoleniem z życia, stabilnością emocjonalną, otwartością i negatywnie koreluje z poczuciem depresji, neurotyczności. Wyniki potwierdziły, że zdrowie psychiczne ma złożoną strukturę, obejmującą poziomy osobowościowe i psychofizjologiczne. Jego ważnymi wskaźnikami są nie tylko brak poważnych zaburzeń neuropsychiatrycznych, ale także stabilna egzystencjalno-dynamiczna równowaga między człowiekiem a otoczeniem, która pozwala przezwyciężyć niespodziewany stres czy trudne sytuacje.

Список використаних джерел

- Аболина Т.Г., Исторические судьбы нравственности: Философский анализ нравственной культуры. Киев: Лыбидь, 1992. 196 с.
- Агафонов А.Ю., Человек как смысловая модель мира. Прологомены к психологической теории смысла. Самара: Издат.Дом «БАХРАХ-М», 2000. 336 с.
- Адамян А.А., Нартова-Бочавер С.К., Шмитт М., Опросник «чувствительность к справедливости»: валидизация на русскоязычной выборке. Психологический журнал. 2018. Том 39, № 4. С. 105-116.
- Аристотель. Сочинения в 4 томах. Москва: Мысль, 1983. Т.4. 830 с.
- Бутерко Я.М., Лукач Л.А., Теоретичний конструкт віри як психодуховного феномену. Трансформація суспільних наук: соціально-економічний, лінгвістичний, політичний та ІТ-виміри : матеріали міжнародної конференції (м. Дніпро, 11 вересня 2020 р.). Дніпро, 2020. Т.1. С. 46-48.
- Гоббс Т., Избранные произведения в 2 т. Москва: Мысль, Т.2. 1991. 731 с.
- Грановская Р.М., Психология веры. Санкт-Петербург : Питер, 2010. 480 с.
- Джеймс У., Воля к вере. Москва: Республика, 1997. 431 с.
- Ивановская О.В., Вера как феномен культуры: автореф. дис. ... д.филос.наук : 24.00.01. Волгоград, 2012. 40 с.
- Казанцева Т.А., Вера как социально-психологический феномен и его суггестивный механизм формирования : дис. ... канд.психол.наук: 19.00.05. Москва, 2007. 136 с.
- Леонтьев А.Н., Философия психологии: Из научного наследия. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1994. С. 209.
- Локк Дж., Сочинения в 3-х т. /ред. И.С. Нарский. Москва: Мысль, 1985. Т. 1. 621 с.
- Нартова-Бочавер С.К., Связь психологической суверенности и социальных верований: границы личности в контексте «большого» социума. Социальная психология и общество. 2017. Т.8. № 3. С.100-114.
- Нартова-Бочавер С.К., Астанина Н.Б., Психологические проблемы справедливости в зарубежной персонологии: теории и эмпирические исследования. Психологический журнал. 2014. Т. 35. № 1. С. 16-23.
- Нартова-Бочавер С.К., Поддипняк М.Б., Хохлова А.Ю., Вера в справедливый мир и психологическое благополучие у глухих и слышащих подростков и взрослых. Клиническая и специальная психология. 2013. № 3 (7). С. 1-14.
- Ольшанский Д.В., Психология масс. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 368 с.
- Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. 2-е изд., испр. и доп. М.: Политиздат, 1990. 494 с.
- Семёнов Ю.И., На заре человеческой истории. Москва: Мысль, 1989. 318 с.
- Угринович Д.М., Психология религии. Москва: Политиздат, 1986. 352 с.
- Фурман А.А., Аксіопсихологічні засновки смисложиттєвих орієнтацій особистості. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2020. Вип.4. С. 19-25.
- Шаронова І.В., Психічне здоров'я особистості як предмет психологічного дослідження. Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. 2013. Вип. 20. С. 738-747.
- Шеллинг Ф.В.Й., Сочинения в 2 т.: пер. с нем./ Сост., ред. А.В. Гулыга. Т. 2 Москва: Мысль, 1989. 636 с.
- Шестов Л., Киргегард і екзистенціальна філософія (Голос волаючого в пустелі). Режим доступу: <http://www.magister.msk.ru/library/philos/shestov/shestl1.htm>.

Юм Д., Сочинения в 2 т. / Пер. с англ. С.И. Церетели. Москва: Мысль, 1996. Т.1. 733 с.

Langston C.A., Sykes W.E., Beliefs and the Big Five: Cognitive Bases of Broad Individual Differences in Personality. *Journal of Research in Personality*. 1997. V. 31 (2). P. 141-165.

Smith W.C., Faith and belief: The difference between them. Oxford, 1998. 212 p.

Jacek Janusz Mrozek

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Filia w Ełku

ORCID: 0000-0002-7260-3308

Prawna ochrona wizerunku dziecka w Polsce

1. Wprowadzenie

Sprawy związane z ochroną wizerunku we współczesnym świecie są niezwykle istotne. Obecnie każdy smartfon (łączy w sobie funkcje telefonu komórkowego i komputera przenośnego) zaopatrzony jest w aparat cyfrowy, który może robić zdjęcia i nagrywać sekwencje wideo, jak również publikować te nagrania na portalach społecznościowych, czy też na poszczególnych witrynach internetowych. Osoba umieszczona na zdjęciu lub filmie może sobie nie życzyć, aby jej wizerunek był rozpowszechniany. To samo dotyczy jej dzieci. Każdy ma prawo decydować, w jakich sytuacjach jego wizerunek będzie publikowany w sieci, zaś co się tyczy rodziców (opiekunów prawnych), w kontekście art. 48 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej¹, istnieją okoliczności mogące ograniczać ich swobodę w nieskrępowanym decydowaniu o wszelkich sprawach dotyczących wychowywania dziecka.

Niniejszy artykuł ma na celu próbę przybliżenia regulacji prawnych dotyczących ochrony wizerunku dzieci w polskim systemie prawnym, jak również wskazanie podstaw jego ochrony w świetle obowiązujących przepisów, z uwzględnieniem orzecznictwa sądów powszechnych w tym zakresie.

2. Pojęcie dóbr osobistych

Polski kodeks cywilny w art. 23 stwierdza, że dobrami osobistymi człowieka są w szczególności: zdrowie, wolność, cześć, swoboda sumienia, nazwisko lub pseudonim, wizerunek, tajemnica korespondencji, nietykalność mieszkania, twórczość naukowa, artystyczna, wynalazcza i racjonalizatorska².

¹ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., art. 48 ust. 1 (Dz.U. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.). Zgodnie z tym przepisem „wychowanie to powinno uwzględniać stopień dojrzałości dziecka”.

² Zob. Z. Bidziński, *Ochrona dóbr osobistych w zmienionym w 1996 roku kodeksie cywilnym*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Wynalazczości i Ochrony Własności

Dobra osobiste zgodnie z ich kodeksową regulacją mogą zostać podzielone na dwie podstawowe grupy, tzn. dobra osobiste nazwane, czyli takie, które wymienione zostały z nazwy w art. 23 k.c. oraz dobra osobiste nienazwane, których istnienie nie ulega wątpliwości, mimo że ustawodawca wyraźnie ich z nazwy nie wymienia. Argumentem przemawiającym za słusznością wydzielania nienazwanych dóbr osobistych jest ich otwarty katalog, przy konstruowaniu którego użyty został zwrot „w szczególności”, sygnalizujący, że dopuszczona została ochrona innych dóbr osobistych niż wyliczone (nazwane) w tym przepisie. Istnienie konkretnych, nienazwanych dóbr osobistych potwierdzają z reguły wyroki sądowe, w tym orzeczenia Sądu Najwyższego, który rozstrzyga praktyczne wątpliwości w tym zakresie³.

Ze zmienności katalogu dóbr osobistych wynika, że wraz ze zmianami stosunków społecznych mogą pojawiać się i znikać pewne dobra osobiste podlegające ochronie prawnej⁴. W trakcie zmian stosunków społecznych doktryna i orzecznictwo uznały za podlegające ochronie dobra osobiste (niewymienione w art. 23 k.c.) m.in. takie jak: wysokość wynagrodzenia oraz stan zadłużenia⁵; stan cywilny⁶; imię (i nazwisko)⁷; więź rodziców z dzieckiem⁸; nietykalność cielesna⁹; integralność seksualna¹⁰; swoboda życia seksualnego,¹¹ czystość seksualna¹²; prawo do planowania rodziny¹³; prawo do informacji o stanie zdrowia dziecka poczętego i prawa do badań prenatalnych¹⁴; poczucie przynależności do danej płci¹⁵; herb

Intelektualnej” 1997, nr 69, s. 13-18; J. Parzyński, *Nowe prawo cywilne a dziennikarz i prasa*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1965, s. 3-9.

³ R. Gola, *Dobra niematerialne. Kompendium prawne*, Bydgoszcz – Warszawa 2005, s. 22.

⁴ S. Dmowski, S. Rudnicki, *Komentarz do kodeksu cywilnego. Księga pierwsza. Część ogólna*, Warszawa 2008, s. 106.

⁵ M. Rozwadowska-Herrmann, *Kodeks cywilny*, Warszawa 2007, s. 26.

⁶ M. Pazdan, *Komentarz do Tytułu II kodeksu cywilnego*, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz do art. 1-449*, red. K. Pietrzykowski, tom I, Warszawa 2018, s. 107.

⁷ J. Cagara, *Imię i nazwisko w polskim prawie*, „Nowe Prawo” 1978 nr 3, s. 417; T. Kucharski, *Nazwisko bez ochrony*, „Gazeta Sądowa” 1974, s. 4.

⁸ M. Pazdan, *Komentarz do Tytułu II kodeksu cywilnego...*, op. cit., s. 107.

⁹ Ibidem, s. 119.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ A. Szpunar, *Ochrona dóbr osobistych*, Warszawa 1979, s. 154; A. Wojcieszke, *Katalog dóbr osobistych w świetle przepisów konstytucji i kodeksu cywilnego*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2000 nr 7, s. 669.

¹² S. Grzybowski, *Ochrona dóbr osobistych według przepisów ogólnych prawa cywilnego*, Warszawa 1957, s. 8.

¹³ M. Kowalski, *Koncepcja prawa do planowania rodziny w systemie dóbr osobistych*, „Przegląd Sądowy” 2003 nr 5, s. 54-60.

¹⁴ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 12 czerwca 2008 roku (III CSK 16/2008), „Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna” 2009 nr 3, poz. 48.

¹⁵ Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 22 marca 1991 roku (III CRN 28/91), „Przegląd Notarialny” 1991 nr 5, s. 118; M. Safjan, *Glosa do postanowienia Sądu Najwyższego z dnia 22*

instytucji¹⁶ i herb rodzinny¹⁷; samodzielność, logo, hasła, motto, flaga, barwy, sztandar, hymn, hejnał jednostki samorządu terytorialnego¹⁸; szczególna więź rodziców z dzieckiem¹⁹; prawo do środowiska naturalnego²⁰; wolność od złośliwego niepokojenia²¹; prawo do ochrony przed hałasem²², prawo do spokojnego korzy-

marca 1991 roku (III CRN 28/91), „Przegląd Sądowy” 1993 nr 2, s.78; Wyrok Sądu Apelacyjnego w Katowicach z dnia 30 kwietnia 2004 roku (I ACa 276/04), „Orzecznictwo Sądów Apelacyjnych” 2004 nr 10, poz. 31.

¹⁶ M. Korbolewski, *Ochrona prawna herbu*, „Wspólnota” 2005 nr 24, s. 31.

¹⁷ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Katowicach z dnia 10 kwietnia 2002 roku (I ACa 1399/01), „Orzecznictwo Sądów Apelacyjnych” 2003 nr 2, poz. 6; T. Grzeszak, *Glosa do wyroku Sądu Apelacyjnego w Katowicach z dnia 10 kwietnia 2002 (I ACa 1399/01)*, „Przegląd Prawa Handlowego” 2003 nr 7, s. 52.

¹⁸ K. Woryna, *Nazwa miasta na tle dóbr niematerialnych samorządu*, „Samorząd Terytorialny” 2002 nr 9, s. 36; K. Woryna, *Gminne prawo do nazwy*, „Wspólnota” 1999 nr 32, s. 20; K. Woryna, *Charakter prawny wybranych dóbr niematerialnych miasta*, „Samorząd Terytorialny” 2003 nr 1-2, s. 87; Z. Zell, *Dobro osobiste gminy. Prawo cywilne czy administracyjne rządzi samorządem terytorialnym*, „Wspólnota” 1992 nr 49, s. 6.

¹⁹ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Gdańsku z dnia 23 września 2005 roku (I ACa 554/05), „Palestra” 2006 nr 9-10, s. 308; M. Kowalski, *Glosa do wyroku Sądu Apelacyjnego w Gdańsku z dnia 23 września 2005 roku (I ACa 554/05)*, „Palestra” 2006 nr 9-10, s. 308; M. Wałachowska, *Glosa do wyroku Sądu Apelacyjnego w Gdańsku z dnia 23 września 2005 roku (I ACa 554/05)*, „Przegląd Sądowy” 2007 nr 1, s. 135.

²⁰ Zob. P. Mazur, *Prawo osobiste do korzystania z wartości środowiska naturalnego*, „Państwo i Prawo” 1999 nr 11, s. 51-62; P. Mazur, *Formy zbiorowe ochrony prawa osobistego do środowiska*, „Państwo i Prawo” 2006 nr 5, s. 102-115; Z. Łabno, *Środowisko a ochrona zdrowia i życia człowieka na podstawie art. 24 § 1 k.c. oraz art. 82 ustawy o ochronie i kształtowaniu środowiska*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Katowicach” 1988 nr 113, s. 121-130; W. Radecki, *Czy środowisko naturalne jest dobrem osobistym?*, „Gazeta Prawnicza” 1977 nr 8, s. 12; J.J. Skoczylas, *Ochrona środowiska według przepisów o dobrach osobistych*, „Nowe Prawo” 1980 nr 7/8, s. 27-40; M. Smólska-Korpała, *Ochrona dóbr osobistych w świetle ustawy o ochronie i kształtowaniu środowiska*, „Nowe Prawo” 1981 nr 3, s. 3-13; M. Tyblewska, *O zastosowaniu przepisów dotyczących dóbr osobistych do ochrony środowiska naturalnego słów kilka*, „Palestra” 2000 nr 11/12, s. 30-44; S. Grzybowski, *Glosa do wyroku Sądu Najwyższego z dnia 10 lipca 1975 roku (I CR 356/75)*, „Orzecznictwo Sądów Polskich i Komisji Arbitrażowych” 1976 nr 12, poz. 232 c; W.J. Katner, *Prawo człowieka do korzystania z wartości środowiska to prawo obywatelskie czy także podmiotowe prawo cywilne?*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 1990 nr 45, s. 35; W. Radecki, *Ochrona środowiska naturalnego a ochrona dóbr osobistych*, [w:] red. J.S. Piąkowski, *Dobra osobiste i ich ochrona w polskim prawie cywilnym. Zagadnienia wybrane*, Wrocław 1986, s. 232-263; J. Sommer, *Prawo jednostki do środowiska – aspekty prawne i polityczne*, Warszawa 1990, s. 174.

²¹ S. Grzybowski, *Ochrona dóbr osobistych...*, op. cit., s. 105; R. Markiewicz, *Granice dozwolonego przedstawiania osób rzeczywistych w dziele piśmienniczym. Zagadnienia cywilnoprawne*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Wnalezczości i Ochrony Własności Intelektualnej” 1987 nr 44, s. 82.

²² B. Kordasiewicz, *Glosa do wyroku Sądu Najwyższego z dnia 25 kwietnia 1985 roku (IV CR 122/85)*, „Orzecznictwo Sądów Polskich i Komisji Arbitrażowych” 1987 nr 4, poz. 84 c.

stania z mieszkania²³; tytuł zawodowy magistra²⁴ (w drodze analogii tytuły zawodowe: np. mechanika, technika, licencjata oraz stopnie naukowe: doktora, doktora habilitowanego, a także tytuł profesora); nazwa użytkownika, którą posługuje się osoba korzystająca z serwisu internetowego²⁵.

Dobra osobiste należą do praw podmiotowych²⁶. Prawo podmiotowe to sytuacja prawna pochodna wyznaczona określonym podmiotom przez obowiązujące normy prawne w postaci wolności, uprawnień, kompetencji, uznawanych zwykle za korzystne dla takich podmiotów, racjonalnie i zdroworozsądkowo spójna, której elementy wiąże zwykły funkcjonalny związek wolności uprawnień i kompetencji²⁷.

Prawa podmiotowe osobiste są prawami bezwzględnymi (skutecznymi *erga omnes*), niemajątkowymi, niezbywalnymi²⁸ ani w drodze spadkobrania, ani też w drodze innych czynności prawnych (między żyjącymi – *inter vivos*)²⁹.

Do dóbr osobistych określonych w art. 23 kodeksu cywilnego zaliczamy również wizerunek człowieka. Ograniczenia i uprawnienia w jego rozpowszechnianiu zostały określone w ustawie o prawie autorskim i prawach pokrewnych³⁰, a dokładnie w art. 81, który brzmi:

„1. Rozpowszechnianie wizerunku wymaga zezwolenia osoby na nim przedstawionej. W braku wyraźnego zastrzeżenia zezwolenie nie jest wymagane, jeżeli osoba ta otrzymała umówioną zapłatę za pozowanie.

2. Zezwolenia nie wymaga rozpowszechnianie wizerunku:

1) osoby powszechnie znanej, jeżeli wizerunek wykonano w związku z pełnieniem przez nią funkcji publicznych, w szczególności politycznych, społecznych, zawodowych;

²³ U. Smoktunowicz, *Ochrona dóbr osobistych*, „Gazeta Prawna” 2000 nr 72, s. 13.

²⁴ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 7 lutego 2007 roku (I PK 211/2006), „Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Pracy i Ubezpieczeń Społecznych” 2008 nr 11-12, poz. 158.

²⁵ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 11 marca 2008 roku (II CSK 539/2007), „Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna” 2008/D, poz. 125.

²⁶ Zob. szerzej: J. Chaciński, *Pojęcie prawa podmiotowego. Przegląd wybranych definicji prawa podmiotowego*, „Prawo-Administracja-Kościół” 2001 nr 2-3, s. 51-78; S. Wronkowska, *Analiza pojęcia prawa podmiotowego*, Poznań 1973, s. 66; S. Wronkowska, *O definiowaniu praw podmiotowych*, „Państwo i Prawo” 1971 nr 1, s. 70-79; K. Opalek, *Prawo podmiotowe*, Warszawa 1957, s. 348; A. Szpunar, *Nadużycie prawa podmiotowego*, Kraków 1947, s. 11.

²⁷ R. Piszko, *Pojęcie prawa podmiotowego*, [w:] *Prawa podmiotowe: pojmowanie w naukach prawnych*, red. J. Ciapała i K. Flaga-Gieruszyńska, Jarocin 2006, s. 24; Zob. Z. Radwański, *Koncepcja praw podmiotowych osobistych*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1988 nr 2, s. 1-22.

²⁸ M. Pazdan, *Komentarz do Tytułu II kodeksu cywilnego*, op. cit., s. 109.

²⁹ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Lublinie z dnia 5 kwietnia 1991 roku (I ACr 50/91), „Orzecznictwo Sądów Apelacyjnych” 1991 nr 3, poz. 15.

³⁰ Ustawa z dnia 4 lutego 1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych (Dz.U. z 2021 r., poz. 1062).

2) osoby stanowiącej jedynie szczegół całości takiej jak zgromadzenie, krajobraz, publiczna impreza”.

Niemniej, w przypadku naruszenia dobra osobistego w postaci wizerunku, mają zastosowanie te same środki ochrony prawnej jak w przypadku innych kodeksowych dóbr osobistych.

3. Terminologia prawna związana z wizerunkiem

W polskim ustawodawstwie i w polskiej doktrynie do opisu prawa do wizerunku stosowana jest różna terminologia. Ustawodawca używa określenia „wizerunek” (art. 23 kodeksu cywilnego³¹ i art. 81 ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych). Natomiast przedstawiciele nauki piszą o: „wizerunku”, „obrazie fizycznym” i „podobiznie”. Wydaje się, że na gruncie prawa polskiego wskazane jest odróżnienie czterech pojęć: obrazu fizycznego, wizerunku, portretu i egzemplarza³².

Obrazem fizycznym człowieka jest jego wygląd³³, czyli dostrzegalne cechy³⁴. Należy przyjąć, że ustawodawca objął zakresem prawa do wizerunku „cały obraz fizyczny”³⁵, a nie tylko to, co dla wyglądu człowieka najbardziej charakterystyczne, czyli twarz. Inaczej mówiąc, pojęcie wizerunku nie może być ujmowane wąsko, tj. „anatomicznie”³⁶.

W doktrynie zaproponowano wiele definicji wizerunku³⁷. Na potrzeby niniejszego artykułu zupełnie wystarczające jest odwołanie się do jednej z nich, przy czym najbardziej odpowiednia wydaje się definicja autorstwa T. Grzeszak, zgodnie z którą wizerunek to „skonkretyzowane ustalenie obrazu fizycznego człowieka, zdolne do zwielokrotniania i do rozpowszechniania”³⁸. Natomiast prawo osobiste objęte ochroną prawną wyraża się w „autonomii osoby przedstawionej w decydowaniu o zakresie i okolicznościach rozpowszechniania własnego wizerunku”³⁹.

³¹ Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. kodeks cywilny (Dz.U. Nr 16, poz. 93 z późn. zm.).

³² Rozróżnienie takie słusznie wprowadza T. Grzeszak, *System prawa prywatnego*, [w:] *Prawo autorskie*, red. J. Barta. Warszawa 2007, s. 539.540.

³³ Tak S. Grzybowski, *Ochrona dóbr osobistych*, op. cit., s. 96.

³⁴ Por. E. Wojnicka, *Prawo do wizerunku w ustawodawstwie polskim*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Wynałazczości i Ochrony Własności Intelektualnej” 1990 z. 56, s. 107.

³⁵ Sformułowania takiego używa J. Bleszyński, *Prawo autorskie*, Warszawa 1988, s. 155.

³⁶ J. Barta, R. Markiewicz, *Wokół prawa do wizerunku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Wynałazczości i Ochrony Własności Intelektualnej” 2002 z. 80, s. 12.

³⁷ Przegląd najważniejszych definicji można znaleźć w: J. Balcarczyk, *Prawo do wizerunku i jego komercjalizacja*, Warszawa 2009, s. 21-30.

³⁸ T. Grzeszak, *Reklama a ochrona dóbr osobistych (naruszenie praw osobistych wykorzystanych w reklamie żyjących osób fizycznych)*, „Przegląd Prawa Handlowego” 2000 nr 2, s. 10.

³⁹ A. Sydor, *Dziecko w świetle fleszy – problematyka prawna ochrony dóbr osobistych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Wynałazczości i Ochrony Własności Intelektualnej” 2013 nr 3, s. 86.

Przez wizerunek rozumie się konkretyzację obrazu fizycznego zdolną do rozpowszechniania⁴⁰. Odpowiednikiem tak ujmowanego wizerunku w języku potocznym jest podobizna. Cechą charakterystyczną wizerunku w podanym znaczeniu jest możliwość rozpoznania określonej osoby⁴¹.

Portret to utwór będący przedstawieniem określonej osoby. Tak zdefiniowany portret należy wyraźnie odróżnić od jego nośnika materialnego (jest to zasada odnosząca się do wszystkich kategorii utworów). Trzeba tym samym odrzucić poglądy autorów, którzy utożsamiają portret z nośnikiem materialnym⁴² lub przedstawiają go jako połączenie dobra osobistego i jego nośnika⁴³.

Od wizerunku czy portretu należy odróżnić egzemplarz materialny, na którym go utrwalono. Jest nim obraz, rzeźba, negatyw fotograficzny lub filmowy, odbitka fotograficzna, egzemplarz filmu, płyty CD, dysk pamięci komputera⁴⁴.

Pojęcie wizerunku jako dobra prawnego kojarzone jest najczęściej z wyglądem człowieka, z zespołem cech zewnętrznych charakterystycznych dla danej jednostki, a zwłaszcza z tym, co dla tego wyglądu jest najbardziej wyróżniające – z twarzą. Ale określona osobę wyróżniać mogą równie dobrze co kształt i kolor oczu także noszone przez nią stale okulary, podobnie fryzura, makijaż, ubiór, rekwizyt (np. laska), o ile tylko – w oderwaniu lub w łączności z innymi cechami – są one dla tej osoby charakterystyczne. Na wizerunek składać się może niekiedy również szczególny sposób poruszania, zachowania, gestykulacji⁴⁵.

Wizerunek to dostrzegalne, fizyczne cechy człowieka, tworzące jego wygląd i pozwalających na identyfikację osoby wśród ludzi,⁴⁶ przedstawione za pomocą środków plastycznych⁴⁷ jako skonkretyzowane ustalenie obrazu fizycznego człowieka, zdolne do zwielokrotniania i do rozpowszechniania⁴⁸.

Zatem wizerunek jest wytworem niematerialnym, który przedstawia rozpoznawalny obraz konkretnej osoby, bez względu na sposób jego ukazania, zastosowane środki czy sposób wyrażenia⁴⁹.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ P. Ślęzak, *Ochrona prawa do wizerunku*, Katowice 2009, s. 12.

⁴² Por. E. Wojnicka, *Prawo do wizerunku...*, op. cit., s. 107.

⁴³ Zob. K. Stefaniuk, *Naruszenie prawa do wizerunku przez rozpowszechnianie podobizny*, „Państwo i Prawo” 1970 nr 1, s. 64.65.

⁴⁴ P. Ślęzak, *Ochrona prawa do wizerunku*, op. cit., s. 12.

⁴⁵ J. Barta, R. Markiewicz, *Wokół prawa do wizerunku*, op. cit., s. 12.

⁴⁶ E. Wojnicka, *Prawo do wizerunku...*, op. cit., s. 107.

⁴⁷ Por. J. Barta, M. Czajkowska-Dąbrowska, Z. Cwiakalski, R. Markiewicz, E. Traple, *Ustawa o prawie autorskim i prawach pokrewnych. Komentarz*, Warszawa 2005, s. 628.

⁴⁸ A. Matlak, *Cywilnoprawna ochrona prawa do wizerunku*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 2004 nr 2, s. 320.

⁴⁹ J. Sieńczyło-Chlabicz, *Prawo do wizerunku a komercjalizacja dóbr osobistych*, „Państwo i Prawo” 2007 nr 6, s. 21.

Wizerunek może mieć postać portretu fotograficznego, a także rysunkowego, malarskiego, filmowego, czy piśmienniczego, a w tym pojęciu mieści się nie tylko podobizna twarzy czy całej sylwetki człowieka, lecz i jego głos⁵⁰, chociaż ta kwestia ma charakter dyskusyjny⁵¹.

Od wizerunku należy odróżnić „maskę artystyczną” stworzoną sztucznie przez osobę (artystę) dla oddania cudzej, ale nie własnej postaci. Zatem zarówno portret autora, jak i jego zdjęcia ze spektaklu czy filmu w „masce artystycznej” nie przestają być wizerunkiem i podlegają ochronie prawa⁵². „Maska artystyczna” stanowi zarówno rozpoznawalny wizerunek postaci wykreowanej przez artystę, jak i rozpoznawalny wizerunek samego artysty. W konsekwencji maska może być również wizerunkiem artysty, a nie jedynie postaci przez niego wykreowanej⁵³.

Mając powyższe na uwadze, wizerunkiem jest zespół charakterystycznych cech fizycznych osoby pozwalających na uzyskanie wyobrażenia o jej wyglądzie. Synonimem terminu „wizerunek” jest podobizna osoby fizycznej, bez względu na sposób jej ukazania (ujęcia i wyrażenia), a więc w postaci fotografii lub utworu plastycznego. Identyfikacja osoby może nastąpić w różny sposób, zarówno w wyniku nawiązania do jej podobizny, jak i generalnie do pewnych charakterystycznych cech dotyczących wyglądu, zachowań lub innych elementów kojarzonych z nią. Jeśli fotografia uniemożliwia identyfikację osoby sfotografowanej, to nie dochodzi do naruszenia prawa do wizerunku⁵⁴.

Wizerunek posiada realną bądź potencjalną wartość majątkową i jako dobro niematerialne poddaje się łatwo komercjalizacji. Jest ona tym łatwiejsza, że dobro to można utrwalić w nośniku fizycznym – fotografii, na taśmie filmowej lub techniką video, a także za pomocą zapisu digitalnego. Takie utrwalenie może być zwielokrotnione i nadaje się do rozpowszechnienia. Cechy te pozwoliły na wykształcenie się praktyki korzystania z wizerunku dla umieszczenia go w reklamach, dla oznaczenia towarów i usług, a także w celu wzbogacenia akcji promocyjnych czy nawet politycz-

⁵⁰ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Gdańsku z dnia 21 czerwca 1991 roku (I ACr 127/91), „Orzecznictwo Sądów Apelacyjnych i Sądu Najwyższego” 1991 nr 1, poz. 8; Zob. A. Karpowicz, *Jak reklamować się zgodnie z prawem*, Warszawa 1997, s. 74.

⁵¹ S. Grzybowski, *Ochrona dóbr osobistych...*, op. cit., s. 97; A. Szpunar, *Ochrona dóbr osobistych...*, op. cit., s. 155; B. Michalski, *Podstawowe problemy prawne zawodu dziennikarskiego*, Warszawa 1973, s. 52; I. Dobosz, *Z procesów prasowych w Polsce Ludowej*, „Zeszyty Prawnicze” 1985 nr 1, s. 62.

⁵² G. Gałuszyńska, *Prawo do twarzy*, „Prawo i Życie” 1970 nr 10, s. 4; A. Matlak, *Cywilnoprawna ochrona wizerunku*, op. cit., s. 323.

⁵³ J. Sieńczyło-Chlabicz, *Przedmiot, podmiot i charakter prawa do wizerunku*, „Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego” 2003 nr 8, s. 21.

⁵⁴ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 27 lutego 2003 roku (IV CKN 1819/00), „Orzecznictwo Sądów Polskich” 2004 nr 6, poz. 75; J. Błęszyński, *Glosa do wyroku Sądu Najwyższego z dnia 27 lutego 2003 roku (IV CKN 1819/00)*, „Orzecznictwo Sądów Polskich” 2004 nr 6, poz. 75c.

nych (podczas kampanii wyborczych). Wizerunek, a w zasadzie jego utrwalenie, stał się więc przedmiotem obrotu, w którym wykorzystywana jest atrakcyjność/popularność osoby na nim sportretowanej i związana z nimi siła przyciągania⁵⁵.

Można wyodrębnić dwie kategorie wkroczenia w prawo do decydowania o rozpowszechnianiu tego dobra przez legitymowanego. Pierwsza będzie dotyczyła sytuacji, w których rozpowszechniany wizerunek został wcześniej utrwalony w sytuacji wkroczenia w prawo do prywatności. Druga wkracza jedynie w prawo do wizerunku. Jest to sytuacja typowa dla naruszenia prawa do wizerunku komercyjnego, a więc niosącego ze sobą pewien substrat majątkowy wyrażający się w możliwości domagania się przez uprawnionego zapłaty z tytułu umowy zezwalającej na rozporządzanie nim. W pierwszej sytuacji przysługuje roszczenie o zadośćuczynienie, a w drugiej roszczenie odszkodowawcze⁵⁶.

Umowne wyłączenie bezprawności naruszenia wizerunku stanowi zgoda uprawnionego⁵⁷. Jeżeli publikacja miałaby dotyczyć wizerunku małoletniego, to nie wystarczy jedynie jego zgoda, ale zgoda jego przedstawicieli ustawowych. Dziecko bowiem nie ma kompetencji do uchylania bezprawności ingerencji w jego dobra osobiste⁵⁸.

Oprócz tego ustawodawca przewiduje wyłączenia z mocy prawa, w przypadku których zgoda dysponenta dobra nie jest wymagana. Po pierwsze, chodzi o rozpowszechnianie podobizn osób podejrzanych lub oskarżonych podczas relacjonowania procesu karnego, ale za zgodą prokuratury lub sądu⁵⁹ oraz rozpowszechnienie wizerunków osób powszechnie znanych.

Osoba powszechnie znana musi znajdować się w centrum zainteresowania opinii publicznej. Przyczyna, dla której jest ona powszechnie znana przez społeczeństwo, jest obojętna, a zatem mogła ona stać się taką osobą poprzez swoją działalność społeczną, naukową, polityczną, literacką, jak również przez swoje życie prywatne. Osobą taką może być zarówno polityk, aktor, działacz społeczny, sportowiec, jak i przestępca, którego czyn wywołał oburzenie w społeczeństwie.

⁵⁵ J.A. Piszczyk, *Dobra osobiste jako przedmiot obrotu*, [w:] *Człowiek pomiędzy prawem a ekonomią w procesie integracji europejskiej*, red. G. Dammacco, B. Sitek, O. Cabaj, Olsztyn 2008, s. 54.

⁵⁶ J. Balcarczyk, *Roszczenia odszkodowawcze oparte na normie art. 24 § 2 k.c. służące w razie naruszenia prawa do wizerunku osoby powszechnie rozpoznawalnej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo” 2006 nr 300, s. 17.

⁵⁷ Por. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 19 kwietnia 2000 roku (I ACa 1455/99), „Orzecznictwo Sądów Apelacyjnych” 2001 nr 5, poz. 27; K. Kurosz, *Glosa do wyroku Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 19 kwietnia 2000 roku (I ACa 1455/99)*, „Rejent” 2002 nr 1, s. 99.

⁵⁸ K. Skubisz, *Naruszenie dóbr osobistych małoletniego w środkach masowego przekazu. Ochrona cywilnoprawna*, [w:] *Prawo rodzinne w Polsce i Europie*, red. P. Kasprzyk, Lublin 2005, s. 541.

⁵⁹ Por. wyrok Sądu Okręgowego w Tarnowie z dnia 28 grudnia 2006 roku (II Ka 430/2006), „Krakowskie Zeszyty Sądowe” 2007 nr 6, poz. 79.

Wizerunek takiej osoby staje się „własnością” z uwagi na powszechne zainteresowanie, jakie ona wzbudziła. Działalność tych osób wzbudza ciekawość społeczeństwa, wystawia na osąd opinii publicznej, a w konsekwencji narzuca pewne granice ich sferze osobistej⁶⁰.

Po drugie, przymiotu bezprawności pozbawione jest także posługiwanie się wizerunkami osób w takiej sytuacji, gdy są one jedynie szczegółem pewnej większej całości⁶¹. Każdy musi liczyć się z tym, że przebywając w miejscu publicznym jest obserwowany przez innych, a niekiedy następuje utrwalenie jego podobizny. Osoba stanowi jedynie szczegół większej całości. Jej zgoda będzie wymagana, gdy utrwalanie miejsca publicznego jest tylko przypadkowym tłem dla wykonania portretu. Głównym obiektem powstającego obrazu staje się wówczas portretowany. Otrzymanie zgody jest niezbędne także w wypadku wykadrowania, powiększenia podobizny, co usuwa w cień pozostałe składniki stworzonej całości⁶².

Zezwolenie na rozpowszechnianie wizerunku nie jest także wymagane, jeśli osoba na nim przedstawiana otrzymała umówioną zapłatę za pozowanie. Tym samym ustawodawca stanął na stanowisku, że osoba, która pozuje za wynagrodzeniem, godzi się na rozpowszechnienie wizerunku (chyba, że uczyniono wyraźne zastrzeżenie w tym zakresie)⁶³. Jednak w przypadku powołania się przez osobę poszkodowaną na naruszenie jej prawa do czci i do prywatności, zapłata za pozowanie nie jest wystarczającą dla wyłączenia bezprawności działania naruszającego dobra osobiste, który musi wykazać dysponowanie odpowiednim zezwoleniem poszkodowanego⁶⁴.

Wizerunek człowieka jest zaliczany do jego dóbr osobistych podlegających ochronie niezależnie od tego, czy skutek posłużenia się nim w sposób bezprawny, a więc bez zgody zainteresowanego, przez osobę trzecią, doszło do naruszenia innych dóbr osobistych⁶⁵.

Jeżeli okoliczności rozpowszechnienia (w wielu egzemplarzach i w miejscach publicznych) wskazują na instrumentalne traktowanie omawianego dobra, osoba przedstawiana może odczuwać to jako samowolną i publiczną ingerencję w sfe-

⁶⁰ J. Sieńczyło-Chlabicz, *Rozpowszechnianie wizerunku osób powszechnie znanych*, „Przegląd Prawa Handlowego” 2003 nr 9, s. 41; Zob. Sieńczyło-Chlabicz J., *Granice dozwolonej krytyki działalności osób pełniących funkcje publiczne*, „Państwo i Prawo” 2006 nr 6, s. 18-30; R. Szczepaniak, *Problem prawa do wizerunku sportowca – reprezenta kraju*, „Monitor Prawniczy” 2007 nr 17, s. 948-956.

⁶¹ R. Golać, *Ochrona wizerunku w prawie cywilnym*, „Gazeta Prawna” 1996 nr 10, s. 30; R. Sadlik, *Ochrona wizerunku jako dobra osobistego*, „Gazeta Prawna” 2001 nr 27, s. 22.

⁶² E. Wojnicka, *Prawo do wizerunku...*, op. cit., s. 117.

⁶³ W. Orzewski, *Fotograf, fotografia, prawo*, Warszawa 2006, s. 23.

⁶⁴ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 20 czerwca 2002 roku (I ACa 1358/2001), „Wokanda” 2003 nr 10, s. 41.

⁶⁵ M. Czajkowska-Dąbrowska, *Glosa do wyroku Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 13 stycznia 1999 roku (I ACa 1089/98)*, „Orzecznictwo Sądów Polskich” 2000 nr 9, poz. 142 c.

rę jej przeżyć wewnętrznych, a tym samym odczuwać poczucie krzywdy zgodne z odczuciem, które w tej sytuacji stałoby się udziałem każdego rozsądnie myślącego człowieka przywiązującego właściwe znaczenie do swej godności⁶⁶. W takiej sytuacji pokrzywdzony może zwrócić się do sądu z pozwem o zadośćuczynienie.

Warto zauważyć, że tak w orzecznictwie, jak i w doktrynie przyjmuje się, iż prawo do wizerunku nie przysługuje osobie prawnej. Nie jest bowiem wizerunkiem osoby prawnej ani wizerunek miejsca jej siedziby, ani osób wchodzących w skład jej organów lub nawet całego zespołu⁶⁷.

Zagadnienia związane z publikowaniem wizerunku dzieci doczekały się nowych definicji dla zjawisk, które prezentują:

- *Sharenting*: powstał z połączenia dwóch słów *share* – dzielić się, rozpowszechniać oraz *parenting* – rodzicielstwo. Terminem tym określa się regularne zamieszczanie zdjęć, filmów, szczegółowych informacji z życia dziecka w sieci. Rodzaj publikowanych treści jest bardzo zróżnicowany. Od formy wakacyjnego pamiętnika, po specjalnie stylizowane sesje czy nagrania umieszczane na kanałach z filmami;
- *Troll parenting*: to termin, który odnosi się do rodziców, którzy publikują treści de facto kompromitujące ich dzieci. „Śmieszne” filmiki czy zdjęcia, które przedstawiają płaczące, bezradne dzieci w dziwacznych kostiumach, w gruncie rzeczy są wynikiem bezrefleksyjnego naruszania wizerunku dziecka i nie zadbania o ich godność;
- *Baby role play*: to rodzaj przestępstwa polegający na używaniu skradzionego wizerunku do realizacji różnorodnych fantazji, w tym seksualnych. W serwisach społecznościowych w każdym roku można znaleźć kilkadziesiąt tysięcy zdjęć otagowanych hasztagami, które „pomagają” odszukać zdjęcia, służące do tego procederu.

Warto podkreślić, że w Polsce dziecko może samo zacząć działać w mediach społecznościowych po skończeniu 13 lat. Właśnie wtedy dziecko nabywa ograniczoną zdolność do czynności prawnych. To też jest moment, w którym dziecko może posiadać legalne konto w serwisach internetowych. Popularne portale zastrzegają jednak możliwość usunięcia konta, jeśli weryfikacja wieku nie będzie możliwa.

4. Niemajątkowe środki ochrony prawa do wizerunku

Do niemajątkowych środków ochrony wizerunku należą:

- roszczenie o usunięcie skutków naruszenia, w szczególności o złożenie oświadczenia o odpowiedniej treści (art. 24 § 1 k.c. w związku z art. 23 k.c.),

⁶⁶ T. Grzeszak, *Gwiazda na okładce*, „Glosa” 2005 nr 1, s. 54.

⁶⁷ K. Grzybczyk, *Naruszenie dobra osobistego w reklamie*, „Rejent” 1999 nr 9, s. 129.

- roszczenie o zaniechanie planowanego naruszenia lub dalszych naruszeń (art. 24 § 1 k.c. w związku z art. 23 k.c.),
- roszczenie o ustalenie stosunku prawnego lub prawa (art. 189 k.p.c.).

Jedną z możliwości ochrony jej dóbr osobistych jest żądanie dopełnienia czynności potrzebnych do usunięcia skutków naruszenia tych dóbr przez złożenie oświadczenia odpowiedniej treści i w odpowiedniej formie (art. 24 § 1 k.c.). Powinno być ono skonkretyzowane przez osobę domagającą się ochrony, czyli powinna ona ściśle określić (sformułować) treść oświadczenia, którego złożenia się domaga⁶⁸. W praktyce osoba pokrzywdzona zazwyczaj żąda przeprosin za naruszenie dóbr osobistych⁶⁹.

Obowiązek usunięcia skutków naruszenia dóbr osobistych, polegający na złożeniu przez dłużnika oświadczenia odpowiedniej treści w formie ogłoszenia, podlega egzekucji na podstawie art. 1049 kodeksu postępowania cywilnego⁷⁰. Sąd jako organ egzekucyjny jest związany wnioskiem wierzyciela co do wskazanego sposobu egzekucji⁷¹.

Kolejnym rodzajem niemajątkowych środków ochrony prawnej dóbr osobistych jest roszczenie o zaniechanie planowanego naruszenia lub dalszych naruszeń tego dobra, które jest aktualne tylko wtedy, gdy istnieje uzasadniona obawa jego naruszenia lub dalszego jego naruszania⁷².

Jedną z form roszczenia o zaniechanie planowanego naruszenia lub dalszych naruszeń dobra osobistego jest zabezpieczenie powództwa w trybie art. 755 kodeksu postępowania cywilnego, które pozwala na uzyskanie ochrony prawnej już wówczas, gdy z jednej strony zgłoszone roszczenie procesowe jest dopiero przedmiotem badania przez sąd, a z drugiej strony, gdy zastosowanie określonych nakazów lub zakazów wobec pozwanego jest nieodzowne dla zapewnienia pełnej

⁶⁸ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 22 grudnia 1997 roku (II CKN 546/97), „Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna” 1998 nr 7-8, poz. 119; Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 22 grudnia 1997 roku (II CKN 546/97), [w:] *Dobra osobiste w orzecznictwie Sądu Najwyższego*. cz. 2, red. P. Suski, „Prawo i Życie” 2001 nr 1, s. 10; J. Wierciński, *Glosa do wyroku Sądu Najwyższego z dnia 22 grudnia 1997 roku (II CKN 546/97)*, „Państwo i Prawo” 1999 nr 3, s. 98; Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 19 stycznia 1982 roku (IV CR 500/81), „Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna” 1982 nr 8-9, poz. 123.

⁶⁹ J. Sadowski, *Naruszenie dóbr osobistych przez media. Analiza praktyki sądowej*, Warszawa 2003, s. 85.

⁷⁰ Ustawa z dnia 17 listopada 1964 roku Kodeks postępowania cywilnego (Dz.U. z 2020 r., poz. 1575 z późn. zm.).

⁷¹ Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 28 czerwca 2006 roku (III CZP 23/06), „Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna” 2007 nr 1, poz. 11; W. Kowalski, *Glosa do uchwały Sądu Najwyższego z dnia 28 czerwca 2006 roku (III CZP 23/06)*, „Przegląd Prawa Egzekucyjnego” 2007 nr 4, s. 93.

⁷² Zob. wyrok Sądu Najwyższego z dnia 26 lutego 1965 roku (II CR 13/65), „Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna” 1965 nr 10, poz. 174.

skuteczności przyszłego wyroku. Sąd winien uwzględnić interes osoby, przeciwko której wydaje się zarządzenie tymczasowe, aby nie narażać jej bez dostatecznej potrzeby na znoszenie środków przymusu aż do chwili wydania prawomocnego orzeczenia w sprawie, bo od tego czasu dłużnik może podjąć takie działania, które zniweczą skuteczność przyszłej egzekucji⁷³.

Do niemajątkowych środków ochrony dóbr osobistych należy także zaliczyć powództwo o ustalenie. W doktrynie przyjęto, że przedmiotem ustalenia może być stwierdzenie, iż pewne prawo osobiste przysługuje uprawnionemu, jak również bliższe ustalenie tego prawa, a to przez wskazanie uprawnień jego podmiotu czy też określenie, jakie działania stanowiłyby naruszenie tegoż prawa. Możliwe byłoby również żądanie ustalenia stosunku prawnego powstałego między powodem a pozwanym na skutek naruszenia dóbr osobistych przez ustalenie, jakich działań nie wolno dokonywać pozwanemu czy też, jakimi działaniami naruszył on prawo powoda⁷⁴. Powództwo o ustalenie może także dotyczyć ustalenia nieistnienia stosunku prawnego lub prawa (dotyczy to sytuacji, gdy celem takiego powództwa jest zabezpieczenie poszkodowanego przed dalszymi naruszeniami jego dóbr osobistych ze strony pozwanego, np. ustalenie, że powód nie wyraził pozwanemu zgody na rozpowszechnianie jego wizerunku)⁷⁵.

Roszczenia niemajątkowe o ochronę dóbr osobistych nie przedawniają się⁷⁶.

5. Majątkowe środki ochrony prawa do wizerunku

Zaś do majątkowych środków ochrony wizerunku zalicza się:

- roszczenie o zapłatę zadośćuczynienia za krzywdę – szkodę niemajątkową (art. 448 k.c.),
- roszczenie o zapłatę sumy pieniężnej na wskazany przez powoda cel społeczny zwane niekiedy nawiązką (art. 448 k.c.),
- roszczenie o zapłatę odszkodowania za szkodę majątkową (art. 24 § 2 w związku z art. 415 lub innym właściwym przepisem tytułu VI księgi III k.c.).

⁷³ M. Iżykowski, *Przesłanki zabezpieczenia powództwa*, „Palestra” 1985 nr 11, s. 16; Zob. też I.C. Kamiński, *Sądowy zakaz publikacji w świetle konstytucyjnych argumentów prawno porównawczych i Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, „Studia Prawnicze” 2002 nr 4, s. 55-78; I.C. Kamiński, *Sądowy zakaz publikacji w świetle konstytucji Stanów Zjednoczonych oraz Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, „Państwo i Prawo” 2003 nr 2, s. 78-89; I.C. Kamiński, *Sądowy zakaz publikacji a europejskie standardy swobody wypowiedzi*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2007 nr 9, s. 26-34.

⁷⁴ A. Cisek, *Dobra osobiste i ich niemajątkowa ochrona w kodeksie cywilnym*, Wrocław 1989, s. 13; S. Grzybowski, *Ochrona dóbr osobistych...*, op. cit., s. 130.

⁷⁵ E. Dobrodziej, *Ochrona dóbr osobistych...*, op. cit., s. 37.

⁷⁶ Por. Art. 117 § 1 kodeksu cywilnego; R. Siciński, *Ochrona czci w drodze postępowania cywilnego*, „Palestra” 1967 nr 5, s. 30.

Według art. 448 kodeksu cywilnego w razie naruszenia dobra osobistego sąd może przyznać temu, czyje dobro zostało naruszone, odpowiednią sumę tytułem zadośćuczynienia pieniężnego za doznaną krzywdę lub na jego żądanie zasądzić odpowiednią sumę pieniężną na wskazany przez niego cel społeczny, niezależnie od innych środków potrzebnych do usunięcia skutków naruszenia (np. przeprosin, opublikowania sprostowania, odwołania, wyjaśnienia pewnych faktów itp.)⁷⁷.

Treść art. 448 kodeksu cywilnego obowiązuje od 1996 roku. Wcześniej nie przewidywał on zasądzenia na rzecz poszkodowanego zadośćuczynienia pieniężnego. W razie naruszenia dóbr osobistych – i to tylko umyślnego – poszkodowany mógł żądać, by sprawca uiścił odpowiednią sumę pieniężną na rzecz Polskiego Czerwonego Krzyża⁷⁸, a dla samego siebie oczekiwać mógł tylko satysfakcji moralnej. Dla zobrazowania podejścia systemu prawa Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (PRL) do kwestii zadośćuczynienia warto zacytować M. Wawiłową, która określiła zadośćuczynienie jako „wynaturzony i sprzeczny z elementarnym poczuciem moralności i godności ludzkiej system taksowania cierpień i przeliczaniu ich na brzęczącą monetę”⁷⁹.

O wysokości zadośćuczynienia z art. 448 kodeksu cywilnego decyduje całość kształt ujawnionych okoliczności sprawy (zwłaszcza stan majątkowy sprawcy)⁸⁰. Ustawodawca zastrzega jedynie, żeby zasądzona suma pieniężna była odpowiednia⁸¹. Określenie „odpowiedniej” sumy zadośćuczynienia przyznawanego na podstawie art. 448 kodeksu cywilnego wymaga rozważenia wszystkich okoliczności

⁷⁷ A. Szpunar, *O niemajątkowych środkach ochrony dóbr osobistych*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1984 nr 3, s. 32; Zob. A. Szpunar, *Zadośćuczynienie za doznaną krzywdę w nowym prawie prasowym*, „Nowe Prawo” 1984 nr 7-8, s. 3-15; Zob. *Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 17 marca 2006 roku (I CSK 81/2005)*, „Orzecznictwo Sądów Polskich” 2007 nr 3, poz. 30; J. Sieńczyło-Chlabicz, *Glosa do wyroku Sądu Najwyższego z dnia 17 marca 2006 roku (I CSK 81/05)*, „Orzecznictwo Sądów Polskich” 2007 nr 3, poz. 30 c; K. Osajda, *Glosa do wyroku Sądu Najwyższego z dnia 17 marca 2006 roku (I CSK 81/05)*, „Monitor Prawniczy” 2007 nr 23, s. 1321-1324.

⁷⁸ Zob. B. Kordasiewicz, *Kilka uwag o zasądzeniu odpowiedniej sumy na rzecz PCK na tle uchwały Składu Siedmiu Sędziów Sądu Najwyższego z dnia 26 czerwca 1985 roku*, „Palestra” 1988 nr 10, s. 21-31 oraz G. Bieniek, *Zadośćuczynienie zasądzone na rzecz PCK na podstawie art. 448 k.c. w praktyce sądowej*, „Nowe Prawo” 1973 nr 12, s. 1823-1826; Z. Radwański, *Roszczenie o zapłatę odpowiedniej sumy pieniężnej na rzecz Polskiego Czerwonego Krzyża w razie umyślnego naruszenia dóbr osobistych*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1968 nr 3, s. 158-170.

⁷⁹ M. Wawiłowa, *Zadośćuczynienie za krzywdę moralną w prawie polskim*, „Państwo i Prawo” 1954 nr 6, s. 1021.

⁸⁰ Zob. A. Jędrzejewska, *Znaczenie art. 448 k.c. w systemie ochrony dóbr osobistych*, [w:] *Dobra osobiste i ich ochrona w polskim prawie cywilnym. Zagadnienia wybrane*, red. J.S. Piąkowski, Wrocław 1986, s. 340-368.

⁸¹ A. Szpunar, *Rozważania nad odszkodowaniem i karną*, „Państwo i Prawo” 1974 nr 6, s. 20.

sprawy, w szczególności rodzaju naruszonego dobra i rozmiaru doznanej krzywdy, intensywności naruszenia oraz stopnia winy sprawcy, a także sytuacji majątkowej zobowiązanego⁸².

Z kolei szkoda majątkowa zachodzi wówczas, gdy pewne zdarzenie wywołuje reperkusje w majątku uprawnionego. Jeżeli wskutek naruszenia dobra osobistego została wyrządzona szkoda majątkowa, poszkodowany może żądać jej naprawienia na zasadach ogólnych (art. 24 § 2 kodeksu cywilnego). Takie skonstruowanie powołanego przepisu wskazuje, iż przewidziane w nim roszczenie służyć ma ochronie majątku tego, kto poniósł szkodę wskutek naruszenia jego dóbr osobistych⁸³. Skorzystanie z prawa do odszkodowania nie wyklucza możliwości roszczenia o zadośćuczynienie przewidziane w art. 448 kodeksu cywilnego⁸⁴.

W celu uzyskania ochrony prawnej poszkodowany nie musi czekać aż nastąpi naruszenie jego prawa do wizerunku; już na etapie zagrożenia naruszeniem może wystąpić do sądu o udzielenie ochrony prawnej. Odpowiedzialność naruszciciela uzależniona jest od trzech przesłanek: istnienia dobra osobistego (wizerunku), jego naruszenia oraz bezprawności działania. Jak podkreśla się w doktrynie i orzecznictwie, podmiot naruszający cudze dobro osobiste nie będzie ponosił odpowiedzialności, jeżeli wykaże, że jego zachowanie nie było bezprawne, a więc że istniały okoliczności, które je wystarczająco usprawiedliwiały⁸⁵.

Co się zaś tyczy przepisów prawa autorskiego, to przepisy rozdziału 10 przedmiotowej ustawy dotyczące ochrony wizerunku i korespondencji mają charakter szczególny, gdyż nie dotyczą ochrony autora lub utworu, lecz zawierają postanowienia ograniczające swobodę wypowiedzi twórczej ze względu na poszanowanie dóbr osobistych chronionych prawem powszechnym⁸⁶.

Roszczenia majątkowe o ochronę dóbr osobistych przedawniają się. Termin przedawnienia wynosi sześć lat. Jednakże koniec terminu przedawnienia przypada na ostatni dzień roku kalendarzowego, chyba że termin przedawnienia jest krótszy niż dwa lata⁸⁷.

⁸² Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 16 kwietnia 2002 roku (V CKN 1010/00), „Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna” 2003 nr 4, poz. 56.

⁸³ J.A. Piszczek, *Roszczenie o naprawienie szkody majątkowej powstałej w wyniku naruszenia dóbr osobistych*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Prawo” 1977 nr 15, s. 156.

⁸⁴ A. Szpunar, *Zbieg roszczeń o zadośćuczynienie w razie naruszenia dóbr osobistych*, „Nowe Prawo” 1975 nr 12, s. 1507.

⁸⁵ A. Górski, *Wybrane problemy związane z ochroną wizerunku w świecie mediów cyfrowych*, „Zeszyty Prasoznawcze” 2017 nr 1, s. 174.

⁸⁶ J. Sieńczyło-Chlabicz, *Prawo do wizerunku*, op. cit., s. 19.

⁸⁷ Kodeks cywilny, art. 18.

6. Stosowanie przepisów o ochronie wizerunku dzieci

Prawo do wizerunku jest dobrem osobistym w rozumieniu art. 23 kodeksu cywilnego. W literaturze przedmiotu niekwestionowany jest pogląd, że przepis ten dopuszcza zbieg norm prawnych z regulacją zawartą w art. 81 ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych. Umożliwia to osobie zainteresowanej wybór bądź kumulatywnego, bądź alternatywnego stosowania środków ochrony⁸⁸. Co więcej prawo do wizerunku (z art. 81 ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych) jest uznawane powszechnie za konkretyzację prawa do wizerunku przewidzianego w art. 23 kodeksu cywilnego, który oddzielnie traktuje prawo osobiste do nazwiska i do wizerunku⁸⁹.

Dla przykładu prawnej ochrony wizerunku dzieci warto przytoczyć kwestię wykonywania tzw. „zdjęć klasowych” uczniów, w której wypowiedział się Sąd Apelacyjny we Wrocławiu⁹⁰. W sprawie tej powód reprezentowany przez opiekuna prawnego domagał się ochrony jego wizerunku wskazując na treść art. 93 w zw. z art. 78 ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych. Sąd Okręgowy we Wrocławiu uznał, że rozpowszechnianie wizerunku powoda, jakie ten zarzuca pozwanemu, mieściło się w granicach dozwolonego użytku, o jakim mowa w art. 81 ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych. O ile co do zasady rozpowszechnianie wizerunku wymaga zezwolenia osoby na nim przedstawionej, to wyjątek stanowi rozpowszechnianie wizerunku osoby powszechnie znanej oraz wizerunku osoby stanowiącej jedynie szczegół całości takiej jak zgromadzenie, krajobraz, publiczna impreza. Sąd ten podkreślił, że określenie zgromadzenie dotyczy każdej zbiorowości, niezależnie czy jest ona przypadkowa czy zorganizowana. Jeśli więc wykonanie zdjęcia czy nagrania nie było ukierunkowane indywidualnie na określoną osobę, przeciwnie osoba ta jest przedstawiona w sposób równoważny przedstawieniu innych osób, to rozpowszechnianie takiego wizerunku nie wymaga zgody. Kwestionowane przez powoda zdjęcia, zawierające również wizerunek powoda, obrazują uczniów poszczególnych klas na różnych etapach edukacji, zdjęcia te nie są w żadnym stopniu ukierunkowane na powoda. Sąd Okręgowy uznał, że zarówno użytkownik portalu, który zdjęcie zamieścił, jak również pozwany świadczący usługę hostingową, nie byli zobligowani do uzyskania zgody powoda na opublikowanie zdjęcia m.in. z jego wizerunkiem. Dalej sąd wskazał, że dla ochrony wizerunku w rozumieniu art. 81 ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych konieczna jest rozpoznawalność osoby, możliwość jej ziden-

⁸⁸ Por. S. Dmowski, S. Rudnicki, *Komentarz do Kodeksu cywilnego*, Warszawa 2009, s. 111.

⁸⁹ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 15 października 2009 r., I CSK 72/09, „Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna” 2010, Nr A, poz. 29.

⁹⁰ Wyrok Sądu Apelacyjnego we Wrocławiu z dnia 30 stycznia 2014 r., I ACa 1452/13 (LEX nr 1425612).

tyfikowania. Tymczasem powód nie wykazał aby zdjęcia z czasów szkolnych dały się w sposób jednoznaczny powiązać z jego osobą. Sąd Apelacyjny w uzasadnieniu wyroku wskazał, że dla rozstrzygnięcia sprawy istotne znacznie czy pozwany musiał posiadać, a jeżeli tak to czy posiadał zezwolenie powoda na rozpowszechnianie jego wizerunku. Art. 81 ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych stanowi, iż rozpowszechnianie wizerunku wymaga zezwolenia osoby na nim przedstawionej. Przepis ten nie reguluje żadnych szczegółowych kwestii związanych z tym zezwoleniem, jak choćby formy tego oświadczenia woli i zakresu czasowego obowiązywania zezwolenia. Powód wywodził, iż zgody takiej nie wyrażał, zresztą jego reakcja i żądanie usunięcia najpierw opisu zdjęcia, a następnie także samego zdjęcia, przekonuje, że istotnie brak było zgody powoda na takie działania. Jednakże zasada ta niekiedy doznaje wyjątków (art. 81 ust. 2 ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych), a mianowicie zezwolenia nie wymaga rozpowszechnianie wizerunku:

- osoby powszechnie znanej, jeżeli wizerunek wykonano w związku z pełnieniem przez nią funkcji publicznych, w szczególności politycznych, społecznych, zawodowych;
- osoby stanowiącej jedynie szczegół całości takiej jak zgromadzenie, kraj, obywatelstwo, publiczna impreza.

Sąd uznał, że kwestionowane przez powoda zdjęcia przedstawiają grupę osób, uczęszczających do tej samej klasy, co pozwala na uznanie, iż w takim ujęciu wizerunek powoda stanowi jedynie element całości, a tym samym w tym konkretnie przypadku nie było konieczności uzyskania jego zezwolenia. Wskazać należy, że ustawodawca nie definiuje pojęcia zgromadzenia ani imprezy publicznej. Wyliczenie zawarte w tym przepisie jest wyczerpujące, co jednak nie pozbawia tego przepisu otwartego charakteru. Termin „zgromadzenie” jest nieostry, dopuszczalne jest objęcie nim każdej, większej, publicznej grupy ludzi. W literaturze wskazuje się, że zgromadzeniem jest publiczna grupa ludzi, niezwiązanych ze sobą więzami rodzinnymi lub osobistymi. Wielkość tej grupy nie ma znaczenia⁹¹. Dla zastosowania art. 81 ust. 2 pkt 2 ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych rozstrzygające znaczenie ma ustalenie w strukturze przedstawienia relacji między wizerunkiem osoby domagającej się ochrony a pozostałymi elementami jego treści. Co za tym idzie, rozpowszechnianie wizerunku nie wymaga zezwolenia, jeśli stanowi on jedynie element akcydentalny lub akcesoryjny przedstawionej całości, tzn. w razie usunięcia wizerunku nie zmieniłby się przedmiot i charakter przedstawienia.

Zdjęcia klasowe, z opublikowaniem których powód wiązał naruszenie swoich dóbr osobistych, utrwalają pewne zgromadzenie, w skład którego wchodzi osoby uczęszczające do tej samej klasy, a przy tym wizerunek każdego z uczniów ma ten

⁹¹ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z dnia 19 grudnia 2001 roku (I ACa 957/01 – LEX nr 82415).

charakter, iż stanowi jedynie element akcesoryjny, którego usunięcie nie zmieniłoby ani przedmiotu, ani charakteru przedstawienia.

W konsekwencji powyższego sąd uznał, że zamieszczenie zdjęć klasy, do której uczęszczał powód, zawierających również jego wizerunek, na portalu internetowym dokonane zostało w ramach dozwolonego użytku w rozumieniu art. 81 ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych, a co za tym idzie ich przetwarzanie również odbywało się w granicach prawa. Skoro zatem nie doszło do naruszenia prawa powoda do wizerunku w świetle art. 81 ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych, to bezzasadne były roszczenia powoda wywodzone w oparciu o art. 83 w zw. z art. 78 tej ustawy.

Coraz częstszą praktyką w Polsce jest wykorzystywanie zdjęć podopiecznych przez placówki oświatowe takie jak szkoły, przedszkola, a nawet żłobki, do promocji swojej działalności i dotarcia do potencjalnego klienta. Z tego też powodu często na fanpage'ach tych instytucji pojawiają się zdjęcia dzieci uczestniczących w grach i zabawach czy korzystających z zasobów placówek oświatowych albo uczestniczących w imprezach szkolnych. Teoretycznie zgody rodziców nie są w takich przypadkach wymagane, jednak dyrekcje coraz częściej proszą rodziców o podpisanie zbiorczych zgód. Bez trudu można znaleźć w sieci internetowej klauzule o następującej treści: *„Oświadczam, że wyrażam zgodę na umieszczanie zdjęć, materiałów filmowych zawierających wizerunek mojego dziecka zarejestrowanych podczas zajęć i uroczystości szkolnych oraz uczestnictwem w programach, projektach, zawodach, konkursach i innych uroczystościach. Ponadto wyrażam zgodę na umieszczanie i publikowanie prac wykonanych przez moje dziecko na stronie internetowej szkoły, profilach internetowych zarządzanych przez szkołę (Facebook), kronikach szkolnych, tablicach ściennych, folderach szkolnych oraz w mediach w celu informacji i promocji szkoły. Ponadto wyrażam zgodę na nieodpłatne i nieograniczone czasowo wykorzystanie, pokazywanie i publikowanie wizerunku mojego dziecka”*.

Czasem jednak trudno jest zdecydować, czy postać na zdjęciu jest głównym tematem czy zaledwie jego tłem. Wówczas pomocniczo przyjmuje się, że osoba stanowi element akcesoryjny przedstawionej całości, jeśli w razie usunięcia jej wizerunku nie zmieniłby się przedmiot i charakter całego obrazu. Publikacja zdjęcia klasowego nie wymaga więc zgody przedstawicieli ustawowych uczniów. Ale jeśli zdjęcie zostanie podpisane imionami lub nazwiskami przedstawionych na nim uczniów, to tym samym umożliwimy ich identyfikację. A wszelkie informacje, które pozwalają na zidentyfikowanie danej osoby, stanowią dane osobowe, co wiąże się z zastosowaniem wszystkich konsekwencji z ustawy o ochronie danych osobowych⁹² oraz rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/679 z 27 kwietnia 2016 roku w sprawie ochrony osób fizycznych w związku

⁹² Ustawa z dnia 10 maja 2018 roku o ochronie danych osobowych (Dz.U. z 2019 r., poz. 1781).

z przetwarzaniem danych osobowych i w sprawie swobodnego przepływu takich danych oraz uchylenia dyrektywy 95/46/WE (ogólne rozporządzenie o ochronie danych – RODO)⁹³.

Zgoda wyrażona przez rodzica na przetwarzanie danych osobowych musi odpowiadać definicji zawartej w art. 4 pkt 11 ww. rozporządzenia oraz spełniać warunki wyrażenia tej zgody, które wymienia art. 7 RODO. Z kolei dla jednostki oświatowej uzyskana zgoda stanowi przesłankę legalnego przetwarzania wizerunku dziecka wymienioną w art. 6 ust. 1 lit. a RODO.

Szkoła jako administrator danych osobowych jest uprawniona do przetwarzania danych osobowych uczniów z powołaniem się na przesłankę prawnie uzasadnionych interesów, w tym do prezentowania osiągnięć uczniów w zawodach i konkursach, podając w szczególności ich imiona i nazwiska, natomiast rodzice lub pełnoletni uczniowie mogą sprzeciwić się przetwarzaniu danych na tej podstawie w trybie art. 21 RODO. Możliwość przetwarzania danych osobowych ucznia przez szkołę na podstawie art. 6 ust. 1 lit. f RODO wyłącza obowiązek uzyskania zgody rodzica lub pełnoletniego ucznia, o którym mowa w art. 6 ust. 1 lit. a RODO.

Osoby zainteresowane mogą również skorzystać z uprawnień, jakie daje ww. rozporządzenie. Zaliczamy do nich możliwość wniesienia sprzeciwu co do przetwarzania danych osobowych czy też wniesienia skargi do organu nadzorczego jakim jest Prezes Urzędu Ochrony Danych Osobowych, jeżeli przetwarzanie danych osobowych, w tym danych dziecka, narusza przepisy RODO. Naruszenie tych reguł przetwarzania może być bowiem podstawą do nałożenia kar administracyjnych, przewidzianych tym rozporządzeniem.

W zakresie rozpowszechniania wizerunku dzieci istotne znaczenie ma zgoda obojga rodziców. Na tym polu wypowiedział się Sąd Apelacyjny w Warszawie⁹⁴. Sprawa jaką rozpatrywał ten sąd dotyczyła braku zgody ojca na publikację prasową z wizerunkami dwóch małoletnich, których powód jest przedstawicielem ustawowym. Zostali oni zabrani przez matkę na promocje jej książki, z której to promocji powstała relacja medialna (prasowa).

Jak ustalił sąd, zgoda na wykorzystanie wizerunku może być udzielona w dowolnej formie, ale musi być niewątpliwa. Oznacza to, że osoba jej udzielająca musi mieć pełną świadomość nie tylko formy przedstawienia jej wizerunku, ale także miejsca i czasu publikacji, zestawienia z innymi wizerunkami i towarzyszącego

⁹³ Rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2016/679 z 27.04.2016 r. w sprawie ochrony osób fizycznych w związku z przetwarzaniem danych osobowych i w sprawie swobodnego przepływu takich danych oraz uchylenia dyrektywy 95/46/WE - ogólne rozporządzenie o ochronie danych (Dz.U. UE. L. Nr 119), s. 1.

⁹⁴ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 4 lipca 2018 roku (V Aca 484/17 – LEX nr 2531598).

komentarza. Udział w imprezie publicznej oznacza zgodę na publikację wizerunku w związku z ową imprezą, nie oznacza natomiast zgody na rozpowszechnianie tego wizerunku w innych celach z taką imprezą niezwiązanych.

Wydawca w tym przypadku miał świadomość braku zgody ojca małoletnich na publikację ich wizerunku, utrwalonego podczas imprezy publicznej, dla promowania książki napisanej przez matkę małoletnich. O zgodę taką nigdy nie wystąpił a jednocześnie wiedział, że ojciec wcześniej sprzeciwił się publikacji wizerunku synów dla zilustrowania wywiadu udzielonego przez matkę małoletnich. Działanie wydawcy było zawinione i było wystarczającą podstawą do zasądzenia na rzecz małoletnich zadośćuczynienia.

Jeśli chodzi o publikację wizerunku małoletnich powodów w czasopiśmie, z całą pewnością publikacja ta miała charakter bezprawny, ponieważ w chwili publikacji wydawca wiedział o braku zgody ojca małoletnich na rozpowszechnianie ich wizerunku. Wcześniej udzielona zgoda matki małoletnich nie była wystarczająca w przypadku sprzeciwu ojca. Wprawdzie zgodnie z art. 98 kodeksu rodzinnego i opiekuńczego⁹⁵, jeżeli dziecko pozostaje pod władzą rodzicielską obojga rodziców, każde z nich może działać samodzielnie jako przedstawiciel ustawowy dziecka. A więc ustawodawca wprowadził zasadę samodzielnej reprezentacji dziecka przez każdego z rodziców posiadających władzę rodzicielską. Jednak w braku porozumienia między rodzicami, w sytuacji gdy chodzi o rozstrzygnięcie o istotnych sprawach dziecka, zgoda jednego z rodziców nie jest wystarczająca.

Publikacja wizerunku dziecka w określonym miejscu czasie i w zestawieniu z określonym materiałem prasowym należy do istotnych spraw dziecka, zatem w przypadku sporu pomiędzy rodzicami, zgodnie z art. 97 § 2 kodeksu rodzinnego i opiekuńczego rozstrzygnąć powinien sąd opiekuńczy.

Zezwolenie, rozumiane jako oświadczenie woli jest skuteczne wyłącznie jeśli osoba je dokonująca posiada pełną zdolność do czynności prawnych, czyli do przyjmowania i składania oświadczeń woli mających na celu wywołanie powstania, zmiany lub ustania stosunku prawnego.

Polskie prawo cywilne jasno wskazuje jak kształtuje nabywanie takiej zdolności. Małoletni poniżej 13 lat nie mają w ogóle zdolności do czynności prawnych. Po ukończeniu tego wieku nabywają tzw. ograniczoną zdolność do czynności prawnych, która uprawnia ich do np. do bycia stroną umów powszechnie zawieranych w drobnych bieżących sprawach życia codziennego. Do pozostałych czynności prawnych, potrzebna jest zgoda rodzica lub przedstawiciela ustawowego tegoż małoletniego. Do takich spraw zaliczają się oczywiście wszystkie kwestie związane z udzieleniem zgody na korzystanie z wizerunku młodej osoby.

⁹⁵ Ustawa z dnia 25 lutego 1964 roku Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U. z 2020 r., poz. 1359).

7. Podsumowanie i wnioski

Podsumowując, zasady korzystania z wizerunku dzieci są takie same jak przy wizerunku dorosłych. Kluczowa różnica dotyczy wyłącznie formy uzyskania zgody na eksploatację materiałów z nim związanych. Kluczowe znaczenie w przypadku rozpowszechniania wizerunku dzieci ma zgoda rodziców (opiekunów prawnych).

W interesie fotografów i przedstawicieli różnych rodzajów środków komunikacji społecznej jest to, aby rodzice złożyli pisemną formę zezwolenia (nie jest to wymagane, ale niezwykle pomocne w przypadku ewentualnego sporu sądowego). Ważne jest przy tym to, aby zgodę wyraziła dwójka rodziców (opiekunów prawnych).

Można stwierdzić, że prawo polskie w odpowiedni sposób zabezpiecza ochronę wizerunku dzieci. Wydają się jednak, iż właściwym miejscem dla tego rodzaju postanowień byłby kodeks cywilny, a nie ustawa o prawie autorskim i prawach pokrewnych, tym bardziej że zarówno wizerunek, jak i tajemnica korespondencji wymienione są właśnie w art. 23 kodeksu cywilnego w katalogu dóbr osobistych. Skoncentrowanie przepisów wyznaczających ochronę dóbr osobistych, w tym wizerunku w kodeksie cywilnym, zapewniłoby przede wszystkim systemową spójność, większą przejrzystość i komunikatywność rozwiązań prawnych.

* * *

Legal protection of the image of a child in Poland

(summary)

The aim of this paper is to present the issues concerning the protection of a child's image in the Polish legal system, as well as to indicate the basis of this protection in the light of applicable regulations, taking into account the case law of common courts in this respect.

The author of the article (in addition to quoting rich background literature) analysed judgments issued by common courts, among others, on the obligation to obtain parents' (legal representatives') consent to disseminate a photograph of a class attended by a minor student, and on the photo of minors in the promotion of their mother's book which was published without the father's consent.

The quoted sources of doctrine and provided jurisprudence examples prove that Polish law guarantees adequate protection of a child's image.

Wykaz literatury

- Balcarczyk J., *Prawo do wizerunku i jego komercjalizacja*, Warszawa 2009.
- Balcarczyk J., *Roszczenia odszkodowawcze oparte na normie art. 24 § 2 k.c. służące w razie naruszenia prawa do wizerunku osoby powszechnie rozpoznawalnej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo” 2006, nr 300.
- Barta J., Czajkowska-Dąbrowska M., Ćwiąkański Z., Markiewicz R., Traple E., *Ustawa o prawie autorskim i prawach pokrewnych. Komentarz*, Warszawa 2005.
- Barta J., Markiewicz R., *Wokół prawa do wizerunku* „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Wynałazczości i Ochrony Własności Intelktualnej” 2002, z. 80.
- Bidziński Z., *Ochrona dóbr osobistych w zmienionym w 1996 roku kodeksie cywilnym*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Wynałazczości i Ochrony Własności Intelktualnej” 1997, nr 69.
- Bieniek G., *Zadośćuczynienie zasądzone na rzecz PCK na podstawie art. 448 k.c. w praktyce sądowej*, „Nowe Prawo” 1973, nr 12.
- Błęszyński J., *Glosa do wyroku Sądu Najwyższego z dnia 27 lutego 2003 roku (IV CKN 1819/00)*, „Orzecznictwo Sądów Polskich” 2004, nr 6, poz. 75c.
- Błęszyński J., *Prawo autorskie*, Warszawa 1988.
- Cagara J., *Imię i nazwisko w polskim prawie*, „Nowe Prawo” 1978, nr 3.
- Chaciński J., *Pojęcie prawa podmiotowego. Przegląd wybranych definicji prawa podmiotowego*, „Prawo-Administracja-Kościoł” 2001, nr 2-3.
- Cisek A., *Dobra osobiste i ich niemajątkowa ochrona w kodeksie cywilnym*, Wrocław 1989.
- Czajkowska-Dąbrowska M., *Glosa do wyroku Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 13 stycznia 1999 roku (I ACa 1089/98)*, „Orzecznictwo Sądów Polskich” 2000, nr 9, poz. 142 c.
- Dmowski S., Rudnicki S., *Komentarz do kodeksu cywilnego. Księga pierwsza. Część ogólna*, Warszawa 2008.
- Dmowski S., Rudnicki S., *Komentarz do Kodeksu cywilnego*, Warszawa 2009.
- Dobosz I., *Z procesów prasowych w Polsce Ludowej*, „Zeszyty Prawnicze” 1985, nr 1.
- Gałoszyńska G., *Prawo do twarzy*, „Prawo i Życie” 1970, nr 10.
- Golat R., *Dobra niematerialne. Kompendium prawne*, Bydgoszcz – Warszawa 2005.
- Golat R., *Ochrona wizerunku w prawie cywilnym*, „Gazeta Prawna” 1996, nr 10.
- Górski A., *Wybrane problemy związane z ochroną wizerunku w świecie mediów cyfrowych*, „Zeszyty Prasoznawcze” 2017, nr 1.
- Grzeszak T., *Glosa do wyroku Sądu Apelacyjnego w Katowicach z dnia 10 kwietnia 2002 (I ACa 1399/01)*, „Przegląd Prawa Handlowego” 2003, nr 7.
- Grzeszak T., *Gwiazda na okładce*, „Glosa” 2005, nr 1.
- Grzeszak T., *Reklama a ochrona dóbr osobistych (naruszenie praw osobistych wykorzystanych w reklamie żyjących osób fizycznych)*, „Przegląd Prawa Handlowego” 2000, nr 2.
- Grzeszak T., *System prawa prywatnego*, [w:] *Prawo autorskie*, red. J. Barta, Warszawa 2007.
- Grzybczyk K., *Naruszenie dobra osobistego w reklamie*, „Rejent” 1999, nr 9.
- Grzybowski S., *Glosa do wyroku Sądu Najwyższego z dnia 10 lipca 1975 roku (I CR 356/75)*, „Orzecznictwo Sądów Polskich i Komisji Arbitrażowych” 1976, nr 12, poz. 232 c.
- Grzybowski S., *Ochrona dóbr osobistych według przepisów ogólnych prawa cywilnego*, Warszawa 1957.
- Iżykowski M., *Przesłanki zabezpieczenia powództwa*, „Palestra” 1985 nr 11, s. 16.
- Jędrzejewska A., *Znaczenie art. 448 k.c. w systemie ochrony dóbr osobistych*, [w:] *Dobra osobiste i ich ochrona w polskim prawie cywilnym. Zagadnienia wybrane*, red. J.S. Piątkowski, Wrocław 1986.

- Kamiński I.C., *Sądowy zakaz publikacji a europejskie standardy swobody wypowiedzi*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2007, nr 9.
- Kamiński I.C., *Sądowy zakaz publikacji w świetle konstytucyjnych argumentów prawno porównawczych i Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, „Studia Prawnicze” 2002, nr 4.
- Kamiński I.C., *Sądowy zakaz publikacji w świetle konstytucji Stanów Zjednoczonych oraz Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, „Państwo i Prawo” 2003, nr 2.
- Karpowicz A., *Jak reklamować się zgodnie z prawem*, Warszawa 1997.
- Katner W.J., *Prawo człowieka do korzystania z wartości środowiska to prawo obywatelskie czy także podmiotowe prawo cywilne?*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 1990, nr 45.
- Korbolewski M., *Ochrona prawna herbu*, „Wspólnota” 2005, nr 24.
- Kordasiewicz B., *Glosa do wyroku Sądu Najwyższego z dnia 25 kwietnia 1985 roku (IV CR 122/85)*, „Orzecznictwo Sądów Polskich i Komisji Arbitrażowych” 1987, nr 4, poz. 84 c.
- Kordasiewicz B., *Kilka uwag o zasądzeniu odpowiedniej sumy na rzecz PCK na tle uchwały Składu Siedmiu Sędziów Sądu Najwyższego z dnia 26 czerwca 1985 roku*, „Palestra” 1988, nr 10.
- Kowalski M., *Glosa do wyroku Sądu Apelacyjnego w Gdańsku z dnia 23 września 2005 roku (I ACa 554/05)*, „Palestra” 2006, nr 9-10.
- Kowalski M., *Koncepcja prawa do planowania rodziny w systemie dóbr osobistych*, „Przegląd Sądowy” 2003, nr 5.
- Kowalski W., *Glosa do uchwały Sądu Najwyższego z dnia 28 czerwca 2006 roku (III CZP 23/06)*, „Przegląd Prawa Egzekucyjnego” 2007, nr 4.
- Kucharski T., *Nazwisko bez ochrony*, „Gazeta Sądowa” 1974.
- Kurosz K., *Glosa do wyroku Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 19 kwietnia 2000 roku (I ACa 1455/99)*, „Rejent” 2002, nr 1.
- Łabno Z., *Środowisko a ochrona zdrowia i życia człowieka na podstawie art. 24 § 1 k.c. oraz art. 82 ustawy o ochronie i kształtowaniu środowiska*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Katowicach” 1988, nr 113.
- Markiewicz R., *Granice dozwolonego przedstawiania osób rzeczywistych w dziele piśmienniczym. Zagadnienia cywilnoprawne*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Wynalazczości i Ochrony Własności Intelktualnej” 1987, nr 44.
- Matlak A., *Cywilnoprawna ochrona prawa do wizerunku*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 2004, nr 2.
- Mazur P., *Formy zbiorowe ochrony prawa osobistego do środowiska*, „Państwo i Prawo” 2006, nr 5.
- Mazur P., *Prawo osobiste do korzystania z wartości środowiska naturalnego*, „Państwo i Prawo” 1999, nr 11.
- Michalski B., *Podstawowe problemy prawne zawodu dziennikarskiego*, Warszawa 1973.
- Opalek K., *Prawo podmiotowe*, Warszawa 1957.
- Orzewski W., *Fotograf, fotografia, prawo*, Warszawa 2006.
- Osajda K., *Glosa do wyroku Sądu Najwyższego z dnia 17 marca 2006 roku (I CSK 81/05)*, „Monitor Prawniczy” 2007, nr 23.
- Parzyński J., *Nowe prawo cywilne a dziennikarz i prasa*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1965.
- Pazdan M., *Komentarz do Tytułu II kodeksu cywilnego*, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz do art. 1-449*, red. K. Pietrzykowski, t. 1, Warszawa 2018.
- Piszczyk J.A., *Dobra osobiste jako przedmiot obrotu*, [w:] *Człowiek pomiędzy prawem a ekonomią w procesie integracji europejskiej*, red. G. Dammacco, B. Sitek, O. Cabaj, Olsztyn 2008.
- Piszczyk J.A., *Roszczenie o naprawienie szkody majątkowej powstałej w wyniku naruszenia dóbr osobistych*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Prawo” 1977, nr 15.
- Piszko R., *Pojęcie prawa podmiotowego*, [w:] *Prawa podmiotowe: pojmowanie w naukach prawnych*, red. J. Ciapała i K. Flaga-Gieruszyńska, Jarocin 2006.
- Radecki W., *Czy środowisko naturalne jest dobrem osobistym?*, „Gazeta Prawnicza” 1977, nr 8.

- Radecki W., *Ochrona środowiska naturalnego a ochrona dóbr osobistych*, [w:] red. J.S. Piąkowski, *Dobra osobiste i ich ochrona w polskim prawie cywilnym. Zagadnienia wybrane*, Wrocław 1986.
- Radwański Z., *Koncepcja praw podmiotowych osobistych*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1988, nr 2.
- Radwański Z., *Roszczenie o zapłatę odpowiedniej sumy pieniężnej na rzecz Polskiego Czerwonego Krzyża w razie umyślnego naruszenia dóbr osobistych*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1968, nr 3.
- Rozwadowska-Herrmann M., *Kodeks cywilny*, Warszawa 2007.
- Sadlik R., *Ochrona wizerunku jako dobra osobistego*, „Gazeta Prawna” 2001, nr 27.
- Sadowski J., *Naruszenie dóbr osobistych przez media. Analiza praktyki sądowej*, Warszawa 2003.
- Safjan M., *Glosa do postanowienia Sądu Najwyższego z dnia 22 marca 1991 roku (III CRN 28/91)*, „Przegląd Sądowy” 1993, nr 2.
- Siciński R., *Ochrona czci w drodze postępowania cywilnego*, „Palestra” 1967, nr 5.
- Sieńczyło-Chlabicz J., *Glosa do wyroku Sądu Najwyższego z dnia 17 marca 2006 roku (I CSK 81/05)*, „Orzecznictwo Sądów Polskich” 2007, nr 3, poz. 30 c.
- Sieńczyło-Chlabicz J., *Granice dozwolonej krytyki działalności osób pełniących funkcje publiczne*, „Państwo i Prawo” 2006, nr 6.
- Sieńczyło-Chlabicz J., *Prawo do wizerunku a komercjalizacja dóbr osobistych*, „Państwo i Prawo” 2007, nr 6.
- Sieńczyło-Chlabicz J., *Przedmiot, podmiot i charakter prawa do wizerunku*, „Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego” 2003, nr 8.
- Sieńczyło-Chlabicz J., *Rozpowszechnianie wizerunku osób powszechnie znanych*, „Przegląd Prawa Handlowego” 2003, nr 9.
- Skoczyła J.J., *Ochrona środowiska według przepisów o dobrach osobistych*, „Nowe Prawo” 1980 nr 7/8.
- Skubisz K., *Naruszenie dóbr osobistych małoletniego w środkach masowego przekazu. Ochrona cywilnoprawna*, [w:] *Prawo rodzinne w Polsce i Europie*, red. P. Kasprzyk, Lublin 2005.
- Smoktunowicz U., *Ochrona dóbr osobistych*, „Gazeta Prawna” 2000, nr 72.
- Smólska-Korpała M., *Ochrona dóbr osobistych w świetle ustawy o ochronie i kształtowaniu środowiska*, „Nowe Prawo” 1981, nr 3.
- Sommer J., *Prawo jednostki do środowiska – aspekty prawne i polityczne*, Warszawa 1990.
- Stefaniuk K., *Naruszenie prawa do wizerunku przez rozpowszechnianie podobizny*, „Państwo i Prawo” 1970, nr 1.
- Sydor A., *Dziecko w świetle fleszy – problematyka prawna ochrony dóbr osobistych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Wynalazczości i Ochrony Własności Intelektualnej” 2013, nr 3.
- Szczepaniak R., *Problem prawa do wizerunku sportowca – reprezenta kraju*, „Monitor Prawniczy” 2007, nr 17.
- Szpunar A., *Nadużycie prawa podmiotowego*, Kraków 1947.
- Szpunar A., *O niemajątkowych środkach ochrony dóbr osobistych*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1984, nr 3.
- Szpunar A., *Ochrona dóbr osobistych*, Warszawa 1979, s. 154; A. Wojcieszke, *Katalog dóbr osobistych w świetle przepisów konstytucji i kodeksu cywilnego*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2000, nr 7.
- Szpunar A., *Rozważania nad odszkodowaniem i karną*, „Państwo i Prawo” 1974, nr 6.
- Szpunar A., *Zadośćuczynienie za doznaną krzywdę w nowym prawie prasowym*, „Nowe Prawo” 1984, nr 7-8.

- Szpunar A., *Zbieg roszczeń o zadośćuczynienie w razie naruszenia dóbr osobistych*, „Nowe Prawo” 1975, nr 12.
- Ślęzak P., *Ochrona prawa do wizerunku*, Katowice 2009.
- Tyblewska M., *O zastosowaniu przepisów dotyczących dóbr osobistych do ochrony środowiska naturalnego słów kilka*, „Palestra” 2000, nr 11/12.
- Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 28 czerwca 2006 roku (III CZP 23/06)*, „Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna” 2007, nr 1, poz. 11.
- Wałachowska M., *Glosa do wyroku Sądu Apelacyjnego w Gdańsku z dnia 23 września 2005 roku (I ACA 554/05)*, „Przegląd Sądowy” 2007, nr 1.
- Wawiłowa M., *Zadośćuczynienie za krzywdę moralną w prawie polskim*, „Państwo i Prawo” 1954, nr 6.
- Wierciński J., *Glosa do wyroku Sądu Najwyższego z dnia 22 grudnia 1997 roku (II CKN 546/97)*, „Państwo i Prawo” 1999, nr 3.
- Wojnicka E., *Prawo do wizerunku w ustawodawstwie polskim*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace z Wynalazczości i Ochrony Własności Intelektualnej” 1990, z. 56.
- Woryna K., *Charakter prawny wybranych dóbr niematerialnych miasta*, „Samorząd Terytorialny” 2003, nr 1-2.
- Woryna K., *Gminne prawo do nazwy*, „Wspólnota” 1999 nr 32.
- Woryna K., *Nazwa miasta na tle dóbr niematerialnych samorządu*, „Samorząd Terytorialny” 2002, nr 9.
- Wronkowska S., *Analiza pojęcia prawa podmiotowego*, Poznań 1973, s. 66; S. Wronkowska, *O definiowaniu praw podmiotowych*, „Państwo i Prawo” 1971, nr 1.
- Zell Z., *Dobro osobiste gminy. Prawo cywilne czy administracyjne rządzi samorządem terytorialnym*, „Wspólnota” 1992, nr 49.

Mieczysław Różański

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ORCID 0000-0003-3345-1740

Dzieci naturalne w Kodeksie Cywilnym Napoleona i Kodeksie Cywilnym Królestwa Polskiego. Analiza porównawcza

Kodeks Cywilny Napoleona¹ został wprowadzony przez ustawodawcę w czasie istnienia Księstwa Warszawskiego na mocy art. 69 okrojonej konstytucji Księstwa z 22 lipca 1807 r., który stanowił „Kodex Napoleona, będzie prawem cywilnem Xięstwa Warszawskiego”². Na tej podstawie Fryderyk Król Saski i Wielki Książę Warszawski wydał 27 stycznia 1808 r. dekret, określający datę wejścia w życie kodeksu. Miał on obowiązywać od 1 maja 1808 r.³ Terytorium jego obowiązywania obejmował obszar Księstwa Warszawskiego, a po przyłączeniu ziem trzeciego zaboru austriackiego kodeks francuski zaczął od 15 sierpnia 1810 r. obowiązywać także na tym terenie⁴.

Po przegranej przez Napoleona wojnie rosyjskiej i wycofaniu się wojsk francuskich z terenów Europy Środkowowschodniej przestało istnieć powstałe w 1807 r. Księstwo Warszawskie. Nowy twór państwowy, który powstał na ziemiach przyznanych przez Kongres Wiedeński państwu rosyjskiemu nazwany został Królestwem Polskim, a popularnie Królestwem Kongresowym. Kodeks Napoleona zachował swoją moc na jego terenie oraz w Wolnym Mieście Krakowie, a na terenie włączonym do Prus przywrócono obowiązywanie Powszechnego prawa krajowego dla państw pruskich (*Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten*)⁵. W Królestwie Polskim rozgorzała dyskusja, jakie prawo powinno obowiązywać. Odrzucono postu-

¹ Kodeks Cywilny Napoleona, Warszawa 1810 (dalej KN).

² Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego (dalej DPKW), t. 1, nr 1, Warszawa 1808.

³ Dekret z 27 stycznia 1808 nakazujący zaprowadzenie Kodexu Napoleona od 1 Maia 1808, [w:] DPKW, t. 1, nr 2, Warszawa 1810, s. 46.

⁴ Dekret z 9 czerwca 1810. Termin zaprowadzenia Kodexu Napoleona za prawo Cywilne i Kodexu handlowego do 4 Departamentów przez Traktat Wiedeński do Xięstwa Warszawskiego wcielonych, [w:] DPKW, t. 2, nr 18, Warszawa 1810, s. 220-221.

⁵ H. Grynwaser, Pisma, t. 1, *Kodeks Napoleona w Polsce. Demokracja szlachecka 1795-1831*, Wrocław 1951, s. 79.

lat przywrócenia dawnego prawa polskiego jak i postulat rozciągnięcia na jego teren obowiązującego na Litwie III Statutu Litewskiego⁶. Rozpoczęto prace nad zmianami treści Kodeksu i nadania niektórym jego przepisom treści dostosowane do warunków polskich. Przygotowano najpierw zmiany dotyczące prawa hipotecznego⁷ i prawa małżeńskiego. Dnia 1 czerwca 1825 r. Sejm uchwalił nowe prawo zmieniające I księgę Kodeksu Napoleona. Nowe przepisy zawarte zostały w Kodeksie Cywilnym Królestwa Polskiego⁸. Wszedł on w życie 1 stycznia 1826 r. W księdze tej znalazły się m.in. zmienione przepisy dotyczące dzieci naturalnych.

Normy prawne dotyczące dzieci naturalnych znajdowały się w księdze pierwszej, w dziale trzecim Kodeksu Napoleona. Nosi on tytuł „o dzieciach naturalnych”. Był podzielony na 2 oddziały – o uprawnieniu dzieci naturalnych oraz o uznaniu dzieci naturalnych. Były to art. od 331 do 342 KN. Nowy kodeks również przyjął taką systematykę. Omawiana problematyka umiejscowiona została w księdze pierwszej, w dziale trzecim - o dzieciach naturalnych. Był on także podzielony na dwa oddziały: o uprawnieniu dzieci naturalnych oraz o uznaniu dzieci naturalnych. Były to art. 291-307 KCKP. Celem artykułu będzie pokazanie kierunku zmian w sytuacji prawnej dzieci naturalnych.

Dzieci naturalne

Pojęcie dziecka naturalnego dotyczyło dziecka pozamałżeńskiego, czyli zrodzonego poza legalnym węzłem małżeńskim. Poczęcie dziecka mogło być wynikiem relacji seksualnych pomiędzy mężczyzną stanu wolnego i niezamężnej kobiety lub też pochodzić z cudzołóstwa albo kazirodztwa. Potomstwo takie zwane było pogardliwie bękartami (bastardus)⁹. Jak uzasadniał I. Daniłowicz prawodawcy francuscy działali dla „pogodzenia natury z interesem społeczności, czucia z rozumem, a ludzkości z polityką, czyli, jednym słowem, na daniu tego społeczności, czego żądała, bez oburzenia natury, a zaspokojeniu żądań przyrodzenia, bez

⁶ J.J. Litauer, *Przeciwnicy kodeksu*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1908, nr 22, s. 366; H. Grynwaser, dz. cyt., s. 68-70; K. Sójka-Zielińska, *Kodeks Napoleona. Historia i współczesność*, Warszawa 2007, s. 209; A. Zarzycka, *Próby zmian Kodeksu Napoleona w Księstwie Warszawskim w latach 1814-1815*, [w:] *Krakowskie studia z historii państwa i prawa*, red. W. Uruszczak, D. Malec, Kraków 2004, s. 173-179.

⁷ Prawo o przywilejach i hipotekach, *Dziennik Prawa Królestwa Polskiego*, t. 9, nr 40, s. 355-373.

⁸ Kodeks Cywilny Królestwa Polskiego (dalej KCKP), *Dziennik Prawa Królestwa Polskiego*, t. 10, nr 41.

⁹ Szerzej E. Woźniak, *Od dzieci z nieprawego łóża do dzieci nieślubnych. Z dziejów polskiej terminologii prawnej*, „LingVaria” 12 (2017), nr 1(23), s. 151-164.

czynienia gwałtu społeczności”¹⁰. Kodeks Napoleona dzielił dzieci naturalne na dwie kategorie - prawnie uznane i prawnie nieuznane. Pierwsza z nich dotyczyła dzieci, które były zrodzone z ludzi stanu wolnego, których nie łączył stosunek pokrewieństwa, czyli zrodzone z mężczyzny stanu wolnego i nie zamężnej kobiety. Druga dotyczyła dzieci, które pochodziły z relacji zakazanych – cudzołóstwa lub kazirodztwa (art. 334, 335 KN¹¹)¹².

Dzieci z prawego łoża urodzone były w czasie trwania związku małżeńskiego lub też w oznaczanym przez prawo czasie po rozwiązaniu tego małżeństwa. Przyjęta została zasada nietykalności rodziny, która przejawiała się w zastosowaniu kryterium ślubności rodziców dziecka. Dziecko, które przyszło na świat po zawarciu związku małżeńskiego uważane było za dziecko prawne (art. 312 KN¹³, art. 272 KCKP¹⁴). Normy kodeksowe określały fakty dotyczącego urodzenia dziecka, dlatego następowało domniemanie, że ojcem dziecka które urodziło się w czasie trwania małżeństwa lub w oznaczonym czasie po jego rozwiązaniu, to mąż kobiety, która urodziła dziecko. W przypadku innego stanu faktycznego mężczyzna musiał zaprzeczyć lub wzruszyć to domniemanie prawne¹⁵.

Kodeksy określały sytuację, gdy mężczyzna mógł zaprzeczyć ojcostwu. Wskazywały na dwa przypadki. Pierwszy – na podstawie doświadczenia, określenia minimum i maksimum ciąży, jeśli dziecko przyszło na świat przed minimalnym okresem ciąży, po zawarciu małżeństwa lub po czasie maksymalnym ciąży, liczonym od czasu rozwiązania małżeństwa. Przez udowodnienie faktów można

¹⁰ I. Daniłowicz, *Kodex Napoleona w porównaniu z prawami polskimi i litewskimi. Rozprawa opracowana w 1818 r., na temat zadany przez Radę Uniwersytetu Wileńskiego*, wyd. A. Kraushar, Warszawa 1905, s. 98-99.

¹¹ Art. 334 KN; Uznanie dziecięcia naturalnego będzie dopełnione przez akt urzędowy, jeżeli nie nastąpiło w akcie jego urodzenia.

Art. 335 KN; Uznanie to nie będzie mogło mieć miejsca na korzyść dzieci zrodzonych z kazirodztwa lub cudzołóstwa.

¹² M. Różański, *Status prawny dziecka nieślubnego w Kodeksie Cywilnym Napoleona*, [w:] *Prawo w służbie ochrony dzieci. Ustawodawstwo – Praktyka – Wyzwania*, red. M. Różański, Olsztyn 2020, s. 80-81.

¹³ Art. 312 KN; Mąż jest ojcem dziecięcia poczętego w czasie małżeństwa. Może jednak nieprzyznać go, jeżeli dowiedzie, iż przez ciąg czasu od trzechsetnego do sto ośmdziesiątego dnia przed urodzeniem tegoż dziecięcia, czy to z przyczyny oddalenia się, czy też skutkiem jakiego wypadku, był w fizycznym niepodobieństwie obcowania z żoną.

¹⁴ Art. 272 KCKP; Mąż jest ojcem dziecięcia poczętego w czasie małżeństwa. Może jednak nie przyznać dziecka, skoro dowiedzie, że przez ciąg czasu od trzechsetnego szóstego do sto ośmdziesiątego dnia przed urodzeniem tegoż dziecka, w fizycznym znajdował się niepodobieństwie obcowania z żoną.

¹⁵ W. Jaworski, *Prawo cywilne na ziemiach polskich*, t. 2, cz. 1, Warszawa Kraków 1920, s. 7-8; J. Walewski, *Kodeks Cywilny Królestwa Polskiego objaśniony z motywami prawa i jurysprudencją*, ks. 1, Warszawa 1872, s. 105-106.

było obalić prawość pochodzenia dziecka. Druga sytuacja miała charakter ogólny i odnosiła się do przypadków, gdy dziecko przyszło na świat w granicy zawarcia, względnie rozwiązania małżeństwa lub też podczas trwania małżeństwa, gdy mąż był w stanie udowodnić, że fizycznie nie mógł być ojcem dziecka np. był kastratem, odbywał służbę wojskową itd.¹⁶

Omawiane kodeksy wskazywały jako minimum ciąży – 6 miesięcy, a jako maksimum 10 miesięcy po zakończeniu trwania małżeństwa. Są to następujące czasokresy: minimum 180 dni i maksimum 300 dni w Kodeksie Napoleona (art. 312 KN) i 306 dni w Kodeksie Cywilny Królestwa Polskiego (art. 272 KCKP).

Kodeksy określały następujące przypadki dotyczące pochodzenia dziecka w relacji do ślubu małżonków:

1. dziecko przyszło na świat przed ślubem,
2. dziecko przyszło na świat bezpośrednio po zawarciu małżeństwa, czyli dziecko przyszło na świat po zawarciu małżeństwa, ale przed terminem, który ustala minimalny czas ciąży,
3. dziecko przyszło na świat w ciągu trwania małżeństwa, czyli po terminie który ustawa oznacza jako minimalny czas ciąży,
4. dziecko przyszło na świat po rozwiązaniu małżeństwa w granicach maksimum ciąży,
5. dziecko przyszło na świat po rozwiązaniu małżeństwa poza granicami w ciąży¹⁷.

Wskazane wyżej przypadki określają dzieci nieślubne w przypadku punktu 1 i 5. W pozostałych przypadkach dzieci traktowane będą jako dzieci ślubne, chyba, że ojciec na drodze sporu sądowego zaprzeczył ojcostwu.

Uprawnienie dzieci naturalnych

Pod pojęciem uprawnienia należy uznać takie dobrodziejstwo prawa, którego skutkiem jest to, że dziecko urodzone z nieprawidłowego pożycia mężczyzny i kobiety uważa się za urodzone z małżeństwa¹⁸. Pierwsze zagadnienie podjęte w obydwu kodeksach dotyczyło ogólnych warunków uznania dziecka naturalnego. Korelację pomiędzy art. 331 KN i 291 KCKP przepisami ukazano poniżej.

¹⁶ Tamże, s. 8.

¹⁷ W. Jaworski, *Prawo cywilne*, dz. cyt., s. 10; Kodeksy cywilne na obowiązujące na ziemiach centralnych Polski włącznie z kodeksem zobowiązań wraz z ustawami rozporządzeniami i dekretemi Prezydenta Rzeczypospolitej uzupełniającymi i związkowymi obowiązującymi na ziemiach centralnych i na celu obszarze państwa, tezami z orzeczeń pod odnośniami artykułami rozporządzeniami ministerjalnymi i wskazanie artykułów związkowych, red. E. Muszalski, Warszawa 1936, s. 135.

¹⁸ J. Wołowski, *Kurs Kodexu Cywilnego*, Warszawa 1868, s. 177; M. Moravčíková, *Cirkev a ľudské práva*, 1. vyd., Bratislava 2002, ss. 207.

Kodeks Napoleona	Kodeks Cywilny Królestwa Polskiego
Art. 331. Dzieci nie w małżeństwie zrodzone, wyjąwszy zrodzone w związku kazirodzkim lub cudzołożnym mogą być uprawnionemi przez małżeństwo ich rodziców następnie zawarte, jeżeli ci przed małżeństwem prawnie je uznali, lub gdy je w samym akcie obchodu małżeństwa uznają.	Art. 291. Dzieci nie w małżeństwie zrodzone, wyjąwszy zrodzone w związku kazirodzkim lub cudzołożnym, mogą być uprawnionemi przez małżeństwo ich rodziców następnie zawarte, jeżeli ci przed małżeństwem prawnie je uznali, lub gdy je przy spisaniu aktu małżeństwa uznają, albo w ciągiem posiadaniu stanu dzieci prawych zostawiają.

Kodeks cywilny Napoleona zgodnie z dyspozycją art. 331 pozwalał na uznanie dziecka tylko w dwóch przypadkach: przed zawarciem związku małżeńskiego lub w samym akcie zawierania małżeństwa. To ograniczenie czasowe wynikało z dyspozycji starożytnego, sięgającego czasów rzymskich, sposobu uznania dzieci przez następne małżeństwo. Przy czym wyłączano z takiej możliwości dzieci zrodzone w związku kazirodzkim lub cudzołożnym. Warto w tym miejscu zastanowić się nad tym jakimi przesłankami kierowali się twórcy Kodeksu Napoleona. Legitymizacja tych dzieci wynikała z prawa rzymskiego oraz prawa kanonicznego¹⁹. Brak było zgody w tych porządkach prawnych na uprawnienie dzieci pochodzących ze związków cudzołożników i kazirodzich. Natomiast KCKP w art. 291 rozszerzył tę możliwość uznania dziecka o tzw. uznanie milczące. Dyariusz Senatu podczas obrad którego toczyła się dyskusja na temat norm kodeksowych przedstawiał jakie były intencje prawodawcy do powstania nowej formy legitymizacji. Prawodawca uznał, że ważniejsze są względy dziecka niż rodziny i dawał możliwość rodzicom, aby to uznanie uczynili w późniejszym okresie czasu. Jako powód wydłużenia wskazano naturalny wstyd kobiety i głos sumienia. Tym samym prawodawca ułatwił rodzicom sposobność uznania dziecka²⁰.

To rozszerzenie możliwości uznania dziecka spowodowało konieczność interpretacji art. 291 KCKP. Ostatecznych wykładni dokonywał Rządzący Senat jako sąd kasacyjny Królestwa Polskiego. Rozstrzygnął on m.in. czy dziecko urodzone przed rokiem 1826, czyli przed wejściem w życie KCKP może być uprawnione przez samo posiadanie stanu. W tym przypadku wyrok był pozytywny. Senat uznał, że podstawą stanu dziecka uprawnionego jest małżeństwo jego rodziców i zgodnie z art. 291 KCKP dziecko może być uznane za uprawnione jeśli było pozostawione w ciągłym posiadaniu stanu²¹ oraz, czy uprawnienia wynikające z art.

¹⁹ J. Wołowski, *Kurs Kodeksu Cywilnego*, dz. cyt., s. 178; Dyariusz Senatu Seymu Królestwa Polskiego 1825, t. 2, Warszawa 1828, s. 195-196; M. Różański, *Status prawny dziecka nieślubnego*, dz. cyt., s. 84.

²⁰ Dyariusz Senatu, dz. cyt., s. 119.

²¹ Jurejurisprudencja Senatu z lat dwudziestu sześciu (1842-1867) opatrzona skorowidzem wyrazowym zebrał i wydał z up. Komisji Rządowej Sprawiedliwości Piotr Kapuściński, Warsza-

291 KCKP można stosować do dziecka, którego ojciec zmarł przed 1826 r. W tym przypadku Senat stanął na stanowisku że obowiązujący wówczas art. 331 KN wymagał uznania dziecka urzędowym akcie albo przed zawarciem małżeństwa albo w samym akcie małżeństwa. Jeśli to nie nastąpiło, to nie spełnione zostały warunki kodeksowe do uznania dziecka, a ojciec nie mógł tego uznania uczynić później, po 1826 r. Dlatego też nie może być mowy o uprawnieniu dziecka²².

Kolejny art. 292 KCKP²³ dotyczył sytuacji dzieci, które zostały urodzone w czasie trwającego na czas nieograniczony rozłączenia od stołu i łoża, czyli w czasie trwania separacji, i określa, że co prawda rozłączanie na czas nieokreślony równoznaczne jest rozwodowi, a ponowne połączenie małżonków w skutkach cywilnych, jakby nowemu zawarciu małżeństwa, to stan prawny tych dzieci powinien być tak określony, jak został wyartykułowany w art. 291 KCKP, czyli gdy zostały spełnione określone w tym artykule przesłanki²⁴. Artykuł ten nie ma swojego odpowiednika w Kodeksie Napoleona.

Następne artykuły powtarzały normy prawne zawarte w Kodeksie Napoleona. Art. 293 KCKP²⁵ był powtórzeniem art. 332 KN²⁶ i dotyczył faktu, że uprawnienie to przysługuje także dzieciom zmarłym, które zostawiły zstępnych i wówczas z tego uprawnienia mogą korzystać zstępni. Jest to powtórzenie normy zawartej w prawie rzymskim *de hereditatibus, quae ab intestato derefuntur*²⁷. Art. 294 KCKP (art. 333 KN) wskazywał czy dzieciom uprawnionym służą te same prawa jakie służyłyby dzieciom zrodzonym podczas legalnie istniejącego małżeństwa, ale dodano, że uprawnienia te nie mogą ubliżać w prawom osób trzecich, które już te uprawnienia nabyły. Zmiany w treści tych artykułów przedstawione zostały poniżej.

wa 1869, nr 457, s. 607-608; J. Walewski, Kodeks Cywilny Królestwa Polskiego, dz. cyt., ks. 1, Warszawa 1872, s. 114-115; Kodeksy cywilne, dz. cyt., s. 140.

²² J. Walewski, *Kodeks Cywilny Królestwa Polskiego*, dz. cyt., s. 115.

²³ Art. 292 KCKP; Dzieci, w ciągu trwającego na czas nieograniczony rozłączenia co do stołu i łoża spłodzone, mogą być przez połączenie się na nowo ich rodziców uprawnionymi, gdy je rodzice bądź w akcie urodzenia, bądź przy wpisaniu w księgi aktów stanu cywilnego przyzwolenia właściwej władzy duchownej na nowe ich połączenie się, uznają, albo je w ciągiem posiadaniu stanu dzieci prawych zostawia.

²⁴ Dyariusz Senatu, t. 2, dz. cyt., s. 119.

²⁵ Art. 293 KCKP; Uprawnienie nastąpić może nawet względem dzieci zmarłych, które zstępnych zostawiły, a z uprawnienia takowego korzystają ciż zstępni.

²⁶ Art. 332 KN; Uprawnienie nastąpić może, nawet względem dzieci zmarłych, które zstępnych zostawiły; i, w tym przypadku, z uprawnienia tego korzystają ciż zstępni.

²⁷ Dyariusz Senatu, t. 2, dz. cyt., s. 119.

Kodeks Napoleona	Kodeks Cywilny Królestwa Polskiego
Art. 333. Dzieci uprawnione przez następne małżeństwo, będą miały też same prawa, jak gdyby były zrodzone z tegoż małżeństwa.	Art. 294. Dzieciom, przez następne małżeństwo podług art. 291 uprawnionym, służą też same prawa, jakieby im służyły, gdyby były z tegoż małżeństwa zrodzone, nie ubliżając prawom przez trzecie osoby przed uprawnieniem już nabytym.

Kodeks Cywilny Królestwa Polskiego utrzymał zasadę KN z zastrzeżeniem prawa osób trzecich i rozwiązał sytuację jaką niósł z sobą art. 960 KN²⁸, który stanowił że darowizna rozwiązuje się mocą samego prawa w momencie przyjścia na świat dziecka prawego lub dziecka uprawnionego, które zgodnie z artykułem 333 KN otrzymało takie samo prawo. KCKP dodał *in fine* artykułu „Nie ubliżając prawom, przez trzecie osoby przed uprawnieniem nabytym”. Uważano, że oznacza to, że uprawnienie nie może szkodzić osobom trzecim i norma zawarta w art. 960 KN nie ma zastosowania. Senat dokonał wyjaśnienia tego artykułu i wskazał, że art. 294 KCKP dotyczył praw dzieci, które nie mogą być polepszone wskutek uprawnienia ze szkodą osób trzecich. Darowizna zostaje odwołana ze względu na ciążące na niej nowe obowiązki²⁹.

Kolejne artykuły KCKP – od 295 do 297 nie mają swoich odpowiedników w KN. Art. 295 KCKP³⁰ jest powiązany z art. 292 KCKP i określał, że dzieci zarodzone podczas nieograniczonego czasu trwania w separacji używają takich samych praw jakby urodzone zostały podczas trwania związku małżeńskiego. Następne, art. 296-297 KCKP dotyczą uprawnienia, które może zostać dokonane z postanowienia monarchy. W art. 296 KCKP³¹ określone jest, że żądanie takie może wystosować ojciec lub też może być dokonane przez obojga rodziców, przy czym może to dotyczyć

²⁸ Art. 960 KN; Wszelkie darowizny między żyjącymi uczynione przez osoby, które w chwili darowizny nie miały dzieci, lub zstępnych wówczas żyjących, jakakolwiek byłyby wartość tychże darowizn, i jakimkolwiek tytułem byłyby uczynione, i chociażby były wzajemne, lub wynagradzające, nawet darowizny uczynione na korzyść małżeństwa przez inne osoby, a nie przez wstępnych małżonkom, i nie przez małżonków między sobą odwołane będą samem przez się prawem z powodu przybycia darującemu dziecka prawego, nawet pośmiertnego, lub z powodu uprawnienia dziecka naturalnego przez następne małżeństwo, jeżeli toż dziecko urodziło się po darowiznie.

²⁹ Jurysprudencja Senatu, dz. cyt., nr 456, s. 605-606; J. Walewski, *Kodeks Cywilny Królestwa Polskiego*, dz. cyt., s. 117; Kodeksy cywilne, dz. cyt., s. 143.

³⁰ Art. 295 KCKP; Dzieci, w ciągu trwającego na czas nieograniczony rozłączenia co do stołu i łoża spółdzone, a przez połączenie się na nowo ich rodziców podług art. 292 uprawnione, używają tychże samych praw, jakieby im służyły, gdyby w czasie ich urodzenia małżeństwo ich rodziców nie było rozłączone.

³¹ Art. 296 KCKP; Uprawnienie dzieci naturalnych nastąpić także może przez postanowienie Króla, na żądanie obojga rodziców lub ojca samego, wyjąwszy dzieci, które z mocy art. 291 są wyłączone od dobrodziejstwa uprawnienia przez następne małżeństwo.

tylko tych dzieci, które objęte są zakresem podmiotowym art. 291 KCKP, a art. 297 KCKP³² wskazuje jaki jest zakres uprawnienia nadanego przez panującego. Dzieci te otrzymują prawa takie jak dzieci prawe obojga rodziców, jeśli obydwójce się tego domagali, lub ojca jeśli tylko on przedstawia takie żądanie. Przy czym dziecko to nie nabywa praw rodzinnych, ani względem wstępnych, ani względem bocznych krewnych obojga rodziców lub też tylko ojca jeśli on był wnioskodawcą.

Uznanie dzieci naturalnych

Część druga omawianego rozdziału w obu kodeksach nosi tytuł „o uznaniu dzieci naturalnych”. Składa się liczbowo z 9 artykułów w KN i 10 artykułów w KCKP.

Art. 298 KCKP³³ jest powtórzeniem zawartości merytorycznej art. 334 KN³⁴. Dokonano między tymi artykułami zmiany słów w KN użyto sformułowanie „będzie dopełnione przez akt urzędowy”, a w KCKP „nastąpi przez akt urzędowy”. Zmiana dotyczy opisanego czynności. KN wskazuje, że czynność wypełniona zostanie w sporządzeniu aktu urzędowego, przy czym nie dokonuje żadnych określeń bliższych dotyczących kto i w jaki sposób ma tego dokonać, a KCKP wskazuje jedynie, że to akt urzędowy potwierdza fakt uznania dziecka naturalnego.

Diariusz senatu uzasadniając przesłanki, które wpłynęły na treść art. 298 KCKP wskazuje, że mowa jest o dzieciach, które są niewinną ofiarą błędu rodziców. Przy czym jednocześnie określa, że dzieci zrodzone w małżeństwie mają pierwszeństwo przed dziećmi naturalnymi, ale godność małżeństwa nie wymaga, by dzieci naturalne były zupełnie obcymi od tych z których życie powzięli. dalej wskazuje, że ojcowie i matki mają większy obowiązek względem dzieci naturalnych, gdyż są „sprawcami nieszczęścia dzieci”³⁵.

Artykuł ten był przedmiotem orzecznictwa. Senat rozstrzygnął, że:

1. Uznanie dziecka naturalnego w akcie urodzenia bez podpisu ojca i świadków i bez wzmianki dlaczego akt nie został podpisany, nie posiada skutków prawnych, ale sam akt urodzenia dziecka naturalnego jest ważny³⁶.

³² Art. 297 KCKP; Uprawnienie z mocy postanowienia Króla nadaje dzieciom uprawnionym wszelkie prawa dzieci prawych obojga rodziców, jeżeli oboje uprawnienia domagali się, lub ojca, jeżeli on sam tylko uprawnienia żądał. Dzieci jednak, tym sposobem uprawnione, nie nabywa praw rodzinnych ani względem wstępnych, ani względem bocznych krewnych ojca i matki swej, lub ojca, jeżeli sam tego żądał.

³³ Art. 298 KCKP; Uznanie dziecięcia naturalnego nastąpi przez akt urzędowy, jeżeli nie nastąpiło w akcie jego urodzenia.

³⁴ Art. 334 KN; Uznanie dziecięcia naturalnego będzie dopełnione przez akt urzędowy, jeżeli nie nastąpiło w akcie jego urodzenia.

³⁵ Dyariusz Senatu, t. 2, dz. cyt., s. 120.

³⁶ Jurysprudencja Senatu, dz. cyt., nr 204, s. 265; J. Walewski, *Kodeks Cywilny Królestwa Polskiego*, dz. cyt., s. 118-119.

2. Uznanie dziecka naturalnego w testamencie własnoręcznie uczynionym nie ma skutków prawnych³⁷.
3. Uznanie dziecka nieślubnego w testamencie publicznym odnosi swój skutek za życia testatora od chwili sporządzenia testamentu³⁸ i nie może być w późniejszym czasie odwołane³⁹.
4. Stan dziecka naturalnego nie może być wywodzony z posiadania stanu⁴⁰.
5. Przyznanie przez matkę dziecka naturalnego po jego śmierci, dopełnione przy inwentarzu pozostałości po nim, może mieć skutki prawne jeżeli nie ma sporu co do jej macierzyństwa⁴¹.

Art. 299 KCKP⁴² powtarzał treściowo art. 335 KN⁴³. Wskazuje, że takie uznanie nie może dotyczyć dzieci zrodzonych ze związku kazirodzkiego lub cudzołóstwa. Wyjaśnienia wykonane podczas prezentacji kodeksu wskazywały, że takie uznanie byłoby przyznaniem się do przestępstwa, dlatego „słusznie jest zabronione”⁴⁴, a nawet mogłoby przynieść szkodę samemu uznanemu dziecku⁴⁵.

W kolejnych artykułach wskazany zostały możliwości poznania rodziców. Art. 300 KCKP⁴⁶ i 336 KN⁴⁷ merytorycznie tożsame wskazują, gdy uznanie dziecka zostało dokonane tylko przez ojca. Ma ono skutek cywilny tylko do stosunku do jego osoby. Intencje prawodawcy zawarte w *Diariuszu Senatu* wskazują, że matka mogła z różnych powodów nie wskazać ojca dziecka, albo też mogła umrzeć w cza-

³⁷ Jurysprudencja Senatu, dz. cyt., nr 265, s. 325-326; J. Walewski, *Kodeks Cywilny Królestwa Polskiego*, dz. cyt., s. 120; Kodeksy cywilne, dz. cyt., s. 145.

³⁸ Jurysprudencja Senatu, dz. cyt., nr 485, s. 645-646.

³⁹ Tamże, nr 486, s. 646-647.

⁴⁰ Tamże, nr 266, s. 328-329.

⁴¹ Tamże, nr 392, s. 518-519.

⁴² Art. 299 KCKP; Uznanie takowe nie może mieć miejsca względnie dzieci z związku kazirodzkiego lub cudzołożnego zrodzonych.

⁴³ Art. 335 KN; Uznanie to nie będzie mogło mieć miejsca na korzyść dzieci zrodzonych z kazirodztwa lub cudzołóstwa.

⁴⁴ *Diariusz Senatu*, t. 2, dz. cyt., s. 120.

⁴⁵ Jurysprudencja Senatu, dz. cyt., nr 394, s. 522-525; rozpatrywana sprawa dotyczyła sytuacji, gdy żonaty mężczyzna przyznał w akcie urodzenia, że jest ojcem dziecka, a nie została wpisana matka dziecka. Dziecko odziedziczyło po ojcu spadek. Po śmierci tego dziecka o spadek po nim wystąpiła jego naturalna matka. Wówczas okazało się, że było to dziecko rodzone z czynu cudzołożnego. Powstało pytanie, czy można to dziecko pozbawić w myśl art. 908 KN w związku z art. 762 KN darowizny, zapisu lub spadku, czy też przeciwnie uznanie, które było dokonane jako niezgodne z prawem należy uznać za nie posiadające skutków prawnych. Senat wydał wyrok „skutkiem wyjaśnienia tym sposobem pochodzenia cudzołożnego, korzyści majątkowe prawem niedozwolone, nie mogą przejść w spadku, na matkę jego naturalną”.

⁴⁶ Art. 300 KCKP; Uznanie ze strony ojca bez wskazania przezeń matki i bez jej przyznania ma swój skutek tylko co do ojca.

⁴⁷ Art. 336 KN; Uznanie ze strony ojca, bez wskazania matki i przyznania przez nią, ma skutek tylko co do ojca.

się porodu, dlatego zadano retoryczne pytanie, jeśli ojciec w takiej sytuacji tknięty głosem sumienia słucha głosu natury, to prawo nie powinno go w tym ograniczać, a jeśli uzna dziecko, to samo dziecko przez to uznanie przez ojca tylko zyskuje⁴⁸. Kolejny artykuł 301 KCKP⁴⁹ jest powtórzeniem art. 337 KN⁵⁰. Wskazuje on sytuację prawną, gdy jeden z małżonków w ciągu trwania małżeństwa uznał swoje dziecko naturalne, które zrodzone zostało w związku z inną osobą, która nie była jego współmałżonkiem. Wówczas to dziecko naturalne nie mogło dochodzić praw, ani względem współmałżonka, ani dzieciom zrodzonym podczas trwania tego małżeństwa. Może jednak uzyskać swój skutek po ustaniu małżeństwa, jeśli z niego nie zrodzone zostało potomstwo. To oznacza, że współmałżonek nie może przez jednostronny czyn osłabiać pozycji prawnej dzieci legalnych z tego małżeństwa, ani współmałżonka. Jak wskazano w dyskusji nad KCKP „przepisy [te] bynajmniej nie sprzeciwia się innym rozporządzeniem prawa, mąż nie będzie mógł zabronić żonie udzielenia dziecku jej naturalnemu dopiero w czasie małżeństwa uznanemu alimentów; odpowiem przed zawarciem jeszcze małżeństwa wiedzieć do powinien, że prawo obowiązuje do rodziców do ożywienia i wychowania dzieci cech naturalnych innym zaszcześć jego to przyznanie nie ubliża”⁵¹.

Art. 338 KN⁵² wskazywał miejsce w którym prawa uznanych dzieci naturalnych zostały zamieszczone. Dotyczyły one spraw spadkowych, które przysługiwały im po rodzicach zgodnie z zawartymi w tej części kodeksu zasadami. Twórcy nowego kodeksu ograniczyli zakres odpowiadającemu mu art. 302 KCKP⁵³ do stwierdzeń, że dzieciom tym nie służą „prawa dziecka prawego” zakładając, że w przyszłości niedalekiej dokonana zostanie zmiana części Kodeksu Napoleona dotycząca spadkobrania. Dlatego dodano art. 303 KCKP⁵⁴, który nakłada na ro-

⁴⁸ Dyariusz Senatu, t. 2, dz. cyt., s. 120.

⁴⁹ Art. 301 KCKP; Uznanie w ciągu małżeństwa uczynione przez jednego z małżonków względnie dziecka naturalnego przed ich małżeństwem z kim innym, a nie z jego współmałżonkiem, spółzrodzonego, nie może szkodzić ani temuż współmałżonkowi, ani dzieciom w temże małżeństwie spółzrodzonym. Jednakże uznanie to osiągnie swój skutek po rozwiązaniu małżeństwa, jeżeli z takowego dzieci nie pozostały.

⁵⁰ Art. 337 KN; Uznanie, w ciągu małżeństwa uczynione przez jednego z małżonków, na korzyść dziecka naturalnego, któreby przed małżeństwem, z kim innym, a nie z swoim małżonkiem spółzrodzone było, nie może szkodzić ani temuż małżonkowi, ani dzieciom z tegoż małżeństwa zrodzonym. Jednakże uznanie to będzie miało swój skutek po ustaniu małżeństwa, jeżeli z takowego dzieci nie pozostały

⁵¹ Dyariusz Senatu, t. 2, dz. cyt., s. 121.

⁵² Art. 338 KN; Dzieci naturalne przyznane nie będzie mogło domagać się praw dziecka prawego. Prawa dzieci naturalnych oznaczone będą w tytule o spadkach.

⁵³ Art. 302 KCKP; Dziecku naturalnemu, choćby uznanemu, nie służą prawa dziecka prawego

⁵⁴ Art. 303 KCKP; Rodzice jednak obowiązani są dać swym dzieciom naturalnym sposób do życia, a tymczasem żywić je i wychowywać.

dziców obowiązek żywienia i wychowania dzieci naturalnych. Konstrukcja tego artykułu, który stanowi „rodzice jednak obowiązani są dać” nie rozgranicza statusu dziecka naturalnego. Jest zatem bez różnicy, czy zostało ono uznane, czy też nie. Wskazuje także na powody i możliwość jego uznania lub nieuznania. Nakazuje tylko, aby rodzice zapewnili dziecku podstawowe elementy dotyczące ich dalszego życia, jakim jest jego wyżywienie i wychowanie⁵⁵.

Art. 304 KCKP⁵⁶ nawiązuje do art. 339 KN⁵⁷. Różnica pomiędzy mini jest taka, że w KN zawiera sformułowanie „wszelkie uznanie ze strony ojca lub matki”, a w KCKP „Każde uznanie ze strony ojca lub matki”. Przepis ten zawiera bardzo ważny postulat związany uznaniem dziecka zrodzonego w wyniku czynu zabronionego - kazirodczego lub cudzołożnego. Takie dziecko nie może poszukiwać ani matki ani ojca, a wszystkie osoby, które mają w tym interes mogły stawiać sprzeciw. Celem tego przepisu jest aby nie nastąpiło porozumienie między ojcem i matką, albo i obojga rodziców, albo jednego z nich z dzieckiem zrodzonym w wyniku inkryminowanego czynu⁵⁸.

Ostatnie art. KCKP - 305-307 dotyczą możliwości poszukiwania ojca i matki przez dziecko. Art. 305 KCKP⁵⁹ wprost przepisuje art. 340 KN⁶⁰ i zawiera wskazane tam reguły, że dziecko naturalne nie może poszukiwać ojcostwa. Związane jest to twierdzeniami aktualnymi w czasie procedowania nad omawianymi kodeksami, że natura nie wskazała żadnych środków dla przekonania się, że ten konkretny mężczyzna jest ojcem dziecka, dlatego prawo opiera się na domniemaniu, że ojcem dziecka jest aktualny mąż jego matki lub był nim w okresie poczęcia dziecka. Artykuł ten zawierał jeden wyjątek. Dotyczył on dziecka poczętego w czasie porwania kobiety. Norma kodeksowa wiązała czas porwania z czasem poczęcia się dziecka. To dawało mocne podstawy do stwierdzenia, że mężczyzna porywający może być ojcem dziecka. W czasie dyskusji nad tym artykułem zastanawiano się, czy sprawca nie powinien być prawnie uznany za ojca⁶¹.

⁵⁵ Dyariusz Senatu, t. 2, dz. cyt., s. 121.

⁵⁶ 304 KCKP; Każde uznanie ze strony ojca lub matki, jak również poszukiwanie ze strony dziecka, może być zaprzeczane przez wszystkie w tem interesowane osoby.

⁵⁷ Art. 339 KN; Wszelkie uznanie ze strony ojca lub matki, równie jak wszelkie poszukiwanie ze strony dziecka, może być zaprzeczane przez wszystkich w tem interesujących.

⁵⁸ Dyariusz Senatu, t. 2, dz. cyt., s. 121.

⁵⁹ 305 KCKP; Poszukiwanie ojcostwa jest zabronione. W przypadku porwania, gdy czas tego porwania zgadza się z czasem poczęcia, porywający może być na żądanie stron interesowanych uznany ojcem dziecięcia.

⁶⁰ Art. 340 KN; Poszukiwanie ojcostwa jest zabronione. W przypadku porwania, gdy czas tego porwania zgadza się z czasem poczęcia, porywający może być, na żądanie stron interesowanych, uznany za ojca dziecięcia.

⁶¹ Dyariusz Senatu, t. 2, dz. cyt., s. 121.

Art. 306 KCKP⁶² dotyczy poszukiwania macierzyństwa i nawiązuje do art. 341 KN⁶³. Jest ono inne niż wskazane we wcześniejszym artykule poszukiwanie ojcostwa. Może ono opierać się na stanach faktycznych, które mogą być udowodnione. Te stany faktyczne to: fakt urodzenia i tożsamość dziecka. Twórcy kodeksu chcąc zapobiec niesprawiedliwemu działaniu przeciwko kobiecie ograniczyli to prawo do konieczności wskazania dowodu na piśmie, dopiero po jego uzyskaniu mogą być dopuszczone inne dowody np. dowód ze świadków⁶⁴.

Kolejne aspekty poszukiwania ojcostwa i macierzyństwa zawarte zostały w art. 307 KCKP⁶⁵. Zakazywało ono poszukiwało ojcostwa lub macierzyństwa i było częściowym powtórzeniem art. 299 KCKP i odnosiło się do przypadków, gdy istniała wiedza o dziecku zrodzonym z kazirodztwa lub cudzołóstwa pomimo tego że poszukiwanie ojcostwa lub macierzyństwa było wzbronione. Wiedza ta wynikać mogła z postępowania karnego⁶⁶.

Zakończenie

Przetawione normy prawne zawarte w KN i KCKP wskazują na ewaluację przepisów dotyczących sytuacji prawnej dziecka naturalnego. Twórcy KCKP opierając się na tych samych normach moralnych, które przyświecały autorom KN przyjęli, że należy polepszyć los dzieci naturalnych, które zrodzone zostały z relacji między mężczyzną i kobietą i nie były czynem niedozwolonym, czyli nie powstały z czynu kazirodczego lub cudzołożnego.

KCKP wprowadził większe możliwości uznania dziecka. W art. 291 KCKP określał, że czyn ten może być dokonany nie tylko przed i w trakcie zawierania małżeństwa przez rodziców naturalnych dziecka, ale także w okresie późniejszym, pod warunkiem ciągłego posiadania dziecka, a w art. 296 i 297 KCKP wprowadził możliwość uznania dziecka przez monarchę na skutek żądania ojca lub obojga rodziców.

⁶² Art. 306 KCKP; Poszukiwanie macierzyństwa jest dozwolone. Dziecię, poszukując swą matkę, dowieść powinno, że jest tem samem, które matka porodziła. W takowym przypadku dowód przez świadków wtenczas tylko dopuszczonym będzie, gdy się znajduje początek dowodu na piśmie, albo gdy zachodzą domniemania lub istnieją ślady z czynów już wówczas niewątpliwych wynikające, a które dla swej ważności dozwolenie tegoż dowodu koniecznie wskazują.

⁶³ Art. 341 KN; Poszukiwanie macierzyństwa jest dozwolone. Dziecię, poszukując swą matkę, dowieść powinno, że jest tom samem które matka porodziła. Wtenczas tylko dopuszczone będzie do dowodzenia tego przez świadków, gdy będzie już miało początek dowodu na piśmie.

⁶⁴ Dyariusz Senatu, t. 2, dz. cyt., s. 122.

⁶⁵ Art. 307 KCKP. Dziecko nie będzie nigdy dopuszczone do poszukiwania bądź ojcostwa bądź macierzyństwa, w przypadkach w których, stosownie do art. 299, uznanie dozwolone nie jest.

⁶⁶ Dyariusz Senatu, t. 2, s. 122.

* * *

Natural children in the Napoleonic Code and the Civil Code of the Kingdom of Poland. Comparative analysis

(summary)

Civil legislation in the Polish lands of the 19th century treated the legal situation of natural children (born outside of marriage) more and more liberally. These were children born before the 180th day of marriage and 300th day after its termination. The provisions of the Code Napoleon (in force in Poland since 1808), and the Civil Code of the Kingdom of Poland (1825), were analyzed. The latter statute liberalized the possibility of recognizing (legitimizing) a premarital child (Art. 291). From then on, it could be done not only after the birth or during the solemnization of marriage of the parents, but also at a later time. There was a possibility of legitimation of a child born during permanent separation (art. 292), and by the decision of the monarch, at the request of one or both parents (Art. 296, 297). All other provisions remained the same in both statutes. Recognition of a natural (love) child took place in the birth certificate or official act, and could not apply to children born of incestuous and adulterous relationships (these children could claim only motherhood, not paternity).

Wykaz literatury

- Daniłowicz I., *Kodex Napoleona w porównaniu z prawami polskimi i litewskimi. Rozprawa opracowana w 1818 r., na temat zadany przez Radę Uniwersytetu Wileńskiego*, wyd. A. Kraushar, Warszawa 1905.
- Dyariusz Senatu Seymu Królestwa Polskiego 1825, t. 2, Warszawa 1828.
- Grynwaser H., *Pisma, t. 1. Kodeks Napoleona w Polsce. Demokracja szlachecka 1795-1831*, Wrocław 1951.
- Jaworski W., *Prawo cywilne na ziemiach polskich*, t. 2, cz. 1, Warszawa Kraków 1920.
- Litauer J.J., Przeciwnicy kodeksu, „Gazeta Sądowa Warszawska” 1908, nr 22.
- Moravčíková M., *Cirkev a ľudské práva*, 1. vyd., Bratislava 2002.
- Różański, M., *Status prawny dziecka nieślubnego w Kodeksie Cywilnym Napoleona*, [w:] *Prawo w służbie ochrony dzieci. Ustawodawstwo – Praktyka – Wyzwania*, red. M. Różański, Olsztyn 2020.
- Sójka-Zielińska K., *Kodeks Napoleona. Historia i współczesność*, Warszawa 2007.
- Walewski J., *Kodeks Cywilny Królestwa Polskiego objaśniony z motywami prawa i jurysprudencją*, ks. 1, Warszawa 1872.
- Wołowski J., *Kurs Kodexu Cywilnego*, Warszawa 1868.
- Woźniak E., *Od dzieci z nieprawego łoża do dzieci nieślubnych. Z dziejów polskiej terminologii prawnej*, „LingVaria” 12(2017), nr 1(23).
- Zarzycka A., *Próby zmian Kodeksu Napoleona w Księstwie Warszawskim w latach 1814-1815*, [w:] *Krakowskie studia z historii państwa i prawa*, red. W. Uruszczak, D. Malec, Kraków 2004.

Maciej Kubala

Uniwersytet Szczeciński

ORCID: 0000-0001-5475-1334

Rodzice (opiekunowie prawni) jako podmioty odpowiedzialne za wychowanie dziecka w świetle Konwencji ONZ o Prawach Dziecka

Wobec różnych współczesnych zagrożeń dla fizycznego, psychicznego i duchowego rozwoju dziecka, konieczność ochrony praw podstawowych dziecka nie jest kwestionowana. Dyskusja toczy się wokół pytania jak określając prawne standardy ochrony tych praw, z jednej strony – zadbać o autonomię psychiczno-duchową dziecka, a z drugiej strony – nie ignorując faktu, iż dziecko nie może wyrastać w aksjologicznej próżni – respektować prawa i obowiązki rodziców (lub odpowiednich przypadkach opiekunów prawnych) odnośnie do ukierunkowania dziecka w korzystaniu z jego praw. Mowa zatem o szczególnie wrażliwej w dzisiejszych czasach kwestii granicy pomiędzy autonomią rozwojową dziecka a prawem rodziców do kształtowania jego światopoglądu i życiowych postaw. Analizując przepisy Konwencji o Prawach Dziecka i innych międzynarodowych aktów tworzonych w ramach systemu ochrony praw człowieka Organizacji Narodów Zjednoczonych [dalej: ONZ], autor niniejszego opracowania będzie starał się odpowiedzieć na pytanie, jak w świetle Konwencji powinno być rozumiane prawo rodziców (opiekunów prawnych) do wychowania dzieci, a tym samym gdzie przebiega granica ich odpowiedzialności za proces kształtowania światopoglądu i postaw życiowych dziecka?

Uprawnienia wychowawcze rodziców a standard specjalnej ochrony praw dziecka

Starania, zarówno o usankcjonowanie, w międzynarodowych dokumentach praw człowieka, prawnego statusu ojca i matki dziecka, jak i statusu prawnego samego dziecka, stanowiło przedmiot działań prowadzonych pod auspicjami Ligii Narodów i jest kontynuowane w czasach powojennych, w ramach działalności ONZ i w ramach różnych regionalnych systemów ochrony praw człowieka¹.

¹ S.L. Stadniczeńko, *Prawa Dziecka składową systemu praw człowieka i obywatela*, [w:] S.L. Stadniczeńko (red.) *Konwencja o prawach dziecka. Wybór zagadnień (artykuły i komentarze)*,

Odnosnie do określenia uprawnień wychowawczych rodziców dziecka, pozostając na gruncie dorobku ONZ, już Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, stanowi w art. 26 ust. 3, że „rodzice mają prawo pierwszeństwa w wyborze rodzaju nauczania, które ma być dane ich dzieciom”². Na poziomie traktatowym, znacznie ma art. 5 ust. 1 punkt b Konwencji w sprawie zwalczania dyskryminacji w dziedzinie oświaty, z dnia 15 grudnia 1960 r, który stanowi, że „państwa-strony zobowiązują się do zapewnienia rodzicom możliwości swobodnego wyboru szkoły i nauczania, a przede wszystkim wychowania religijnego i moralnego zgodnie z własnymi przekonaniemami”³. Należy wspomnieć również art. 10 Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych, otwartego do podpisu 19 grudnia 1966 r., który określa „obowiązek w udzielaniu [przez państwo] pomocy rodzinie, jako naturalnej i podstawowej komórce społeczeństwa, w szczególności przy jej zakładaniu i w okresie trwania odpowiedzialności rodziny za opiekę i wychowanie dzieci pozostających na jego utrzymaniu”, oraz art. 13, który stanowi o prawie rodziców do wyboru dla swoich dzieci szkół oraz zapewnienia im wychowania religijnego i moralnego zgodnego z własnymi przekonaniemami⁴. Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych, stanowi z kolei w art. 18 ust. 4 o obowiązku sygnatariuszy do poszanowania wolności rodziców do wychowania swoich dzieci zgodnie z własnymi przekonaniemami⁵.

Równolegle do działań prawnych mających zagwarantować uprawnienia wychowawcze rodziców, toczyły się prace nad zagwarantowaniem praw dzieciom. Już w czasach Ligi Narodów znaleźć można załączek tego, co dziś zdefiniujemy jako *specjalny standard do ochrony praw dziecka*, czyli uznanie nadrzędności interesu dziecka wobec interesów prawnych innych podmiotów. Przykładem mogą być zasady sformułowane w Deklaracji Genewskiej z 1924 r., czy zasady zawarte w Deklaracji Praw Dziecka ONZ z 1959 r.⁶ Zasada 1 Deklaracji Genewskiej (1924 r.) stanowi, że „dziecku powinno się dać możliwość normalnego rozwoju

Biura Rzecznika Praw Dziecka, Warszawa 2015, s. 45; por. P. Mostowik, *Władza rodzicielska i opieka nad dzieckiem w prawie prywatnym i międzynarodowym*, wyd. JAK, Kraków 2014, s. 32.

² Powszechna Deklaracja Praw Człowieka (Przyjęta i proklamowana rezolucją Zgromadzenia Ogólnego ONZ 217 A [III] w dniu 10 grudnia 1948), https://amnesty.org.pl/wp-content/uploads/2016/04/Powszechna_Deklaracja_Praw_Czlowieka.pdf (dostęp: 16.12.2020).

³ Konwencja w sprawie zwalczania dyskryminacji w dziedzinie oświaty, sporządzona w Paryżu dnia 15 grudnia 1960 r., art. 5 ust. 1 pkt b (Dz.U. z 1964 r. Nr 40, poz. 268).

⁴ Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych, art. 10 ust. 1 i art. 13 ust. 3 (Dz.U. z 1977 r., Nr 38, poz. 169).

⁵ Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych, art. 18 ust. 4 (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167).

⁶ Por. Deklaracja Praw Dziecka [Deklaracja Genewska], przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Ligi Narodów w 1924 r.; por. Deklaracja Praw Dziecka, Uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne ONZ w dniu 20 listopada 1959 r. <https://unicef.pl/co-robimy/prawa-dziecka> (dostęp: 15.12.2020).

fizycznego i duchowego”, a zasada 3 tejże Deklaracji, stanowi, że „dziecko powinno przed innymi otrzymać pomoc w czasie klęski”⁷. Zasada 2 Deklaracji Praw Dziecka (1959 r.), stanowi, że: „dziecko korzysta ze szczególnej ochrony, a ustawodawstwo i inne środki stworzą mu wszelkie możliwości i ułatwienia dla zdrowego i normalnego rozwoju fizycznego, umysłowego, moralnego, duchowego i społecznego, w warunkach wolności i godności”⁸. Zobowiązanie do tworzenia opisywanego tu specjalnego standardu w zakresie ochrony praw dziecka, znaleźć można jeszcze m.in. we wspomnianych już: Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, w Międzynarodowym Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych oraz w Międzynarodowym Pakcie Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych⁹.

Odpowiedzialność wychowawcza rodziców a standard specjalnej ochrony prawa dziecka

Standard specjalnej ochrony praw dziecka, znajduje swoje pełne rozwinięcie w przyjętej dnia 20 listopada 1989 r., przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych, Konwencji o Prawach Dziecka [dalej: Konwencja]¹⁰. Artykuł 3 Konwencji stanowi: „we wszystkich działaniach dotyczących dzieci, podejmowanych przez publiczne lub prywatne instytucje opieki społecznej, sądy, władze administracyjne lub ciała ustawodawcze, sprawą nadrzędną będzie najlepsze zabezpieczenie interesów dziecka”¹¹. Komitet Praw Dziecka wyróżnił cytowany przepis jako jedną z czterech zasad interpretacyjnych całej Konwencji, pozwalającej rozwiązywać sytuacje sporne w konkretnych stanach faktycznych¹².

⁷ Ibidem.

⁸ Ibidem.

⁹ Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, art. 25 ust. 2: „Macierzyństwo i dzieciństwo upoważniają do specjalnej opieki i pomocy. Wszystkie dzieci zarówno małżeńskie, jak i pozamałżeńskie będą korzystać z jednakowej pomocy społecznej”; Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych, art. 24 ust. 1: „Każde dziecko, bez żadnej dyskryminacji ze względu na rasę, kolor skóry, płeć, język, religia, pochodzenie narodowe lub społeczne, sytuację majątkową lub urodzenie, ma prawo do środków ochrony, jakich wymaga status małoletniego, ze strony rodziny, społeczeństwa i państwa”; Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych, art. 12 ust.: „1. Państwa strony [...] uznają prawo każdego do korzystania z najwyższego osiągalnego poziomu ochrony zdrowia fizycznego i psychicznego; 2. Kroki, jakie państwa strony [...] powinny podjąć dla osiągnięcia pełnego wykonania tego prawa, będą obejmowały środki konieczne do: a) zapewnienia [...] zapewnienia zdrowego rozwoju dziecka”; por. M. Michalak, P.J. Jaros, *Prawo dziecka do obojga rodziców*, „Dziecko krzywdzone. Teoria, badania, praktyka” 13 (2004) 3, s. 14.

¹⁰ Konwencja o Prawach Dziecka, przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r, Dz.U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526 [dalej: Konwencja].

¹¹ Ibidem, art. 3 ust. 1.

¹² *Commento generale n° 5 del Comitato sui Diritti dell'Infanzia sulle misure generali di attuazione della Convenzione sui diritti dell'infanzia e dell'adolescenza*, <http://gruppcrc.net/>

Kwestie prawne dotyczące wychowania dziecka sformułowane są w art. 18 Konwencji, który stanowi w ust. 1, że: „oboje rodzice ponoszą wspólną odpowiedzialność za wychowanie i rozwój dziecka, [a] jak najlepsze zabezpieczenie interesu dziecka ma być przedmiotem ich największej troski”; oraz w ust. 2: „w celu zagwarantowania i popierania praw zawartych w konwencji państwa strony będą okazywały odpowiednią pomoc rodzicom i opiekunom prawnym w wykonywaniu przez nich obowiązków związanych z wychowaniem dzieci oraz zapewnią rozwój instytucji zakładów i usług w zakresie opieki nad dziećmi”¹³. Prawo-obowiązek rodziców do wychowania dziecka, poprzez zestawienie w art. 18 Konwencji, ze standardem specjalnej ochrony praw dziecka zostaje mu niejako podporządkowane standardowi. Uprawnienia wychowawcze rodziców traktowane są w sposób, dość „miękki” w art. 5 Konwencji, który stanowi, że państwa-strony będą „szanowały”, a nie na przykład *respektowały* odnośne odpowiedzialność, prawo i obowiązek rodziców¹⁴. Takie rozumienie praw i obowiązków wychowawczych rodziców, podporządkowane interesowi dziecka, współbrzmi z logiką pedagogiczną, wpisaną w większość współczesnych systemów prawa rodzinnego. Niezależnie czy używamy rozpowszechnionego w dokumentach międzynarodowych terminu *odpowiedzialność rodzicielska*, czy rozpowszechnionego w większości krajowych systemów prawa rodzinnego pojęcia *władza rodzicielska*, mamy na myśli – biorąc pod uwagę najogólniejsze semantyczne konotacje tych terminów – „prawa i obowiązki rodziców względem małoletniego dziecka”¹⁵. Polskie prawo rodzinne i inne europejskie porządki prawne motywują sposób wykonywania praw i obowiązków rodziców (wykonywanie władzy rodzicielskiej) – podobnie jak w Konwencji – przede wszystkim dobrem dziecka i często interesem społecznym¹⁶. Prawo-obowiązek

wp-content/uploads/2009/02/ Commento_generale_n._5.pdf (dostęp: 17.12.2020), § 12; por. *Commento generale n° 12 (2009) sul diritto del bambino e dell'adolescente di essere ascoltato*, § 2, https://www.unicef.it/Allegati/Commento_generale_n.12.pdf (dostęp: 16.12.2020).

¹³ Konwencja, art. 18.

¹⁴ Ibidem, art. 5.

¹⁵ Por. Konwencja, art. 18 ust. 1; art. 27 ust. 2; por. Europejska Konwencja o wykonywaniu praw dzieci (25.01.1996), Dz.U. z 2000 r. Nr 107, poz. 1128; por. Rozporządzenie Rady (WE) nr 2201/2003 z 27.11.2003 dotyczące jurysdykcji oraz uznania i wykonywania orzeczeń w sprawach małżeńskich oraz w sprawach dotyczących odpowiedzialności rodzicielskiej, Dz. Urz. UE 2003 L 338/1; por. Rekomendacja Rady Europy nr R (84)4 w sprawie odpowiedzialności rodzicielskiej, za: S.L. Stadniczeńko, *Prawa Dziecka do wychowania w rodzinie*, [w:] S.L. Stadniczeńko (red.) *Konwencja o prawach dziecka. Wybór zagadnień (artykuły i komentarze)*, Biura Rzecznika Praw Dziecka, Warszawa 2015, s. 89; <https://sjp.pwn.pl/slowniki/wladza%20rodzicielska.html> (dostęp: 16.12.2020).

¹⁶ Por. Ustawa z dnia 25 listopada 1964 r., Kodeks rodzinny i opiekuńczy, art. 95 § 3 (t.j. Dz.U. z 2020 r., poz. 1359) [dalej: k.r.o]; odnośnie do prawodawstw państw członkowskich UE, por. https://e-justice.europa.eu/content_parental_responsibility-302-bg_-pl.do?member=1#toc_1 (dostęp: 15.12.2020).

wychowania dziecka przez rodziców, zawarte już *implicite* w definicji *władzy rodzicielskiej*, w ustawach niektórych państw europejskich formułowane jest *explicit*, tak jak w art. 95 §1 polskiego kodeksu rodzinnego i opiekuńczego [dalej: k.r.o], który stanowi, że „władza rodzicielska obejmuje szczególności obowiązki i prawo rodziców do [...] wychowania dziecka, z poszanowaniem jego godności i praw”¹⁷. W niektórych państwach, definiując ustawowo pojęcie *władzy rodzicielskiej* czy *pieczy nad dzieckiem*, ustawodawca rozwija również definicję wychowania dziecka, jak na przykład w §160 austriackiego kodeksu cywilnego, gdzie wychowanie jest rozumiane jako zapewnienie dziecku fizycznego, psychicznego, emocjonalnego i moralnego rozwoju, jak również wspieranie jego talentów, uzdolnień, aspiracji i potencjału rozwojowego oraz dbałość o jego wykształcenie¹⁸.

Treści przekazywane dziecku w procesie wychowania, kształtując filozoficzny, aksjologiczny i religijny stosunek dziecka do otaczającego świata, wypełniają zatem treściowo to, co – w literalnym rozumieniu art. 14 Konwencji – powinno być przedmiotem swobód dziecka, czyli jego wolność myśli, sumienia i wyznania dziecka. Gdy zatem mowa w ust. 2 art. 14 Konwencji o respektowaniu przez państwo „praw i obowiązków rodziców lub, w odpowiednich przypadkach opiekunów prawnych odnośnie do ukierunkowania dziecka w korzystaniu z jego prawa w sposób zgodny z rozwijającymi się zdolnościami dziecka”, to zestawiając go z ust. 1 tegoż artykułu, który stanowi, że: „państwa-strony będą respektowały prawo dziecka do swobody myśli, sumienia i wyznania”, nie sposób nie zapytać się o to jak w tym przypadku zastosować opisany wyżej standard specjalnej ochrony praw dziecka?

Prawa-obowiązki wychowawcze rodziców a wolność światopoglądowa dziecka

Jak podkreśla się w doktrynie, oś sporu dotyczy – już od czasów prac redakcyjnych nad art. 14 Konwencji – pytania, czy wolności myśli, sumienia i wyznania dziecka obejmuje prawo dziecka do autonomicznego dokonywania wyborów w zakresie wyznaczanym przez te wolności, albo ogólniej – czy obejmuje prawo dziecka do autonomicznego kształtowania własnego światopoglądu¹⁹. Pytanie o wolności, występujące w dokumentach praw człowieka w tradycyjnej triadzie – myśli, sumienia i wyznania (religii), wydaje się zawsze być przede wszystkim

¹⁷ K.r.o., art. 95 § 1.

¹⁸ Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch, § 160, <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bund+esnormen&Gesetzesnummer=10001622> (dostęp: 15.12.2020).

¹⁹ A. Jakuszewicz, *Prawo rodziców do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniami a wolność sumienia i religii dzieci w Konstytucji RP oraz Konwencji o Prawach Dziecka*, „Studia z zakresu prawa, administracji i zarządzania UKW” (2013) 3, s. 128; por. I. Lach, *Dziecko jako podmiot wolności sumienia i wyznania*, Biuro Rzecznika Praw Dziecka, Warszawa 2016, s. 33-36.

pytaniem o wolność sumienia jednostki. Jest tak dlatego, że walki o wolność wyznawania religii i poszanowania przekonań, wyznaczające historyczne tło kształtowania się pozytywnego systemu ochrony praw człowieka, motywowane były walką o wolność sumienia²⁰. Jak za Markiem Piechowiakiem zauważają Jacek Sobczak i Maria Gołda-Sobczak: „zarówno w tekstach normatywnych różnych państw, jak i w aktach prawa międzynarodowego, zakres wolności kultu religijnego oraz związanych z tym przekonań występuje pod rozmaitymi nazwami, m. in. jako: *wolność religii, wolność wierzeń, wolność kultu, wolność myśli i przekonań, wolność sumienia i religii, wolność wyznawania i głoszenia religijnych, areligijnych, a także antyreligijnych idei i doktryn*”²¹. Gwarancje wolności religii oraz poszanowania sumienia i przekonań, współcześnie ujęte najczęściej w potrójnej formule „wolność myśli, sumienia i wyznania (lub: „religii”)”, stanowią podstawę międzynarodowych i regionalnych instrumentów praw człowieka oraz podstawę porządku konstytucyjnego społeczeństw demokratycznych²². W doktrynie uznaje się, że wolności myśli, sumienia i wyznania są ze sobą mocno powiązane, ponieważ wspólnie wyznaczają pole autonomii duchowej, przynależnej każdej osobie²³. Autonomia podmiotów w sferze publicznej, konieczna dla istnienia zarówno państwa prawa jak i społeczeństwa demokratycznego, nie byłaby możliwa bez istnienia wolności myśli, sumienia i wyznania²⁴. J. Sobczak i M. Gołda-Sobczak wyrażają za Ewą Łętowską prezentowany w literaturze pogląd, że: „zwrot wolność myśli, sumienia i wyznania stanowi pewną *zbitkę pojęciową*, bardziej zrozumiałą jako zwrot całościowy, niż wtedy, gdy usiłuje się dokonywać analizy każdego ze składających się nań terminów”²⁵. Autorzy wskazują, że osobna analiza *wolności sumienia* wydaje się

²⁰ C. Zanghì, *La protezione internazionale dei diritti dell'uomo*, Torino: G. Giappichelli Editore 2013, s. 3-14.

²¹ J. Sobczak, M. Gołda-Sobczak, *Wolność sumienia i wyznania jako prawo człowieka*, „Annales universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K Politologia” 19 (2012) 1, s. 28; por. M. Piechowiak, *Wolność religijna – aspekty filozoficzno-prawne*, „Toruński rocznik praw człowieka i pokoju” 1994-1995, 3 (1996), s. 7-21.

²² J. Murdoch, *Ochrona prawa do wolności myśli, sumienia i wyznania w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, Strasbourg: Rada Europy 2012, s. 6; por. M. Kubala, *Ochrona wolności sumienia w artykule 10 Karty Praw Podstawowych*, [w:] P. Stanisz, A.M. Abramowicz, M. Czelný, M. Ordon, M. Zawiślak (red.), *Aktualne problemy wolności myśli, sumienia i wyznania*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2015, s. 208-209.

²³ M. Kubala, *Wolność sumienia w orzecznictwie europejskim*, [w:] R. Szttychmiller, J. Krzywkowska, *Problemy z sądową ochroną praw człowieka*, t. 2, Gryf, Olsztyn 2012, s. 391; por. M. de Salvia, *Lineamenti di diritto europeo dei diritti dell'uomo*, CEDAM, Padova 1991, s. 192.

²⁴ Por. O. Nawrot, *Prawa człowieka, sprzeciw sumienia i państwo prawa*, [w:] *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej*, P. Stanisz, J. Pawlikowski, M. Ordon (red.), Wydawnictwo KUL, Lublin 2014, s. 110.

²⁵ J. Sobczak, M. Gołda-Sobczak, dz. cyt., s. 32.

trudna, ze względu na wieloznaczność terminu sumienie, co skutkuje przeróżnymi interpretacjami dotyczącymi relacji pomiędzy wolnością myśli, sumienia i wyznania²⁶. Wolność sumienia bywa odnoszona w literaturze do wolności myśli, lub do wolności wyznania, albo też jest analizowana osobno²⁷. Każda z powyższych analiz pozwala uznać szczególną rolę wolności sumienia, jako tej, do której odnoszą się pozostałe wolności myśli i wyznania (religii)²⁸. Wolność sumienia jawi się jako prawo autonomiczne, pierwotne i szersze semiologicznie wobec pozostałych dwóch wolności, spajając je i nadając impuls etyczny w wyborze konkretnych zachowań²⁹. W ten sposób wolność sumienia postrzegana jest w koncepcji liberalnej jako podstawa wolności kultu i religii³⁰. W analizie wolności sumienia wyróżnia się dwa aspekty tej wolności – *wewnętrzny* i *zewnętrzny*. Aspekt wewnętrzny wiąże się z kształtowaniem myśli i przekonań jednostki w sprawach religii, natomiast aspekt zewnętrzny polega na ujawnieniu myśli i przekonań dotyczących religii oraz postępowania zgodnego z przyjętymi zasadami³¹. Genezy takiego rozgraniczenia można doszukiwać się w historii amerykańskiego systemu sądowego, gdzie od czasów amerykańskiej *Bill of Rights* z 1791 roku, obecne jest rozróżnienie pomiędzy *freedom to believe* (wolność wierzenia nie podlegająca żadnym ograniczeniom) i *freedom to act* (wolność manifestowania własnych przekonań podlegająca ograniczeniom wynikającym z życia w społeczeństwie demokratycznym)³². Javier Hervada zauważa, że: „wolność sumienia jest zawsze wypełniana w sposób indywidualny i chroni realizację w sumieniu, czyli polega na podwójnej wolności, działania według wskazań własnego sumienia oraz [wolności] nie bycia zobligowanym czy przymuszonym do działania przeciw sumieniu”³³. Przetawione rozważania doktryny pokazują jak wiele elementów komponujących wolności wyznaczające autonomię światopoglądową człowieka należy wziąć pod uwagę by w interpretacji artykułu 14 Konwencji – motywowanego standardem szczególnej ochrony prawnej dziecka – właściwie wyznaczyć granicę między uprawnieniami wychowawczymi rodziców, a autonomią światopoglądową dziecka.

²⁶ Ibidem, s. 32-33.

²⁷ Ibidem, s. 33.

²⁸ M. Lugli, I. Pistolesi, *La Convenzione Europea dei Diritti dell' Uomo e la giurisprudenza della Corte di Strasburgo Sulla libertà religiosa*, CUEM, Milano 2003, s. 35-37; odnośnie do użycia terminu: *wyznanie* lub *religia* – por. J. Sobczak, M. Gołda-Sobczak, dz. cyt., s. 27-60.

²⁹ M. Kubala, *Wolność sumienia...*, s. 393.

³⁰ Por. J. Morange, *La protection constitutionnelle et civile de la liberté d'expression*, „Revue internationale de droit comparé” 42 (1990) 2, s. 771-787.

³¹ J. Sobczak, M. Gołda-Sobczak, dz. cyt. s. 33.

³² M. Kubala, *Wolność sumienia...*, s. 392.

³³ J. Hervada, *Vetera et nova. Cuestiones de derecho canónico y afines (1958-1991)*, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Navarra, Pamplona 1991, s. 126 i 134.

Podczas prac nad projektem art. 14 Konwencji, zarysowały się dwa stanowiska. Zwolennicy pierwszego stanowiska – większość państw członkowskich ONZ – utrzymywali, że dziecko powinno korzystać z wolności sumienia i wyznania odpowiednio do jego narastających możliwości. Zwolennicy drugiego stanowiska – Stolica Apostolska i przedstawiciele państw muzułmańskich – twierdzili, że dziecko nie powinno w ogóle korzystać z prawa do wolności myśli, sumienia i wyznania, ponieważ wpływ na kształtowanie jego przekonań powinni mieć wyłącznie rodzice³⁴. Przedstawiciele krajów muzułmańskich utrzymywali, że w najlepszym interesie dziecka jest to, aby wychowywać je w religii ojca. Stolica Apostolska stała na stanowisku, że lepiej byłoby nie formułować w tekście Konwencji wyraźnego prawa dziecka do przyjmowania lub zmiany religii albo światopoglądu, chociaż nie zamierzała blokować ewentualnego kompromisu w zawartego w tej materii³⁵. Państwa, które nie złożyły zastrzeżeń do Konwencji stoją na stanowisku, że kwestia wolności religijnej dziecka powinna być szeroko rozumiana, co sprawia, że nie należy wyłączać również prawa dziecka do zmiany religii lub światopoglądu³⁶. Jak zauważają komentatorzy – zapisane w art. 14 Konwencji prawo do wolności religijnej dziecka, praktycznie nie działa w przypadku dzieci młodszych³⁷. W myśl postanowień Konwencji, autonomia światopoglądowa dziecka powinna być przez rodziców coraz bardziej respektowana, w miarę jak dziecko dorasta. Nabywając lat i dojrzałości, dziecko powinno móc coraz bardziej decydować o wyborze swoich przekonań. Rodzice zachowują jednak prawo do przekazywania dziecku wartości, które uważają za ważne, a dziecko, gdy zaczyna dojrzewać, przygląda się w naturalny sposób tym wartościom i oceniając przede wszystkim spójność aksjologiczną proponowanego mu światopoglądu, podejmuje samodzielnie decyzję, czy tymi właśnie wartościami chce się kierować we własnym życiu, czy chce wybrać inne.

Zaprezentowana wykładnia artykułu 18 Konwencji, wydaje się najwłaściwsza, ponieważ bierze pod uwagę pedagogiczne pryncypium potrzeby *interioryzacji* przez dorastającego człowieka wartości przekazanych mu przez rodziców, a jednocześnie nie zakłada utopijnie, że dziecko żyje w aksjologicznej próżni, czyli, że musi wzrastać w jakimś systemie wartości³⁸. Według tej interpretacji, dziecko wzrastające pod *władzą* rodzicielską, czy jak chcą dokumenty międzynarodowe, pod *opieką* rodziców albo opiekunów prawnych, do pewnego wieku przyjmuje przekazywane przez nich – *najlepszym interesie dziecka* – wartości. Osiągając pewną dojrzałość, przyjmuje te

³⁴ I. Lach, dz. cyt., s. 34-35.

³⁵ A. Jakuszewicz, dz. cyt., s. 128.

³⁶ Ibidem.

³⁷ I. Lach, dz. cyt., s. 35.

³⁸ Por. W. Irek, *Interioryzacja wartości w kształtowaniu postaw religijnych*, „Studia Salvatoriana Polonica” 3 (2009), s. 281-308.

wartości bądź wybiera inne. Tę linię interpretacyjną, zdaje się potwierdzać przepis art. 12 ust. 1, który stanowi: „państwa strony zapewniają dziecku, które jest zdolne do kształtowania własnych poglądów, prawo do swobodnego wyrażenia własnych poglądów we wszystkich sprawach dotyczących dziecka, przyjmując jest należytą uwagę, stosownie do wieku oraz dojrzałości dziecka”. Tę interpretację zdaje się potwierdzać również stanowisko prezentowane przez Rzeczpospolitą Polską, która formułując zastrzeżenia do Konwencji odniosła się do – szczególnie dotyczących zagadnień związanych z kwestiami wychowania dziecka – art. 12-16 Konwencji, zaznaczając, że wykonywanie postanowień Konwencji w tym zakresie dokonuje się z poszanowaniem władzy rodzicielskiej, zgodnie z polskimi zwyczajami i tradycjami dotyczącymi miejsca dziecka w rodzinie i poza nią³⁹. Jak wskazuje się w doktrynie, rola państwa, jest tu tylko subsydiarna, to znaczy państwo wkracza tylko wtedy, gdy rodzice nie są w stanie właściwie wykonywać *władzy (opieki)* rodzicielskiej, albo wręcz deprawują dziecko⁴⁰. Subsydiarna powinna być również, jak się wydaje rola organizacji międzynarodowych, czyli w Kontekście realizacji postanowień Konwencji działalność Komitetu Praw Dziecka ONZ. Komitet Praw Dziecka tymczasem – jak można wskazać na przykład na podstawie raportu *Family Policy RU*, czy po lekturze różnego rodzaju dokumentów wydawanych przez Komitet – usurpując sobie kompetencje niezapisane w art. 42-45 Konwencji, ignoruje autonomię wychowawczą rodziców, narzucając konkretne kierunki ideologiczne, jako jedynie słuszne dla rzekomo właściwego rozwoju dziecka⁴¹.

* * *

Parents (legal guardians) of the child, as entities responsible for the child's upbringing in the light of the Convention on the Rights of the Children

(summary)

In view of various contemporary threats to the physical, mental and spiritual development of a child, the layer of protection of fundamental rights is not questioned. The discussion continues on questions about how to define the standards of protection of these rights, on the one hand to ensure the psycho-spiritual autonomy of the child, and on the other hand – without ignoring the fact that the

³⁹ Por. S.L. Stadniczeńko, *Prawa Dziecka do wychowania w rodzinie...*, s. 86.

⁴⁰ Ibidem, s. 85-89.

⁴¹ Family Policy RU, *Ultra vires Acts by the UN Committee on the Rights of the Child*, Base-line Report 2014, <http://www.familypolicy.ru/rep/int-14-055en.pdf> (dostęp: 17.12.2020); por. <https://www.ohchr.org/EN/HR/Bodies/CRC/Pages/CRCIntro.aspx> (dostęp: 17.12.2020).

child does not grow up in an axiological vacuum – to respect the rights and rights of parents (or legal guardians) regarding the guidance of the child in the exercise of his rights. We are talking, therefore, about the points which are particularly sensitive in momentary times between the child's developmental autonomy and the parents' right to shape his worldview and life attitudes. By analyzing the provisions on the Convention of the Rights of the Child of United Nations and other international charges in the United Nations human rights protection system, the author of this study tries to answer the question of how, in the light of the Convention, the right of parents (legal guardians) to bring up children should be understood, and thus where is the limit of their responsibility for the process of shaping the child's worldview and life attitudes. According to the provisions of the Convention, the child's philosophical autonomy should be more and more respected by the parents as the child grows up. As a child gains years and maturity, he should be able to decide more and more about choosing his beliefs. However, the parents retain the right to pass on the values, that they consider important to the child, and the child, when he begins to mature, looks at these values in a natural way and, first of all, assessing the axiological consistency of the proposed worldview, makes his own decision whether to follow these values in his own life, whether he wants to choose a different one.

Wykaz literatury

- Hervada J., *Vetera et nova. Cuestiones de derecho canónico y afines (1958-1991)*, Pamplona 1991.
- Irek W., *Interioryzacja wartości w kształtowaniu postaw religijnych*, „Studia Salvatoriana Polonica” 3 (2009).
- Jakuszczyk A., *Prawo rodziców do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniami a wolność sumienia i religii dzieci w Konstytucji RP oraz Konwencji o Prawach Dziecka*, „Studia z zakresu prawa, administracji i zarządzania UKW” (2013) 3.
- Kubala M., *Ochrona wolności sumienia w art. 10 Karty Praw Podstawowych*, [w:] P. Stanisz, A.M. Abramowicz, M. Czelný, M. Ordon, M. Zawislak (red.), *Aktualne problemy wolności myśli, sumienia i wyznania*, Lublin 2015.
- Kubala M., *Wolność sumienia w orzecznictwie europejskim*, [w:] R. Sztachmiller, J. Krzywkowska (red.), *Problemy z sądową ochroną praw człowieka*, t. 2, Olsztyn 2012, s. 389-406.
- Lach I., *Dziecko jako podmiot wolności sumienia i wyznania*, Warszawa 2016.
- Lugli M. – I. Pistolesi, *La Convenzione Europea dei Diritti dell'Uomo e la giurisprudenza della Corte di Strasburgo Sulla libertà religiosa*, Milano 2003.
- Mostowik P., *Władza rodzicielska i opieka nad dzieckiem w prawie prywatnym i międzynarodowym*, Kraków 2014.
- Michalak M., Jaros P.J., *Prawo dziecka do obojga rodziców*, „Dziecko krzywdzone. Teoria, badania, praktyka” 13 (2004) 3.
- Morange J., *La protection constitutionnelle et civile de la liberté d'expression*, „Revue internationale de droit comparé” 42 (1990) 2.
- Murdoch J., *Ochrona prawa do wolności myśli, sumienia i wyznania w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności*, Strasbourg 2012.

- Nawrot O., *Prawa człowieka, sprzeciw sumienia i państwo prawa*, [w:] *Sprzeciw sumienia w praktyce medycznej*, P. Stanisz, J. Pawlikowski, M. Ordon (red.), Lublin 2014.
- Piechowiak M., *Wolność religijna – aspekty filozoficzno-prawne*, „Toruński rocznik praw człowieka i pokoju” 1994-1995, 3 (1996).
- (De) Salvia M., *Lineamenti di diritto europeo dei diritti dell'uomo*, Padova 1991.
- Sobczak J. – M. Gołda-Sobczak, *Wolność sumienia i wyznania jako prawo człowieka*, „Annales universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K Politologia” 19 (2012) 1.
- Stadniczeńko S. L., *Prawa Dziecka do wychowania w rodzinie*, [w:] S.L. Stadniczeńko (red.) *Konwencja o prawach dziecka. Wybór zagadnień (artykuły i komentarze)*, Warszawa 2015.
- Stadniczeńko S.L., *Prawa Dziecka składową systemu praw człowieka i obywatela*, [w:] S.L. Stadniczeńko (red.) *Konwencja o prawach dziecka. Wybór zagadnień (artykuły i komentarze)*, Warszawa 2015.
- Zanghi C., *La protezione internazionale dei diritti dell'uomo*, G. Giappichelli Editore Torino 2013.

Marcin Kryński

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Filia w Ełku

ORCID: 0000-0002-6610-3673

Prawo do nauki w kontekście Konwencji o Prawach Dziecka

Wprowadzenie

Ciągły rozwój wszystkich społeczeństw od początków ich istnienia jest nierozwalnie związany z przekazywaniem następnym pokoleniom zdobyczy kulturowych i posiadanych umiejętności praktycznych ponieważ to właśnie edukacja jest nośnikiem kultur i wartości¹. Wykształcenie wyższe jest bowiem skorelowane z sytuacją ekonomiczną państwa, a instytucje naukowo-dydaktyczne odgrywają istotną rolę w postępie technologicznym i ekonomicznym². Dlatego celem człowieka powinno być dążenie do „swobodnego i pełnego rozwoju swojej osobowości (...) o czym jest mowa we właściwie wszystkich unormowaniach prawa do nauki”³. Ze względu na fundamentalne znaczenie tego prawa w rozwoju każdego człowieka, a w szczególności dziecka, celem artykułu jest przedstawienie *prawa do nauki* ze szczególnym uwzględnieniem Konwencji o Prawach Dziecka.

Możliwość zdobywania najwyższego w danym punkcie historycznym poziomu wiedzy jak i jej wykorzystywania była przez setki lat udziałem bardzo wąskich kręgów społecznych. Dopiero w XVII w. powstała w Europie idea powszechnego nauczania⁴. Głosicielem idei upowszechnienia oświaty był m. in. czeski pe-

¹ *Od zwartości społecznej do demokratycznego uczestnictwa*, [w:] *Raport dla UNESCO Międzynarodowej Komisji do spraw Edukacji dla XXI wieku. Edukacja. Jest w niej ukryty skarb*, red. Jacques Delors, Warszawa 1998, s. 49; M. Moravčíková, A. Riobó Serván, *Cooperación del Estado con las iglesias en materia de educación: la República Eslovaca*, „Revista general de derecho canónico y derecho eclesiástico del estado” 7 (2005), [w:] http://www.iustel.com/v2/revistas/detalle_revista.asp?id_noticia=403503&d=1; M. Moravčíková, *Religioznoje obrazovanie v stranach Jevrosojuza*, [w:] *Sovremennyye problemy formirovanija tolerantnoho čeloveka*, red. M. Moravčíková, Ufa 2012, s. 110-121.

² R. Lambert, N. Butler, *Przyszłość uniwersytetów europejskich. Renesans czy upadek?*, Warszawa 2007, s. 1.

³ S. L. Stadniczenko, *Prawa dziecka częścią składową systemu praw człowieka i obywatela*, [w:] *Konwencja o prawach dziecka. Wybór zagadnień (artykuły i komentarze)*, red. S.L. Stadniczenko, Warszawa 2015, s. 45.

⁴ J. Mikosz, *Prawo do nauki*, [w:] *Prawa człowieka. Model prawny*, Wrocław 1991, s. 980.

dagog, filozof i reformator Jan Amos Komeński. Autor książki *Wielka dydaktyka* pisał o konieczności upowszechnienia oświaty niezależnie od stanu społecznego i płci. „Niechaj więc nikt nie wierzy, by ktoś mógł być naprawdę człowiekiem, jeśli się nie nauczył postępować jak człowiek; tj. jeśli nie został wykształcony (...) Wszakże jest to prawem wszystkich stworzeń, że początek biorą z niczego i rozwijają się stopniowo zarówno pod względem istnienia swego, jak i działania”⁵. Natomiast w XIX wieku, na skutek powszechnej urbanizacji, poprawiła się jakość życia ludzi, ale równocześnie poszukiwano niedrogiej siły roboczej także wśród dzieci, dlatego że ich praca była nie tylko tańsza lecz także wydajniejsza, dlatego robiono wszystko, aby korzystać z niej jak najczęściej, nie licząc się przy tym z ich potrzebami⁶. O bezwzględny traktowaniu dzieci w pracy, a wręcz o ich ówczesnym wyzysku, mówił Janusz Korczak wskazując, że: „tylko fabrykanci i właściciele cyrków uznawali wartość pracy dzieci i wyzyskiwali ją dla osobistych korzyści brutalnie i rabunkowo”⁷.

Natomiast w 1900 r. w kulturze europejskiej dzięki dokonaniom szwedzkiej feministki i pedagoga – Ellen Key oraz orędowników tzw. Nowego Wychowania miało miejsce przewartościowanie problematyki związanej z dzieckiem i dzieciństwem, ponieważ umiejscowili oni w centrum dziecko i jego rozwój. Przyjęli też, że głównym celem wychowania powinno być zapewnienie dziecku możliwości rozwoju jego indywidualności”⁸. Za wychowaniem jak najbardziej zindywidualizowanym opowiadała się Ellen Key i marzyła, że wiek XX będzie „stuleciem dziecka”⁹, w którym dojdzie do ukształtowania nowego człowieka, a przez to świat stanie się szczęśliwszy i lepszy. Głosząc niemal kult dziecka, przyznawała mu prawo do samorozwoju, wychowania i edukacji¹⁰. Niestety realizacja tej szczytnej idei stała się niemożliwa ze względu na traumatyczne doświadczenia II wojny światowej¹¹.

Do 1939 r. doszło do upowszechnienia się prawa do nauki w krajach europejskich i państwach obu Ameryk. Powszechna bezpłatna edukacja była możliwa na poziomie podstawowym. Z kolei wykształcenie średnie, a szczególnie wyższe było odpłatne, co powodowało występowanie cenzusu majątkowego w dostępie

⁵ J.A. Komeński, *Wielka dydaktyka*, Wrocław 1956, s. 57-58.

⁶ E.J. Kryńska, Refleksja nad historią dzieciństwa w kontekście idei wychowania humanistycznego, „Civitas et Lex”, nr 1(25), 2020, s. 22.

⁷ J. Korczak, *Pisma wybrane*, wybór A. Lewin, t. 3, Warszawa 1978, s. 57-58.

⁸ Wynika to nawet z samego tytułu publikacji opatrzonej tym tytułem; B. Matyjas, *Dzieciństwo w kryzysie. Etiologia zjawiska*, Warszawa 2008, s. 17.

⁹ E. Key, *Stulecie dziecka*, przeł. I. Moszczeńska, Warszawa 1928.

¹⁰ Ibidem, s. 152-194.

¹¹ B. Smolińska-Theiss, 30-lecie Konwencji o Prawach Dziecka – edukacyjne dziedzictwo Janusza Korczaka, „Pedagogika społeczna”, rok XIX 2020, nr 2 (76), s. 13.

do nauki¹², stąd też w niektórych krajach afrykańskich dostęp do nauki nie zawsze jest zagwarantowany. Problemy spowodowane są niedostatecznymi funduszami i dotyczą szczególnie dzieci niepełnosprawnych¹³.

Zwolennikiem emancypacji dziecka i poszanowania jego praw był w Polsce Janusz Korczak. Jest on jednym z prekursorów i czołowych przedstawicieli ruchu na rzecz praw dziecka. Dziecko w pedagogice Korczaka jest osobą, obywatelem i partnerem dorosłego, ponieważ „dziecko to człowiek, a nie kandydat na człowieka”¹⁴. Dlatego też podobnie jak każdemu dorosłemu, także dziecku przysługują pewne prawa i wolności. Nazywają się one prawami człowieka. Fundamentalnym jest jednak fakt, że myśl Janusza Korczaka legła u podstaw ideowych najważniejszych dokumentów chroniących prawa dziecka, w tym Konwencji o Prawach Dziecka uchwalonej przez Organizację Narodów Zjednoczonych 20 listopada 1989 r.¹⁵

Prawo do nauki – problemy definicyjne

Analizując pojęcie prawa do nauki należy zastanowić się co oznacza pojęcie samej nauki. Według encyklopedii PWN nie występuje jedna, ogólna i spójna definicja nauki, która byłaby satysfakcjonująca dla wszystkich. Jest to spowodowane wieloznacznością i wieloaspektowością tego pojęcia oraz zróżnicowaniem desygnatów tego terminu. Ze względu na źródłosłów pojęcia „nauka” w innych niż polski językach europejskich, występuje tam różne od polskiego postrzeganie tego terminu. Na przykład można wskazać na angielskie *science*, które pochodzi od łacińskiego *scientia*, natomiast *scio* oznacza „wiem”. Wówczas nauka to wiedza poddana określonym wymaganiom treściowym oraz metodologicznym, która jest jednak tylko fakultatywnie przeznaczona do nauczania. W aspekcie historyczno-geograficznym nauka to krystalizujący się przez wieki zbiór zagadnień poznawczych i praktycznych, a także metod formułowania problemów i ich rozwiązywania. W tradycji europejskiej zakorzenionej w dokonaniach kultury grecko-rzymskiej, na początku nauka przejawiała się w filozofii i sztuce. Z kolei w krajach anglosaskich i frankońskich *science* obejmuje wyłącznie nauki matematyczne i przyrodnicze, zaś w Niemczech *Wissenschaft* postrzegano szerzej, nie eliminując z tego

¹² J. Mikosz, *Prawo do nauki*, [w:] *Prawa człowieka. Model prawny*, Wrocław 1991, s. 981.

¹³ G. Mikołajczyk-Lerman, *Konwencja o prawach dziecka a realizacja praw dziecka z niepełnosprawnością w relacjach rówieśniczych*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. XIII, nr 4, Łódź 2017, s. 42.

¹⁴ Cyt. za: E.J. Kryńska, *Refleksja nad historią dzieciństwa w kontekście idei wychowania humanistycznego*, „Civitas et Lex”, nr 1(25), 2020, s. 22.

¹⁵ Konwencja przyczyniała także do ponownego przypomnienia idei Korczaka po wielu latach od jego śmierci; B. Smolińska-Theiss, *30-lecie Konwencji o Prawach Dziecka – edukacyjne dziedzictwo Janusza Korczaka*, „Pedagogika społeczna”, rok XIX 2020, nr 2 (76), s. 15.

pojęcia humanistyki. Z kolei w Polsce naukę interpretowano jeszcze szerzej – jako teologię i nauki praktyczne: inżynierskie, technologiczne, medyczne¹⁶. Zdaniem UNESCO definicja nauki oznacza „cały proces życia społecznego realizowany przy pomocy środków, którymi jednostki i grupy społeczne uczą się świadomie rozwijać dla siebie i dla dobra wspólnoty narodowej i międzynarodowej pełnię swoich osobistych możliwości, postaw i uzdolnień oraz wiedzy”¹⁷.

Ponadto prawo do nauki jako całości definiuje się jako „prawo każdego człowieka do kształcenia się we wszystkich jego postaciach zakładając, że edukacja służy pośrednio prawom człowieka, warunkując ich rozwój, oraz otwiera każdej jednostce możliwości intelektualne do korzystania ze swych praw i nadawania im konkretnej treści”¹⁸.

Przyjmuje się, że prawo do nauki zalicza się do tzw. drugiej generacji praw człowieka, jak również do tzw. praw kulturalnych. Prawo to wykrystalizowało się po II wojnie światowej. Dzięki szerokiej akceptacji społeczności międzynarodowej, znalazło ono swoje odzwierciedlenie w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, jak i w wielu innych dokumentach międzynarodowych konkretyzujących jej postanowienia¹⁹. Należy wskazać, że prawo do nauki jest zagwarantowane w wielu aktach prawa krajowego, unijnego i międzynarodowego²⁰. Prawo do nauki (edukacji) zostało inkorporowane do uniwersalnego systemu ochrony praw człowieka ze względu na przeświadczenie, że pozyskiwana wiedza oraz umiejętności zagwarantują jednostce rozwój osobisty, dojrzałe uczestnictwo w życiu współczesnych społeczeństw dzięki czemu przyczynią się do realizacji pozostałych praw człowieka²¹. Poza prawem do nauki, do tzw. praw kulturalnych, zalicza się również: prawo do uczestniczenia w życiu kulturalnym, prawo do porozumiewania się, prawo do informacji²².

¹⁶ W. Kryszewski, T. Pszczółowski, *Nauka*, [w:] <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/nauka;3946164.html> (dostęp: 01.12.2010).

¹⁷ J. Stadniczeńko, *Prawo dziecka do nauki – prawa w oświacie*, [w:] *Konwencja o prawach dziecka. Wybór zagadnień (artykuły i komentarze)*, red. S.L. Stadniczeńko, Warszawa 2015, s. 160.

¹⁸ J. Mikosz, *Prawo do nauki*, [w:] *Prawa człowieka. Model prawny*, Wrocław 1991, s. 979-980.

¹⁹ Ibidem, s. 979; Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 169); Karta Praw Podstawowych (Dz.Urz. UE Nr C 2007 z 14 grudnia 2007.303.1.); Ważne uzupełnienie zakresu ochrony prawa do nauki znajduje się także w Konwencji w sprawie zwalczania dyskryminacji w dziedzinie oświaty.

²⁰ A. Teutsch, M. Stoch, A. Kozakoszczak, *Opracowanie merytoryczne na temat przeciwdziałania dyskryminacji i przemocy motywowanej uprzedzeniami dla studentów, studentek, doktorantów, doktorantek, nauczycieli i nauczycielek szkół wyższych*, Kraków 2017, s. 69.

²¹ J. Stadniczeńko, *Prawo dziecka do nauki – prawa w oświacie*, [w:] *Konwencja o prawach dziecka. Wybór zagadnień (artykuły i komentarze)*, red. S.L. Stadniczeńko, Warszawa 2015, s. 158.

²² J. Mikosz, *Prawo do nauki*, [w:] *Prawa człowieka. Model prawny*, Wrocław 1991, s. 979.

Prace nad Konwencją o Prawach Dziecka

Konwencja o Prawach Dziecka powstała z polskiej inicjatywy²³. Zintensyfikowane prace rozpoczęły się w 1978 r., kiedy to Polska przedstawiła w Komisji Praw Człowieka ONZ projekt Konwencji Praw Dziecka. Był to przełomowy moment w procesie do opracowania, pełnego zbioru praw dziecka, zwanego już w projekcie „Konwencją”. W ślad za tym Organizacja Narodów Zjednoczonych ogłosiła rok 1979 Międzynarodowym Rokiem Dziecka²⁴.

Wypracowanie konsensusu dotyczącego ostatecznego kształtu Konwencji było skomplikowane. Pomimo zgody w przedmiocie ogólnikowych założeń i wartości, którekolwiek z państw mogło zgłaszać swoje wątpliwości i propozycje. Oprócz tego w toku prowadzonych dyskusji ścierały się poglądy odnoszące się do kapitalistycznej i socjalistycznej wizji praw człowieka. Jednak nasilający się pod koniec lat 80-tych dwudziestego wieku opór społeczny, który w późniejszych latach doprowadził do upadku władzy totalitarnej czy też komunistycznej, był niewątpliwie czynnikiem sprzyjającym w pracach nad omawianą Konwencją. Przewodniczący polskiej delegacji prof. Adam Łopatka przedkładając projekt dokumentu przywołał osobę Janusza Korczaka jako jednego z prekursorów i propagatorów praw dziecka. W sumie po 11 latach prac wydarzenie to zakończyły się przyjęciem 20 listopada 1989 r. przez Zgromadzenie Ogólne ONZ Konwencji o Prawach Dziecka²⁵.

Prawo do nauki w Konwencji o Prawach Dziecka

Niejednokrotnie wskazuje się, że Konwencja o Prawach Dziecka jest największym osiągnięciem społeczności międzynarodowej w przedmiocie ochrony praw dziecka, ponieważ stanowi aksjologiczną i normatywną podstawę działań na rzecz dzieci²⁶. Jest to akt na tyle istotny, że potocznie określa się ją jako „światową konstytucję praw dziecka”. Ma on charakter uniwersalny. Dotychczas stronami Konwencji zostało 195 państw, natomiast Polska ratyfikowała ją w 1991 r.²⁷

Postanowienia Konwencji o Prawach Dziecka są podstawą działalności UNICEF, który podejmuje starania, aby stanowiły one kanon zasad etycznych i standardów międzynarodowych postępowania wobec dzieci²⁸.

²³ B. Smolińska-Theiss, *30-lecie Konwencji o Prawach Dziecka – edukacyjne dziedzictwo Janusza Korczaka*, „Pedagogika społeczna”, rok XIX 2020, nr 2 (76), s. 15.

²⁴ Ibidem, s. 14.

²⁵ Ibidem, s. 15.

²⁶ G. Mikołajczyk-Lerman, *Konwencja o prawach dziecka a realizacja praw dziecka z niepełnosprawnością w relacjach rówieśniczych*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. XIII, nr 4, Łódź 2017, s. 31.

²⁷ <https://www.gov.pl/web/rodzina/konwencja-o-prawach-dziecka> (dostęp: 04.12.2020).

²⁸ Ibidem.

W Konwencji znalazły się unormowania dotyczące m. in.:

- prawa do życia i rozwoju,
- prawa swobody myśli, sumienia i wyznania, wyrażania poglądów, w tym w postępowaniu administracyjnym i sądowym,
- prawa do ochrony życia prywatnego, rodzinnego, domowego
- prawa do wychowania w rodzinie i kontaktów z rodzicami, a w przypadku rozłączenia z nimi, prawo poznania rodziców, jeśli jest to możliwe,
- zakazu tortur, poniżającego traktowania, przemocy fizycznej lub psychicznej, wyzysku, a także nadużyć seksualnych,
- prawa do swobodnego zrzeszania się oraz pokojowych zgromadzeń,
- prawa do odpowiedniego do wieku i stopnia rozwoju traktowania w ramach postępowania karnego,
- prawa społeczne, w tym prawo do odpowiedniego standardu życia, opieki w instytucjach i zakładach, ochrony socjalnej, ochrony zdrowia, rehabilitacji społecznej i zdrowotnej,
- prawa do ochrony przed wyzyskiem ekonomicznym, podejmowaniem pracy w zbyt wczesnym wieku,
- prawa do wypoczynku i czasu wolnego,
- prawa dostępu do informacji i materiałów pochodzących z różnych źródeł,
- prawa do nauki, w tym prawo do bezpłatnej i obowiązkowej nauki w zakresie szkoły podstawowej²⁹.

W Konwencji o Prawach Dziecka prawo do nauki zostało bezpośrednio uregulowane w art. 28, a także pośrednio w art. 29³⁰.

Art. 28 stanowi, że:

„1. Państwa-Strony uznają prawo dziecka do nauki i w celu stopniowego realizowania tego prawa na zasadzie równych szans, w szczególności:

- a) uczynią nauczanie podstawowe obowiązkowym i bezpłatnym dla wszystkich,
- b) będą popierać rozwój różnorodnych form szkolnictwa średniego, zarówno ogólnokształcącego, jak i zawodowego, uczynią je dostępnymi dla każdego dziecka oraz podejmą odpowiednie kroki, takie jak wprowadzenie bezpłatnego nauczania oraz udzielanie w razie potrzeby pomocy finansowej,
- c) za pomocą wszelkich właściwych środków uczynią szkolnictwo wyższe dostępnym dla wszystkich na zasadzie zdolności,
- d) udostępnią wszystkim dzieciom informacje i poradnictwo szkolne i zawodowe,
- e) podejmą kroki na rzecz zapewnienia regularnego uczęszczania do szkół oraz zmniejszenia wskaźnika porzucania nauki.

²⁹ Ibidem.

³⁰ A. Lewandowska, *Prawo dziecka do nauki na tle idei praw dziecka*, [w:] *Dziecko w sytuacjach uczenia się. Codziennosc w poznawaniu swiata i siebie*, red. J. Malinowska, E. Jezierska-Wiejak, Wrocław 2017, s.152.

2. Państwa-Strony będą podejmowały wszelkie właściwe środki zapewniające, aby dyscyplina szkolna była stosowana w sposób zgodny z ludzką godnością dziecka i z niniejszą konwencją.

3. Państwa-Strony będą popierały i rozwijały międzynarodową współpracę w dziedzinie oświaty, w szczególności w celu przyczyniania się do zlikwidowania ignorancji i analfabetyzmu na świecie oraz ułatwienia dostępu do wiedzy naukowo-technicznej i nowoczesnych metod nauczania. W tym zakresie należy w szczególności uwzględnić potrzeby krajów rozwijających się³¹.

Art. 28 Konwencji o Prawach Dziecka niejako nadaje wprost dziecku prawo do nauki. W ślad za tym jest to także prawo dostępu do wiedzy³².

Konwencja o Prawach Dziecka zawiera dotychczas najbardziej rozbudowane, najszersze przedstawienie tego prawa w akcie w randze Konwencji międzynarodowej. Unormowania dotyczące prawa do nauki w Konwencji o Prawach Dziecka bazują bezpośrednio na Deklaracji Praw Dziecka przyjętej przez Zgromadzenie Ogólne Ligi Narodów w 1924 r. zwanej także Deklaracją Genewską. W tej materii są także jej rozwinięciem. Skupienie się na indywidualnym podejściu do dziecka należy ocenić pozytywnie, zwłaszcza że dąży się do zagwarantowania mu odpowiedniego środowiska do wielopłaszczyznowego rozwoju. Każde z państw-stron Konwencji o Prawach Dziecka zobowiązane jest do składania co pięć lat raportu o stanie wykonywania Konwencji. Raporty te poddawane są ocenie przez Komitet Praw Dziecka, który analizuje stan faktyczny z postulatami i wydaje zalecenia dla konkretnych państw-stron³³.

Należy podkreślić, że Deklaracja Genewska, której inicjatorem był Polak – Ludwik Rajchman składa się zaledwie z pięciu zasad, poprzedzonych wstępem³⁴, w którym stwierdzono m. in., że: „Niniejszą Deklarację, nazwaną Deklaracją Genewską, mężczyźni i kobiety wszystkich narodowości uznają, że ludzkość powinna dać dziecku wszystko, co posiada najlepszego”³⁵. Założenie, że cała ludzkość powinna dążyć do przekazania dziecku wszystkiego najlepszego co posiada, jest w tym fragmencie silnie związane z uznaniem podmiotowości dziecka i potrzeby ochrony jego fundamentalnych praw³⁶.

³¹ Konwencja o Prawach Dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r. (Dz.U. Nr 120, poz. 526).

³² Załącznik IX Komentarz Ogólny nr 1 (2001) *Cele Edukacji*, opracowanie P.J. Jaros, M. Michalak *Prawa dziecka. Dokumenty Organizacji Narodów Zjednoczonych*, Warszawa 2015, s. 384.

³³ A. Lewandowska, *Prawo dziecka do nauki na tle idei praw dziecka*, [w:] *Dziecko w sytuacjach uczenia się. Codziennosc w poznawaniu świata i siebie*, red. J. Malinowska, E. Jezierska-Wiejak, Wrocław 2017, s. 152.

³⁴ A. Krawczak-Chmielecka, *O rozwoju praw dziecka w Polsce i na świecie*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka” t. 16, 2017, nr 2, s. 14.

³⁵ *Deklaracja Praw Dziecka* przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Ligi Narodów w 1924 r. (zwana *Deklaracją Genewską*).

³⁶ A. Rodkiewicz-Ryżek, J. Błeszyński, *Ochrona praw dziecka w świetle standardów polskich i międzynarodowych*, „Paedagogia Christiana” 2012, nr 2/30, s. 100.

Ponadto w punkcie 4 tej Deklaracji, stwierdzono że: „Dziecko powinno być przygotowane do zarobkowania na życie i zabezpieczone przed wszelkim wyzyskiem”³⁷. Można wnioskować, że jedną, jeśli nawet nie główną z form przygotowania dziecka do zarobkowania, jest edukacja. Dzięki niej dziecko ma możliwość samodzielnego utrzymania się w przyszłości.

Wracając do Konwencji o Prawach Dziecka art. 29 tej Konwencji przewiduje, że: „1. Państwa-Strony są zgodne, że nauka dziecka będzie ukierunkowana na:

a) rozwijanie w jak najpełniejszym zakresie osobowości, talentów oraz zdolności umysłowych i fizycznych dziecka;

b) rozwijanie w dziecku szacunku dla praw człowieka i podstawowych swobód oraz dla zasad zawartych w Karcie Narodów Zjednoczonych;

c) rozwijanie w dziecku szacunku dla jego rodziców, jego tożsamości kulturowej, języka i wartości, dla wartości narodowych kraju, w którym mieszka dziecko, kraju, z którego dziecko pochodzi, jak i dla innych kultur;

d) przygotowanie dziecka do odpowiedniego życia w wolnym społeczeństwie, w duchu zrozumienia, pokoju, tolerancji, równości płci oraz przyjaźni pomiędzy wszystkimi narodami, grupami etnicznymi, narodowymi i religijnymi oraz osobami rdzennego pochodzenia;

e) rozwijanie w dziecku poszanowania środowiska naturalnego.

2. Żadne postanowienie niniejszego artykułu lub artykułu 28 nie może być interpretowane w sposób naruszający wolność osób fizycznych lub ciał zbiorowych do zakładania i prowadzenia instytucji oświatowych, z zastrzeżeniem przestrzegania zasad wyrażonych w ustępie 1 niniejszego artykułu oraz wymogów, aby kształcenie w tego typu instytucjach odpowiadało minimalnym standardom, które określili dane państwo”³⁸.

Art. 29 ust. 1 Konwencji o Prawach Dziecka dotyczy celów edukacji, na które wyraziły zgodę wszystkie Państwa-Strony. Ponadto promuje, wspiera, a także chroni najważniejsze wartości Konwencji takie, jak wrodzoną godność człowieka oraz jego niezbywalne i równe prawa. Celami edukacji zawartymi w art. 29 Konwencji są:

- holistyczny rozwój całego potencjału dziecka – art. 29 ust. 1, litera a),
- rozwój poszanowania praw człowieka – art. 29 ust. 1, litera b),
- osiągnięcie dojrzałego poczucia przynależności i tożsamości kulturowej – art. 29 ust. 1 litera c),

³⁷ *Deklaracja Praw Dziecka* przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Ligi Narodów w 1924 r. (zwana *Deklaracją Genewską*).

³⁸ Konwencja o Prawach Dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r. (Dz.U. Nr 120, poz. 526).

- socjalizacja dziecka oraz nauczanie go właściwych kontaktów z ludźmi – art. 29 ust. 1 litera d),
- pogłębianie w dziecku szacunku do środowiska naturalnego³⁹.

Artykuł 29 ust. 1 Konwencji nadaje prawu do nauki uznanemu w art. 28 wymiar jakościowy, który daje wyraz wrodzonej godności dziecka, ale także, podkreśla, że edukację powinno cechować skupienie się na dziecku, przyjazność wobec niego i uznanie jego praw, oraz wyraża konieczność oparcia procesu nauczania na tych samych zasadach. Nauka, stanowiąca przywilej każdego dziecka, ma za zadanie przekazanie dziecku umiejętności życiowych, ponieważ istotą edukacji jest usamodzielnienie dziecka w oparciu o rozwijanie jego umiejętności, wiedzy i innych zdolności, godności, poczucia własnej wartości i wiary we własne siły. W tym względzie „edukacja” obejmuje znacznie więcej, niż tylko to co wchodzi w skład formalnego kształcenia i dotyczy także wielu doświadczeń życiowych oraz procesów nauczania, które umożliwiają dzieciom, indywidualnie oraz zbiorowo rozwijać osobowość, talenty i zdolności, jak i prowadzić pełne i satysfakcjonujące życie wewnątrz społeczeństwa⁴⁰.

Interpretacja art. 29 ust. 2 nie nastręcza specjalnych trudności. Ma on na celu ochronę wolności osób fizycznych lub ciał zbiorowych do zakładania i prowadzenia instytucji oświatowych, jednak tylko i wyłącznie pod warunkiem przestrzegania zasad wyrażonych w art. 29 ust. 1 Konwencji o Prawach Dziecka. Ponadto kształcenie w tego typu placówkach musi odpowiadać minimalnym standardom, które określi dane państwo.

Prawo do nauki w prawie polskim

Prawo do nauki jest też zagwarantowane w prawie polskim. Uregulowania dotyczące prawa do nauki zostały nawet zapisane bezpośrednio w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Zgodnie z art. 70 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej każdy ma prawo do nauki, a do 18 roku życia istnieje nawet obowiązek edukacji. W szkołach publicznych nauka jest bezpłatna, ale niektóre usługi edukacyjne świadczone przez publiczne szkoły wyższe mogą być wykonywane za opłatą⁴¹. Władze publiczne zobowiązały się zgodnie z art. 70 ust. 4 Konstytucji do zapewnienia obywatelom ogólnego i równego dostępu do nauki. Z tego powodu, aby

³⁹ Załącznik IX Komentarz Ogólny nr 1 (2001) *Cele Edukacji*, opracowanie P.J. Jaros, M. Michalak *Prawa dziecka. Dokumenty Organizacji Narodów Zjednoczonych*, Warszawa 2015, s. 383-384.

⁴⁰ Ibidem, s. 384.

⁴¹ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., art. 70.

zapewnić równość dostępu do edukacji dla uczniów i studentów, państwo kreuje i popiera systemy indywidualnej pomocy finansowej i organizacyjnej⁴².

Jeśli rodzice nie są zadowoleni z oferty edukacyjnej proponowanej przez szkoły publiczne, mają prawo wyboru dla swojego dziecka innej placówki. Co więcej obywatele i instytucje mogą zakładać szkoły na wszystkich poziomach, a także zakłady wychowawcze przy czym warunki tworzenia tych placówek, partycypacji władz publicznych w ich finansowaniu oraz nadzoru pedagogicznego nad ich funkcjonowaniem określa ustawa. Szkoły wyższe mają zapewnioną autonomię w oparciu o zasady określone w odrębnej ustawie⁴³.

Ponadto prawo do nauki znalazło także swoje odzwierciedlenie w przepisach rangi ustawy⁴⁴. Uregulowania szczegółowe zawiera chociażby Ustawa z 7 września 1991 r. o systemie oświaty czy też Ustawa z 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe. Państwo polskie zapewnia także możliwość nauki we wszystkich typach szkół dzieciom niepełnosprawnym, jak i zagrożonym niedostosowaniem i niedostosowanym społecznie. Co więcej na podstawie diagnozy potrzeb i problemów występujących w danej szkole począwszy od roku szkolnego 2017/2018 szkoły realizują programy wychowawczo-profilaktyczne ukierunkowane na uczniów, nauczycieli i rodziców⁴⁵. W literaturze wskazuje się, że Polska, poprzez ustawę o systemie oświaty, całkowicie wywiązała się z przyjętych zobowiązań międzynarodowych⁴⁶.

Wnioski

Zwolennikiem emancypacji dziecka i poszanowania jego praw był w Polsce Janusz Korczak. Jego idee legły u podstaw ideowych najważniejszych dokumentów chroniących prawa dziecka, w tym Konwencji o Prawach Dziecka uchwalonej przez Organizację Narodów Zjednoczonych 20 listopada 1989 r. W Konwencji o Prawach Dziecka prawo do nauki zostało bezpośrednio uregulowane w art. 28, a także pośrednio w art. 29⁴⁷. Przy czym art. 28 Konwencji o Prawach Dziecka nadaje prawu do nauki wymiar jakościowy. W ślad za tym jest to także prawo dostępu

⁴² Ibidem.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ł. Kierznowski, *Prawo do nauki w aktach prawa międzynarodowego*, [w:] *Umiedzynarodowienie krajowego obrotu prawnego*, T. 1, red. M. Perkowski, W. Zoń, Białystok 2016, s. 74.

⁴⁵ Połączone piąte i szóste sprawozdanie z wykonywania przez Polskę Konwencji o Prawach Dziecka oraz Protokołów Fakultatywnych, s. 2.

⁴⁶ Cyt. za Ł. Kierznowski, *Prawo do nauki w aktach prawa międzynarodowego*, [w:] *Umiedzynarodowienie krajowego obrotu prawnego*, T. 1, red. M. Perkowski, W. Zoń, Białystok 2016, s. 74.

⁴⁷ A. Lewandowska, *Prawo dziecka do nauki na tle idei praw dziecka*, [w:] *Dziecko w sytuacjach uczenia się. Codziennność w poznawaniu świata i siebie*, red. J. Malinowska, E. Jezierska-Wiejak, Wrocław 2017, s.152.

do wiedzy⁴⁸. Unormowania te oparte są na tzw. Deklaracji Genewskiej. Natomiast art. 29 ust. 1 Konwencji o Prawach Dziecka dotyczy celów edukacji, na które wyraziły zgodę wszystkie Państwa-Strony. Ponadto promuje, wspiera, a także chroni najważniejsze wartości zawarte w Konwencji dotyczące godności człowieka i jego niezbywalnych praw, które są zagwarantowane także w polskim prawie. Uregulowania odnoszące się prawa do nauki zawarte m. in. w Konstytucji RP – art. 70, czy też w aktach prawnych rągi ustawy takich jak Ustawa z siódmego września 1991 r. o systemie oświaty czy też ustawa z 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe⁴⁸.

* * *

The right to education in the context of the Convention on the Rights of the Child

(summary)

The aim of this article is to present the right to education with particular emphasis on the Convention on the Rights of the Child. The promoter of the idea of popularizing education was, among others Czech educator, philosopher and reformer Jan Amos Comenius. In turn, the Swedish feminist and educator - Ellen Key believed that the 20th century will be the “century of the child” in which the new man will be shaped, and thus the world will become happier and better. An advocate of the emancipation of the child in Poland was Janusz Korczak, whose thought was one of the foundations of the Convention on the Rights of the Child. In this Convention, the right to education is directly regulated in Art. 28, as well as indirectly in art. 29. At the same time, Polish law guarantees the right to education. Regulations concerning this right have been included, among others in the Polish Constitution – article 70, or in the Act on the Education System from September 7th 1991, or in the Act – Education Law from December 14th 2016.

Wykaz literatury

- Key E., *Stulecie dziecka*, przeł. I. Moszczeńska, Warszawa 1928.
Kierznowski Ł., *Prawo do nauki w aktach prawa międzynarodowego*, [w:] *Umieędzynarodowienie krajowego obrotu prawnego*, t. 1, red. M. Perkowski, W. Zoń, Białystok 2016.
Komeński J.A., *Wielka dydaktyka*, Wrocław 1956.
Korczak J., *Pisma wybrane*, wybór A. Lewin, t. 3, Warszawa 1978.

⁴⁸ Połączone piąte i szóste sprawozdanie z wykonywania przez Polskę Konwencji o Prawach Dziecka oraz Protokołów Fakultatywnych, s. 2.

- Krawczak-Chmielecka A., *O rozwoju praw dziecka w Polsce i na świecie*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka” t. 16, 2017, nr 2.
- Kryńska E.J., *Refleksja nad historią dzieciństwa w kontekście idei wychowania humanistycznego*, „Civitas et Lex” nr 1(25), 2020.
- Lambert R., Butler N., *Przyszłość uniwersytetów europejskich. Renesans czy upadek?*, Warszawa 2007.
- Lewandowska A., *Prawo dziecka do nauki na tle idei praw dziecka*, [w:] *Dziecko w sytuacjach uczenia się. Codzienność w poznawaniu świata i siebie*, red. J. Malinowska, E. Jezierska-Wiejak, Wrocław 2017.
- Matyjas B., *Dzieciństwo w kryzysie. Etiologia zjawiska*, Warszawa 2008.
- Mikołajczyk-Lerman G., *Konwencja o prawach dziecka a realizacja praw dziecka z niepełnosprawnością w relacjach rówieśniczych*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. XIII, 2017, nr 4.
- Mikosz J., *Prawo do nauki*, [w:] *Prawa człowieka. Model prawny*, Wrocław 1991.
- Od zwartości społecznej do demokratycznego uczestnictwa*, [w:] *Raport dla UNESCO Międzynarodowej Komisji do spraw Edukacji dla XXI wieku. Edukacja. Jest w niej ukryty skarb*, red. J. Delors, Warszawa 1998.
- Rodkiewicz-Ryżek A., Bleszyński J., *Ochrona praw dziecka w świetle standardów polskich i międzynarodowych*, „Paedagogia Christiana” nr 2/30, 2012.
- Smolińska-Theiss B., *30-lecie Konwencji o Prawach Dziecka – edukacyjne dziedzictwo Janusza Korczaka*, „Pedagogika społeczna”, rok XIX 2020, nr 2 (76).
- Stadniczenko S.L., *Prawa dziecka częścią składową systemu praw człowieka i obywatela*, [w:] *Konwencja o prawach dziecka. Wybór zagadnień (artykuły i komentarze)*, red. S.L. Stadniczeńsko, Warszawa 2015.
- Teutsch A., Stoch M., Kozakoszczak A., *Opracowanie merytoryczne na temat przeciwdziałania dyskryminacji i przemocy motywowanej uprzedzeniami dla studentów, studentek, doktorantów, doktorantek, nauczycieli i nauczycielek szkół wyższych*, Kraków 2017.

Monika Giżyńska

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ORCID: 0000-0002-5483-9878

Konstytucyjne prawo dziecka do nauki

Wprowadzenie

Urzeczywistnienie wolności i praw jednostki zależy od koncepcji jej relacji z państwem, przyjętej przez twórców konstytucji. Koncepcja ta wyrażona jest pośrednio przez miejsce rozdziału o prawach i wolnościach w ogólnej systematyce oraz przez ich rozłożenie w ramach rozdziału. Koncepcję tę wyraża bezpośrednio określenie stosunku państwa do źródeł podstawowych praw i wolności, zakresu ich podmiotowości a także zakresu i rodzaju gwarancji. Celem artykułu jest analiza prawa do nauki ze szczególnym uwzględnieniem prawa dziecka – ucznia zawartego w art. 70 Konstytucji RP¹. Ze względu na obszerność materii przedmiotem analizy są jedynie wybrane zagadnienia dotyczące prawa dziecka do nauki zawarte w aktach prawa międzynarodowego oraz w prawie wewnętrznym. Zaprezentowana została istota, charakter, zakres przedmiotowy i podmiotowy prawa do nauki. Przedstawione zostały obowiązujące na gruncie prawa polskiego gwarancje prawne realizacji prawa dziecka do nauki.

Prawa społeczno-ekonomiczne

Wiek XIX i początek wieku XX były przede wszystkim okresem kształtowania się społeczeństwa kapitalistycznego. Pojawiały się kwestie, narzucające konieczność odmiennego spojrzenia na problemy praw i wolności jednostki. Formować zaczęła się koncepcja aktywnej roli państwa w procesach społecznych i gospodarczych – państwo zaczęło troszczyć się o powszechność szkolnictwa, pojawiać zaczęły się regulacje ubezpieczeń społecznych i warunków pracy. Procesy te oznaczały stopniowe przekształcanie się państwa nocnego stróża we współczesne państwo opiekuńcze co nie pozostawało bez wpływu na sposób podchodzenia do praw jednostki. Zwrócić należy uwagę, że w nowych warunkach społecznych

¹ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 ze zm.), dalej Konstytucja.

okazało się, że tradycyjna koncepcja praw naturalnych, nie jest już wystarczająca, bo pomija sferę socjalną. Stąd sprzeciw wobec ujęć tradycyjnych przez zwolenników demokracji socjalnej odrzucających klasyczne ujęcia wolności i własności. Ujęcie to zyskało globalny charakter w systemach marksistowski oraz w liberalnej demokracji gdzie dochodziło do zasadniczego przewartościowania dawnego systemu pojęć. Zaczynało rysować się przekonanie, że prawa i wolności jednostki niezależnie od ich naturalnego rodowodu – mają charakter ewolucyjny, a tym samym muszą podlegać pewnym ograniczeniom. W nowych warunkach społecznych zaczęły się kształtować nowe prawa i wolności. W sferze praw politycznych pojawiły się prawa zbiorowe, przede wszystkim związane z działalnością partii politycznych oraz związków zawodowych. Zaczęły formować się prawa o zupełnie nowym charakterze, zwłaszcza dotyczące sfery socjalno-ekonomicznej (prawo do ubezpieczenia społecznego, do ochrony zdrowia, do nauki czy prawo do pracy). Powstało wówczas pytanie, czy i z jakim stopniem konieczności te prawa drugiej generacji powinny znaleźć odzwierciedlenie w tekstach konstytucji. Rozwój praw społeczno-ekonomicznych był reakcją państwa liberalnego na wzrost znaczenia sił socjalistycznych. Inną formą odpowiedzi na ten fakt był faszyzm².

Istotą praw socjalno-ekonomicznych było ustanowienie obowiązku podjęcia przez państwo określonych działań umożliwiających każdemu uprawnionemu uzyskanie prawa do emerytury, renty, nauki w szkole publicznej czy miejsca w publicznym szpitalu. Ujęcie tych praw w konstytucji zobowiązywało państwo do rozwinięcia aktywności organizatorskiej, a po stronie obywatela tworzyło roszczenie, pozwalające na dochodzenie przysługujących mu świadczeń. Oznaczało to całkowite odejście od pojmowania roli państwa tylko w kategoriach zakazu ingerencji w sferę wolności jednostki – nowe prawa socjalne ujmowane były, jako prawa pozytywne rozumiane, jako sfera, w której pod adresem państwa formułowany jest nakaz działania. Nie ulegało jednak wątpliwości, że szansa realizacji owych praw pozytywnych w znacznym stopniu zależy od możliwości ekonomicznych państwa, a poszerzanie roszczeń konstytucyjnie przyznanych obywatelom może okazać się ryzykowne. Stąd zaczęły pojawiać się w konstytucjach przepisy, które nie były ujęte, jako prawa (których podmiotami są bezpośrednio obywatele), ale jako zasady polityki państwa w pewnych dziedzinach. Ustanawiały one obowiązek podejmowania przez państwo określonych kierunków działań, nie wynikały jednak z tego obowiązku indywidualne roszczenia, które mogłyby być dochodzone przez obywateli³.

² L. Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa 2015, s. 88.

³ Ibidem, 88-89.

Prawo do nauki w źródłach prawa międzynarodowego

Mówiąc o źródłach praw i wolności w znaczeniu formalnym mamy na myśli formy w jakich prawo zostaje wyrażone. Do źródeł praw jednostki zaliczyć więc należy każdy akt normatywny zawierający przynajmniej jedną normę prawną, której przedmiotem regulacji są prawa jednostki. Zatem źródłem praw jednostki w prawie międzynarodowym zgodnie z art. 38 statutu Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości⁴ są umowy międzynarodowe, zwyczaj międzynarodowy, zasady ogólne prawa międzynarodowego uznane przez narody cywilizowane. Wiele umów międzynarodowych zawiera normy zobowiązujące państwa – strony do zagwarantowania wszystkim ludziom znajdującym się pod ich jurysdykcją, albo jedynie ich własnym obywatelom, określonych praw. Wśród tych umów wyróżnić można dwa typy: Pierwszy z nich to umowy o charakterze ogólnym dotyczące szerokiego katalogu praw jednostki (podstawowych praw jednostki w prawie międzynarodowym) i podstawowych zasad ich ochrony. Akty te dzielimy na globalne i regionalne. Do aktów globalnych zaliczamy Powszechną Deklarację Praw Człowieka z 1948 r. czy MPPGSiK zaś do umów regionalnych zaliczamy: EKPC⁵ czy Kartę Praw Podstawowych UE⁶. Do umów o charakterze szczegółowym zaliczane są konwencje uchwalane w celu ochrony tylko pewnej kategorii praw jednostki lub praw określonej grupy ludzi.

Normy zarówno szczebla globalnego jak i regionalnego gwarantują prawo do nauki. Art. 26 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka z 1948 r. stwierdza, iż każdy człowiek ma prawo do nauki a nauka jest bezpłatna, przynajmniej na etapie nauki w stopniu podstawowym. Nauka podstawowa jest obowiązkowa. Oświata techniczna i zawodowa jest powszechnie dostępna, a studia wyższe są dostępne dla wszystkich na zasadzie równości w zależności od zalet osobistych. Celem nauczania jest pełny rozwój osobowości ludzkiej i ugruntowanie poszanowania praw człowieka i podstawowych wolności. Krzewi ono zrozumienie, tolerancję i przyjaźń między wszystkimi narodami, grupami rasowymi lub religijnym oraz zapewnia wszystkim pomoc i opiekę lekarską na wypadek choroby.

⁴ Statut Międzynarodowego Trybunału do Spraw Ścigania Osób Odpowiedzialnych za Poważne Naruszenia Międzynarodowego Prawa Humanitarnego na Terytorium byłej Jugosławii od 1991 r., przyjęty dnia 25 maja 1997 r. Rezolucją Rady Bezpieczeństwa ONZ 827 z późn. zm.

⁵ Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284), dalej jako EKPC.

⁶ Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej. Moc wiążąca nadana przez Traktat Lizboński z 13 grudnia 2007 r., który wszedł w życie 1 grudnia 2009 r. (Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej 2012/C 326/02).

Na szczeblu globalnym również art. 13 Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarczych, Socjalnych i Kulturalnych⁷ gwarantuje prawo każdego do nauki. MPPGSiK stwierdza, że nauczanie powinno zmierzać do pełnego rozwoju osobowości i poczucia godności ludzkiej i umacniać poszanowanie praw człowieka i podstawowych wolności. Nauka powinna umożliwiać wszystkim efektywny udział w wolnym społeczeństwie, rozwijać zrozumienie, tolerancję i przyjaźń między wszystkimi narodami i wszystkimi grupami rasowymi, etnicznymi lub religijnymi, jak również popierać działalność Organizacji Narodów Zjednoczonych na rzecz utrzymania pokoju. Państwa Strony Paktu uznają, że w celu osiągnięcia pełnej realizacji tego prawa: a) nauczanie podstawowe ma być obowiązkowe, bezpłatne i dostępne dla wszystkich; b) nauczanie średnie w jego różnych formach, włączając w to średnie nauczanie techniczne i zawodowe, ma być powszechnie dostępne dla wszystkich w wyniku zastosowania wszelkich odpowiednich środków, w szczególności stopniowego wprowadzania bezpłatnej nauki; c) nauczanie wyższe ma być w równym stopniu dostępne dla wszystkich na podstawie kryterium zdolności, w wyniku zastosowania wszystkich odpowiednich środków, w szczególności stopniowego wprowadzania bezpłatnej nauki; d) nauczanie elementarne ma być popierane lub rozwijane w możliwie największym stopniu dla osób, które nie otrzymały lub nie ukończyły pełnego wykształcenia podstawowego; e) rozwój systemu szkół wszystkich stopni ma być aktywnie kontynuowany oraz ma być ustanowiony odpowiedni system stypendiów, a warunki materialne personelu nauczającego mają być stale poprawiane. Państwa Strony Paktu zobowiązują się do poszanowania wolności rodziców lub w odpowiednich przypadkach opiekunów prawnych, wyboru dla swych dzieci szkół innych niż szkoły założone przez władze publiczne, ale odpowiadających minimalnym wymaganiom w zakresie nauczania, jakie mogą być ustalone lub zatwierdzone przez państwo, jak również zapewnienia swym dzieciom wychowania religijnego i moralnego, zgodnie z własnymi przekonaniami. Żadne postanowienie art. 13 Paktu nie może być interpretowane w sposób naruszający wolność osób i instytucji do tworzenia i prowadzenia zakładów oświatowych, z zastrzeżeniem, że będą przestrzegane zasady i że nauka udzielana w tych zakładach będzie odpowiadać minimalnym wymaganiom, które mogą być ustalone przez państwo. Rodzice mają prawo pierwszeństwa w wyborze nauczania, które ma być dane ich dzieciom.

Na szczeblu regionalnym prawo do nauki gwarantuje zaś art. 2 Pierwszego protokołu do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka stanowiąc, że nikt nie może być pozbawiony prawa do nauki. Wykonując swoje funkcje w dziedzinie wychowania i nauczania, państwo uznaje prawo rodziców do zapewnienia tego wychowania

⁷ Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Socjalnych i Kulturalnych (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 169), dalej: MPPGSiK lub Pakt.

i nauczania zgodnie z ich własnymi przekonaniami religijnymi i filozoficznymi. Prawo do nauki gwarantuje także art. 14 Karty Praw Podstawowych UE stanowiąc, że każdy ma prawo do nauki i dostępu do kształcenia zawodowego i ustawicznego. Prawo to obejmuje możliwość korzystania z bezpłatnej nauki obowiązkowej. Wolność tworzenia placówek edukacyjnych z właściwym poszanowaniem zasad demokratycznych i prawo rodziców do zapewnienia wychowania i nauczania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniami religijnymi, filozoficznymi i pedagogicznymi są szanowane, zgodnie z ustawami krajowymi regulującymi korzystanie z tej wolności i tego prawa⁸.

Prawa do nauki w Konstytucji⁹

Konstytucje poszczególnych państw w różny sposób regulują prawa jednostki w swoim tekście. Jedne wyodrębniają normy ich dotyczące inne natomiast tego nie czynią, a jeszcze inne w swoim tekście zawierają jedynie niektóre normy z tego zakresu, rozpraszając pozostałe w ustawach o randze konstytucyjnej. Jeśli chodzi o regulacje praw i wolności w polskiej Konstytucji to należy stwierdzić, iż rozdział im poświęcony został wysunięty na czoło regulacji konstytucyjnej, co można odczytywać, jako służebną rolę państwa wobec społeczeństwa. Jeśli chodzi o regulacje praw i wolności w obecnej polskiej Konstytucji¹⁰ to należy stwierdzić, że są one ujęte w trzech grupach: wolności i prawa osobiste, wolności i prawa polityczne, wolności i prawa ekonomiczne, socjalne i kulturalne. Prawo do nauki zostało ujęte w grupie praw i wolności ekonomicznych, socjalnych i kulturalnych.

Prawo do nauki to prawo do zdobywania wiedzy. Wiedzy nabywanej na wszystkich szczeblach rozwoju człowieka i dostosowanej do jego możliwości przyswajania. Jak wskazuje M. Florczak-Wątor Trybunał Konstytucyjny przyjmuje, że „prawo do nauki należy do podstawowych praw jednostki (...). Urzeczywistnienie prawa do nauki jest nie tyle szczególnym przywilejem współczesnego człowieka, ile stanowi nieodzowny warunek rozwoju społeczeństwa i jednocześnie pełnego uczestnictwa jednostki w życiu społecznym” (TK – K 35/11)¹¹.

⁸ Szerzej: Ł. Kierznowski, *Prawo do nauki w aktach prawa międzynarodowego*, [w:] *Umiedzynarodowienie krajowego obrotu prawnego*, red. M. Perkowski, W. Zoń, Białystok 2016, s. 61-75.

⁹ Zob. także: H. Babiuch, *Konstytucyjny charakter i zakres ochrony prawa dziecka do nauki*, „Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy 2008, nr 4, s. 3-19; A. Grzejdziać-Przybyłowicz, *Prawo do nauki. Prawa dziecka-ucznia*, „Studia Prawa Publicznego 2017, nr 4.

¹⁰ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 ze zm), dalej: Konstytucja.

¹¹ Zob. M. Florczak-Wątor, *Komentarz do art. 70*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. P. Tuleja, Warszawa 2019, Lex.

Prawo do nauki pojawiło się polskim konstytucjonalizmie w okresie II Rzeczypospolitej¹². Treść tego prawa była ujęta w art. 117, art. 118 i art. 119 Konstytucji marcowej¹³ stanowiącego, że badania naukowe i ogłaszanie ich wyników są wolne. Każdy obywatel ma prawo nauczać, założyć szkołę lub zakład wychowawczy i kierować nim, jeśli uczyni zadość warunkom, określonym w ustawie, w zakresie kwalifikacji nauczycieli, bezpieczeństwa powierzonych mu dzieci i lojalnego stosunku do państwa. Wszystkie szkoły i zakłady wychowawcze, zarówno publiczne jak i prywatne, podlegały nadzorowi władz państwowych w zakresie, określonym przez ustawy. Art. 118 Konstytucji marcowej stwierdzał, że w zakresie szkoły powszechnej nauka jest obowiązkowa dla wszystkich obywateli państwa. Czas, zakres i sposób pobierania tej nauki określała ustawa. Z kolei art. 119 Konstytucji marcowej stanowił, że nauka w szkołach państwowych i samorządowych jest bezpłatna a państwo zapewnia uczniom, wyjątkowo zdolnym a niezamożnym, stypendia na utrzymanie w zakładach średnich i wyższych. Art. 117 i art. 118 Konstytucji marcowej zostały utrzymane w mocy przez art. 81 ust. 2 Konstytucji kwietniowej¹⁴. W okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej prawo do nauki znalazło swoje ujęcie a art. 61 Konstytucji z 1952 r.¹⁵. Artykuł ten stanowił, że obywatele Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej mają prawo do nauki. Prawo do nauki zapewniały: powszechne, bezpłatne i obowiązkowe szkoły podstawowe, stała rozbudowa szkolnictwa średniego ogólnokształcącego i zawodowego oraz szkolnictwa wyższego, pomoc państwa w podnoszeniu kwalifikacji obywateli zatrudnionych w zakładach przemysłowych i innych ośrodkach pracy w mieście i na wsi oraz system stypendiów państwowych, rozbudowa burs, internatów i domów akademickich oraz innych form pomocy materialnej dla dzieci robotników, pracujących chłopów i inteligencji. Art. 61 Konstytucji z 1952 r. został utrzymany w mocy przez art. 77 Małej konstytucji z 1992 r.¹⁶.

W świetle art. 70 ust. 1 Konstytucji formułującego prawo do nauki należy stwierdzić, że jest ono prawem podmiotowym. Przysługuje na terytorium naszego państwa każdemu. Co oznacza, że przyznane zostało obywatelom polskim jak

¹² Szerzej: Ł. Kierznowski, *Historia prawa do nauki w polskich konstytucjach*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2017, t. 16, z. 2.

¹³ Ustawa z dnia 17 marca 1921 r., Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. z 1921 r. Nr 44, poz. 267).

¹⁴ Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r. (Dz.U. z 1953 r. Nr 30, poz. 227).

¹⁵ Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 22 lipca 1952 r. (Dz.U. z 1952 r. Nr 33, poz. 232).

¹⁶ Ustawa konstytucyjna z dnia 17 października 1992 r. o wzajemnych stosunkach między władzą ustawodawczą i wykonawczą Rzeczypospolitej Polskiej oraz o samorządzie terytorialnym (Dz.U. z 1992 r. Nr 84, poz. 426).

i cudzoziemcom¹⁷. Ustrojodawca w art. 70 ust. 1 zdaniu 2 Konstytucji nałożył jednocześnie na osoby do 18 roku życia obowiązek nauki. Oznacza to, że obowiązek ten nałożony został na obywateli jak i na cudzoziemców. W odniesieniu do dzieci podstawowe znaczenie, na co wskazuje M. Bartoszewicz, ma zapewnienie, by żadne dziecko nie pozostało poza systemem szkolnictwa¹⁸. Realizacja tego obowiązku nałożona na osoby poniżej 18 roku życia skierowana jest faktycznie do rodziców i opiekunów prawnych dzieci. Sposób zaś jego wykonywania pozostał skierowany do sprecyzowania ustawodawcy zwykłego.

Ustrojodawca wskazał też, że nauka w szkołach publicznych musi mieć bezpłatny charakter – art. 70 ust. 2 Konstytucji. Jak podkreślają L. Garlicki i M. Derlatka funkcjonowanie tych szkół musi być w całości finansowane ze środków publicznych. Nakłada to odpowiednie obowiązki na ustawodawcę zarówno przy kształtowaniu budżetu państwa, jak i przy ustalaniu zasad subwencjonowania szkół prowadzonych przez samorządy. Zasada bezpłatności dotyczy realizacji całego obowiązkowego (podstawowego) programu nauczania, tak jak jest on przez przepisy prawa ustalony dla danego szczebla i rodzaju szkoły (tak też wyrok SN z 25 maja 2000 r., I PKN 652/99, OSNAPiUS 2001, nr 23, poz. 688)¹⁹. Ten sam art. 13 w ustępie 2 Konstytucji ustanawia jednak wyjątek. Ustrojodawca dopuszcza pobieranie opłat za świadczone niektóre usługi edukacyjne przez szkoły wyższe²⁰. Zarazem Konstytucja formułuje pewne zasady polityki państwa, a w szczególności nakaz zapewnienia obywatelom powszechnego i równego dostępu do wykształcenia oraz tworzenia systemów pomocy dla uczniów i studentów. Z prawem do nauki określonym w art. 70 ust. 3 Konstytucji łączy się wolność wyboru szkoły. W przypadku osób do 18 roku życia prawo to przysługuje rodzicom bowiem to rodzice mają wybór w doborze dzieciom szkół, pomiędzy szkoły publiczne lub inne niż publiczne. Jest to autonomiczna decyzja wszystkich rodziców. Z przywoływanego już art. 70 ust. 3 Konstytucji wynika wolność tworzenia szkół niepublicznych wszelkich szczebli (podstawowych, ponadpodstawowych i wyższych oraz zakładów wychowawczych). Z tym, że adresatem norm zawartych w art. 70 Konstytucji jest przede wszystkim władza publiczna. Dlatego, iż z Konstytucji wynika, że to na niej przede wszystkim (a obok na innych podmiotach) spoczywa obowiązek zorganizowania systemu szkół publicznych. Prawo zakładania szkół podstawowych, ponadpodstawowych i wyższych oraz zakładów wychowawczych ustrojodawca

¹⁷ D. Kurzyńska-Chmiel, *Prawo do nauki obcokrajowców – analiza krajowych rozwiązań prawnych w obszarze systemu oświaty*, „Studia Prawnoustrojowe” 2020, nr 47, s. 83-96.

¹⁸ M. Bartoszewicz, *Komentarz do art. 70*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. M. Haczkowska, Warszawa 2014, Lex.

¹⁹ L. Garlicki, M. Derlatka, *Komentarz do art. 70*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz. Tom II, wyd. II*, red. M. Zubik, Warszawa 2016, Lex.

²⁰ Szerzej: M. Florczak-Wątor, op. cit.

powierzył także (obok władz publicznych) obywatelom i instytucjom. Warunki jednak zakładania i działalności szkół niepublicznych oraz udział władz publicznych w ich finansowaniu, a także zasady nadzoru pedagogicznego nad szkołami i zakładami wychowawczymi pozostawiony został ustawodawcy zwykłemu.

Prawo do nauki jest prawem podmiotowym. W związku z tym wynikają z niego odpowiednie roszczenia osób uprawnionych. Z jednej strony osobom po ukończeniu 18 roku życia, z drugiej strony, skoro prawo do nauki stanowi także obowiązek dla wszystkich osób poniżej 18 roku życia, to roszczenia te będą realizowane w imieniu dzieci przez ich rodziców lub opiekunów prawnych. Art. 70 Konstytucji formułuje też szereg gwarancji prawa do nauki. Należy do nich powszechny i równy dostęp do wykształcenia. Niemniej ustrojodawca zapewnia go jedynie obywatelom. Sytuacja cudzoziemców, może więc być, jak wskazuje L. Garlicki, kształtowana w mniej korzystny sposób²¹. Powszechny dostęp należy rozumieć jako zapewnienie wszystkim, na których nałożony jest obowiązek szkolny, a więc na osoby poniżej 18 roku życia, odbywania nauki w szkole publicznej, czyli realizacji obowiązku szkolnego. Z kolei na władzy publicznej ciąży obowiązek zapewnienia struktury szkolnictwa publicznego na wszystkich szczeblach (podstawowym, ponadpodstawowym i wyższym). Równy dostęp oznacza, że każdy musi mieć jednaką szansę podjęcia nauki na wszystkich szczeblach szkolnictwa a na władzy publicznej ciąży obowiązek zapewnienia realizacji tego prawa. Niemniej jednak, na co zwraca uwagę L. Garlicki nie ma przeszkód by wprowadzać wszelkiego rodzaju zróżnicowania, szczególnie jeśli chodzi o kryteria związane z talentami czy poziomem kwalifikacji²². W tym celu władze publiczne tworzą i wspierają systemy indywidualnej pomocy finansowej i organizacyjnej dla uczniów i studentów. Warunki udzielania tej pomocy powinna określać ustawa.

Zakończenie

W każdym państwie system ochrony państw jednostki kształtuje się pod wpływem różnych czynników. Należą do nich: tradycje historyczne i ustrojowe, stopień świadomości politycznej i prawnej społeczeństwa, stopień rozwoju ekonomicznego, przyjęta i akceptowana społecznie koncepcja praw jednostki itp. Wszystko to sprawia, że występują różnice w zakresie katalogu praw jednostki w poszczególnych państwach, a także i w konstrukcji systemu ich instytucjonalnych gwarancji. Często ta sama instytucja wygląda inaczej w różnych państwach. Odmienności te utrzymują się stale mimo integrującej roli coraz częściej zawieranych w ostatnich okresach konwencji dotyczących praw jednostki, mimo istnienia uniwersalnego i regionalnych systemów ich ochrony.

²¹ L. Garlicki, *Komentarz do art. 70*, [w:] red. L. Garlicki, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, T. III, Warszawa 2003, s. 6.

²² L. Garlicki, op. cit., s. 7.

Konstytucja przesądza tylko niektóre, najbardziej podstawowe elementy prawa do nauki a szczegółowe jego ukształtowanie pozostawione zostało ustawodawcy zwykłemu. Prawo do nauki nie ma charakteru absolutnego ale jest w Konstytucji unormowane szerzej i dokładniej niż inne prawa o socjalnym charakterze. Podkreślić również należy, że na gruncie polskiej Konstytucji prawo do nauki stanowi nie tylko samoistne prawo podmiotowe, ale postrzegane musi być jako przesłanka dla należytej realizacji większości pozostałych praw i wolności jednostki.

* * *

The child's constitutional right to education

(summary)

The article concerns the constitutional right to education, with particular emphasis on the right of a child – student. Due to the breadth of the matter, the subject of the analysis are only selected issues concerning the children's right to education included in acts of international law and in domestic law. The essence, nature, objective and subjective scope of the right to education were presented. The legal guarantees for the implementation of the child's right to education were presented legally binding under Polish law.

Wykaz literatury

- Babiuch H., *Konstytucyjny charakter i zakres ochrony prawa dziecka do nauki*, „Zeszyty Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Witelona w Legnicy 2008, nr 4.
- Bartoszewicz M., *Komentarz do art. 70, [w:] Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. M. Haczkowska, Warszawa 2014, Lex.
- Florczak-Wątor M., *Komentarz do art. 70, [w:] Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. P. Tuleja, Warszawa 2019, Lex.
- Garlicki L., *Komentarz do art. 70, [w:] red. L. Garlicki, Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, T. III, Warszawa 2003.
- Garlicki L., *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa 2015.
- Garlicki L., Derlatka M., *Komentarz do art. 70, [w:] Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz. Tom II, wyd. II*, red. M. Zubik, Warszawa 2016, Lex.
- Grzejdziak-Przybyłowicz A., *Prawo do nauki. Prawa dziecka – ucznia*, „Studia Prawa Publicznego 2017, nr 4.
- Kierznowski Ł., *Prawo do nauki w aktach prawa międzynarodowego, [w:] Umiejdzynarodowienie krajowego obrotu prawnego*, red. M. Perkowski, W. Zoń, Białystok 2016.
- Kierznowski Ł., *Historia prawa do nauki w polskich konstytucjach*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2017, t. 16, z. 2.
- Kurzyzna-Chmiel D., *Prawo do nauki obcokrajowców – analiza krajowych rozwiązań prawnych w obszarze systemu oświaty*, „Studia Prawnoustrojowe” 2020, nr 47.

Maciej Mikołajczyk

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ORCID: 0000-0003-0681-6695

Działalność ministra sprawiedliwości w zakresie ochrony praw dziecka poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej

W latach 2016-2020 można zauważyć wzmożony udział ministra sprawiedliwości oraz jego ustanowionego pełnomocnika w zakresie ochrony praw dziecka poza granicami Rzeczypospolitej Polskiej. W tym okresie podejmowano szereg działań mających na celu ochronę praw polskich dzieci, a osobą odpowiedzialną za te sprawy był Michał Wójcik, sekretarz stanu w Ministerstwie Sprawiedliwości (MS).

Na wstępie należy zaznaczyć, że minister sprawiedliwości¹ jako organ państwowy może działać w sprawach ochrony praw dziecka wyłącznie na podstawie prawa i w jego granicach, o czym mówi art. 7 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej². Narzędziami, którymi posługuje się minister, w prowadzonych postępowaniach transgranicznych, niewątpliwie są:

- rozbudowane sądownictwo specjalistyczne mające na celu skrócenie czasu rozpatrywania poszczególnych wniosków, które muszą spełniać rygorystyczne wymogi formalne (jeżeli te nie są wypełnione należycie zwracane są wnioskodawcom, co uniemożliwia wydanie dziecka poza granice kraju);
- mediacja, na którą wskazuje ustawa z 2018 r.³ W tym przypadku rola ministra sprawiedliwości została wzmocniona i może on podejmować wszelkie dostępne prawem działania zmierzające do ułatwienia osiągnięcia porozumienia między osobami, które toczą spór o powrót dziecka. Celem tych działań jest ugodowe zakończenie sporu;
- możliwość wnoszenia skargi kasacyjnej, którą gwarantuje wyżej wskazana ustawa, a także udział prokuratora w postępowaniu, obowiązkowe zastęp-

¹ Dokładne umocowanie ministra sprawiedliwości określa Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 13 grudnia 2017 r. w sprawie szczegółowego zakresu działania Ministra Sprawiedliwości.

² Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 ze zm.) [dalej: Konstytucja RP].

³ Ustawa z 26 stycznia 2018 r. o wykonywaniu niektórych czynności organu centralnego w sprawach rodzinnych z zakresu obrotu prawnego na podstawie prawa Unii Europejskiej i umów międzynarodowych, z mocą obowiązującą od 27 sierpnia 2018 r. (Dz.U. z 2018 r., poz. 416).

stwo procesowe uczestników postępowania, przyspieszenie czasu rozpoznawania postępowania do sześciu tygodni w pierwszej i w drugiej instancji⁴.

Z powyższego wynika, że minister sprawiedliwości może bezpośrednio angażować się w prowadzone postępowania, a nie jedynie prowadzić nadzór administracyjny.

Analiza wybranych przypadków, zaprezentowanych w artykule, pozwoli wskazać zakres umocowania i działania ministra sprawiedliwości oraz innych organów państwa w sferze ochrony małoletnich.

Dzieci⁵ są najważniejszym dobrem rodziców, na których spoczywa obowiązek otaczania ich opieką i zapewniania rozwoju. Te same powinności wobec każdego dziecka ma również państwo. Możemy tu dodać jeszcze ochronę prawną. Są to zobowiązania wobec wszystkich polskich dzieci bez względu na to, gdzie się urodziły i jak potoczyły się ich rodzinne losy. Przystąpienie Polski do Unii Europejskiej oraz otworzenie granic sprawiło, że wielu Polaków żyje i pracuje na emigracji, która często jest ich świadomym wyborem lub też wymuszona innymi okolicznościami. Problemy wynikające z emigracji, np. brak odpowiedniej i stałej pracy, złe warunki mieszkaniowe, problemy małżeńskie, często rodzą konsekwencje, skutkujące dramatycznymi przypadkami zabierania dzieci. W wielu krajach działają specjalne urzędy, stawiające sobie za główny cel „dobro dziecka” i jego ochronę. Kiedy dochodzi do zagrożenia, w którym może ucierpieć dziecko urzędy takie jak: Jugendamt w Niemczech, Barnevernet w Norwegii czy Social Services w Wielkiej Brytanii mają prawo zabrać dziecko nie tylko swoim obywatelom, ale także mieszkającym w danym kraju obcokrajowcom. Specjalne prawa gwarantują tym instytucjom możliwość przejęcia tymczasowej władzy rodzicielskiej. Po zabraniu dziecka, wypełnieniu wszelkich procedur, urzędy te przekazują dzieci rodzinom zastępczym lub oddają je do domów opieki. Zazwyczaj dzieci te mają ograniczony kontakt ze swoimi rodzicami, a czasem zabrania się im używania ojczystego języka, co w tym przypadku dotyka delikatnej strefy dziecka.

Zasada „dobro dziecka” ujęta w różnych aktach prawnych

Prawa dziecka mieszczą się w katalogu pojęć z kategorii praw człowieka i wynikają z godności i niepowtarzalności dziecka jako jednostki ludzkiej. W podsta-

⁴ Por. odpowiedź na interpelację nr 31879 w sprawie ochrony praw polskich dzieci w postępowaniach transgranicznych prowadzonych na podstawie konwencji haskiej oraz rozporządzenia WE nr 2201/2003 (Bruksela II bis), <http://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/InterpelacjaTresc.xsp?key=BETHGA&view=null>, 14.12.2020 (dostęp: 09.01.2021).

⁵ Zgodnie z Konwencją o prawach dziecka z dnia 20 listopada 1989 r. (Dz.U. z 1989 r. Nr 120, poz. 526) [dalej: Konwencja o prawach dziecka]: „dzieckiem jest każda istota ludzka w wieku poniżej osiemnastu lat, chyba że zgodnie z prawem uzyska ono wcześniej pełnoletność”.

wowych dokumentach prawnych mówiących o prawach dziecka, „dobro dziecka”⁶ przedstawiono jako: „sprawę nadrzędną [...] najlepsze zabezpieczenie interesu dziecka”⁷. W Konstytucji zaś jest mowa o „zasadzie dobra dziecka”⁸. Również bogate orzecznictwo sądowe podejmowało próby zdefiniowania tego pojęcia. Sąd Najwyższy w uchwale z dnia 12 grudnia 1992 r. (III CZP 48/92, OSNC 1992, Nr 10, poz. 179) stwierdził, że: „stosowanie norm prawnych przez organy sądowe musi uwzględniać preferencyjne traktowanie dobra dziecka”. W postanowieniu z 11 lutego 1997 r. (II CKN 90/96) wskazał zaś, że:

pojęcie dobra dziecka z jednej strony obejmuje całą sferę najważniejszych jego spraw osobistych, przykładowo takich jak rozwój fizyczny i duchowy, odpowiednie kształcenie i wychowanie oraz przygotowanie do dorosłego życia, z drugiej zaś – ma ono wyraźny wymiar materialny. Polega on na konieczności zapewnienia dziecku środków do życia i realizacji celów o charakterze osobistym, a w wypadku gdy ma ono swój majątek, także na dbałości o jego interes majątkowy⁹.

Z kolei w postanowieniu z dnia 12 grudnia 2000 r. (sygn. akt V CKN 1751/00) podkreślono, że: „swoje oczekiwania i uprawnienia wynikające z władzy rodzicielskiej rodzice mogą uwzględniać i realizować jedynie w taki sposób i w takim zakresie, który nie prowadzi do kolizji z dobrem dziecka”¹⁰. Następnie w swoim kolejnym wyroku z dnia 24 listopada 2016 r. (III CZP 68/16) stwierdził, że: „wszelkie decyzje w ramach sprawowania obowiązków rodzicielskich powinny być podyktowane dobrem dziecka, a nie konkurencją ustaw”. Tym samym dyrektywa ta jest całkowicie zgodna z obowiązującym orzecznictwem sądowym, które: „przyjmowało, że nakaz ochrony dobra dziecka ma walor ogólny jako normatywnie pojęta zasada prawa rodzinnego”¹¹.

Dodatkowo próbę sformułowania definicji „dobra dziecka” podjęła się polska doktryna prawna. Należy tu wymienić trzy podstawowe definicje zastosowane przez Stanisława Kołodziejskiego, Jana Kosika i Wandę Stojanowską. Pierwszy rozumiał to jako: „prawidłowy rozwój fizyczny i duchowy, ale również [...] należyte

⁶ Pojęcie „dobro dziecka” znane było już wcześniej w ustawodawstwie polskim i międzynarodowym. W Dekrecie z dnia 22 stycznia 1946 r. (Dz.U. z 1946 r. Nr 6, poz. 52), w art. 20. zapisano, że: „obowiązkiem rodziców jest sprawować władzę rodzicielską tak, jak tego wymaga dobro dzieci i interes społeczeństwa”. Podobne zapisy poczyniono w późniejszej ustawie zasadniczej – Konstytucji PRL z dnia 22 lipca 1952 r. (Dz.U. z 1952 r. Nr 33, poz. 232). Często w ustawodawstwie polskim pojęcie „dobro dziecka” utożsamiane jest z definicją „interesu dziecka”. Por. K. Mendecka, *Klauzula dobra dziecka w konwencji o prawach dziecka i w prawie polskim (wybrane problemy)*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Iuridica” 2016, t. 77, s. 26-27.

⁷ Konwencja o Prawach Dziecka, art. 3.1.

⁸ Konstytucja RP, art. 72.

⁹ Legalis, nr 333272.

¹⁰ Ibidem, nr 299530.

¹¹ Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 12 czerwca 1992 r. III CZP 48/92.

przygotowanie go do pracy dla dobra społeczeństwa”¹², natomiast drugi przedstawił, że: „zasada dobra dziecka, już ze względu na właściwy jej sens, przyświecać musi nie tylko przepisom, w których ją uwypuklono osobnym wyrażeniem, ale także innym przepisom odnoszącym się do dzieci”¹³. Jeszcze dokładniej określiła to pojęcie Stojanowska, która „dobre dziecko” uważała za:

kompleks wartości o charakterze materialnym i niematerialnym niezbędnych do prawidłowego rozwoju fizycznego i duchowego dziecka oraz do należytego przygotowania go do pracy odpowiednio do jego uzdolnień, przy czym wartości te są zdeterminowane przez wiele różnorodnych czynników, których struktura zależy od treści stosowanej normy prawnej i konkretnej, aktualnie istniejącej sytuacji dziecka, zakładając zbieżność tak pojętego dobra dziecka z interesem społecznym¹⁴.

Tym samym można zauważyć, że nie tylko w podstawowych aktach prawnych próbowano określić to pojęcie, ale także w doktrynie prawnej i szeroko dostępnej literaturze przedmiotu.

Prawa dziecka są czymś innym aniżeli można byłoby określać jego podstawowe potrzeby. Dokonując analizy praw dziecka w różnych aktach prawnych można zauważyć, że nie ma co do zasady „prawa do wychowania” np. w szczęśliwej rodzinie, czy też prawa do miłości. Pozostają one jednak niezwykle ważnymi potrzebami każdego człowieka. O prawach dziecka, podobnie jak o prawach człowieka, mówi się w relacji władza – jednostka. Jeżeli dziecko ma prawo, tzn., że państwo musi mu zapewnić możliwość korzystania z tego prawa¹⁵. Przy tej okazji należy wskazać, że jeżeli chodzi o prawa dzieci urodzonych poza małżeństwem, należy odwołać się do „Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka”¹⁶ (art. 16. ust. 3), która reguluje podstawowe zasady ochrony rodziny. Artykuł ten stanowi, iż: „Rodzina jest naturalnym i podstawowym elementem społeczeństwa i ma prawo do ochrony ze strony społeczeństwa i państwa”. Z powyższego zapisu wynika jednak, że nie ma tu mowy o równouprawnieniu wszystkich dzieci i czy chodzi tu o rodzinę – męża i żonę w formalnie zawartym związku małżeńskim, czy też o rodzinę

¹² S. Kołodziejski, *Dobre wspólnych nieletnich dzieci – jako przesłanka odmowy orzeczenia rozwodu*, „Palestra” 1965, nr 9/93, s. 23.

¹³ J. Kosik, *Problem przywrócenia władzy rodzicielskiej w świetle kodeksu rodzinnego i opiekuńczego*, „Nowe Prawo” 1973, nr 10, s. 1468.

¹⁴ W. Stojanowska, *Rozwód a dobre dziecko*, Warszawa 1979, s. 27; Eadem, *Dobre dziecko w aspekcie sprawowanej nad nim władzy rodzicielskiej*, „Studia nad Rodziną” 2000, nr 4/1 (6), s. 63.

¹⁵ K. Borkowska, *Prawo dziecka do wypowiedzi w sprawach rozpoznawanych przez sąd rodzinny*, Warszawa 2014, s. 6.

¹⁶ Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ 217 A (III) przyjęta i proklamowana 10 grudnia 1948 r.

naturalną, w której mężczyzna i kobieta żyją w konkubinacie. Jednocześnie powyższy przepis zastosowany do rodziny naturalnej umożliwiłby rozszerzenie bezpieczeństwa i ochrony dzieciom pozamałżeńskim w myśl art. 25. ust. 2. Jednak jak stwierdziła Anna Michalska interpretacja taka nie jest powszechnie akceptowana¹⁷. Tym samym można stwierdzić, że Powszechna Deklaracja Praw Człowieka podaje tylko zasadę równouprawnienia dzieci małżeńskich i pozamałżeńskich w obszarze pobierania świadczeń socjalnych¹⁸. Ponad wszelką wątpliwość należy wskazać, że nie ma możliwości dokonania pewnego rozróżnienia na pochodzenie dziecka i ewentualnego doszukiwania się, że dzieci z konkubinatu, czy też z rodzin zrekonstruowanych¹⁹ winny mieć mniejsze prawa od tych z legalnego związku małżeńskiego²⁰.

Jak już wspomniano wyżej prawa dziecka zostały szczegółowo przedstawione w treści art. 72. Konstytucji RP:

Rzeczpospolita Polska zapewnia ochronę praw dziecka. Każdy ma prawo żądać od organów władzy publicznej ochrony dziecka przed przemocą, okrucieństwem, wyzyskiem i demoralizacją. Dziecko pozbawione opieki rodzicielskiej ma prawo do opieki i pomocy władz publicznych. W toku ustalania praw dziecka organy władzy publicznej oraz osoby odpowiedzialne za dziecko są obowiązane do wysłuchania i w miarę możliwości uwzględnienia zdania dziecka. Ustawa określa kompetencje i sposób powoływania Rzecznika Praw Dziecka²¹.

W tym przypadku należy zauważyć, że ustala on w pewnym sensie obowiązek władz publicznych do zapewnienia ochrony praw dziecka, z czym łączy się prawo każdego do żądania ochrony dziecka przed szczególnie drastycznymi naruszeniami tych praw. Ponadto przepis ten ustala zasadę pierwszeństwa roli rodziców w sprawowaniu opieki nad dzieckiem i pomocniczej roli władz w tym zakresie. Co najważniejsze, wyżej zacytowana podstawa prawna uznaje podmiotowość dziecka i wynikające stąd jego uprawnienia. Natomiast dla lepszego i pełniejszego realizowania tego celu, Konstytucja nakazuje powołanie funkcji Rzecznika Praw Dziecka,

¹⁷ A. Michalska, *Międzynarodowa ochrona praw dziecka w ONZ*, „Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny” 1985, r. 47, z. 1, s. 3.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Główny Urząd Statystyczny definiuje to pojęcie jako: „Rodzina składająca się z małżeństwa lub związku partnerskiego z jednym lub większą liczbą dzieci, z których co najmniej jedno nie jest wspólnym dzieckiem małżonków (partnerów), tzn. jest naturalnym lub adoptowanym dzieckiem tylko jednego z nich”, <https://stat.gov.pl/metainformacje/slownik-pojec/pojecia-stosowane-w-statystyce-publicznej/1158,pojecie.html?contrast=default> (dostęp: 12.12.2020).

²⁰ B. Banaszak, *Rozdział I. Rzeczpospolita, Art. 18*, [w:] B. Banaszak, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2012, s. 149-150.

²¹ Konstytucji RP, art. 72.

który ma za zadanie wypełniać działania związane z ochroną praw dziecka i reprezentacją m.in. przed sądami powszechnymi. Dlatego też należy pamiętać, że dobro dziecka jest wartością konstytucyjną samą w sobie.

Konstytucja podchodzi do koncepcji pozycji dziecka na dwa sposoby: po pierwsze określa zasady i zakres poddania dziecka władzy innych osób (np. rodziców i opiekunów), po drugie zapewnia mu możliwość samodzielnego realizowania niektórych wolności i praw²².

Ciekawy i warty zaznaczenia jest fakt, że w konwencji haskiej²³ mówiącej o prawach dziecka nie ma ujętej definicji „dobra dziecka”, jednak zasada ochrony tego dobra traktowana jako kryterium, została sformułowana w art. 3.1.:

we wszystkich działaniach dotyczących dzieci, podejmowanych przez publiczne lub prywatne instytucje opieki społecznej, sądy, władze administracyjne lub ciała ustawodawcze, sprawą nadrzędną będzie najlepsze zabezpieczenie interesu dziecka.

Warto również zwrócić uwagę na brak pojęcia „dobra dziecka” w przepisach ustaw, w tym przypadku mowa tu o kodeksie rodzinnym i opiekuńczym²⁴. Należy jednak odnotować, że prawodawca wielokrotnie wykorzystuje tę definicję przy interpretacji wykonywania władzy rodzicielskiej, która powinna być sprawowana tak, aby dobro dziecka było niezachwiane.

Inne przykłady ochrony praw dzieci – akty prawa polskiego i międzynarodowego

Wszystkie aspekty ochrony praw dzieci regulują odpowiednie akty prawne i ich przepisy. Jednym z takich dokumentów jest ustawa o systemie oświaty, która gwarantuje każdemu niepełnoletniemu dziecku dostęp do bezpłatnego szkolnictwa²⁵. Uzupełnieniem tych zapisów jest na pewno Europejska konwencja praw człowieka, Protokół dodatkowy nr 1 art. 2, który przewiduje, że: „nikt nie może być pozbawiony prawa do nauki”. Natomiast Międzynarodowy pakt praw obywatelskich i politycznych” art. 18 ust. 4 wskazuje, że: „Państwa-Strony niniejszego Paktu zobowiązują się do poszanowania wolności rodziców lub, w odpowiednich przypadkach, opiekunów prawnych do zapewnienia swym dzieciom wychowania religijnego i moralnego zgodnie z własnymi przekonaniami”. Tym samym można

²² Zob. konstytucyjna ochrona dobra dziecka – art. 72 Konstytucji RP.

²³ Konwencja dotycząca cywilnych aspektów uprowadzenia dziecka za granicę, podpisana przez Polskę 25 października 1980 r. w Hadze (Dz.U. z 1995 r. Nr 108, poz. 528) [dalej: konwencja haska]. Jest to akt regulujący kwestię porwań rodzicielskich w przypadku uprowadzenia lub zatrzymania dziecka w innym państwie.

²⁴ Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy (t.j. Dz.U. z 2020 r., poz. 1359).

²⁵ Por. ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe (Dz.U. z 2017 r., poz. 59).

stwierdzić, że państwo ma obowiązek zagwarantować każdemu dziecku bezpłatną edukację, a szkoły muszą być utrzymywane z budżetu państwa²⁶.

Oddzielnym aktem międzynarodowym mówiącym o ochronie praw dziecka jest podpisany konkordat pomiędzy Polską a Stolicą Apostolską, gdzie w art. 12 wskazuje się, że państwo uznaje prawo rodziców do religijnego wychowania dzieci oraz zasadę tolerancji.

Działalność ministra sprawiedliwości na wybranych przykładach

Na przestrzeni ostatnich lat można zauważyć, że minister sprawiedliwości jest wyjątkowo aktywny w zakresie ochrony praw dzieci. Celem niniejszego artykułu nie jest opisywanie procesów legislacyjnych, które pojawiły się w usprawnieniu systemu prawnego, lecz w zakresie jego działań podejmowanych indywidualnie, bądź za pośrednictwem innych organów. Poruszając tematykę ochrony dziecka i działań ministra sprawiedliwości wchodzi w grę nade wszystko kwestie czterech polskich rodzin, których sytuacja stanowiła przedmiot konferencji prasowej w sprawie dyskryminacji polskich rodzin w Niemczech oraz procedury odbierania dzieci i poddawania ich germanizacji. Dla lepszego zobrazowania historii przebiegu działania ministra, autor posiłkował się odpowiedzią na interpelację poselską, a także odpowiedzią na nią przygotowaną przez sekretarza stanu – Michała Wójcika²⁷, który wskazuje, że ministerstwo otrzymało informację telefoniczną, że dziecko zabrały niemieckie służby – Jugendamt. Zgłoszenia nie dokonała jednak matka, lecz siostra biologicznego ojca zabranego chłopca. Osobie zgłaszającej przekazano informację o sposobie postępowania, w tym także o treści art. 19²⁸:

w przypadku powzięcia wiadomości o tym, że obywatel polski jest traktowany przez władze państwa przyjmującego w sposób mniej korzystny niż wynika to z przepisów obowiązujących w tym państwie, noszący znamiona dyskryminacji lub niezgodny z międzynarodowymi standardami dotyczącymi praw człowieka, konsul podejmuje działania zgodne z prawem międzynarodowym i prawem państwa przyjmującego w celu ochrony praw tego obywatela

²⁶ *Prawa człowieka w edukacji: Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych, Konwencja o Prawach dziecka*, oprac. i wstęp D. Barczyński, Zielona Góra 1992, *passim*.

²⁷ Odpowiedź na interpelację nr 13538 w sprawie działań podejmowanych wobec dzieci – polskich obywateli, przez niemiecki Jugendamt oraz norweski Urząd Ochrony Praw Dziecka czy szwedzki urząd socjalny oraz możliwości systemowego wsparcia dla pokrzywdzonych rodziców – Polaków mieszkających poza granicami RP, celem odzyskania przez nich dzieci lub/ i przywrócenia polskiej jurysdykcji sądowej nad odebranymi młodymi Polakami, <http://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/InterpelacjaTresc.xsp?key=34FEFFBC&view=null> (dostęp: 03.12.2020).

²⁸ Ustawa z dnia 25 czerwca 2015 r. – Prawo konsularne (Dz.U. z 2017 r., poz. 858).

i art. 20 ust. 1 i 2 (ust. 1: „konsul udziela pomocy obywatelowi polskiemu, w szczególności w razie poważnego wypadku lub ciężkiej choroby, aresztowania lub zatrzymania tego obywatela, w razie aktu przemocy, którego ofiarą padł obywatel polski, w razie zgonu obywatela polskiego lub konieczności nagłego powrotu obywatela polskiego pozbawionego środków finansowych do Rzeczypospolitej Polskiej albo do państwa zamieszkania” (pomoc konsularna), ust. 2.: „pomoc konsularna jest udzielana w niezbędnym zakresie i z zastosowaniem środków koniecznych do ochrony istotnych praw i interesów obywatela polskiego”), którą przyjęła do wiadomości. Jednakże po tym zdarzeniu nie nawiązała już kontaktu. Na kanwie niniejszej sprawy wskazać należy, że MS w pełni szanuje art. 8 Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzonej w Rzymie 4 listopada 1950 r.²⁹ oraz liczby zgłoszonych spraw dotyczących odebrania dzieci polskim obywatelom i wynikających z tego konsekwencji, rodzaju działań strony polskiej i liczby przypadków wydania dzieci ich rodzinom, wskazując, że w 2016 r. MS otrzymało około piętnaście zgłoszeń o rzekomych nadużyciach i odebraniu rodzicom dzieci. Nie jest możliwe dokładne podanie liczby tego rodzaju sytuacji, albowiem nie są prowadzone w tym przedmiocie odrębne statystyki. Nadmienić należy, że skargi dotyczą nie tylko działalności Jugendamtu, lecz również działalności polskich sądów i postępowań prowadzonych w trybie konwencji haskiej. W 2016 r. stwierdzono dziesięć spraw, w których sąd niemiecki orzekł powrót dzieci do Polski lub odrzucił wniosek o powrót dzieci do Niemiec. W tym samym roku, w trzech sprawach, sąd orzekł o powrocie dzieci do Niemiec lub odrzucił wniosek o powrocie do Polski. W 2017 r. stwierdzono dziesięć spraw, w których sąd niemiecki orzekł o powrocie dzieci do Polski lub odrzucił wniosek o powrocie dzieci do Niemiec. Z kolei w trzech sprawach sąd orzekł o powrocie dzieci do Niemiec lub odrzucił wniosek o powrocie do Polski. Podane dane nie uwzględniają spraw, które zostały zainicjowane wnioskami o powrót dziecka, złożonymi z pominięciem organu centralnego (art. 6 i art. 8 wspomnianej wyżej konwencji). W zakresie naruszania art. 8 EKPC działania MS mają charakter pomocowy, albowiem wiodącą rolę w sprawach interwencji odgrywa Ministerstwo Spraw Zagranicznych poprzez służby konsularne zgodnie z art. 19 i 20 ustawy z dnia 25 czerwca 2015 r. „Prawo konsularne” (Dz.U. z 2017 r., poz. 858)³⁰. MS, działając w ramach swoich kompetencji i zgodnie z przepisami krajowymi i międzynarodowymi, udziela pomocy w procedurze sprowadzania dzieci do Polski, umieszczając je w rodzinach zastępczych i coraz częściej podejmując działania w wyniku zgłoszeń

²⁹ Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (t.j. Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284).

³⁰ J. Sutor, *Prawo dyplomatyczne i konsularne*, Warszawa 2019, *passim*.

polskich obywateli, informujących o łamaniu art. 8. Konwencji o prawach dziecka z dnia 20 listopada 1989 r.³¹ W ramach opisanych działań, MS zwraca się do organu centralnego innego państwa z wnioskiem o zebranie informacji o sytuacji dziecka, w tym czy ma możliwość rozmowy w języku polskim, czy z tego samego prawa mają możliwość korzystać rodzice, itp. Należy również dodać, że kwestie bezprawnego uprowadzenia lub zatrzymania dziecka reguluje konwencja haska i rozporządzenie Rady (WE) nr 2201/2003 z dnia 27 listopada 2003 r. dotyczące jurysdykcji oraz uznawania i wykonywania orzeczeń w sprawach małżeńskich oraz w sprawach dotyczących odpowiedzialności rodzicielskiej, uchylające rozporządzenie (WE) nr 1347/2000. Założeniem powołanych aktów prawnych jest zapewnienie niezwłocznego powrotu dzieci bezprawnie uprowadzonych lub zatrzymanych w jednym z umawiających się państw oraz zapewnienie poszanowania praw do opieki i odwiedzin określonych przez ustawodawstwo jednego umawiającego się państwa w innych umawiającym się państwie. Konwencję haską stosuje się wobec każdego dziecka, które miało miejsce stałego pobytu w państwie – stronie bezpośrednio przed naruszeniem prawa do opieki lub odwiedzin. Jeżeli sprawa rozpoznawana jest przez sąd państwa członkowskiego, do którego dziecko bezprawnie zabrano lub w którym dziecko bezprawnie zatrzymano, to sąd ten ma możliwość wydania orzeczenia odmawiającego nakazu powrotu dziecka, jeżeli spełniona zostanie jedna z przesłanek określonych w konwencji haskiej. Jednocześnie rozstrzygnięcie to może być następnie zastąpione późniejszą decyzją podjętą przez sąd państwa członkowskiego miejsca stałego pobytu dziecka przed bezprawnym zabránieniem lub zatrzymaniem. Jeżeli tego rodzaju orzeczenie pociąga za sobą powrót dziecka, to jest ono uznawane i wykonywane bez żadnej specjalnej procedury i bez możliwości sprzeciwiania się w jakiegokolwiek formie przez państwo członkowskie, którego sąd odmówił nakazania powrotu dziecka. Rozporządzenie 2201/2003 stosuje się we wszystkich państwach członkowskich UE (z wyjątkiem Danii) i jest w nich bezpośrednio stosowane. Konwencja Haska została z kolei ratyfikowana przez wszystkie państwa członkowskie UE, jednakże przepisom rozporządzenia przysługuje pierwszeństwo wobec zasad konwencyjnych w sprawach objętych zakresem stosowania rozporządzenia. Zarówno Konwencja Haska, rozporządzenie Rady, jak również Europejska konwencja o uznawaniu i wykonywaniu orzeczeń dotyczących pieczy nad dzieckiem oraz o przywracaniu pieczy nad dzieckiem, sporządzona

³¹ „1. Każdy ma prawo do poszanowania swojego życia prywatnego i rodzinnego, swojego mieszkania i swojej korespondencji; 2. Niedopuszczalna jest ingerencja władzy publicznej w korzystanie z tego prawa, z wyjątkiem przypadków przewidzianych przez ustawę i koniecznych w demokratycznym społeczeństwie z uwagi na bezpieczeństwo państwowe, bezpieczeństwo publiczne lub dobrobyt gospodarczy kraju, ochronę porządku i zapobieganie przestępstwom, ochronę zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób (t.j. Dz.U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526).

w Luksemburgu dnia 20 maja 1980 r. (Dz.U. z 1996 r., poz. 134 i 135 oraz Dz.U. z 1997 r., poz. 196) (Europejska Konwencja Luksemburska) i Konwencja o jurysdykcji, prawie właściwym, uznawaniu, wykonywaniu i współpracy w zakresie odpowiedzialności rodzicielskiej oraz środków ochrony dzieci, sporządzona w Hadze dnia 19 października 1996 r. (Dz.U. z 2010 r., poz. 1158) (konwencja haska z 1996 r.), stanowią część krajowego porządku prawnego i są bezpośrednio stosowane zgodnie z art. 91 ust. 1 i 2 Konstytucji RP. Rozporządzenie rady ma zasięg ogólny i wiąże bezpośrednio państwa członkowskie UE, stosownie do art. 288. „Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej” (Dz.U. z 2004 r., poz. 864/2) (Traktat UE) i wynikającej z art. 26. Konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów, sporządzonej w Wiedniu dnia 23 maja 1969 r. (Dz.U. z 1990 r. Nr 74, poz. 439) (konwencja wiedeńska) zasady wykonywania będących w mocy traktatów w dobrej wierze. Uwzględniając powołane akty prawne i ich bezpośrednie stosowanie w polskim porządku prawnym, rozwiązanie wyżej wymienionych instrumentów współpracy jak również wypowiedzenie konwencji haskiej, skutkowałoby zamknięciem możliwości ubiegania się o nakazanie powrotu do Rzeczypospolitej Polskiej polskich dzieci bezprawnie uprowadzonych za granicę.

Podsumowanie

Minister sprawiedliwości we współpracy z ministrem spraw zagranicznych, jako szefem dyplomacji, musi pozostawać w ścisłej współpracy w zakresie działań na arenie międzynarodowej. Wnioski o zwrot dziecka z Polski pochodzą w 95% przypadków od jednego z rodziców. Trafiają się również takie przypadki, gdy wniosek pochodzi od obcego organu opieki społecznej, np. Jugendamtu, który uzyskał prawo do opieki nad dzieckiem w wyniku orzeczenia sądowego. Głośna była m.in. sprawa domagania się przez Jugendamt wydania trojga polskich dzieci odebranych w Niemczech polskiej rodzinie (rodzina ta wróciła do Polski), zakończona na szczęście oddaleniem wniosku niemieckiego urzędu przez Sąd Rejonowy w Bytomiu. Szerokim echem odbił się również protest matki, której córkę sąd wydał do Szwecji, a tamtejszy sąd pozbawił kobietę władzy rodzicielskiej. W obowiązującym dotąd prawie minister sprawiedliwości nie miał możliwości skutecznego nadzoru nad tego rodzaju sprawami. Mógł pomagać, gdy dzieciom i ich polskim rodzicom działa się ewidentna krzywda, ale brakowało ku temu jasnych, ustawowych przepisów. Składane na mocy konwencji haskiej wnioski o przekazanie dzieci z Polski za granicę wpływały wprawdzie do MS, ale jego rola sprowadzała się niemal jedynie do przekazywania spraw właściwym sądom, przed którymi postępowania – ze szkodą dla dzieci – toczyły się latami. Państwo musi chronić polskie dzieci.

* * *

Activities of the Minister of Justice in the field of protection of children's rights outside the Republic of Poland

(summary)

The family is the smallest farm that is included in the normative act. The activities of the Minister of Justice as a constitutional body, on selected examples, present the problems Polish society grapples with abroad. It should also be noted that there is a variety of interventions undertaken by the Minister of Justice in the field of child protection and that decisive action is taken in this regard. There is no doubt that the actions of the Minister of Justice in recent years have been much more effective than it was before. It can be noted that the action of the Minister of Justice previously was based only on the mediation of documentation between competent authorities, and not using the possibility of referring to international acts, which allowed to act and support, be it consuls or ambassadors. This article refers to the issues of the activities of the Minister of Justice in the field of the protection of children's rights on selected examples, which, in the author's opinion, were the most interesting and the most visible was the range of legal possibilities of the actions taken, and above all, the way in which the law is reasoned by the authorities, which are reflected in the Roman principle of *Curia iuris nocet*. It seems that this article will be useful mainly for judges and prosecutors, as well as directors of substantive departments operating in the Ministry of Justice or the Ministry of Foreign Affairs, who may encounter an increasingly important role in the situation of "taking" a child who is also a Polish citizen.

Wykaz literatury

- Banaszak B., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2012.
- Barczyński D. (oprac.), *Prawa człowieka w edukacji: Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych, Konwencja o Prawach dziecka*, Zielona Góra 1992.
- Borkowska K., *Prawo dziecka do wypowiedzi w sprawach rozpoznawanych przez sąd rodzinny*, Warszawa 2014.
- Kołodziejowski S., *Dobro wspólnych nieletnich dzieci – jako przesłanka odmowy orzeczenia rozwoju*, „Palestra” 1965, nr 9/93.
- Kosik J., *Problem przywrócenia władzy rodzicielskiej w świetle kodeksu rodzinnego i opiekuńczego*, „Nowe Prawo” 1973, nr 10.
- Mendecka K., *Klauzula dobra dziecka w konwencji o prawach dziecka i w prawie polskim (wybrane problemy)*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Iuridica” 2016, nr 77.

- Michalska A., *Międzynarodowa ochrona praw dziecka w ONZ*, „Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny” 185, nr 47/1.
- Stojanowska W., *Dobro dziecka w aspekcie sprawowanej nad nim władzy rodzicielskiej*, „Studia nad Rodziną” 2000, nr 4/1.
- Stojanowska W., *Rozwód a dobro dziecka*, Warszawa 1979.
- Sutor J., *Prawo dyplomatyczne i konsularne*, Warszawa 2019.

Justyna Krzywkowska

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ORCID: 0000-0002-0667-6453

„Okno życia” jako przykład wspólnych działań związków wyznaniowych i jednostek samorządu terytorialnego podejmowanych dla ochrony dziecka

Zabójstwo noworodka budzi odrazę i w konsekwencji spotyka się ze zdecydowaną reakcją w postaci długotrwałej kary pozbawienia wolności¹. Pozostawienie dziecka w „oknie życia” powoduje, że matka bez pozbawienia dziecka życia może

¹ Wyrok SA w Szczecinie z 2 marca 2013 r., II Aka 29/13, LEX nr 1312172 – „usiłowała dokonać zabójstwa swojego miesięcznego dziecka D.J., w ten sposób, że wyciągnęła go z prowadzonego przez siebie wózka, uniosła na wysokość ramion i cisnęła nim o asfalt, a następnie, co najmniej sześciokrotnie, kopnęła go w głowę, wdeptując ją w podłogę, powodując tym obrażenia m.in. w postaci podbiegnięć krwawych i otarć naskórka na głowie w tym na twarzy, rozległego krwiaka podczerwcowego okolicy ciemieniowej, wielomiejscowego, wieloodłamowego złamania kości ciemieniowych przechodzących na kość potyliczną oraz wyrostek sutkowaty i piramidę kości skroniowej z obecnością krwi w obrębie prawego ucha środkowego i przestrzeni powietrznych wyrostka sutkowatego, krwiaków podtwardówkowych nad lewą półkulą mózgu i w tylnym dole czaszki, skąpych krwiaków podpajęczynówkowych sklepienia obu półkul mózgu z nielicznymi, drobnymi ogniskami stłuczenia kory i istoty białej podkorowej, podbiegnięcia krwawego na prawym ramieniu, a tym samym naruszenie czynności narządów ciała pokrzywdzonego na okres powyżej 7 dni”; wyrok SA w Szczecinie z 10 maja 2019 r., II Aka 67/19, LEX nr 2719367 – „(...) działając z zamiarem bezpośrednim, znajdując się pod wpływem środków odurzających i substancji psychotropowych, bezpośrednio po odbytych w łazience w/w mieszkania porodzie, pozbawiła życia nowo narodzone dziecko płci męskiej (małoletniego T.S.), w ten sposób, że po zerwaniu pępowiny wyrzuciła nagiego chłopca przez okno łazienki na I piętrze na podwórze, który w wyniku upadku na twarde podłoże doznał obrażeń w postaci urazu wielonarządowego głowy, klatki piersiowej i jamy brzusznej, przy czym obrażenia te stały się bezpośrednią przyczyną zgonu małoletniego”; wyrok SA we Wrocławiu z 17 grudnia 2014 r., II Aka 348/14, LEX nr 1621269 – „(...) działając w zamiarze bezpośrednim pozbawienia życia jej nowonarodzonego dziecka płci żeńskiej, bezpośrednio po jego urodzeniu zadzierżnęła na jego szyi pętlę zrobioną z damskiej bielizny, a następnie zaciskając ją gwałtownie, pozbawiła dziecko życia”; wyrok SA w Białymstoku z 19 marca 2015 r., II Aka 29/15, LEX nr 1665027 – „(...) działając z bezpośrednim zamiarem pozbawienia życia nowo narodzonego syna, zadzierżnęła na jego szyi gumkę do włosów powodując jego śmierć w wyniku uduszenia gwałtownego”; wyrok SO we Wrocławiu z 16 marca 2017 r., III K 319/16, LEX nr 2280390 – „(...) dokonała zabójstwa swojego nowonarodzonego dziecka płci męskiej w taki sposób, że w krótkim czasie po urodzeniu przykryła je odzieżą i materacem, co doprowadziło do jego uduszenia w wyniku unieruchomienia klatki piersiowej z jednoczesnym zatkanie ust i nosa”.

uchylić się od opieki nad nim. Zatem „okno życia” to miejsce niestwarzające zagrożenia dla zdrowia lub życia porzuconego noworodka. Zdarzają się przypadki, że w „oknie życia” pozostawiane² są nawet dzieci kilkumiesięczne, także nie tylko te bezpośrednio po urodzeniu³. W latach 2006-2018 w Polsce w „oknach życia” znajdowało się ponad 140 dzieci; większość z nich była zdrowa i dobrze ubrana.

„Okna życia”, czyli miejsca otwierane z zewnątrz, ogrzewane i wentylowane, powstały jako reakcja na pozostawianie dzieci w różnych miejscach⁴. Są konkretnym rozwiązaniem, które stworzył Kościół katolicki, wraz z różnymi instytucjami, aby pomóc matce i dziecku.

Pozostawienie dziecka w miejscu, w którym perspektywa przyjęcia mu z pomocą jest znikoma (np. w lesie) jest karalne⁵. Zgodnie ze stanowiskiem organów ścigania pozostawienie dziecka w „oknie życia” nie realizuje znamion przestępstwa porzucenia z art. 210 § k.k.⁶ Po otwarciu „okna życia” dyskretnie uruchamia się sygnalizacja alarmująca, a noworodek umieszczany jest w inkubatorze do czasu przyjazdu karetki, która zabiera go do szpitala, gdzie przechodzi badania. Noworodek zostaje objęty procedurą nadania tożsamości i procedurą adopcyjną, nie prowadzi się czynności identyfikacyjnych, tylko czynności w niezbędnym zakresie wynikające z przepisów postępowania karnego⁷. O dalszym losie noworodka z „okna życia” decyduje sąd i ośrodki adopcyjne. Polskie prawo nie przewiduje specjalnego postępowania w przypadku dzieci pozostawionych w „oknach życia”, obowiązują te same przepisy co w adopcji⁸.

Artykuł ukazuje prawne aspekty funkcjonowania „okien życia”, zwłaszcza w kontekście konstytucyjnej zasady współdziałania państwa (jednostek samo-

² Określenie „pozostawienie” nosi w sobie elementy podmiotowe wyrażające się wolą opuszczenia. Zob. wyrok WSA w Warszawie z 27 marca 2015 r., I SA/Wa 1766/14, LEX nr 2461907.

³ Ustawodawca nie zdefiniował określenia „pozostawienie dziecka bezpośrednio po urodzeniu”.

⁴ P. Czaplicki, Z. Kroczyk-Sawicka, *Prawne aspekty funkcjonowania „okien życia”*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2017, t. 22 nr 2, s. 35-44.

⁵ A. Kilińska-Pękacz, *Przestępstwo porzucenia dziecka*, „Prokuratura i Prawo” 2016, nr 4, s. 22-34.

⁶ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (Dz.U. z 2020 r., poz. 1444 t.j.); J. Jodłowski, M. Szewczyk, [w:] *Kodeks karny. Część szczególna. Tom II. Część I. Komentarz do art. 117-211a*, red. W. Wróbel, A. Zoll, Warszawa 2017, art. 210; M. Mozgawa, [w:] M. Budyn-Kulik, P. Kozłowska-Kalisz, M. Kulik, M. Mozgawa, *Kodeks karny. Komentarz aktualizowany*, LEX/el. 2021, art. 210.

⁷ Zarządzenie Nr 48 Komendanta Głównego Policji z dnia 28 czerwca 2018 r. w sprawie prowadzenia przez Policję poszukiwania osoby zaginionej oraz postępowania w przypadku ujawnienia osoby o nieustalonej tożsamości lub znalezienia nieznanych zwłok oraz szczątków ludzkich, § 41 ust. 3 (Dz. Urz. KGP z 2018 r. poz. 77 z późn. zm.).

⁸ Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy, art. 114-127 (Dz.U. z 2020 r., poz. 1359 t.j.), skrót k.r.o.

rządu terytorialnego) i związków wyznaniowych dla ochrony życia dziecka⁹. Problematyka działania „okien życia” zalicza się do działu administracji rządowej, którą kieruje Minister Rodziny i Polityki Społecznej. Należy podkreślić, że zobowiązaniem do ponoszenia wydatków na dziecko pozostawione bezpośrednio po urodzeniu lub dziecko, którego tożsamość rodziców jest nieznana, jest powiat właściwy ze względu na miejsce pozostawienia dziecka¹⁰.

Funkcjonowanie „okien życia” w Polsce

„Okna życia” istnieją nie tylko w Polsce, pojawiły się także w Niemczech, Austrii, Szwajcarii czy na Węgrzech. Prawie wszystkie duże miasta w Polsce mają miejsce, gdzie zdesperowana matka może zostawić noworodka.

Najstarsze zachowane „okno życia” pochodzi z 1198 r. i znajduje się w Rzymie przy powstałym z inicjatywy papieża Innocentego III Szpitalu Ducha Świętego¹¹. Pierwsze współczesne „okno życia” w Polsce uruchomiono 19 marca 2006 r. u sióstr nazaretanek w Krakowie (przy ul. Przybyszewskiego 39). Był to sposób uczczenia pierwszej rocznicy śmierci Jana Pawła II. Najwięcej „okien życia” utworzono w 2009 r., kiedy to hasło roku duszpasterskiego brzmiało „Otoczmy troską życie”.

Ponad 90% „okien życia” zostało założonych z inicjatywy Caritas diecezjalnych, najbardziej rozpoznawalnej organizacji charytatywnej Kościoła katolickiego w Polsce. Pozostałe „okna życia” powstały z inicjatywy lokalnych szpitali, urzędów miasta czy osób prywatnych, np. wrocławskie „okno życia” przy ul. Rydygiera zostało przygotowane dzięki ofiarności wielu osób i firm. Warto podkreślić, że „okno życia” w Lubawie funkcjonuje w domu prywatnym. Natomiast pomysłodawczynią powstania „okna życia” przy klasztorze sióstr nazaretanek w Ostrzeszowie jest Senator RP. Z kolei „okno życia” w Kaliszu powstało we współpracy z Caritas Diecezji Kaliskiej oraz władzami samorządowymi. „Okno życia” zlokalizowane przy Szpitalu im. Jana Pawła II w Głogowie powstało w 2017 r. z inicjatywy diecezjalnej Caritas we współpracy z Głogowskim Szpitalem Powiatowym, a także parafiami p.w. św. Mikołaja i św. Maksymiliana Kolbe w Głogowie.

Dwie trzecie wszystkich „okien życia” funkcjonuje przy żeńskich domach zakonnych. Ponadto „okna życia” zlokalizowane są w ośrodkach Caritas, szpitalach, domach dziecka, bądź w innych instytucjach zajmujących się pomocą osobom po-

⁹ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., art. 25 ust. 3 (Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 ze zm.).

¹⁰ Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej, art. 191 ust. 13 (Dz.U. z 2020 r., poz. 821 t.j.); postanowienie NSA z 9 marca 2017 r., I OW 231/16, LEX nr 2338893.

¹¹ A. Żok, I. Rzymska, *Problem okien życia – analiza etyczno-prawna*, „Poznańskie Zeszyty Humanistyczne” 2015, nr 25, s. 20-26.

trzebującym. W tym roku kalendarzowym „okno życia” powstało w Przasnyszu. Zarząd powiatu wystąpił z taką propozycją do dyrektora Samodzielnego Publicznego Zespołu Zakładów Opieki Zdrowotnej w Przasnyszu.

Lp.	Rok otwarcia	Lokalizacja „okna życia”
	2006	Zgromadzenie Najświętszej Rodziny w Krakowie
	2007	Szpital im. Rydygiera w Łodzi
	2007	Dom Dziecka „Mieszko” w Rzeszowie
	2007 (istnieje do 2009), wznowienie 2020	Powiatowy Zakład Opieki Zdrowotnej w Starachowicach
	2008	Zgromadzenie Sióstr Służebniczek NMP w Częstochowie
	2008	Zgromadzenie Sióstr Franciszkanek Rodziny Maryi w Warszawie
	2009	Placówka Opiekuńczo-Wychowawcza „Jedynka” w Białymstoku
	2009	Dom Matki i Dziecka Caritas Diecezji Bielsko-Żywieckiej w Bielsku-Białej
	2009	Mniszki Klaryski od Wieczystej Adoracji w Bydgoszczy
	2009	Dom Samotnej Matki Caritas Archidiecezji Gdańskiej w Gdańsku
	2009	Dom św. Faustyny „Pomocna Dłoń” Caritas Diecezji Elckiej w Elku
	2009	Zgromadzenie Sióstr Szkolnych de Notre Dame Prowincja Polska w Gliwicach
	2009	Zgromadzenie Sióstr Pasjonistek św. Pawła od Krzyża w Kutnie
	2009	Dom Parafii Chrystusa Odkupiciela Człowieka w Olsztynie
	2009	Zgromadzenie Sióstr św. Feliksa w Nowym Sączu
	2009	Zgromadzenie Sióstr Jezusa Miłosiernego w Gorzowie Wielkopolskim
	2009	Zgromadzenie Sióstr św. Elżbiety w Grudziądzu
	2009	Zgromadzenie Najświętszej Rodziny z Nazaretu w Kaliszu
	2009	Zgromadzenie Sióstr św. Jadwigi w Katowicach
	2009	Klinika Epione i Caritas Archidiecezji Katowickiej
	2009	Zgromadzenie Sióstr św. Rodziny z Nazaretu w Kielcach
	2009	Sekcja Poradnictwa Rodzinnego i Interwencji Kryzysowej Miejskiego Ośrodka Pomocy Rodzinie w Koninie
	2009	Stowarzyszenie Wspólnota Dzieci Łaski Bożej w Koszalinie
	2009	Dom Sióstr Boromeuszek w Piekarach Śląskich
	2009	Zgromadzenie Córek Maryi Wspomożycielki Wiernych w Piotrkowie Trybunalskim
	2009	Zgromadzenie Sióstr Matki Bożej Miłosierdzia w Płocku
	2009	Wspólnota Sióstr Uczennic Krzyża w Szczecinie
	2009	Zgromadzenie Sióstr Matki Bożej Miłosierdzia w Radomiu
	2009	Dom Samotnej Matki w Rzeszowie
	2009	Zgromadzenie Sióstr Miłosierdzia w Sandomierzu
	2009 (istnieje do 2018)	Zgromadzenie Sióstr św. Teresy od Dzieciątka Jezus w Suwałkach
	2009	Klasztor Karmelitanek Dzieciątka Jezus w Sosnowcu
	2009	Centrum Wspierania Rodzin „Swoboda” w Poznaniu
	2009	Parafia Matki Bożej Nieustającej Pomocy w Tarnobrzegu
	2009	Zgromadzenie Sióstr Józefitek w Tarnowie
	2009	Zgromadzenie Sióstr św. Elżbiety w Toruniu
	2009	Kongregacja Sióstr Miłosierdzia św. Karola Boromeusza we Wrocławiu

2009	Zgromadzenie Sióstr Franciszkanek Misjonarek Maryi w Zamościu
2009	Zgromadzenie Sióstr Matki Bożej Loretańskiej w Warszawie
2009	Zgromadzenie Sióstr św. Elżbiety w Zielonej Górze
2010	Służebniczki Śląskie w Kłodzku
2010	Caritas Diecezji Legnickiej w Legnicy
2010	Siostry Urszulanki w Łodzi
2010	Opactwo Sióstr Benedyktyn w Łomży
2010	Dom Św. Faustyny „Wielkie Serce” w Giżycku
2010	Przedszkole Publiczne Sióstr Prezentek w Świdnicy
2010	Zgromadzenie Sióstr Opieki Społecznej św. Antoniego w Wieluniu
2011	Zgromadzenie Sióstr Misjonarek Świętej Rodziny w Kętrzynie
2011	Dom dziecka „Dom pod kasztanami” w Siedlcach
2011	Zgromadzenie Sióstr Wspólnej Pracy od Niepokalanej Maryi we Włocławku
2012	Dom Sióstr Szarytek w Gnieźnie
2012	Szpitalne Centrum Medyczne w Goleniowie
2012 (istnieje do 2019)	Wojewódzki Szpital Specjalistyczny nr 2 w Jastrzębiu Zdroju
2012	Szpital Specjalistyczny im. Stefana Żeromskiego w Krakowie
2012	Caritas Archidiecezji Katowickiej w Mikołowie
2014	Zgromadzenie Sióstr św. Wincentego à Paulo w Kartuzach
2014	Wojewódzki Szpital Specjalistyczny im. Janusza Korczaka w Słupsku
2014	Zgromadzenie Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego a' Paulo w Ostrołęce
2015	Klasztor Klarysek Od Wiecznej Adoracji w Elblągu
2015	Przedszkole Sióstr Nazaretanek w Ostrzeszowie
2015	Dom Hospicyjny Caritas im. św. Józefa w Sopocie
2015	Zgromadzenie Sióstr Urszulanek Maryi Panny Niepokalanej z Gandino w Legionowie
2015	Zgromadzenie Sióstr św. Elżbiety w Ostrowie Wielkopolskim
2016	105. Kresowy Szpital Wojskowy w Żarach
2016	Przychodnia Pro-Familia-Med w Jaworznie
2017	Głogowski Szpital Powiatowy sp. z o.o. w Głogowie
2018	Stowarzyszenie im św. Józefa w Lubawie
2019	Rodzinny Dom Dziecka w Bydgoszczy
2021	Szpital im. dra Wojciecha Oczko w Przasnyszu

Zdarzają się przypadki likwidacji „okien życia”. Taka sytuacja miała miejsce np. w Suwałkach, gdzie 28 grudnia 2009 r. w budynku plebanii parafii p.w. św. Aleksandra zaczęło działać takie miejsce. Po 9 latach przestało ono funkcjonować, ponieważ wracające w nocy pijane osoby, robiąc sobie żarty, otwierały okno i niepotrzebnie uruchamiały alarm¹². Wydanie decyzji przez miejscowego ordynariusza o likwidacji okna życia nie powinno zaistnieć, bowiem takie miejsce stanowi alternatywę dla aborcji i jest wyrazem ludzkiej troski o życie. „Okna życia” powstały jako reakcja na przerażającą zbrodnią, jaką jest zabicie noworodka. Głównymi powodami, dla których rodzice zostawiają swoje dzieci w „oknie życia” są: ubó-

¹² <https://kuriersuwalski.pl/suwalki/wiadomosci/3783-okno-zycia-zamkniete-czy-powstanie-ponownie> (dostęp: 05.12.2020).

stwo (w tym brak pracy i mieszkania), niedojrzałość rodziców, lęk przed odrzuceniem społecznym, szansa na lepsze życie dla dziecka, brak wsparcia ze strony ojca dziecka, choroba dziecka czy niechciana ciąża.

Przeciwnicy „okien życia” uważają, że istnienie takich miejsc może zwiększyć liczbę rodziców, którzy zamiast wypełniać obowiązek wychowawczy wobec dzieci będą zostawiać je w „oknie życia”. Stawiane są pytania: czy matka dziecka wyraziła zgodę na jego umieszczenie w oknie życia?, jakie zdanie w tej sprawie ma ojciec dziecka¹³?, czy okna życia nie będą wykorzystywane przez pozbawionych skrupułów rodziców? Niektórzy twierdzą, że takie miejsca naruszają prawo dziecka do poznania biologicznych rodziców. Zwolennicy „okien życia” uważają, że ratują one dzieci przed porzuceniem na śmietniku, a co za tym przed śmiercią. Stanowią instrument ochrony niezbywalnego dla każdego człowieka prawa do życia. „Okna życia” mają szeroką społeczną akceptację, z uwagi na pewne podobieństwo do zgodnego z prawem pozostawienia dziecka w szpitalu.

Falę dyskusji wzbudziły zalecenia Komitetu Praw Dziecka ONZ (CRC/C/SR.2033 i 2034) przedstawione Polsce w 2015 r., zgodnie z którymi władze powinny zakazać istnienia „okien życia”. Zdaniem Komitetu umożliwienie anonimowego porzucenia dziecka stanowi naruszenie fundamentalnych przepisów Konwencji o prawach dziecka¹⁴. Polska została wezwana do poszukania alternatywnych rozwiązań zmierzających do oddania dziecka do adopcji z poszanowaniem jego praw, w szczególności rozważenia anonimowych porodów w szpitalach¹⁵.

ONZ stwierdził, że funkcjonowanie „okien życia” jest sprzeczne zwłaszcza z art. 8 Konwencji o prawach dziecka¹⁶: „1. Państwa-Strony podejmują działania mające na celu poszanowanie prawa dziecka do zachowania jego tożsamości, w tym obywatelstwa, nazwiska, stosunków rodzinnych, zgodnych z prawem, z wyłączeniem bezprawnych ingerencji. 2. W przypadku gdy dziecko zostało bezprawnie pozbawione części lub wszystkich elementów swojej tożsamości, Państwa-Strony okażą właściwą pomoc i ochronę w celu jak najszybszego przywrócenia jego tożsamości”. W ocenie Komitetu instytucja „okien życia” neguje prawo dzieci do poznania swoich biologicznych rodziców¹⁷.

Prawo do poznania biologicznego pochodzenia i tożsamości biologicznej matki podlega ochronie na podstawie art. 8 Europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, lecz nie w zakresie absolutnym¹⁸. Nie można

¹³ Warto dodać, że przy aborcjach też nie ma obowiązku pytania o zdanie ojca dziecka.

¹⁴ Konwencja o prawach dziecka z 20 listopada 1989 r. (Dz.U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526); ratyfikowana przez Polskę 7 czerwca 1991 r.

¹⁵ Zob. P. Witczak-Bruś, *Surogacja. Aspekty prawne macierzyństwa zastępczego*, Warszawa 2021.

¹⁶ Także z art. 6-7, 9 i 19 Konwencji o prawach dziecka.

¹⁷ Taki argument nie jest przytaczany przy inseminacji nasieniem od anonimowych dawców.

¹⁸ K. Gałka, *Prawo osoby przysposobionej do informacji o swoim pochodzeniu. Glosa do wyro-*

stawiać znaku równości między prawem do życia a prawem do tożsamości. Na nic zda się ochrona prawa podmiotu do tożsamości, jeżeli zostanie on uśmiercony.

Rekomendacja Komitetu Praw Dziecka przy ONZ wzbudziła sprzeciw organów samorządu terytorialnego. Podjęte zostały uchwały¹⁹ w obronie możliwości funkcjonowania „okien życia” na podstawie art. 18 ust. 1 u.s.g.²⁰, art. 9 ust. 1 u.s.p.²¹ lub art. 18 pkt 20 u.s.w.²²

Sytuacja prawna dzieci z „okien życia”

Zgłoszeniu do ośrodka adopcyjnego podlegają wyłącznie dzieci kwalifikujące się do przysposobienia, a zatem dzieci z uregulowaną sytuacją prawną, w tym dzieci pozostawione bezpośrednio po urodzeniu, np. w szpitalach czy „oknach życia”; dzieci, których rodzice nie żyją, są nieznani albo których rodzice zostali pozbawieni władzy rodzicielskiej (art. 119 k.r.o.). Zatem dzieci zostawione w „oknie życia” po badaniach w szpitalu kierowane są do adopcji. Nie jest to jednak prosta procedura ze względu na anonimowość dziecka. Należy pamiętać, że matki mają możliwość pozostawienia dziecka w szpitalu, zaraz po porodzie, co usprawnia procedury adopcyjne. Istnieje wiele różnych instytucji pomagającym matkom w trudnej sytuacji życiowej. Z pewnością brak systemowego ujęcia funkcjonowania „okien życia” prowadzi do sytuacji, w której pozycja prawna dziecka pozostawionego w „oknie życia” jest gorsza niż dziecka, którego rodzice wyrazili tzw. blankietową zgodę na przysposobienie²³. Odnosi się to chociażby do kwestii uzyskania danych

ku ETPC z dnia 25 września 2012 r., 33783/09, LEX/el. 2014; wyrok ETPC z 25 września 2012 r., 33783/09, Godelli v. Włochy, LEX nr 1218091.

¹⁹ Apel nr 14/13 Sejmiku Województwa Małopolskiego z 25 marca 2013 r. w sprawie sprzeciwu wobec likwidacji „Okien Życia”; uchwała nr IV/32/18/2013 Sejmiku Województwa Śląskiego z 25 marca 2013 r. w sprawie przyjęcia apelu do władz państwowych Rzeczypospolitej Polskiej w sprawie „okien życia”; rezolucja nr 6.2013 Rady Powiatu Tarnowskiego z 26 marca 2013 r. w sprawie funkcjonowania „okna życia”; rezolucja nr 50/LXIV/13 Rada Miasta Krakowa z 9 stycznia 2013 r. skierowana do Premiera Rządu RP w sprawie Okna życia; uchwała nr XXXII/486/2013 Rady Miejskiej w Tarnowie z 14 marca 2013 r. w sprawie funkcjonowania „Okna Życia”; uchwała nr VI/XXXI/379/2013 Rady Miasta Wejherowa z 9 kwietnia 2013 r. w sprawie wyrażenia zdecydowanego sprzeciwu Rady Miasta Wejherowa wobec stanowiska Komitetu Praw Dziecka przy ONZ, który dąży do likwidacji „Okien Życia” w Unii Europejskiej. Zob. G. Maroń, *„Uchwały problemowe” organów stanowiących jednostek samorządu terytorialnego na przykładzie uchwał dotyczących zagadnień bioetycznych*, „Samorząd Terytorialny” 2016, nr 1-2, s. 111-126.

²⁰ Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz.U. z 2021 r., poz. 1372 t.j.).

²¹ Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym (Dz.U. z 2020 r., poz. 920 t.j.).

²² Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa (Dz.U. z 2020 r., poz. 1668 t.j.).

²³ Zob. R. Łukasiewicz, *Dobro dziecka a interesy innych podmiotów w polskiej regulacji prawnej przysposobienia*, Warszawa 2019.

o swoich rodzicach biologicznych. Po przywiezieniu noworodka do szpitala przygotowywane są dwa dokumenty – o rozpoczęciu procedur adopcyjnych i nadaniu dziecku tożsamości. Dziecko jest zgłaszane do działu pieczy zastępczej ośrodka pomocy rodzinie oraz do sądu, który wydaje postanowienie i decyduje, do jakiej rodziny zastępczej trafić ma niemowlę. Do ośrodka adopcyjnego dziecko trafia z uregulowaną już sytuacją prawną, po czym od razu proponowane jest rodzinie adopcyjnej. Proces adopcyjny pozostaje taki sam, jak w przypadku innych dzieci. W całej procedurze jest zawarta ścisła współpraca różnych instytucji. W sferze decyzji sądu jest, czy w konkretnej sytuacji, która podpada pod przepis art. 119¹ § 3 k.r.o., a więc gdy rodzice przysposobianego dziecka są nieznani lub nie żyją – odpowiednio stosować przepisy o zgodzie blankietowej, a więc czy ograniczyć możliwość przysposobienia tylko do przysposobienia całkowitego.

W 2019 r. Minister Sprawiedliwości Prokurator Generalny wydał prokuratorom zalecenia określające sposób postępowania w przypadkach pozostawienia noworodka w „oknach życia”. Wynikało to z faktu, że charakteryzowane miejsca pozwalające chronić życie bezbronnych noworodków nie zostały prawnie uregulowane. Dziecko pozostawione w „oknie życia” traktowane jest jako „NN” – nieznane. Prokurator powinien przekazać właściwemu sądowi opiekuńczemu informację o pozostawieniu dziecka w „oknie życia”. Jeżeli nie ma podstaw do stwierdzenia, że doszło do przestępstwa na szkodę dziecka (np. użyto wobec niego przemocy) policja odstępuje od poszukiwania rodziców dziecka, ale sprawdza czy nie zgłoszono porwania. Jeżeli mamy do czynienia z przestępstwem na szkodę dziecka wówczas należy niezwłocznie podjąć działania zmierzające do ustalenia tożsamości dziecka i jego rodziców. Istotne jest to, by dziecko z okna życia otrzymało szybkie zapewnienie stabilnego środowiska rodzinnego. Ustawodawca nie daje żadnych wskazówek co do tego, czym ma się kierować sąd podejmując decyzję, oprócz uwzględnienia dobra dziecka²⁴.

W razie nieustalenia pochodzenia dziecka sporządza się akt urodzenia dla dziecka nieznanych rodziców w trybie określonym art. 62 p.a.s.c.²⁵ W przypadku nieznanych rodziców nie jest potrzebna ich zgoda na przysposobienie i możliwe jest orzeczenie adopcji całkowitej. W sytuacji, gdy dla dziecka został już sporządzony akt urodzenia przed jego porzuceniem, sporządzenie aktu urodzenia w trybie art. 62 p.a.s.c. nie nastąpi. W postępowaniu adopcyjnym należy uzyskać zgodę rodziców, a jeżeli miejsce ich pobytu nie jest znane, można przyjąć, że porozumienie się

²⁴ H. Ciepla, [w:] *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, red. K. Piasecki, Warszawa 2009, s. 883; K. Pietrzykowski [w:] *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, red. K. Pietrzykowski, Warszawa 2015, s. 733; K. Gromek, *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, Warszawa 2016, s. 696; M. Prucnal-Wójcik, [w:] *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz. Przepisy wprowadzające*, red. K. Osajda, Warszawa 2019, komentarz do art. 119¹.

²⁵ Ustawa z dnia 28 listopada 2014 r. – Prawo o aktach stanu cywilnego (Dz.U. z 2021 r., poz. 709 t.j.).

z nimi napotyka trudne do przezwyciężenia przeszkody. Porzucenie dziecka jest z reguły okolicznością wystarczającą do pozbawienia władzy rodzicielskiej²⁶.

Opiekunem prawnym dziecka pozostawionego w „oknie życia” powinien zostać ustanowiony jego opiekun faktyczny. Nie może być ustanowiona opiekunem m.in. osoba, która nie ma pełnej zdolności do czynności prawnych albo została pozbawiona praw publicznych²⁷.

Zakończenie

Stosunek Kościoła do kwestii życia pozostaje bez zmian: Kościół zawsze będzie opowiadał się za życiem²⁸. „Okno życia” jest szansą zarówno dla dziecka, jak i dla matki, która ma świadomość, że jej dziecko żyje. „Okno życia” stanowi alternatywę dla porzucenia noworodka na śmietniku, pozostawienia go bez koniecznej dla przeżycia opieki. „Okno” jest przede wszystkim szansą na życie dla dzieci, których matki nie chcą lub z różnych względów nie mogą podjąć się wychowania swojego dziecka, ale mogą w sposób bezpieczny i anonimowy pozostawić noworodka – mając gwarancję, że znajdzie on fachową opiekę i przekazany zostanie do adopcji. Cały sens powstawania „okien” opiera się na tym, by ocalić ludzkie życie. Idea organizowania okien życia rozpowszechniła się dzięki mediom, które nagłaśniały pozostawianie kolejnych dzieci i utwierdzały opinie publiczną, że trafiają one w dobre ręce. Ich twórcy podkreślali, że jest to element chronienia zagrożonego życia przed aborcją czy porzucenia noworodka i pozbawienia go opieki.

Uchwałą Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej RP z 27 sierpnia 2004 r.²⁹ dzień 24 marca ustanowiono Narodowym Dniem Życia. Podkreślono w uchwale, że dzień ten „powinien stać się okazją do narodowej refleksji nad odpowiedzialnością władz państwowych, społeczeństwa i opinii publicznej za ochronę i budowanie szacunku dla życia ludzkiego, szczególnie ludzi najmniejszych, najsłabszych i zdanych na pomoc innych”. „Okna życia” spełniają swoją rolę i są ciągle społecznie akceptowane³⁰.

²⁶ R. Zegadło, [w:] *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, red. J. Wierciński, Warszawa 2014, art. 119.

²⁷ H. Haak, *Dziecko w oknie życia*, „Rzeczpospolita” 8 stycznia 2011, wyd. 5, s. 8-9.

²⁸ M. Moravčíková, *Telo zeme a dych života. Mystický rituál stvorenia golema*, „Studie Slovákého muzea” (Tělo jako kulturní fenomén) 2010, s. 225-234.

²⁹ Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 27 sierpnia 2004 r. w sprawie ustanowienia Narodowego Dnia Życia (M.P. z 2004 r. Nr 37, poz. 648).

³⁰ J. Wojciechowska, *Funkcje opiekuńczo-wychowawcze rodziców wobec dzieci w rodzinie na tle wybranych problemów*, [w:] *Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla, tom II*, red. P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel, Warszawa 2012.

* * *

„Window of Life” as an example of joint activities of religious organisations and local government units for child protection

(summary)

We read in court decisions that the accused could act in accordance with the law, i.e. use adoption or the „window of life”, she did not have to decide to kill her own child (e.g. the judgment of the Court of Appeal in Katowice of March 31, 2017, II AKA 48/17, LEX no. 2310584). The „window of life” is a specially prepared place where mothers who cannot or do not want to take care of their newborns, can anonymously and safely leave the child. It has been created in response to social demand, which was manifested by the frequent abandonment of children by mothers in life-threatening conditions, in garbage cans, buckets with faeces, burying them in the ground or hiding them in a barrel. Its primary role is to save lives and give the woman an alternative to leave the unwanted child alive. The functioning of such places for unwanted newborns results not only from human sensitivity to the harm done to the youngest citizens, but above all from Art. 30 of the Polish Constitution, which states that „The inherent and inalienable dignity of the person shall constitute a source of freedoms and rights of persons and citizens. It shall be inviolable. The respect and protection thereof shall be the obligation of public authorities”.

Wykaz literatury

- Czaplicki P., Kroczeek-Sawicka Z., *Prawne aspekty funkcjonowania „okien życia”*, „Białostockie Studia Prawnicze” 2017, t. 22 nr 2.
- Gałka K., *Prawo osoby przysposobionej do informacji o swoim pochodzeniu. Glosa do wyroku ETPC z dnia 25 września 2012 r., 33783/09, LEX/el. 2014.*
- Gromek K., *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, Warszawa 2016.
- Haak H., *Dziecko w oknie życia*, „Rzeczpospolita” 8 stycznia 2011, wyd. 5.
- Jodłowski J., Szewczyk M., [w:] *Kodeks karny. Część szczególna. Tom II. Część I. Komentarz do art. 117-211a*, red. W. Wróbel, A. Zoll, Warszawa 2017.
- Kilińska-Pękacz A., *Przestępstwo porzucenia dziecka*, „Prokuratura i Prawo” 2016, nr 4.
- Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, red. K. Piasecki, Warszawa 2009.
- Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, red. K. Pietrzykowski, Warszawa 2015.
- Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, red. J. Wierciński, Warszawa 2014.
- Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz. Przepisy wprowadzające*, red. K. Osajda, Warszawa 2019.
- Łukasiewicz R., *Dobro dziecka a interesy innych podmiotów w polskiej regulacji prawnej przysposobienia*, Warszawa 2019.
- Moravčíková M., *Telo zeme a dych života. Mystický rituál stvorenia golema*, "Studie Slovákého muzea" (Tělo jako kulturní fenomén) 2010.

- Mozgawa M., [w:] Budyn-Kulik M., Kozłowska-Kalisz P., Kulik M., Mozgawa M., *Kodeks karny. Komentarz aktualizowany*, LEX/el. 2021.
- Witczak-Bruś P., *Surogacja. Aspekty prawne macierzyństwa zastępczego*, Warszawa 2021.
- Wojciechowska J., *Funkcje opiekuńczo-wychowawcze rodziców wobec dzieci w rodzinie na tle wybranych problemów*, [w:] *Państwo prawa i prawo karne. Księga jubileuszowa Profesora Andrzeja Zolla, tom II*, red. P. Kardas, T. Sroka, W. Wróbel, Warszawa 2012.
- Żok A., Rzymska I., *Problem okien życia – analiza etyczno-prawna*, „Poznańskie Zeszyty Humanistyczne” 2015, nr 25.

Piotr Wojnicz

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Filia w Ełku

ORCID: 0000-0003-3333-6726

Problem dzieci – migrantów w nauczaniu Kościoła katolickiego – wstęp do dyskusji

Wstęp

Migracja ludności jako zjawisko społeczne posiada różne oblicza. Z jednej strony wpływa na rozwój, podniesienie kwalifikacji zawodowych oraz standardów życia, a także daje możliwość poznania nowych kultur. Drugi aspekt tego zjawiska ma wyraźnie negatywny wydźwięk. W tym obszarze znajdują się takie wydarzenia, jak prześladowania, wojny, konflikty wewnątrzpaństwowe. Temu drugiemu obliczu migracji towarzyszą cierpienia i dramaty poszczególnych jednostek. Najbardziej negatywne skutki migracji odczuwają dzieci. Brak więzi z rodzicami, sieroctwo społeczne czy wreszcie kontakt z obcymi, nieznanymi i często wrogo nastawionymi ludźmi oraz narażenie na utratę swojej tożsamości – składają się na elementy egzystencji dzieci – migrantów. Należy podkreślić, że według danych UNICEF tylko w samej Afryce Zachodniej 12 milionów dzieci migruje bez opieki osób dorosłych¹. Społeczność międzynarodowa wypracowała szereg rozwiązań prawnych, zarówno o charakterze uniwersalnym jak i regionalnym, mających na celu zagwarantowanie i ochronę praw dzieci. Wśród nich najważniejszym dokumentem jest Konwencja o prawach dziecka z 1989 roku².

W artykule 2 tego aktu prawnego społeczność międzynarodowa postanowiła, że podjąć właściwe kroki w celu zapewnienia każdemu dziecku ochrony przed wszelkimi formami dyskryminacji lub karania ze względu na status prawny, działalność, wyrażane poglądy lub przekonania religijne opiekunów. Jednocześnie stwierdzono, że wszelkie organy publiczne i prywatne obiorą za cel swojego działania zabezpieczenie interesów dziecka³. Pomimo tak wyraźnych deklaracji często dochodzi do łamania podstawowych praw dziecka. Na ten fakt zwracał uwagę Jan

¹ <https://unicef.pl/co-robimy/aktualnosci/dla-mediow/ponad-7-mln-dzieci-migruje-w-afryce-zachodniej-i-srodkowej> (dostęp: 21.11.2020).

² Konwencja o prawach dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r., (Dz.U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526), dalej KPD.

³ KPD, art. 3.

Paweł II, twierdząc, że są one bezbronne, gdyż stanowią tą kategorią ludzi, której głos jest słabo słyszalny⁴. Szczególnie skomplikowaną sytuację posiadają osoby małoletnie ogarnięte zjawiskiem migracji.

Kościół katolicki konsekwentnie zwraca uwagę na potrzebę otoczenia pomocą dzieci – migrantów. Działalność ta jest głęboko zakorzeniona w doktrynie i historii Kościoła. Pomoc ta posiada charakter instytucjonalny, jest również ukierunkowana na propagowanie prawa do życia w rodzinie, zachowania tożsamości oraz wspomaga solidarne i życzliwe postawy społeczności lokalnych przyjmujących znaczne rzesze migrantów.

Założenia pastoralno-prawne opieki duszpasterskiej nad dziećmi – migrantami

Podstawą działalności Kościoła katolickiego wobec ludzi ogarniętych zjawiskiem migracji, w tym również dzieci, jest dostrzeganie w nich obrazu Chrystusa. Historia migracji została w sposób naturalny wpleciona w dzieje całego Kościoła. Według Instrukcji *Erga migrantes caritas Christi* *migracje przybliżając rozliczne komponenty ludzkiej rodziny, w rzeczywistości zmierzają do budowania coraz to szerszego i zróżnicowanego ciała społecznego, będącego niejako przedłużeniem tego spotkania ludów i ras, jakie dzięki darowi Ducha Świętego podczas Pięćdziesiątnicy stało się eklezjalnym braterstwem*⁵. Wydarzenia, które wówczas miały miejsce rzutowały na charakter nowo powstającej struktury religijnej. W tym aspekcie można zauważyć dwie bardzo ważne cechy Kościoła katolickiego, a mianowicie uniwersalizm i partykularyzm. Z tych też względów w Kościele katolickim miejsce jest dla wszystkich bez różnicy na rasę, narodowość czy język⁶.

Nie ulega wątpliwości, że podwaliny pod współczesną wizję duszpasterskiej opieki nad ludźmi w drodze dały historie spisane w Starym Testamencie. Wojciech Necel wskazuje, że *migracja, jako jedno z podstawowych i trwałych zjawisk towarzyszących człowiekowi, przybiera na kartach Starego Testamentu najróżnorodniejsze formy, jest zróżnicowana pod względem treści oraz zasięgu oddziaływania i struktur. Migrujący w przeżywanych przez siebie sytuacjach ukazywany jest w ścisłej relacji z Bogiem*⁷. Prawodawca kościelny w Instrukcji *Erga migrantes caritas Christi* nakreślił historię Narodu Wybranego przez pryzmat towarzyszącej mu migracji: *mianowicie, Izrael wywodzi swe początki od Abrahama, który posłuszny Bożemu słowu wyszedł ze swego rodzinnego kraju i wyruszył do obcej ziemi. Niósł on ze sobą Boże obietnice, iż stanie się*

⁴ <https://www.niedziela.pl/arttykul/90712/nd/Coraz-wiecej-ludzi-w%C3%82%C2%A0drodze> (dostęp: 21.11.2020).

⁵ Instrukcja *Erga migrantem caritas Christi*, Lublin 2008, nr 12, dalej EMCC.

⁶ EMCC, nr 16,

⁷ W. Necel, *Prawo migranta do specjalnego duszpasterstwa*, Warszawa 2012, s. 87.

ojcem wielkiego narodu. Jakub był błędzącym Aramejczykiem, który „zstąpił do Egiptu, przybył tam w niewielkiej liczbie ludzi i tam się rozrósł w naród ogromny, silny i liczny”. Po długiej niewoli w Egipcie, podczas czterdziestoletniego exodusu przez pustynię, Izrael został uroczysto ustanowiony Ludem Bożym. Prawda o twardej próbie migracji i deportacji Ludu Wybranego staje się podstawą do spojrzenia na historię zbawienia wszystkich ludów. Kryje się ona w historii powrotu narodu z wygnania. Przez wspomnienie tych wydarzeń czuje się on umocniony w swym zaufaniu Bogu, także w najciemniejszych momentach swojej historii. W nawiązaniu do tych wydarzeń w prawie Izraela zostaje ustanowione przykazanie dotyczące stosunku do cudzoziemców zatrzymujących się w jego kraju. Jest nim to samo przykazanie, które dotyczyło odniesienia do „synów twego ludu”. Mianowicie „będziesz go [przybysza] miłował jak siebie samego”⁸. Z racji swych wcześniejszych doświadczeń naród izraelski znał i rozumiał pozycję migrantów. Kościół katolicki w naturalny sposób stanowi duchową kontynuację Narodu Wybranego.

Najważniejszym dokumentem Kościoła katolickiego regulującym kwestię duszpasterstwa ludzi w drodze jest Konstytucja apostolska o duchowej opiece nad emigrantami nosi nazwę – *Exsul Familia*⁹, co w tłumaczeniu na polski oznacza Rodzina Tułacza. Akt ten w pierwszych słowach stanowi: *Tułacza Rodzina Nazaretańska: Jezus, Maryja i Józef, uciekając przed gniewem bezbożnego króla i w drodze do Egiptu, i na wygnaniu w Egipcie stanowi pierwowzór, przykład i ostoję dla wszystkich emigrantów w każdym czasie i miejscu, dla cudzoziemców i wszelkiego rodzaju uchodźców, którzy w obawie przed prześladowaniem lub z powodu niedostatku muszą opuścić rodzinną ziemię, drogich rodziców i krewnych oraz serdecznych przyjaciół i podążać w obce strony*¹⁰. W podobnym tonie wypowiada się również Instrukcja *Erga migrantes caritas Christi*, w której czytamy: *Chrześcijanin postrzega w cudzoziemcu bardziej jeszcze niż bliźniego, samo oblicze Jezusa Chrystusa. Urodził się On w żłobie i jako obcy uciekał do Egiptu. W ten sposób wziął na siebie owo podstawowe doświadczenie swojego Ludu i złączył się razem z nim. Urodzony na obczyźnie, w oddaleniu od ojczyznego miasta zamieszkał wśród nas. Swoją publiczną działalność spędzał na wędrowności, szedł przez „miasta i wioski”. Jako Zmartwychwstały ukazał się dwóm swoim uczniom w drodze do Emaus, jeszcze pod postacią obcego i nieznanego, zanim dał się im poznać podczas łamania chleba. Chrześcijanie zatem naśladują owego Przechodnia, „który nie miał miejsca, gdzie by głowę mógł oprzeć. Wreszcie Maryja, Matka Jezusa, może być również postrzegana na owej linii jako żywy obraz niewiasty będącej w drodze. Zabrała Ona swego Syna z dala od domu ku światu i została zmuszona do ucieczki do Egiptu*¹¹.

⁸ EMCC, nr 14.

⁹ Pius XII, *Konstytucja apostolska o duchowej opiece nad emigrantami – Exsul familia* z 1 sierpnia 1952 r., „*Studia Polonijne*” 4 (1981), dalej EF.

¹⁰ Wstęp do EF.

¹¹ EMCC, nr 15.

Oba dokumenty ukazują Chrystusa jako dziecko – migranta. Historia ta zaczyna się jeszcze przed jego narodzeniem, wówczas gdy Maria i Józef poszukiwali bezpiecznego miejsca na schronienie. Jezus jest ukazany jako osoba pozbawiona stałego miejsca zamieszkania, poszukująca spokojnego azylu, prześladowana wreszcie jako uchodźca. Chrystus spędza swoje młodzieńcze lata na obczyźnie. W tym należy upatrywać początków opieki duszpasterskiej nad wszystkimi ludźmi objętymi zjawiskiem migracji.

Zagadnienie duszpasterstwa migrantów od samego początku przeszło ogromną ewolucję. Podstawy prawne opieki duszpasterskiej nad migrantami stanowią następujące dokumenty:

- Kodeks Prawa Kanonicznego z 1983 r.,
- Konstytucja apostolska *Exul Familie* z 1952 r.,
- Instrukcja *De pastorali migratorum cura* z 1969 r.,
- *Motu proprio Apostolicae Caritatis* z 1970 r.¹²,
- *Instructio pastorale degli emigranti* z 1978 r.¹³,
- Instrukcja *Erga Migrantes Caritas Christi* z 2004 r.¹⁴

Duszpasterstwo migrantów stało się działalnością zinstytucjonalizowaną, która ma charakter doraźny i tymczasowy. Funkcjonuje ono na trzech płaszczyznach: uniwersalnej, partykularnej i diecezjalnej. Parafialne duszpasterstwo terytorialne stanowi podstawę funkcjonowania Kościoła katolickiego. Natomiast duszpasterstwo migrantów spełnia funkcję uzupełniającą, w żaden sposób jej nie zastępuje. Jego fundamentem jest fakt, że dana wspólnota posługuje się odrębnym językiem i ma własną kulturę. Istotą współczesnego duszpasterstwa na rzecz migrantów jest tworzenie wspólnoty pomiędzy różnymi kulturami, która wzbogaca społeczność chrześcijańską¹⁵.

Elementy ochrony prawa dziecka – migranta w Kościele katolickim

Zenon Grocholewski zauważa, że *promocja i obrona praw dziecka przez Kościół jest bardzo mocno zakorzeniona w nauczaniu Chrystusa. Uważane za „homunculus” w świecie klasycznym, dziecko jawi się w Ewangelii w szczególnym świetle i w pełnej godności. Syn Boży, który dzielił losy ludzkiego dziecka, okaże potem szczególne zainteresowanie i miłość dzieciom. Powie Apostołom: „Pozwólcie dzieciom*

¹² Paweł VI, *Motu proprio Apostolicae Caritatis ustanawiające Papieską Komisję Duszpasterstwa Migrantów i Turystów* – 19 marca 1970 r., tekst dokumentu z: „Studia Polonijne” 4 (1981).

¹³ Papieska Komisja ds. Duszpasterstwa Migrantów i Podróżnych, *Instructio pastorale degli emigranti* z 26 maja 1978 r., „Studia Polonijne” 6 (1983).

¹⁴ Papieska Rada ds. Duszpasterstwa Migrantów i Podróżnych, Instrukcja *Erga migrantem caritas Christi*, Lublin 2008.

¹⁵ Patrz szerzej [w:] P. Wojnicz, *Istota funkcjonowania duszpasterstwa migrantów w prawie Kościoła Rzymskokatolickiego*, „Civitas et lex” 2 (2016) s. 61.

przyjdź do Mnie, nie przeszkadzajcie im”, dodając: „do takich bowiem należy Królestwo Niebieskie” (Mk 10,14). Na innym miejscu podkreśli: „Jeżeli się nie odmienicie i staniecie jak dzieci, nie wejdziecie do królestwa niebieskiego” (Mt 18,3) i zaznaczy: „Kto by przyjął jedno takie dziecko w imię moje, Mnie przyjmuje” oraz „lecz kto by stał się powodem grzechu dla jednego z tych małych, którzy wierzą we Mnie, temu byłoby lepiej kamień młyński zawiesić u szyi i utopić w głębi morza” (Mt 18,5-6)¹⁶.

Natomiast Jan Paweł II oparł swoją naukę i działalność na rzecz ochrony praw dziecka na trzech filarach:

- personalistycznej koncepcji człowieka, z której wynikało poszanowanie praw dziecka,
- aktywnym rozwijaniu modelu praw dziecka na forum międzynarodowym,
- wprowadzeniu dyskusji o prawach dziecka na arenę międzynarodową, czego wyrazem stała się Konwencja Praw Dziecka oraz przystąpienie do niej Stolicy Apostolskiej¹⁷.

Dzieci z racji swojego położenia społecznego są tą kategorią ludzi, która jest szczególnie narażona na różnego rodzaju negatywne zachowania ludzi dorosłych. W przypadku dzieci objętych zjawiskiem migracji, podróżujących bez opieki swoich najbliższych, sytuacja ta staje się wręcz dramatyczna. Często są one ofiarami handlu ludźmi, są wykorzystywane seksualnie, podlegają demoralizacji. Zerwane więzi z rodzicami, sieroctwo społeczne czy wreszcie kontakt z obcymi nieznanymi ludźmi oraz narażenie na utratę swojej tożsamości – składają się na elementy egzystencji dzieci – migrantów. Dlatego też Kościół katolicki zwraca uwagę na trudną pozycję i dopominania się ochrony i poszanowania ich podstawowych praw.

W tym kontekście papież Benedykt XIV w Orędziu na Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy zwraca szczególną uwagę na *charakter migracji małoletnich, z którą wiążą się sytuacje dzieci urodzonych w krajach udzielających gościny, czy też dzieci, które po urodzeniu nie mieszkają razem z rodzicami — emigrantami — lecz dołączają do nich później. Ta dorastająca młodzież należy do dwóch kultur, co oznacza korzyści, ale i problemy wynikające z podwójnej przynależności, jednakże może to być sposobnością, aby doświadczyć życia w wielokulturowości. Ważne jest, by zapewnić im możliwość chodzenia do szkoły, a następnie dostęp do rynku pracy, oraz by odpowiednie struktury formacyjne i społeczne ułatwiły im integrację społeczną. (...) Odrębną kategorią małoletnich są uchodźcy, którzy proszą o azyl, uciekając z różnych powodów z własnego kraju, gdzie nie mają zapewnionej należytej ochrony. Kościół katolicki podkreśla, iż statystyki wykazują, że ich liczba rośnie*¹⁸.

¹⁶ Z. Grocholewski, *Prawa dziecka w międzynarodowych deklaracjach i w nauczaniu Kościoła*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 34 (2001), s. 49-50.

¹⁷ <https://wpk.upjp2.edu.pl/konferencje/ochrona-praw-dziecka-w-kosciele-9.html> (dostęp: 14.12.2020).

¹⁸ Orędzie Papieża Benedykta XVI na 96 Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy 2010 r.,

Kościół katolicki zwraca uwagę na dwa istotne zagadnienia związane z migracją, a mianowicie prawo do migracji i prawo do nieemigrowania. W tym kontekście silnie akcentuje prawo do ochrony każdej osoby, w tym szczególnie dzieci, która pragnie przekroczyć granicę danego państwa i szuka schronienia przed niebezpieczeństwem. Prawo do migracji i swobodnego przemieszczania się stanowi punkt odniesienia stanowiska Kościoła i jest uważane za naturalne prawo człowieka. Towarzyszy mu często chęć polepszenia warunków bytowania, czy ucieczka przed prześladowaniem. Zdaniem Kościoła katolickiego państwa nie powinny w żaden sposób ograniczać prawa do migrowania. Jedną z przyczyn, która może wpłynąć na ograniczenie ruchów migracyjnych jest ochrona dobra wspólnego. Jednocześnie Kościół podkreśla, że korzystanie z tego prawa powinno podlegać kontroli, ponieważ jego nieuporządkowanie zagraża stabilizacji społeczeństwa, które przyjmuje migrantów. Równocześnie Kościół katolicki silnie podkreśla prawo do nieemigrowania, czyli do zamieszkiwania w swojej ojczyźnie i korzystania z możliwości rozwoju we własnym kraju. W naturze ludzkiej leży przynależność do konkretnego państwa, z którym łączy go nie tylko obywatelstwo, więzy krwi, lecz także dziedzictwo duchowe i kulturowe. Jednocześnie należy zauważyć, że prawo do swobodnego rozwoju we własnym kraju nie stoi w sprzeczności z prawem do swobodnego poruszania się¹⁹.

Z punktu widzenia dzieci – migrantów najważniejsza jest chrześcijańska postawa społeczności, w której przyszło im funkcjonować. Kościół niejednokrotnie podkreślał wagę „gościnnego” przyjęcia migrantów. Postawa ludzka i chrześcijańska w stosunku do nich wyraża się przede wszystkim w dobrym ich przyjęciu. Zdaniem Kościoła katolickiego państwa przyjmujące migrantów w miarę możliwości powinny zadbać o stworzenie im odpowiednich warunków bytowych oraz powinno uwzględniać prawa i potrzeby ludzi osiedlających się, a przede wszystkim przeciwdziałać wszelkim formom marginalizacji i przejawom dyskryminacji. Głosząc hasła solidarności z migrantami Kościół katolicki stwarza silne fundamenty pod integrację migrantów z lokalną społecznością i przeciwdziała postawom nacechowanym agresją. Wśród zasad duszpasterskiej opieki nad migrantami należy wymienić:

- ludzką i chrześcijańską godność,
- miłość i solidarność,
- wezwanie do międzynarodowej współpracy,
- pomoc duchową²⁰.

http://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/messages/migration/documents/hf_benxvi_mes_20091016_world-migrants-day.html (dostęp: 13.12.2020).

¹⁹ P. Wojnicz, *Problem uchodźców w wybranych dokumentach Stolicy Apostolskiej w kontekście standardów międzynarodowych*, „Civitas et lex” 3 (2017), s. 47-50.

²⁰ Tamże, s. 47-50.

Papież Franciszek wskazuje na potrzebę stworzenia strategii działania, która połączyłaby w sobie cztery aspekty:

- przyjmowanie,
- chronienie,
- promowanie,
- integrowanie.

Nakreślenie powyższych priorytetów ma na celu promowanie solidarności ze światem migrantów oraz wskazanie schematu procesów integracyjnych. Odpowiednie przyjęcie migrantów, otoczenie ich rodzin opieką powoduje, że skutki migracji są mniej odczuwalne, przede wszystkim dla dzieci a procesy adaptacyjne w nowym środowisku przebiegają w sposób bezkonfliktowy. Kościół katolicki w tym zakresie zwraca uwagę na fakt, że społeczność międzynarodowa, przede wszystkim wysokouprzemysłowione państwa, które stają się celem migracji, powinny w sposób adekwatny do sytuacji reagować na procesy migracyjne. Z jednej strony poświęcać dużo uwagi na uproszczenie procedur związanych z legalnym wjazdem. Uchroni to wielu migrantów przed readmisją do kraju pochodzenia. Tym samym zapobiegnie ewentualnym aktom prześladowań i agresji wobec osób, które mogą zostać odesłane do ojczyzny. Z drugiej strony państwa przyjmujące powinny zadbać o bezpieczeństwo narodowe utrwalając system ochrony podstawowych praw człowiek²¹.

W przypadku dzieci należy pamiętać o obowiązku uznania i ochrony nienaruszalnej ich godności, szczególnie gdy przyczyną migracji było realne zagrożenie utraty życia i zdrowia oraz poszukiwanie schronienia i bezpieczeństwa. Z kolei „promowanie” odnosi się do wspierania integralnego rozwoju ludzkiego migrantów i uchodźców. Pośród wielu narzędzi, które mogą pomóc w realizacji tego zadania, pragnę uwydatnić znaczenie, jakie ma zapewnienie dzieciom i młodym ludziom dostępu do wszystkich poziomów edukacji – dzięki temu nie tylko będą mogli oni rozwijać i wykorzystywać swoje zdolności, ale będą również lepiej umieli wychodzić na spotkanie innym, kultywując ducha dialogu, a nie zamknięcia czy konfrontacji. Według papieża Franciszka integrowanie oznacza umożliwianie uchodźcom i migrantom pełnego uczestnictwa w życiu społeczeństwa, które ich przyjmuje. Integracja w tym kontekście oznacza wzajemne zrozumienie i poszanowanie swoich odrębności kulturowych²².

Postawa gościnności i solidarności jest szczególnie ważna wobec dzieci – migrantów, które z racji swojego położenia potrzebują szczególnej opieki. Kościół katolicki nawołując do przyjaznego przyjęcia migrantów pracuje nad poszanowaniem ich praw przez społeczność lokalną. Tworząc struktury duszpasterskiej opieki nad migrantami

²¹ Orędzie Ojca Świętego Franciszka na 51 światowy dzień pokoju 1 stycznia 2018 roku, http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/peace/documents/papa-francesco_20171113_messaggio-51giornatamondiale-pace2018.html (dostęp: 14.12.2020)

²² Tamże.

stwarza również podstawy instytucjonalnej opieki nad dziećmi objętymi tym zjawiskiem. Należy podkreślić, że w ramach tych struktur działa szereg osób, których celem jest niesienie najbardziej potrzebującym przybyšom w tym dzieciom migrantów.

Zakończenie

Zjawisko migracji wpływa na wiele płaszczyzn życia społecznego. Dotyczy wielu aspektów funkcjonowania poszczególnych jednostek, całych rodzin. Skutki migracji dotyczą jednych bezpośrednio, innych pośrednio. Najbardziej narażaną na jej negatywny wpływ kategorią osób są dzieci. Oderwane od rodziców, pozbawione opieki i ochrony najbliższych osób padają często ofiarą przestępstw i przemocy, zagrożone utratą swojej tożsamości kulturowej. Dlatego też społeczność międzynarodowa wprowadza w życie różne rozwiązania mające na celu zagwarantowanie ochrony podstawowych praw dziecka. Kościół katolicki również posiada wiele zasług w tym obszarze.

Kościół zwraca uwagę na fakt, że każdy ma prawo do migracji, czyli opuszczenia i powrotu do swojego kraju. Jednakże równie ważne jest prawo do nieemigrowania, rozumiane jako prawo do rozwoju we własnej ojczyźnie. Realizując swój obowiązek wobec świata migracji Kościół działa na forum międzynarodowym, podnosząc potrzebę zabezpieczenia praw i godności migrantów, w tym przede wszystkim dzieci objętych tym zjawiskiem. Jednocześnie zwraca się do swoich członków o godziwe i solidarne przyjęcie migrantów. Dąży do zapewnienia właściwego funkcjonowania rodzin na gruncie nowej społeczności, zapewnienia odpowiednich warunków rozwoju dla dzieci – migrantów poprzez uczestnictwo w życiu lokalnej młodzieży czy dostęp do edukacji. Te proste na pozór działania nawołujące do zadbania o godne przyjęcie, sprzyja procesom integracyjnym a także zapobiega wykluczeniu społecznemu z uwagi na kolor skóry, język, kulturę, a także na braki w wykształceniu, które wiążą się z gorszym startem na rynku pracy.

Zagadnienia ochrony praw dzieci – migrantów jest poruszane w wielu dokumentach Kościoła katolickiego. Mają one różną rangę i charakter. Niezmiennie podkreślają potrzebę otoczenia ich należytą pieczą oraz zapewnienie im warunków do prawidłowego rozwoju, dostępu do edukacji czy służby zdrowia. Nawołują do solidarności ze światem migrantów i ich gościnnego przyjmowania. Swoistą formą wypowiedzi Kościoła katolickiego w tym zakresie są coroczne orędzia papieży na światowy dzień migranta i uchodźcy, w których wieloaspektowo jest poruszana ta tematyka. Niejednokrotnie dzieci stanowiły główny punkt rozważań czy to w kontekście zagwarantowania im bezpieczeństwa podczas procesów migracyjnych, czy też w kontekście prawa do życia i rozwoju we własnej rodzinie. Działania Kościoła na tym gruncie mają silne umocowania pastoralne i historyczne.

* * *

The problem of children – migrants in the teaching of the Catholic Church - introduction to the discussion

(summary)

The Catholic Church draws attention to the need to support children – migrants. This activity is deeply rooted in the doctrine and history of the Church. Assistance for children – migrants has an institutional character, it is also aimed at promoting the right to family life, preserving identity, and supports the solidarity and kind attitudes of local communities that host large numbers of migrants.

Wykaz literatury

- Grocholewski Z., *Prawa dziecka w międzynarodowych deklaracjach i w nauczaniu Kościoła*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 34 (2001).
- Necel W., *Prawo migranta do specjalnego duszpasterstwa*, Warszawa 2012.
- Wojnicz P., *Istota funkcjonowania duszpasterstwa migrantów w prawie Kościoła Rzymskokatolickiego*, „Civitas et lex” 2 (2016).
- Wojnicz P., *Problem uchodźców w wybranych dokumentach Stolicy Apostolskiej w kontekście standardów międzynarodowych*, „Civitas et lex” 3 (2017).

Agnieszka Gilewska

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Filia w Ełku

ORCID: 0000-0001-6445-6486

Amerykanie w obrazie medialnym przeznaczonym dla dzieci i młodzieży - potencjalne zagrożenia

QUO SEMEL EST IMBUTA RECENS, SERVABIT ODOREM TESTA DIU
(Czym skorupka za młodu nasiąknie, tym na starość trąci)

Czy obraz Amerykanów, przedstawiony w filmach oraz serialach emitowanych w polskiej telewizji, na kanałach przeznaczonych dla dzieci i młodzieży, może nieść zagrożenia dla młodych odbiorców? A nade wszystko, czy produkcje amerykańskie, dominujące na kanałach dziecięco – młodzieżowych, są chętnie oglądane przez młodych Polaków, kreując tym samym określony wizerunek medialny będący zagrożeniem? Próba odpowiedzi na powyższe pytania będzie przedmiotem podjętych tutaj rozważań.

1. Wpływ przekazu medialnego

Dorośli, spędzając czas wolny przed telewizorem, dają przykład najmłodszym, tym samym wciągają młodych w niejednokrotnie nierzeczywisty świat. Najmłodsi nie tylko obecnie znają swoje prawa (mówi się o nich w szkołach), ale i chętnie z nich korzystają. W świetle Konwencji ONZ artykułów: 12 i 13 można przeczytać, że dziecko ma prawo do kształtowania oraz wyrażania własnych poglądów, posiada również prawo do poszukiwania, otrzymywania jak i przekazywania informacji¹. Współcześnie źródłem wiedzy, informacji, kształtowania poglądów są głównie media. Zygmunt Bauman zaznacza: „To właśnie ekran stał się głównym, najczęściej i najchętniej uczęszczanym, wybiegiem ponowoczesnego spacerowicza”.²

Zatem dla młodego odbiorcy znaczący wpływ na kształtowanie wizerunku członków innej kultury ma przekaz medialny, a zwłaszcza seriale dla młodych widzów, które są bardzo chętnie przez dzieci i młodzież oglądane.

¹ Konwencja o Prawach Dziecka, przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r.

² M. Halawa, P. Wróbel, *Bauman o popkulturze, Koncepcja i wybór*, Warszawa 2008, s. 235.

W ponowoczesności media, stając się integralną częścią życia, kształtują sposób myślenia, zachowania oraz styl życia. Obecnie w mediach dominują programy czy filmy na licencji amerykańskiej, ponadto są one najczęściej wybierane przez widzów. Brak krytycznego podejścia czy nawet uzależnienie od mediów powoduje, że taki jest obraz Stanów Zjednoczonych i ich mieszkańców (dla młodych Polaków, którzy nigdy nie odwiedzili Ameryki Północnej), jaki zostaje przez nich wykreowany na podstawie informacji, do których mają dostęp. Jak twierdzi Dafnah Lemish:

„Dzieci żyjące w różnych kulturach, o różnych systemach wartości, tradycjach i sposobach postrzegania świata społecznego, mają kontakt z tym samym telewizyjnym obrazem amerykańskiego społeczeństwa, który następnie przetwarzają na swój sposób. Fakt dominacji amerykańskich programów telewizyjnych na całym świecie rodzi kolejne ważne pytanie: W jaki sposób telewizja przyczynia się do konstruowania idei „Ameryki” w umysłach dzieci, które nigdy nie odwiedziły tego kraju? Pytanie to każe zastanowić się nad rolą przekazu telewizyjnego w konstruowaniu rzeczywistości społecznej przy braku bezpośredniego kontaktu z jej realnym odpowiednikiem”.³

Szkoła Frankfurcka⁴ dała początek pesymistycznemu myśleniu związanemu z kulturą oraz z funkcjonowaniem mediów. Przedstawiciele tej szkoły postrzegali społeczeństwa kapitalistyczne jako represjonowane oraz kontrolowane przez przemysł kulturowy. Wskutek tego społeczeństwo staje się manipulowane, gdyż wpaja się mu określony styl myślenia. Antonio Gramsci (związany z nurtem strukturalizmu marksistowskiego) postrzegał media i kulturę, jako te, które narzucają społeczeństwu w procesie asymilacji sposoby myślenia⁵. W kręgu Cultural Studies zauważa się aktywność odbiorców popkultury jako zdolność słuchaczy, widzów i czytelników do interpretowania oraz kształtowania znaczeń zgodnych z osobistymi doświadczeniami, postawami jak i potrzebami. Rozumienie przekazów medialnych, ich odbiór, opierają się na negocjowaniu własnych, a nie na narzucanych znaczeniach⁶.

W tym miejscu można postawić pytanie: jak postrzegają/widzą Amerykanów w przekazie medialnym młodzi odbiorcy, a przede wszystkim dlaczego akurat amerykańskie seriale są tak chętnie oglądane przez nich, bo przecież to one kształtują obraz Amerykanów?

Istotnym czynnikiem jest generalnie brak w Polsce seriali innej produkcji przeznaczonych dla młodych odbiorców. Najpopularniejszymi kanałami dla polskich

³ D. Lemish, *Dzieci i telewizja. Perspektywa globalna*, Kraków 2008, s. 126.

⁴ J. Szymkowska-Bartyzel, *Amerykański mit polski konsument czyli reklamowe oblicza Ameryki*, Kraków 2006, s. 31.

⁵ Ibidem, s. 31.

⁶ E. Tincknell, P. Raghuram, *Big Brother: Reconfiguring the 'Active' Audience of Cultural Studies?*, [w:] *European Journal of Cultural Studies*, vol. 5, nr 2, Thousand Oaks 2002, s. 200-201.

dzieci i młodzieży, w wieku od 10-14 lat, są Nickelodeon oraz Disney Channel, zdecydowanie zdominowane przez amerykańskie produkcje.

Polacy byli od dawna, i są⁷, jednym z państw, gdzie większość społeczeństwa szanowała i podziwiała Amerykanów, a to, jak myślą dorośli, rodzice, kształtuje i wpływa na percepcję dziecka. Skąd się wziął fenomen fascynacji Amerykanami?

2. Wizerunek Amerykanów - początki fascynacji

Zainteresowanie Stanami Zjednoczonymi wśród Polaków datuje się już dość wcześnie. Największy wpływ na rozbudzenie zainteresowania Stanami miał Henryk Sienkiewicz. Swoimi reportażami z Ameryki w połowie XIX wieku nie tylko przykuł uwagę do Stanów, ale również umożliwił w konsekwencji pierwsze elementy amerykanizacji. Obecnie wpływy amerykańskie są najsilniejsze ze względu na licznie dostępne kanały oddziaływania.

Wzorce kulturowe ze Stanów Zjednoczonych, mogły przeniknąć do Polski na szeroką skalę po upadku bloku komunistycznego. Za żelazną kurtyną do roku 1989 wpływy amerykańskie były ograniczone przez cenzurę oraz względy ekonomiczne, niepozwalające na sprowadzanie filmów zza oceanu⁸. Kontrolowane wcześniej przez rząd media, po roku 1989 zostały skomercjalizowane, a nawet zalane amerykańskimi produktami⁹.

3. Zagrożenia wynikające z wizerunku medialnego

a) Wykreowany wizerunek

Przed wszystkim zagrożeniem płynącym z przekazu medialnego jest brak krytycznego podejścia do oglądanych treści, a ma to związek z niekontrolowanym użytkowaniem telewizji przez dzieci i młodzież, nie tylko w ciągu dnia, ale również w nocy¹⁰.

Współcześnie, jak zauważa Maria Potoczna, świat kreowany przez media jest dla dziecka bardziej realny niż otaczająca go rzeczywistość. Badaczka dodaje: „Świat według mediów – dla dziecka jest punktem odniesienia do interpretacji rzeczywistości oraz własnego postępowania”¹¹.

⁷ M. Czarnecki, *Polska najbardziej proamerykańska w UE*, „Gazeta Wyborcza” 9.01.2020, nr 6.9285,1, 2020, s. 10.

⁸ *The Americanization of Europe: Culture, Diplomacy, and Anti-Americanism after 1945*, (red.) A. Stephan, New York – Oxford 2008, s. 11.

⁹ Por. ibidem.

¹⁰ A. Grzywacka, P. Kowolik, *Pozytywne i negatywne oddziaływanie telewizji na dzieci: wymiar pedagogiczny*, „Nauczyciel i Szkoła” 2002, nr 3-4 (16-17), s. 25-36.

¹¹ M. Potoczna, *Szanse i zagrożenia wynikające z zastosowania mediów we wczesnej edukacji dziecka*, „Edukacja – Technika – Informatyka”, Rzeszów 2017, s. 244.

Dodaje także:

„Równie niepokojącym zjawiskiem jest budowanie przez media biernej postawy intelektualnej przejawiającej się w ograniczeniu samodzielnego myślenia przez dziecko czy też braku podejmowania prób rozumienia i interpretacji przekazywanych treści”¹².

Ponadto, aby określić szczegółowo kolejne zagrożenia, należy bliżej przyjrzeć się najpopularniejszym w Polsce amerykańskim serialom dla młodych odbiorców. Pozwoli to dostrzec prezentowany w nich wizerunek Amerykanów oraz płynące z niego zagrożenia.

Najczęściej powtarzanym amerykańskim serialem dla dzieci i młodzieży jest obecnie *Sam&Cat* (nadawany i powtarzany wielokrotnie w latach: 2018-2020)¹³. Jest to spin-off nadawanych także obecnie seriali *iCarly* i *Victorious* (*Victoria zna-czy zwycięstwo*). Wspomniane seriale są jednymi z najchętniej oglądanych przez dzieci i młodzież, jak wynika z rozmów z młodymi odbiorcami.

Świat, w którym pojawiają się Amerykanie, to świat sztucznie wykreowany jako kolorowy, bardzo nowoczesny, nie dający jednak w pełni rzeczywistego wyobrażenia o mieszkańcach Stanów Zjednoczonych. Wpływa on na budowanie stereotypów oraz na ich utrwalanie. Może on przyczyniać się również do powstawania nieprawdziwych wyobrażeń.

Dzieje się tak na wielu płaszczyznach. Jedną z najbardziej zauważalnych kwestii jest zarysowanie obrazu różnych grup etnicznych, zamieszkujących Stany Zjednoczone. Przede wszystkim bohaterami seriali dla dzieci i młodzieży są biali Amerykanie. Wyjątki są nieliczne. Należy do nich, między innymi, jedna z głównych bohaterek *Bizaardvark*, która jest córką chińskich imigrantów. Zauważalne jest zmarginalizowanie bohaterów afro-amerykańskich. Pojawiają się oni z reguły rzadko, wręcz epizodycznie w niektórych odcinkach seriali (np.: *iCarly*, *Sam&Cat*). Główni bohaterowie to, jak zostało wspomniane wyżej, biali Amerykanie, przyjaźniący się również z białymi rówieśnikami. Wprawdzie w jednym z odcinków *iCarly* pojawia się Pierwsza Dama Stanów Zjednoczonych, Michelle Obama, ale jest on rzadko emitowany.

Przekaz telewizyjny ma silny wpływ na postrzeganie afro-amerykańskiej części społeczeństwa, im więcej dzieci oglądają programów z udziałem wspomnianej grupy rasowej, tym wyżej postrzegały ich liczebność w danym społeczeństwie¹⁴.

¹² Ibidem, s. 245.

¹³ Powstał dla kanału Nickelodeon, wykreowany przez Dana Schneidera, zaś wyprodukowany przez Schneider's Bakery wraz z Nickelodeon Productions, pierwszy odcinek emitowany był 8 czerwca 2013 r., zaś ostatni 17 lipca 2014 r. Ten jedno sezonowy spin-off miał 36 odcinków, powtarzanych przez polską telewizję od dwóch lat. W Polsce pojawił się 28.09.2013 r. i był emitowany cały czas do 2019 roku.

¹⁴ D. Lemish, *Dzieci i telewizja. Perspektywa globalna*, Kraków 2008, s. 124.

Ponadto bohaterowie seriali dla dzieci i młodzieży są z reguły szczupłymi nastolatkami, pięknymi i zgrabnymi młodymi dziewczynami, zadbanymi, ładnie wystylizowanymi, dbającymi o siebie. Wpływa to nie tylko na podziw Amerykanów, ale i na postrzeganie samego siebie; coraz częściej pojawiają się przypadki bulimii i anoreksji wśród bardzo młodych osób. Dzieci są najbardziej podatne na perswazyjny charakter przekazu medialnego. Badaczka Joanna Sosnowska zauważa:

„Z badań nad kreowaniem trendów dietetycznych przez media wynika, że telewizja i internet silnie oddziałują na odbiorców, promując niedościgłe wzorce urody, a nawet wpływają na rozwój zaburzeń odżywiania się. Wskutek kopiowania medialnych wzorców dochodzi do wzmożenia zachorowań na różne formy anoreksji i bulimii.”¹⁵

b) Młodzi przestępcy jako ikony

Nowymi bohaterami amerykańskich seriali są pojawiający się antybohaterowie, ukazywani jako ikony np.: bohaterka dwóch amerykańskich seriali, emitowanych obecnie na polskich kanałach dla dzieci i młodzieży¹⁶, o imieniu Sam, jest osobą z przeszłością przestępczą, poszukiwaną w kilku Stanach, część jej rodziny przebywa w zakładach karnych. Inny bohater, Dice¹⁷, zajmuje się handlem oraz zakupem (w ciemnym zaułku ulicy) różnych przedmiotów.

Seriale pokazujące antybohaterów jako ikony zachowania oraz wzór do naśladowania, nie są bez znaczenia. Według naukowców, na przykład profesora Mariusza Jędrzejko, pedagoga i socjologa, konsekwencje są widoczne w kryminalnym zachowaniu młodych Polaków. Oto przykład: atak z użyciem noża dwóch nastolatków (17-lątka oraz 16-lątka), którzy zabierają pieniądze. Młoda dziewczyna śmieje się przed napaścią na taksówkarza w Pruszkowie (całość była filmowana). Przyczyny takich zachowań wśród młodych to, jak sądzą badacze, także wpływ filmów pokazujących zbrodnie bez kary, konsekwencji, zacieranie granicy między dobrem a złem oraz nie uczenie młodych tego, co jest moralne.¹⁸ A to właśnie jest powtarzający się przekaz płynący z amerykańskich seriali dla młodych widzów. Wspomniana napaść nie jest jedyna w ostatnim czasie, Internet pełen jest informacji o młodocianych napastnikach. Jędrzejko (zajmujący się badaniem zachowań młodego pokolenia oraz patologii społecznych)¹⁹ spostrzega pięć kluczowych

¹⁵ J. Sosnowska, *Medycyna w telewizji. Zarys problematyki*, „Teka of Political Science and International Relations – UMCS” 2019, nr 14/1, s. 74.

¹⁶ *Sam&Cat* oraz *iCarly*.

¹⁷ *Sam&Cat*.

¹⁸ Rozmowa z profesorem Mariuszem Jędrzejko, *Pytanie na śniadanie*, 20.08.2019, g. 10.00.

¹⁹ Por. M. Jędrzejko, J. A. Malinowski, *Młode pokolenie w zderzeniu cywilizacyjnym*, Toruń 2006, oraz M. Jędrzejko, *Patologie społeczne*, Pułtusk 2014.

czynników takiego zachowania młodych Polaków, a jako pierwszy wymienia to, że coraz częściej zwycięskimi bohaterami są ludzie źli o zachowaniach patologicznych, którzy stają się bohaterami.

c) Dorośli bez autorytetu

Amerykańscy bohaterowie pokazani są jako wychowujący się w zasadzie bez dorosłych. We wspomnianych serialach to dorośli zabiegają o względy dzieci. Ponadto młodzi Amerykanie, jak ukazuje przekaz medialny, w pewnym stopniu rządzą w szkole (na przykład decydując o nauczycielach, którzy będą ich uczyć) oraz mszcząc się na innych, w tym na dorosłych, którzy nie spełniają ich oczekiwań bądź zachowują się niesprawiedliwie zdaniem bohaterów²⁰. Dorośli pokazani są jako zatroskani tym, czy dzieci je lubią, chcący zdobyć ich sympatię i uznanie. Dzieci widząc to, mogą nimi manipulować. Dorośli zabiegają o bycie kumpłami młodych, a ci z kolei nie są za bardzo tym zainteresowani. Relacje pokazane w amerykańskich serialach, między dorosłymi Amerykanami, nie są najlepsze (na przykład pracownicy szkoły i dyrekcja nie wspierają się, dyrektorce zaś zależy na dobrych, a właściwie kumpelskich, relacjach z dziećmi²¹). Dorośli przedstawieni w serialach z reguły nie rozumieją świata dzieci²².

Wizerunek osób dorosłych w rodzinie, czyli model amerykańskiej rodziny, ukazany w serialach, wygląda następująco: często występuje brak obu lub jednego z rodziców, pojawia się wątek babci, ale mieszkającej w Starych Akrach (odpowiednik Domu Spokojnej Starości), dzieci mieszkają same. Ponadto we wspomnianych serialach na przykład matka nie żyje, a ojciec jest za granicą, albo pojawiają się matki samotnie wychowujące dzieci (w przypadku paru bohaterów seriali, samotne matki marginalnie pojawiają się w życiu swoich dzieci).

d) Stereotypizacja wizerunku zajęć Amerykanów

Stereotypy odgrywają istotne znaczenie dla kształtowania postaw dzieci i młodzieży. Wpływają znacząco na młodych ludzi w zakresie postrzegania oraz rozumienia innej kultury oraz jej mieszkańców.

²⁰ *iCarly*, *Sam&Cat*.

²¹ *Bizaardvark* (Odcinek 24: dyrektorka sama wychodzi z inicjatywą bycia jedną z bohaterem, przybijania im tak zwaną *piątkę*, a jeśli ten gest robi wobec niej nauczyciel, który złapał wandala szkolnego, poszukiwanego przez nią, wówczas odmawia).

²² Przykładami są: dziadek Carly, portier budynku (w którym mieszkają Carly i Freddy,) kolejne dziewczyny brata Carly, nauczyciele szkoły (do której uczęszczają bohaterowie serialu). Co więcej, Sam, Carly i Freddy potrafią doprowadzić do zwolnienia nauczycieli, którzy albo są mściwi wobec uczniów, albo są wymagający i surowi.

Stereotyp czyli wyobrażenie, utrwalone wrażenie, generalizacja (nie zaś jak to wygląda w podejściu socjologicznym, gdzie rozumie się to pojęcie jako przesąd, uprzedzenie czy nieprawdziwa generalizacja)²³ kształtuje postrzeganie innych.

Odbiorca przekazu medialnego zauważa, że młodzi Amerykanie przedstawieni w serialach chcą zdobyć sławę, popularność, już jako bardzo młodzi dobrze zarabiać. Czas wolny poświęcają na realizowanie założonych celów. Czasami oglądają telewizję. Nie czytają książek ani czasopism, często zaś tworzą lub oglądają w Internecie śmieszne lub straszne, krótkie filmiki.

Postacie w amerykańskich serialach to młodzi Amerykanie, którzy zajmują się nietypowymi jak na ich wiek zajęciami: handlem rzeczami związanymi ze sławnymi osobami, modelingiem²⁴, uczą się w szkole artystycznej dla uzdolnionej młodzieży²⁵.

Częstym motywem pojawiającym się w amerykańskich serialach przeznaczonych dla młodych widzów jest motyw jedzenia. Bohaterowie z różnych amerykańskich seriali często pokazywani są jak jedzą w restauracjach albo w domu. Są również odcinki poświęcone konkursowi w gotowaniu, podkreślaniu możliwości tworzenia nowych potraw (np.: spaghetti w taco), poszukiwaniu przepisu na najlepsze ciasto kokosowe, kupowaniu jedzenia w przydrożnych truckach oraz ocenianiu tego jedzenia, przygotowywaniu jedzenia na randki, problemów z gotowaniem ulubionych potraw. Pomimo że wszyscy bohaterowie seriali są pokazywani w scenach z jedzeniem, gotowaniem, w restauracji, to motyw jedzenia jest przypisany szczególnie do konkretnych postaci²⁶. Powtarzające się motywy wpływają na utrwalanie oraz kształtowanie stereotypów.

e) Codziennosc Amerykanów

Amerykanie, według przekazu medialnego, są dobrze usytuowani ekonomicznie. Przekaz medialny ukazuje odbiorcom wnętrza amerykańskich domów, szkół czy restauracji, w których przebywają bohaterowie, jako kolorowe, atrakcyjne, bardzo nowoczesne (np.: goście w restauracji są obsługiwani przez roboty zastępujące kelnerów, menu zamawia się dzięki użyciu gadżetów elektronicznych – w serialu: *Sam&Cat*), w domu bohaterowie mają drogi sprzęt i bogate wyposażenie (m.in. szafa z systemem komputerowym wybierającym stylizacje na każdy dzień, nowoczesnie wyposażone studio do nagrań programu internetowego – *iCarly*). Ponadto bohaterowie zamawia-

²³ D. Boyd, *It's complicated the social lives of networked teens*, London 2014, s. 15.

²⁴ Na przykład jeden z bohaterów serialu *Sam&Cat*, Dice, bierze udział w nagrywaniu reklamy w Hollywood.

²⁵ *Sam&Cat*.

²⁶ Przeważnie są to gotujący dorosły brat Carly, Spencer oraz Sam – w obu serialach często pokazywana jest z jedzeniem, w trakcie jedzenia, albo mówienia o nim. Lubi zwłaszcza mięso. Widzowie mogą ją oglądać również ze skarpetą wypełnioną masłem, której używa chcąc się zemścić lub ukarać inne osoby.

ją rzeczy przez Internet dzięki obsłudze dronów. Ponieważ nie są to obecnie realia polskich nastolatków, dzięki czemu przekaz jest jeszcze bardziej atrakcyjny.

Amerykańscy bohaterowie ubierają się modnie, bohaterki – dziewczęco, poza Sam, która ubiera się jak chłopak (zazwyczaj są to krótkie spodenki lub spodenie oraz bluzka), zachowuje jak chłopak: bije się, mówi z buzią pełną jedzenia. Antybohaterka Sam lubi czarny kolor (o czym świadczy też wystrój jej części pokoju). Z czasem przestaje chodzić do szkoły. Oszukuje innych, że uczy się przez Internet. Wspomniany wyżej wizerunek medialny Amerykanów nie jest w pełni koherentny z rzeczywistością.

4. Kształcenie interkulturowe jako rozwiązanie

Obecnie przed nauczycielami powstaje nowe, trudne zadanie – aby poprzez dobrze zaplanowaną oraz zorganizowaną pracę, zarówno dydaktyczną jak i wychowawczą, pomóc uczniom przygotować się do samodzielnego, jak również racjonalnego, korzystania z mediów²⁷. Ponadto pedagodzy mają możliwość, a nawet, jak obecnie można zauważyć, konieczność, uczenia oraz kształtowania postaw krytycznego, świadomego odbioru treści płynących z mediów²⁸.

Ponadto istotna jest kwestia kompetencji interkulturowej. Pierwszym, który użył terminu *kompetencja interkulturowa*, był antropolog Edward Hall, pracujący w amerykańskim Ministerstwie Spraw Zagranicznych (pomagał dyplomatom w kwestiach dotyczących kultury)²⁹.

Hall pierwszy dostrzegł, że nauka języka obcego, nawet uzupełniona informacjami o innym kraju, nie stanowi wystarczającego przygotowania do pracy w tamtejszym, obcym środowisku³⁰.

Natomiast Marek Bodziany podkreśla, że powstające konflikty kultur oraz bariery komunikacyjne posiadają zazwyczaj te same źródła, a czasami konflikty kultur są efektem wspomnianych barier. Badacz stwierdza:

„Nierozumienie bowiem treści przekazu informacji werbalnej lub niewerbalnej, wynikające zwykle z niskiego poziomu kompetencji kulturowej (w tym komunikacyjnej), prowadzi do powstawania szumów informacyjnych, które mogą zostać odebrane jako brak szacunku do danej grupy etnicznej i jej kultury, a w konsekwencji do antagonizmów na poziomie międzykulturowym”³¹.

²⁷ M. Potoczna, *Szanse i zagrożenia wynikające z zastosowania mediów we wczesnej edukacji dziecka*, op. cit., s. 246.

²⁸ Ibidem.

²⁹ P. Sobkowiak, *Interkulturowość w edukacji językowej*, Poznań 2015, s. 62.

³⁰ Ibidem.

³¹ M. Bodziany, *Komunikacja międzykulturowa w wielonarodowych jednostkach wojskowych*, Wrocław 2012, s. 280-281.

Nauka w szkole podstawowej, dająca podstawy nauki języka angielskiego wraz z kształceniem interkulturowym, stanowią obecnie niezwykle pilne zadanie. Pozostawianie samej nauki języka angielskiego, pozbawionej bogactwa elementów kulturowych, nie wydaje się tworzyć skutecznego rozwiązania. Może być jedynie narażeniem młodych uczniów, jednocześnie odbiorców przekazu medialnego, na liczne zagrożenia płynące z prezentowanego wizerunku medialnego innej narodowości.

Wnioski

Najistotniejszą rolę w postrzeganiu Amerykanów przez dzieci i młodzież odgrywają media, w tym telewizja. Stanowią one główne źródła wiedzy o kulturze amerykańskiej. Związane są z nimi jednak liczne zagrożenia dla młodych odbiorców. Należą do nich: budowanie stereotypów, kształtowanie oraz utrwalanie nieadekwatnego do rzeczywistości wizerunku Amerykanów, rozbudzanie postawy podziwu dla antybohaterów, podważanie autorytetów oraz nieufność wobec dorosłych.

Ze względu na zagrożenia płynące z przekazu medialnego, autorki opracowania dotyczącego wybranych seriali dla dzieci i młodzieży stwierdzają, że seriale kształtują seksualność młodych odbiorców oraz w sposób bardzo mocny zwracają uwagę na wygląd zewnętrzny³². Wobec takich wniosków sugerują, by seriale młodzieżowe oglądali rodzice z młodymi, co pozwoli na dyskusję oraz wskazanie na inne wartości, kształtujące w odmienny sposób młodych ludzi. Co więcej, określają inne wartości jako wartości realne³³.

Ponadto pomocne może być tutaj, a jednocześnie konieczne, kształcenie interkulturowe, zwłaszcza w regionie ełckim, gdzie kontakt zarówno z kulturą amerykańską jak i Amerykanami, jest i będzie zapewne codzienną rzeczywistością.

* * *

Americans in the media image for children and young people - potential threats

(summary)

The most important role in the perception of Americans by children and young people is played by the media, especially American series. They are the main sources of knowledge about American culture. However, there are associated with a numerous threats for young people. These include: building the stereotypes, shaping

³² D. Lemish, *Dzieci i telewizja. Perspektywa globalna*, op. cit., s. 27.

³³ Ibidem.

an inadequate image of Americans, awakening a consumer attitude, undermining authorities and causing distrust of adults. Intercultural education may be helpful here, and it is particularly necessary, especially in the Elk region, where contact with Americans will probably be an everyday experience in the future.

Wykaz literatury

- Bodziany M., *Komunikacja międzykulturowa w wielonarodowych jednostkach wojskowych*, Wrocław 2012.
- Boyd D., *It's complicated the social lives of networked teens*, London 2014.
- Cieślak A., Kiwior W., *Seksualizacja w serialach młodzieżowych – na przykładzie wybranych kanałów tematycznych dla dzieci i młodzieży*, [w:] (red.) M. Butkiewicz, A. Gralczyk, K. Marcyński, *Dziecko w mediach*, Warszawa 2016.
- Czarnecki M., *Polska najbardziej proamerykańska w UE*, „Gazeta Wyborcza”, 9.01.2020, nr 6.9285,1, 2020.
- Grzywacka A., Kowolik P., *Pozytywne i negatywne oddziaływanie telewizji na dzieci: wymiar pedagogiczny*, „Nauczyciel i Szkoła” 2002, nr 3-4 (16-17).
- Halawa M., Wróbel P., *Bauman o popkulturze, Koncepcja i wybór*, Warszawa 2008.
- Lemish D., *Dzieci i telewizja. Perspektywa globalna*, Kraków 2008.
- Potoczna M., *Szanse i zagrożenia wynikające z zastosowania mediów we wczesnej edukacji dziecka*, „Edukacja-Technika-Informatyka” 2017.
- Sobkowiak P., *Interkulturowość w edukacji językowej*, Poznań 2015.
- Sosnowska J., *Medycyna w telewizji. Zarys problematyki*, „Teka of Political Science and International Relations – UMCS” 2019, nr 14/1.
- Stephan A. (red.), *The Americanization of Europe: Culture, Diplomacy, and Anti-Americanism after 1945*, NewYork – Oxford 2008.
- Szymkowska-Bartyzel J., *Amerykański mit polski konsument czyli reklamowe oblicza Ameryki*, Kraków 2006.
- Tincknell E., Raghuram P., *Big Brother: Reconfiguring the 'Active' Audience of Cultural Studies?*, „European Journal of Cultural Studies” 2002, vol. 5, nr 2.

Dobrochna Ossowska-Salamonowicz

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ORCID: 0000-0002-6617-9096

Ochrona prawna dzieci przed szkodliwą lub nierzetelną reklamą

Wśród wszystkich pro-konsumenckich działań, prowadzonych m.in. przez Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumentów, bardzo ważną pozycję zajmują działania służące ochronie konsumenta – dziecka. Urząd wzywa do zaniechania nieuczciwej reklamy kierowanej do dzieci, prowadzi edukację konsumencką w szkołach oraz prace nad nowymi pro-konsumenckimi aktami prawnymi¹. Prezes Urzędu Ochrony Konkurencji i Konsumentów, zgodnie z dyspozycją art. 24 ustawy o ochronie konkurencji i konsumentów może uznać nieuczciwe praktyki rynkowe lub czyny nieuczciwej konkurencji za zakazane prawnie praktyki naruszające zbiorowe interesy konsumentów. Aby uznać, że doszło do naruszenia zakazu stosowania praktyk naruszających zbiorowe interesy konsumentów, należy wykazać, iż zachowanie przedsiębiorcy:

- 1) godzi w zbiorowe interesy konsumentów;
- 2) jest sprzeczne z prawem lub dobrymi obyczajami².

¹ Zob. np.: <https://www.uokik.gov.pl/raporty2.php> (dostęp: 17.12.2020).

² Zachowanie przedsiębiorcy, które godzi w zbiorowe interesy przedsiębiorcy może przybrać postać działania, jak również zaniechania realizacji działań, do których jest on zobowiązany. W orzecznictwie wskazuje się, że aby zachowanie przedsiębiorcy mogło zostać zakwalifikowane jako naruszenie zakazu, powinno nosić cechy powtarzalności (wyrok SN z 10.04.2008 r., III SK 27/07, Legalis). Interes konsumenta nie może być pojmowany wyłącznie jako interes ekonomiczny. Interesem konsumenta może być każdy inny interes, pod warunkiem, że istnieje związek pomiędzy tym interesem a naruszoną normą prawną (wyrok SO – SOKiK z 23.05.2011 r., XVII AmA 212/09, Legalis). Adresatem stosowanych przez przedsiębiorców ww. praktyk może być określona grupa osób, do których przystąpić może każdy z konsumentów, a która wyróżnia się daną cechą (np. konsumenci, którzy nabyli daną rzecz). Jednakże przy stosowaniu praktyk polegających np. na wprowadzającej w błąd reklamie, trudno jest wyodrębnić daną grupę osób o konkretnych cechach. Odbiorcą takiej reklamy może być każdy, niekoniecznie konsument, do którego reklama jest kierowana. Sprzeczność z prawem pojmowana jest jako niezgodność z przepisami prawa powszechnie obowiązującego. Sprzeczność z dobrymi obyczajami stanowi klauzulę generalną. W celu stwierdzenia tej sprzeczności konieczne jest określenie wzorca zachowania. Wzorzec ten powinien być oparty na zasadach etycznych i moralnych. Zob.

Interes zbiorowy jest przeciwieństwem interesu indywidualnego. Jednakże interes zbiorowy nie może być rozumiany jako suma interesów indywidualnych. Nawet jeśli istnieje duża liczba pojedynczych konsumentów, których interesy zostały naruszone, nie oznacza to, że mamy do czynienia z naruszeniem zbiorowych interesów.

Ochrona zbiorowych interesów konsumentów przewidziana w tej ustawie nie wyłącza ochrony wynikającej z innych ustaw, w szczególności z przepisów o przeciwdziałaniu nieuczciwym praktykom rynkowym i przepisów o zwalczaniu nieuczciwej konkurencji. Prezes Urzędu Ochrony Konkurencji i Konsumentów w decyzji o uznaniu praktyki za naruszającą zbiorowe interesy konsumentów nakazuje zaniechanie jej stosowania. Może określić także środki usunięcia trwających skutków naruszenia zbiorowych interesów konsumentów w celu zapewnienia wykonania nakazu, w szczególności zobowiązać przedsiębiorcę do złożenia jednokrotnego lub wielokrotnego oświadczenia o treści i w formie określonej w decyzji. Może również nakazać publikację decyzji w całości lub w części na koszt przedsiębiorcy³.

Zgodnie z art. 36 prawa prasowego⁴ prasa (drukowana, elektroniczna, radio, telewizja) ma prawo zamieszczać odpłatne ogłoszenia i reklamy. Ogłoszenia i reklamy nie mogą być sprzeczne z prawem lub zasadami współżycia społecznego. Muszą być oznaczone w sposób nie budzący wątpliwości, iż nie stanowią one materiału redakcyjnego, zaś wydawca i redaktor mają prawo odmówić zamieszczenia ogłoszenia i reklamy, jeżeli ich treść lub forma jest sprzeczna z linią programową bądź charakterem publikacji. Na żądanie organów, upoważnionych do tego na podstawie odrębnych przepisów, wydawca lub redaktor są obowiązani do ujawnienia posiadanych nazw i adresów przedsiębiorców lub osób fizycznych, zamieszczających odpłatne ogłoszenia lub reklamy w sprawach działalności gospodarczej (w tym przypadku dziennikarz nie może powołać się na prawo do anonimatu). Stosownie do przepisu art. 42 ust. 2 prawa prasowego, wydawca nie ponosi odpowiedzialności za treść ogłoszeń i reklam opublikowanych zgodnie z art. 36 tego prawa⁵. Opublikowane ogłoszenia i reklamy nie mogą być sprzeczne z prawem i zasadami współżycia społecznego. W świetle przytoczonych przepisów, przesłanką odpowiedzialności wydawcy jest sprzeczność ogłoszenia i reklamy z prawem lub zasadami współżycia społecznego, wynikająca wprost z treści lub formy tych materiałów⁶. Wydawca oraz redaktor od-

M. Mamczarek, *Ustawa o ochronie konkurencji i konsumentów. Komentarz*, [w:] *Ochrona zbiorowych praw i interesów konsumentów, pacjentów oraz pasażerów w transporcie kolejowym. Komentarz praktyczny z orzecnictwem*, Warszawa 2019, Legalis.

³ Ustawa z dnia 16.02.2007 r. o ochronie konkurencji i konsumentów, t.j. Dz.U. z 2020 r., poz. 1076.

⁴ Ustawa z dnia 26.01.1984 r. - Prawo prasowe, tj. Dz.U. z 2018 r., poz. 1914.

⁵ R. Trzaskowski, *Przyczyny odmowy publikacji ogłoszenia lub reklamy w świetle art. 36 prawa prasowego*, „Państwo i Prawo” 2007, nr 1.

⁶ Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z 20.06.2002 r. I ACa 1358/01, Legalis.

powiadający za publikowanie ogłoszeń i reklam są zobowiązani do przebadania zaofertowanych im do publikacji ogłoszeń ze starannością szczególną, o której traktuje art. 12 ust. 1 prawa prasowego⁷. Zgodnie z treścią art. 38 ust. 1 prawa prasowego odpowiedzialność cywilną za naruszenie prawa spowodowane opublikowaniem materiałów prasowych, do których zalicza się również reklamy ponoszą, oprócz autora, redaktora i wydawcy, również inne osoby, które spowodowały opublikowanie tego materiału. W szczególności zleceniodawca spotu reklamowego ponosi odpowiedzialność za jego treść w oparciu o art. 24 § 1 KC i posiada legitymację bierną w procesie o naruszenie opublikowanym materiałem dóbr osobistych osoby trzeciej. Dobro osobiste osoby fizycznej może zostać naruszone całą treścią publikacji i jej sensem, a nie tylko konkretnymi sformułowaniami⁸.

Reklama ma z reguły charakter komercyjny i zmierza do zwiększenia sprzedaży oferowanych towarów i usług. Każda reklama zawiera dwa elementy: informację o towarze lub usłudze i zachętę do nabycia tychże. O ile sama informacja o towarze z reguły nie jest problematyczna, to z pewnością negatywnie oceniane może być wykorzystanie naiwności, łatwowierności dzieci, które nie są w stanie ocenić wiarygodności, realności przekazu reklamowego. O charakterze reklamy czy ogłoszenia nie przesądza stosowana nazwa, ale istota i cel. Najczęściej stosowane określenia równoznaczne, to: „Reklama”, „Ogłoszenie płatne”, „Ogłoszenia drobne”, „Informacja handlowa”, „Zaproszenie”. Reklamę stanowią także wszelkiego rodzaju „artykuły sponsorowane” czy „materiały promocyjne”, wedle zasady: *falsa demonstratio non nocet*.

Dzieci oglądają tyle samo, a niekiedy więcej reklam niż dorośli. Są jednak nieodporne na przekazy marketingowe, bo odbierają wszystko bezpośrednio, a to może mieć bardzo groźne skutki. Nie chodzi wyłącznie o to, że dziecko pod wpływem reklamy będzie namawiało rodziców do kupienia kolejnej zabawki, ale o to, że może źle odebrać reklamę i potraktować wprost coś, co jest pewną sugestią, metaforą stosowaną w reklamie. Już nawet dwuletnie dziecko śledzi reklamę telewizyjną, często bardziej kolorową niż bajka. Dzieci bardzo wcześnie rozpoznają znaki towarowe i spośród kilku rzeczy mogą wybrać tę, która najbardziej przypadła im do gustu. Sześcioletek jest w stanie zrozumieć cel reklamy, ośmiolatek potrafi zaś podejmować w pełni samodzielne decyzje zakupowe. Im dziecko starsze, tym większy wpływ na niego ma reklama, która wykorzystuje łatwowierność dzieci⁹.

⁷ Inaczej: B. Komus, *Komentarz do art. 42 prawa prasowego*, [w:] *Prawo prasowe. Komentarz*. Wyd. 3, B. Kosmus, G. Kuczyński (red.), Warszawa 2018, Legalis; zob także: E. Ferenc-Szydełko, *Komentarz do art. 36 prawa prasowego*, [w:] *Prawo prasowe. Komentarz*, Wyd. 4, Warszawa 2013, Lex.

⁸ Wyrok SA w Warszawie z 22.04.2013 r., I A Ca 1311/12, Legalis.

⁹ Ł. Szewczyk, *Szef KRRiT: Reklamy mają być mniej szkodliwe dla dzieci*, media2, <https://media2.pl/media/158491-Szef-KRRiT-Reklamy-maja-byc-mniej-szkodliwe-dla-dzieci.html> (dostęp: 17.12.2020)

Zgodnie z kodeksem cywilnym konsumentem jest osoba fizyczna dokonująca z przedsiębiorcą czynności prawnej niezwiązanej bezpośrednio z jej działalnością gospodarczą lub zawodową. Dzieci poniżej 13 roku życia nie powinny zawierać żadnych umów, w tym np. dokonywać zakupów w Internecie. W praktyce jednak dzieci często zawierają umowy dotyczące drobnych, bieżących spraw życia codziennego. Taka umowa jest ważna z chwilą jej wykonania, np. wydania towaru, o ile młody konsument nie został pokrzywdzony. Najczęstszy przykład tego rodzaju umów to sprzedaż napoi, przekąsek czy drobnych artykułów spożywczych. Nastolatkowie, czyli osoby pomiędzy 13 a 18 rokiem życia, posiadają ograniczoną zdolność do czynności prawnych, co oznacza, że prawo daje im większą samodzielność. Zgodnie z przepisami kodeksu cywilnego osoby takie mogą zawierać umowy w drobnych bieżących sprawach życia codziennego. Mogą same rozporządzać swoim zarobkiem, jeżeli już podjęły pracę, a także dysponować przedmiotami, które opiekunowie oddali im do swobodnego użytku. Samodzielność tych osób jest jednak ograniczona. Do ważności innych czynności prawnych (np. umów) dokonanych przez nastolatków potrzebna jest zgoda ich przedstawiciela ustawowego – najczęściej rodziców. Jeżeli małoletni zawiera umowę bez takiej zgody, to ważność umowy jest uzależniona od potwierdzenia jej przez przedstawiciela ustawowego. Jeśli takiego potwierdzenia nie będzie, to umowa jest nieważna. Osoba powyżej 18 roku życia (o ile nie została ubezwłasnowolniona) ma pełną zdolność do czynności prawnych, co oznacza, że ma również swobodę w podejmowaniu decyzji i zawieraniu umów¹⁰.

Dzieci, zwłaszcza jeśli dysponują własnym kieszonkowym lub tym bardziej wynagrodzeniem za pracę, są bardzo pożądanym konsumentem. Jednocześnie są grupą szczególnie narażoną na wpływ niedozwolonych mechanizmów rynkowych i mogą zostać najszybciej oszukane. Wobec najmniej odpornych na reklamę klientów stosuje się najczęściej następujące metody marketingowe nakłonienia do zakupów: dowcip, kreowanie stylu życia, powoływanie się na autorytety, reklama porównawcza, kłopot–rozwiązanie–zadowolenie, reklama wartościowa (premie, gratisy), sprzedaż pod presją czasu lub okoliczności (promocja tylko przez krótki czas), reklama wprowadzająca w błąd („nowość”) albo niepełna, reklama w Internecie (portalach internetowych, które odwiedzamy), agresywny marketing, „downsizing” („extra duże”, waga produktu, kształt opakowania), „merchandising” (wykorzystanie naturalnych zachowań konsumenta), billboardowe teaseraki (seria plakatów)¹¹. Generalnie działania marketingowe przedsiębiorców w ogólności

¹⁰ Ustawa z dnia 23.04.1964 r. Kodeks cywilny, art. 10-22¹. t.j. Dz.U. z 2020 r., poz. 1740.

¹¹ E. Seredyńska, *Dziecko-konsument w Internecie - praktyczny poradnik dla troskliwego rodzica*. Wykład wygłoszony w Ośrodku Debaty Międzynarodowej dnia 12 lutego 2014 r., <https://docplayer.pl/16038630-Dziecko-konsument-w-internecie-praktyczny-poradnik-dla-troskliwego-rodzica.html> (dostęp: 17.12.2020)

można podzielić na uczciwe i nieuczciwe. Uczciwe działania przedsiębiorcy to takie, które zmierzają do pozyskania i utrzymania klienteli przedsiębiorcy (kosztem interesów innych przedsiębiorców), ale równocześnie odpowiadają oczekiwaniom klientów poszukujących coraz bogatszej i tańszej oferty na rynku. Nieuczciwe działania natomiast naruszają lub mogą naruszać, w sposób nieuzasadniony, interesy pozostałych uczestników rynku, zarówno konkurentów tego przedsiębiorcy, jak i klientów oraz konsumentów, czyli powodują zakłócenie konkurencji na rynku¹².

Jak wynika z badań Głównego Urzędu Statystycznego, opublikowanych 28 maja 2020 roku, liczba przedsiębiorstw (w których pracuje minimum 9 pracowników) wykorzystujące wybrane technologie informacyjno-telekomunikacyjne wzrasta. Co prawda liczba przedsiębiorstw posiadających: komputery stacjonarne lub przenośne nie uległa zwiększeniu natomiast zwiększyła się już liczba przedsiębiorców posiadających dostęp do Internetu z 95,8% w 2010 do 96,3% w 2019 (w tym do szerokopasmowego z 69,0% do 96,3%). Wzrasta też liczba przedsiębiorców posiadających własną stronę internetową z 65,5 % do 70,2%. Prawie dwukrotnie zwiększyła się liczba przedsiębiorców wykorzystujących media społecznościowe (z 19,1% w 2013 roku do 36,6% w 2019). Najczęściej przedsiębiorcy, do promocji swoich usług i towarów, wykorzystują media społecznościowe. Następne w kolejności popularności są portale z treściami multimedialnymi, blogi i mikroblogi, zaś najmniejszą popularnością cieszą się narzędzia Wiki¹³. Równocześnie wzrasta, w jeszcze większym stopniu niż w sferze działalności gospodarczej, liczba gospodarstw domowych (z dziećmi), które posiadają dostęp do szerokopasmowego Internetu. O ile w 2010 roku tylko 82,9 % gospodarstw domowych z dziećmi posiadało dostęp do Internetu, to w 2019 roku jest to już 99, 3%. Nie ma aktualnych badań na temat tego, jak wiele młodszych dzieci korzysta z komputera (tabletu, telefonu) z dostępem do Internetu. Z dostępnych danych wynika jednak, że aż ponad 90% osób w wieku 16-24 lata korzysta z Internetu w telefonie, a mniej niż połowa korzysta także z komputera¹⁴. Powszechność dostępu do Internetu jako

¹² Wyrok SN z 29.10.2010 r., I CSK 646/09, Legalis. W uzasadnieniu wyroku SN przyjął, że każde w praktyce nieuczciwe działanie zakłóca konkurencję na rynku, a przez to ma wpływ na interesy innych uczestników rynku. Zob. J. Dudzik, R. Skubisz, *Komentarz do art. 16*, [w:] *Ustawa o zwalczaniu nieuczciwej konkurencji. Komentarz*. Wyd. 5, J. Szwaja (red.), Warszawa 2019, Legalis. E. Nowińska, *Komentarz do art. 16 ustawy o zwalczaniu nieuczciwej konkurencji*, [w:] *Ustawa o zwalczaniu nieuczciwej konkurencji. Komentarz*, red. K. Szczepanowska-Kozłowska, Warszawa 2018, Lex.

¹³ „Przedsiębiorstwa wprowadzające towary na rynek dostrzegają, jak duży potencjał niesie ze sobą grupa odbiorców, jakimi są dzieci. Stąd też zaczyna się postrzegać ich jako konsumentów specyficznych dóbr. Firmy adresują swoje działania marketingowe to tej szczególnej grupy docelowej, używając coraz nowszych technik komunikacyjnych”. Zob. więcej: I. Niedziółka, *Dziecko jako konsument*, „Journal of Modern Science” 2014 nr 1, s. 421-430.

¹⁴ Polska w liczbach 2020. Raport GUS, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/inne-opracowania/inne-opracowania-zbiorcze/polska-w-liczbach-2020,14,13.html> (dostęp: 17.12.2020)

środka przekazu treści reklamowej, uzupełniającego treści emitowane w mediach klasycznych (np. telewizji), może stwarzać zagrożenie dobra dziecka.

W odpowiedzi na te zagrożenia przyjęto Kartę Ochrony Dzieci w Reklamie, stanowiącą załącznik do Kodeksu Etyki Reklamy ustanowiony przez Związek Stowarzyszeń Rada Reklamy. W założeniu twórców Karta ma wzmocnić polski system samoregulacji w obszarze ochrony interesów dzieci w działaniach reklamowych i marketingowych. Karta obejmuje swoim zakresem także aktorów dziecięcych w reklamie. Celem Karty Ochrony Dzieci w Reklamie jest przede wszystkim zagwarantowanie dbałości o bezpieczeństwo i prawa małoletnich odbiorców reklam, jak i aktorów w nich występujących. Naruszenie standardów przewidzianych Kartą będzie uzasadniało składanie skarg do Komisji Etyki Reklamy, a także formułowanie argumentacji, że dany przekaz jest niezgodny z dobrymi obyczajami. Może to wiązać się z konsekwencjami prawnymi, w tym w szczególności na gruncie regulacji konsumenckich i dotyczących nieuczciwej konkurencji. Sygnatariusze Karty Ochrony Dzieci w Reklamie¹⁵ mają świadomość, że przekaz reklamowy może dostarczać dzieciom nowej wiedzy i umiejętności, ale może równocześnie nieść ze sobą pewne zagrożenia spowodowane korzystaniem przez dzie-

¹⁵ Karta Ochrony Dzieci w Reklamie została po raz pierwszy publicznie zaprezentowana na konferencji prasowej zorganizowanej przez Związek Stowarzyszeń Rady Reklamy wraz z Krajową Radą Radiofonii i Telewizji w dniu 11 września 2019 roku. Karta Ochrony Dzieci w Reklamie jest kolejnym, po Standardach Reklamy Piwa oraz Standardach Reklamy Żywności skierowanej do dzieci, zbiorem norm uzupełniających Kodeks Etyki Reklamy i dobrowolną regulacją wypracowaną przez reklamodawców, agencje reklamowe i nadawców (media) wykażujących wolę przyjęcia na siebie zasad i ograniczeń niezależnie od obowiązujących przepisów prawa. Potwierdza to regularny i aktywny udział Rady Reklamy w promowaniu, rozszerzaniu i wzmacnianiu polskiego systemu samoregulacji na rzecz najwyższych standardów komunikacji.

Związek Stowarzyszeń Rada Reklamy liczy obecnie 26 członków. Dziesięciu członków zwyczajnych: Stowarzyszenie Komunikacji Marketingowej SAR, Międzynarodowe Stowarzyszenie Reklamy w Polsce (IAA), Lewiatan, Polska Federacja Producentów Żywności, Związek Pracodawców Przemysłu Piwowarskiego - Browary Polskie, Związek Pracodawców Branży Internetowej IAB Polska, Stowarzyszenie Polskich Producentów Wyrobów Czekoladowych i Cukierniczych Polbisco, Polskie Stowarzyszenie Przemysłu Kosmetycznego i Detergentowego, Polski Związek Przemysłu Kosmetycznego, Związek Firm Public Relation.

Członkami wspierającymi są firmy i korporacje międzynarodowe, jest to obecnie osiemnaśtu członków: Procter and Gamble DS Polska, Nestle Polska, Carlsberg Polska, Grupa Żywiec, Kompania Piwowarska, Unilever Polska, PepsiCo Poland, Mars Polska, Mondelez International, Ferrero Polska, Provident, L'Oreal Polska, Coca Cola Polska, Communication Unlimited, Havas Media, MSL Group, TVN SA, Żabka. Związek Stowarzyszeń Rada Reklamy jest członkiem European Advertising Standards Alliance, międzynarodowej organizacji zrzeszającej organizacje samoregulacyjne z 26 krajów. Czytaj więcej na: <https://www.wirtualnemedia.pl/artukul/samoregulacja-ws-reklam-zywnosci-skierowanych-do-dzieci-skuteczna-celem-samoregulacja-internetu> (dostęp: 18.12.2020).

ci z treści internetowych oraz oglądaniem telewizji jako dominującym sposobem spędzania wolnego czasu. Posługiwanie się przykładowo wizerunkiem dziecka jako sposobem wzmacniania skuteczności reklamy może zwiększać prawdopodobieństwo narażenia dziecięcych odbiorców reklam na zagrożenia płynące zarówno z przekazów kierowanych bezpośrednio do nich, jak i z reklam wykorzystujących wizerunek dzieci, choć kierowanych do dorosłych. Niekorzystne dla rozwoju dzieci może być także wykorzystywanie w reklamach aktorów dziecięcych. Taka praktyka wzmacnia bowiem wpływ tych reklam szczególnie na dzieci. Sygnatariusze Karty deklarują dołożenie najwyższej staranności, aby w przekazach reklamowych adresowanych do dzieci oraz w przekazach reklamowych, które nie są bezpośrednio skierowane do nich, jednak ze względu na formę, miejsce i sposób ich prezentowania dzieci są ich odbiorcami, nie pojawiały się treści mogące wpływać negatywnie na ich rozwój. Sygnatariusze Karty będą dążyć zarówno do ochrony dzieci jako adresatów przekazów reklamowych, jak i do ograniczenia nieuzasadnionej, niezwiązanej z naturą produktu oraz z koncepcją przekazu reklamowego ekspozycji aktorów dziecięcych występujących w reklamach¹⁶.

Treść postanowień Karty jest kompatybilna z treścią m.in. art. 16b ust. 2-3b ustawy o radiofonii i telewizji z dnia 29 grudnia 1992 r.¹⁷. Ustawa zakazuje nadawania przekazów handlowych: 1) nawołujących bezpośrednio małoletnich do nabywania produktów lub usług; 2) zachęcających małoletnich do wywierania presji na rodziców lub inne osoby w celu skłonienia ich do zakupu reklamowanych produktów lub usług; 3) wykorzystujących zaufanie małoletnich, jakie pokładają oni w rodzicach, nauczycielach i innych osobach; 4) w nieuzasadniony sposób ukazujących małoletnich w niebezpiecznych sytuacjach; 5) oddziałujących w sposób ukryty na podświadomość. Ponadto przekaz handlowy nie może nie tylko naruszać godności ludzkiej czy zawierać treści dyskryminujących ze względu na rasę, płeć, narodowość, pochodzenie etniczne, wyznanie lub światopogląd, niepełnosprawność, wiek czy orientację seksualną, ale także zagrażać fizycznemu, psychicznemu lub moralnemu rozwojowi małoletnich czy sprzyjać zachowaniom zagrażającym zdrowiu, bezpieczeństwu lub ochronie środowiska. Audycjom skierowanym do dzieci nie powinny towarzyszyć przekazy handlowe dotyczące artykułów spożywczych lub napojów zawierających składniki, których obecność w nadmiernych ilościach w codziennej diecie jest niewskazana. Krajowa Rada Radiofonii i Telewizji jest uprawniona, po zasięgnięciu opinii ministra właściwego do spraw zdrowia, do wydania rozporządzenia określającego:

¹⁶ <https://radareklamy.pl/wp-content/uploads/2020/01/2-Karta-Ochrony-Dzieci-w-Reklamie.pdf> (dostęp: 17.12.2020)

¹⁷ T.j. Dz.U. z 2020 r., poz. 805.

1) rodzaj artykułów spożywczych lub napojów zawierających składniki, których obecność w nadmiernych ilościach w codziennej diecie jest niewskazana,

2) sposób umieszczania w programach przekazów handlowych dotyczących tych artykułów, tak aby przekazy te nie towarzyszyły audycjom dla dzieci

- dążąc do zachęcenia nadawców do przeciwdziałania promowaniu niezdrowego odżywiania wśród dzieci oraz uwzględniając charakter programów, ich wpływ na kształtowanie opinii publicznej i oddziaływanie na interesy odbiorców, bez nakładania nieuzasadnionych obowiązków na nadawców¹⁸. Jednak takiego rozporządzenia do chwili obecnej nie ma. Są za to akty samoregulacji środowiska zajmującego się reklamą (w tym Karta Ochrony Dzieci w Reklamie). Już wcześniej niż Karta Ochrony Dziecka w Reklamie, bo od dnia 1 stycznia 2015 roku funkcjonuje (zawarte 29 października 2014 r.) Porozumienie nadawców telewizyjnych w sprawie zasad rozpowszechniania reklam i wskazań sponsorskich dotyczących artykułów spożywczych lub napojów zawierających składniki, których obecność w nadmiernych ilościach w codziennej diecie jest niewskazana. Zgodnie z postanowieniami Porozumienia, nadawcy telewizyjni zobowiązują się, że audycjom dla dzieci nie będą towarzyszyć reklamy oraz wskazania sponsorskie dotyczące artykułów spożywczych lub napojów zawierających składniki, których obecność w nadmiernych ilościach w codziennej diecie jest niewskazana¹⁹. Podstawą samoregulacji nadawców reklam są Kryteria Żywnościowe reklamy żywności skierowanej do dzieci do lat 12 opracowane przez PFPŻ ZP (Polską Federację Producentów Żywności Związek Pracodawców), które pozwalają na łatwą ocenę produktów pod kątem spełniania przez nie wymogów samoregulacji. W praktyce, aby móc reklamować dany produkt kierowany do dzieci poniżej dwunastego roku życia, produkt musi zawierać wymaganą ilość „składników, których obecność należy promować”, a także niższe od progowych wartości „składników odżywczych wymagających ograniczenia” oraz posiadać wartość energetyczną niższą od wartości maksymalnej ustalonej dla każdej z kategorii. W ramach opracowanych wytycznych, wyodrębniono kategorie produktów żywnościowych, dla których nie przewidziano żadnych kryteriów pozwalających na reklamę do dzieci poniżej 12 roku życia. Dotyczy to następujących kategorii produktów żywnościowych:

¹⁸ Zob. M. Salamonowicz, *Komentarz do art. 16b, [w:] Ustawa o radiofonii i telewizji. Komentarz*, A. Niewęglowski (red.), Warszawa 2021, Lex; E. Galewska, *Ochrona godności ludzkiej w świetle przepisów ustawy o radiofonii i telewizji*, „Palestra” 2016, nr 1-2, s. 99-106.

¹⁹ Sygnatariuszami porozumienia są przedstawiciele największych nadawców telewizyjnych (ITI Neovision S.A., Telewizja Polsat sp. z o.o., Telewizja Polska S.A., Telewizja Puls sp. z o.o., TVN S.A., VIMN Poland sp. z o.o. oraz The Walt Disney Company Limited), Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji oraz Związek Stowarzyszeń Rada Reklam. https://www.pfpz.pl/samoregulacja_reklama_o_samoregulacji (dostęp: 18.12.2020).

1. cukier i produkty na bazie cukru, obejmujące: czekoladę i wyroby czekoladowe, dżem lub marmoladę, nieczekoladowe słodczyce i inne produkty cukrowe,
2. napoje bezalkoholowe;
3. chipsy ziemniaczane i przekąski na bazie ziemniaków, w tym produkty z ciasta.

Zgodnie z porozumieniem, nadawcy telewizyjni zobowiązują się wymagać od reklamodawców złożenia oświadczenia o zgodności z kryteriami żywieniowymi treści reklamy oraz wskazania sponsorskiego rozpowszechnianych przez nadawców telewizyjnych przed, w trakcie i po emisji audycji dla dzieci²⁰. Z raportu (monitoringu) stosowania zaleceń dotyczących reklamy żywności skierowanej do dzieci wynika, że: większość nadawców audycji skierowanych do dzieci przystąpiło do porozumienia (z wyjątkiem trzech ostatnich w tabeli) i w sposób znaczący spadła liczba spotów reklamowych. W analizowanym okresie nadawcy programów dla dzieci skutecznie zrealizowali przyjęte zobowiązanie, rezygnując z emisji reklam słodczych, chipsów, oraz napojów i słonych przekąsek²¹.

Działania nadawców reklam, niezgodne z wytycznymi zawartymi w Karcie czy Porozumieniu, mogą jednak wywołać skutki prawne (a nie tylko moralne czy etyczne). Przykładowo - czynem nieuczciwej konkurencji w zakresie reklamy jest w szczególności reklama odwołująca się do uczuć klientów przez wywoływanie lęku, wykorzystywanie przesądów lub łatwowierności dzieci²². W katalogu nazwanych czynów nieuczciwej konkurencji znajduje się nieuczciwa lub zakazana reklama. Przepis ustawy o zwalczaniu nieuczciwej konkurencji zmierza do wyłączenia negatywnego wpływu reklamy na dzieci. Nie zakazuje natomiast reklamy adresowanej do dzieci jako takiej. Reklama ma uwzględniać cechy charakterystyczne

²⁰ https://www.pfpz.pl/samoregulacja_reklama_kryteria (dostęp: 18.12.2020).

²¹ Samoregulacja żywności realizowana na podstawie tego Porozumienia stanowi odzwierciedlenie dobrowolnego zobowiązania firm przemysłu żywnościowego w zakresie odpowiedzialnego marketingu żywności skierowanego do dzieci. Skuteczność tej samoregulacji potwierdzona wynikami monitoringu Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji stanowi dowód na to, że zobowiązanie o niereklamowaniu niektórych typów produktów do dzieci poniżej 12 roku życia stało się rynkową praktyką. Możliwa jest ścisła skuteczna współpraca wszystkich uczestników rynku reklamowego – nadawców, reklamodawców, organizacji sektorowych oraz Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji. Zob. Informacja prasowa. Sukces samoregulacji w obszarze reklamy żywności skierowanej do dzieci. Prezentacja raportu Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji, <https://radareklamy.pl/konferencjaluty2020/> (dostęp: 18.12.2020).

²² Zob. art. 16 ust. 1 pkt 3 ustawy z dnia 16.04.1993 r. o zwalczaniu nieuczciwej konkurencji t.j. Dz.U. z 2020 r., poz. 1913.

LICZBA SPOTÓW	CUKIER I PRODUKTY NA BAZIE CUKRU					NAPOJE BEZALKOHOŁOWE				
	2014 II p.	2015 I p.	2015.10- 2016.03	2018 II p.	2019 I p.	2014 II p.	2015 I p.	2015.10- 2016.03	2018 II p.	2019 I p.
TVP ABC	333	0	0	0	3	378	123	0	0	1
Polsat JimJam	0		0	0	0	42	97	0	0	0
Disney Channel	2 360	0	0	0	0	597	295	0	0	0
Disney Junior	1 735	0	0	0	0	461	161	0	0	0
Disney XD	2 994	0	0	0	0	571	293	0	0	0
MiniMini+	0	0	0	0	0	609	0	0	0	0
teleTOON+	0	0	0	0	0	303	278	0	0	0
Nick Jr	-	-	-	0	0	-	-	-	0	0
Nickelodeon	18	0	0	0	0	354	148	0	3	0
Nicktoons	-	-	-	0	0	-	-	-	0	0
Boomerang	0	0	0	0	0	298	0	0	0	0
Cartoon Network	0	0	-	0	0	175	0	-	0	0
TOP KIDS	-	-	-	0	22	-	-	-	0	0

Tabela²³.

dziecka, tj. wrażliwość, brak krytycyzmu i doświadczenia życiowego, wiara w przekazywane informacje. Ustawodawca określa to terminem łatwowierności. Przepis art. 16 ust. 1 pkt 3 zakazuje zatem przykładowo wykorzystywania w reklamie takich cech dzieci, jak prostoduszność, naiwność, brak krytycyzmu, doświadczenia i wiedzy dzieci jako nabywców towarów i usług. Ponadto, wydaje się zasadne objęcie zakresem dyspozycji komentowanego przepisu reklam wykorzystujących typowe dla dzieci stany emocjonalne, takie jak przykładowo tęsknota za rodzicami lub potrzeba akceptacji wśród rówieśników. Eksploatowanie w reklamie tych potrzeb dziecka niesie za sobą nieuchronnie wykorzystanie łatwowierności.

Przepis nie określa kategorii wiekowej, i z tego powodu „łatwowierność” powinna być odnoszona i oceniona każdorazowo ze względu na przedmiot reklamy, kierowanej do określonej grupy odbiorców, treść i formę przekazu reklamowego, charakter użytego środka przekazu. Najbardziej obecnie rozpowszechnioną w praktyce formą reklamy wykorzystującej łatwowierność dzieci jest reklama zawierająca bezpośrednie wezwanie do nabycia przez dziecko reklamowanego produktu oraz reklama wzywająca do nakłaniania rodziców lub innych dorosłych do zakupu reklamowanego produktu.

²³ Tabela pochodzi z raportu – Efekty samoregulacji w obszarze reklamy żywności skierowanej do dzieci, <https://radareklamy.pl/konferencjaluty2020/> (dostęp: 18.12.2020).

Dodatkowo ustawa o przeciwdziałaniu nieuczciwym praktykom rynkowym z 23.08.2007²⁴, uznaje, że nieuczciwymi praktykami rynkowymi w każdych okolicznościach są agresywne praktyki rynkowe polegające na: umieszczeniu w reklamie bezpośredniego wezwania dzieci do nabycia reklamowanych produktów lub do nakłonienia rodziców lub innych osób dorosłych do kupienia im reklamowanych produktów²⁵. Zgodnie z art. 9 pkt 5 ustawy o nieuczciwych praktykach rynkowych i artykułem 9 ust. 1 lit. g dyrektywy 2010/13/UE w sprawie koordynacji niektórych przepisów ustawowych, wykonawczych i administracyjnych państw członkowskich dotyczących świadczenia audiowizualnych usług medialnych²⁶ handlowe przekazy audiowizualne nie mogą wyrządzać fizycznej lub moralnej szkody małoletnim. W związku z tym nie mogą:

- 1) bezpośrednio nakłaniać małoletnich do kupna lub najmu produktu lub usługi, wykorzystując ich brak doświadczenia lub łatwowierność;
- 2) bezpośrednio zachęcać małoletnich, by przekonali rodziców lub osoby trzecie do kupna reklamowanych produktów lub usług;
- 3) wykorzystywać szczególnego zaufania, którym małoletni darzą rodziców, nauczycieli lub inne osoby;
- 4) bez uzasadnienia pokazywać małoletnich w niebezpiecznych sytuacjach.

Z kolei artykuł 12 dyrektywy 2010/13/UE nakazuje ponadto państwom członkowskim podjąć odpowiednich środków w celu zapewnienia, aby audiowizualne usługi medialne na żądanie świadczone przez dostawców usług medialnych podlegających ich jurysdykcji, które mogą poważnie zaszkodzić fizycznemu, psychicznemu lub moralnemu rozwojowi małoletnich, były udostępniane jedynie w sposób zapewniający, by małoletni w zwykłych okolicznościach nie mogli słuchać ani oglądać przekazów zawartych w takich audiowizualnych usługach medialnych na żądanie. Artykuł 27 ust. 1 dyrektywy 2010/13/UE nakłada na państwa członkowskie obowiązek podjęcia stosownych środków w celu zagwarantowania, by transmisje nadawców telewizyjnych podlegających ich jurysdykcji nie zawierały jakichkolwiek programów mogących poważnie zaszkodzić rozwojowi fizycznemu, umysłowemu lub moralnemu małoletnich, w szczególności programów zawierających pornografię lub nieuzasadnioną przemoc. Środki te, zgodnie z art. 27 ust. 2 dyrektywy 2010/13/UE, rozciągają się również na inne programy, które

²⁴ T.j. Dz.U. z 2017 r., poz. 2070.

²⁵ Przepis art. 9 pkt 5 ustawy o nieuczciwych praktykach rynkowych wymaga bezpośredniego wezwania dzieci do nabycia lub do nakłonienia innych osób do nabycia produktu. A. Wiewiórowska-Domagalska, A. Kunkiel-Kryńska, *Komentarz do art. 9. Katalog praktyk agresywnych*, [w:] *Ustawa o przeciwdziałaniu nieuczciwym praktykom rynkowym. Komentarz*, K. Osajda (red.), Warszawa 2019, Legalis; M. Namysłowska, *Czarna lista nieuczciwych praktyk handlowych a granice prawa zwalczania nieuczciwej konkurencji w Unii Europejskiej*, Warszawa 2014, s. 515.

²⁶ Dz.Urz. L Nr 95, s. 1.

mogą zaszkodzić rozwojowi fizycznemu, umysłowemu lub moralnemu małoletnich, chyba że zapewnia się poprzez wybór godzin emisji lub za pomocą jakichkolwiek środków technicznych, że małoletni znajdujący się w zasięgu transmisji nie mogą w normalny sposób oglądać ani słuchać tych emisji. Jeżeli takie programy są transmitowane w sposób niekodowany, państwa członkowskie mają zapewnić, aby były poprzedzane akustycznym ostrzeżeniem, lub aby były rozpoznawane dzięki obecności oznaczenia wizualnego w trakcie ich trwania (art. 27 ust. 3 dyrektywy 2010/13/UE).

Z analizy powyższych regulacji wynika, że ochrona dziecka przed nieuczciwą, zagrażającą jego rozwojowi reklamą jest prowadzona na wielu płaszczyznach. Nie zmienia to jednak faktu, że dopiero akty samoregulacyjne, które nie są obarczone sankcjami (przymusem państwowym) wprowadzają większy ład na rynku reklam. W praktyce bowiem dużo prostsze (odformalizowane) i bezpłatne jest złożenie skargi do Komisji Etyki Reklamy (stanowiącej organ Rady Reklamy). Zespół Orzekający w sprawie skargi podejmuje uchwałę w której może:

- a) odrzucić skargę, jeżeli nie podlega ona rozpatrzeniu przez KER na podstawie statutu Rady Reklamy lub Kodeksu Etyki Reklamy,
- b) oddalić skargę z uwagi na brak dowodów lub faktu naruszenia norm Kodeksu Etyki Reklamy,
- c) uznać, że reklama narusza normy Kodeksu Etyki Reklamy,
- d) uznać, że w reklamie powinny zostać wprowadzone zmiany w taki sposób, aby usunąć naruszenie norm Kodeksu Etyki Reklamy w najbliższym możliwym terminie,
- e) zająć stanowisko skierowane do skarżonego, w którym KER stwierdza, że rozpowszechnianie reklamy powinno zostać wstrzymane;

Zespół Orzekający zobowiązany jest jednocześnie określić skarżonemu (reklamodawcy) termin na – odpowiednio – zmianę albo wstrzymanie rozpowszechniania reklamy będącej przedmiotem uchwały, uwzględniając przy tym obiektywnie występujące możliwości techniczne i organizacyjne jej wykonania. Strony mogą odwoływać się od uchwały Zespołu Orzekającego w terminie dziesięciu dni od doręczenia uchwały. Odwołania rozpatruje Zespół Odwoławczy KER liczący trzech członków KER nie uczestniczących w Zespole Orzekającym, który skargę rozpatrywał²⁷.

Z kolei podjęcie działań przez Prezesa UOKiK, w tym wszczęcie postępowania w sprawie stosowania praktyk naruszających zbiorowe interesy konsumentów lub wydanie w tej sprawie jednej z decyzji, o której mowa w art. 26-28 ustawy o ochronie konkurencji i konsumentów nie oznacza, że konsument nie może samodzielnie podjąć się ochrony swoich interesów, nawet jeżeli działania organu antymono-

²⁷ Regulamin rozpatrywania skarg, <https://radareklamy.pl/regulamin-rozpattywania-skarg/> (dostęp: 18.12.2020).

polowego odniosły skutek w postaci zobowiązania przedsiębiorcy do spełnienia danego świadczenia na rzecz konsumenta.

Uprawnienia do wystąpienia przeciwko przedsiębiorcy uregulowane są także w ustawie o nieuczciwych praktykach rynkowych oraz ustawie o zwalczaniu nieuczciwej konkurencji. Zgodnie z art. 12 ust. 1 ustawy o nieuczciwych praktykach rynkowych w razie dokonania nieuczciwej praktyki rynkowej konsument, którego interes został zagrożony lub naruszony, może żądać:

- 1) zaniechania tej praktyki;
- 2) usunięcia skutków tej praktyki;
- 3) złożenia jednokrotnego lub wielokrotnego oświadczenia odpowiedniej treści i w odpowiedniej formie;
- 4) naprawienia wyrządzonej szkody na zasadach ogólnych, w szczególności żądania unieważnienia umowy z obowiązkiem wzajemnego zwrotu świadczeń oraz zwrotu przez przedsiębiorcę kosztów związanych z nabyciem produktu;
- 5) zasądzenia odpowiedniej sumy pieniężnej na określony cel społeczny związany ze wspieraniem kultury polskiej, ochroną dziedzictwa narodowego lub ochroną konsumentów.

Z niektórymi roszczeniami, na podstawie art. 12 ust. 2 ustawy o nieuczciwych praktykach rynkowych mogą również wystąpić: Rzecznik Praw Obywatelskich; Rzecznik Finansowy; krajowa lub regionalna organizacja, której celem statutowym jest ochrona interesów konsumentów; powiatowy (miejski) rzecznik konsumentów.

Natomiast ustawa o zwalczaniu nieuczciwej konkurencji nie przyznaje konsumentowi legitymacji czynnej do wytoczenia powództwa z roszczeniami związanymi z naruszeniem przepisów tej ustawy. Zgodnie z art. 18 ust. 1 tejże ustawy, w razie dokonania czynu nieuczciwej konkurencji, przedsiębiorca, którego interes został zagrożony lub naruszony, może żądać:

- 1) zaniechania niedozwolonych działań;
- 2) usunięcia skutków niedozwolonych działań;
- 3) złożenia jednokrotnego lub wielokrotnego oświadczenia odpowiedniej treści i w odpowiedniej formie;
- 4) naprawienia wyrządzonej szkody, na zasadach ogólnych;
- 5) wydania bezpodstawnie uzyskanych korzyści, na zasadach ogólnych;
- 6) zasądzenia odpowiedniej sumy pieniężnej na określony cel społeczny związany ze wspieraniem kultury polskiej lub ochroną dziedzictwa narodowego – jeżeli czyn nieuczciwej konkurencji był zawiniony. Oprócz przedsiębiorcy, z niektórymi roszczeniami, może wystąpić krajowa lub regionalna organizacja, której celem statutowym jest ochrona interesów przedsiębiorców ale nie indywidualny konsument.

W praktyce ustawodawca polski, regulując instrumenty indywidualnej ochrony konsumenta, uzależnia powstanie poszczególnych roszczeń od zagrożenia lub naruszenia interesu konsumenta²⁸. Duże znaczenie w kontekście oceny skuteczności mechanizmu ochronnego może mieć wybór jego formy: czy konsumentowi zostanie przyznane uprawnienie prawo kształtujące, czy roszczenie. Konieczność wytoczenia powództwa, nawet przy zagwarantowaniu korzystnej pozycji procesowej przez ustanowienie domniemań i przerzucenie na przedsiębiorcę ciężaru dowodu, że dane zachowanie np. nie stanowi nieuczciwej praktyki rynkowej, może zniechęcać konsumentów do korzystania z tego uprawnienia. Ponadto z analizy ustaw: o zwalczaniu nieuczciwej konkurencji i o ochronie konkurencji i konsumentów jasno wynika, że przede wszystkim chronią ona interesy przedsiębiorców, a dopiero wtórnie interes konsumenta. W najszerszym zakresie interesy konsumentów są chronione nie na podstawie prawa stanowionego (wielu ustaw) ale na podstawie aktów samoregulacyjnych tworzonych przez przedsiębiorców reprezentujących poszczególne branże (np. piwo, żywność).

* * *

Legal protection of children against harmful or unreliable advertising

(summary)

On the one hand, advertising translates into the competitiveness of products and brings considerable influence to the media, but on the other hand, it may result in the consolidation of bad eating habits or the lack of any physical activity among children. In response to these phenomena, industry self-restrictions have arisen, which eliminate some advertising. The media that agree to a certain reduction of some revenues due to the exclusion of some advertising from airtime directed at children, deem it necessary to protect the child's welfare. A child often does not see the difference between an advertising film and a normal program, treating all of them with the same lack of criticism and confidence. In addition, the time that children spend using the Internet increases dynamically (up to 4 hours a day during the weekend).

²⁸ Więcej: K. Południak-Gierz, *Instrumenty indywidualnej ochrony konsumenta w ustawie o przeciwdziałaniu nieuczciwym praktykom rynkowym a „Nowy ład dla konsumentów”*, „IKAR” 2018 nr 6, s. 88-103.

Wykaz literatury

- Dudzik J., Skubisz R., *Komentarz do art. 16, [w:] Ustawa o zwalczaniu nieuczciwej konkurencji. Komentarz*. Wyd. 5, J. Szwaja (red.), Warszawa 2019, Legalis.
- Ferenc-Szydelko E., *Komentarz do art. 36 prawa prasowego, [w:] Prawo prasowe. Komentarz*, Wyd. 4, Warszawa 2013, Lex.
- Galewska E., *Ochrona godności ludzkiej w świetle przepisów ustawy o radiofonii i telewizji, „Palestra”* 2016, nr 1-2.
- Komus B., *Komentarz do art. 42 prawa prasowego, [w:] Prawo prasowe. Komentarz*. Wyd. 3, B. Kosmus, G. Kuczyński (red.), Warszawa 2018, Legalis.
- Mamczarek M., *Ustawa o ochronie konkurencji i konsumentów. Komentarz, [w:] Ochrona zbiorowych praw i interesów konsumentów, pacjentów oraz pasażerów w transporcie kolejowym. Komentarz praktyczny z orzecznictwem*, Warszawa 2019, Legalis.
- Namysłowska M., *Czarna lista nieuczciwych praktyk handlowych a granice prawa zwalczania nieuczciwej konkurencji w Unii Europejskiej*, Warszawa 2014.
- Nowińska E., *Komentarz do art. 16 ustawy o zwalczaniu nieuczciwej konkurencji, [w:] Ustawa o zwalczaniu nieuczciwej konkurencji. Komentarz*, K. Szczepanowska-Kozłowska (red.), Warszawa 2018, Lex.
- Niedziółka I., *Dziecko jako konsument*, „Journal of Modern Science” 2014, nr 1.
- Południak-Gierz K., *Instrumenty indywidualnej ochrony konsumenta w ustawie o przeciwdziałaniu nieuczciwym praktykom rynkowym a „Nowy ład dla konsumentów”*, „IKAR” 2018, nr 6.
- Trzaskowski R., *Przyczyny odmowy publikacji ogłoszenia lub reklamy w świetle art. 36 prawa prasowego*, „Państwo i Prawo” 2007, nr 1.
- Salamonowicz M., *Komentarz do art. 16b, [w:] Ustawa o radiofonii i telewizji. Komentarz*, A. Niewęglowski (red.), Warszawa 2021, Lex.
- Szewczyk Ł., *Szef KRRiT: Reklamy mają być mniej szkodliwe dla dzieci*, media2, <https://media2.pl/media/158491-Szef-KRRiT-Reklamy-maja-byc-mniej-szkodliwe-dla-dzieci.html> (dostęp: 17.12.2020).
- Seredyńska E., *Dziecko-konsument w Internecie -praktyczny poradnik dla troskliwego rodzica*. Wykład wygłoszony w Ośrodku Debaty Międzynarodowej dnia 12 lutego 2014r, <https://docplayer.pl/16038630-Dziecko-konsument-w-internecie-praktyczny-poradnik-dla-troskliwego-rodzica.html> (dostęp: 17.12.2020).
- Wiewiórska-Domagalska A., Kunkiel-Kryńska A., *Komentarz do art. 9. Katalog praktyk agresywnych, [w:] Ustawa o przeciwdziałaniu nieuczciwym praktykom rynkowym. Komentarz*, K. Osajda (red.), Warszawa 2019, Legalis.

Joanna Grabowska

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ORCID: 0000-0002-9251-0707

Prawnokarna ochrona małoletnich przed negatywnym działaniem alkoholu

Wstępnie wypada zauważyć, że w literaturze przedmiotu wskazuje się, że w Polsce liczba osób uzależnionych od alkoholu wynosi ok. 600 tys., zaś liczbę osób pijących alkohol szkodliwie szacuje się na ok. 2,5 mln¹. Alkohol przyczynia się do wystąpienia około sześćdziesięciu chorób i stanów chorobowych, do których zalicza się m.in. choroby układu sercowo-naczyniowego, zaburzenia psychiczne i behawioralne, zaburzenia płodności, a także – w przypadku kobiet w ciąży – zaburzenia prenatalne grożące przedwczesnym porodem i inne komplikacje rozwojowe u dziecka². Uzależnienie od alkoholu jest w Polsce diagnozowane na podstawie ICD – 10, tj. dziesiątej wersji Międzynarodowej Statystycznej Klasyfikacji Chorób i Problemów Zdrowotnych. Ostatecznie diagnozę stawia lekarz, chociaż jest ona poprzedzona także analizami specjalistów z zakresu psychoterapii uzależnień i psychologów z doświadczeniem klinicznym. Osoby uzależnione od alkoholu leczy się przede wszystkim metodami psychoterapeutycznymi, a leczenie medyczne ma charakter jedynie wspomagający i ma przede wszystkim na celu reagowanie na powikłania zdrowotne wywołane nadużywaniem alkoholu. Leczenie farmakologiczne ma za zadanie także wspierać oddziaływanie psychoterapeutyczne i leczyć współwystępujące zaburzenia³. Prawo karne gwarantuje każdemu człowiekowi ochronę jego życia i zdrowia, które mogą być naruszone luba zagrożone w wyniku działania sprawcy. Wszystkie ustawowe stany faktyczne, które dotyczą ochrony życia

¹ Rekomendacje Polskiej Agencji Rozwiązywania Problemów Alkoholowych do realizowania i finansowania gminnych programów profilaktyki i rozwiązywania problemów alkoholowych w 2018 roku, Warszawa 2017, s. 6.

² Najwyższa Izba Kontroli, *Przymusowe kierowanie osób uzależnionych od alkoholu na leczenie odwykowe. Informacja o wynikach kontroli*, Nr ewid. 14/2016/P/15/095/LPO, s. 5-6, [w:] K. Szczucki, *Alkoholizm w prawie medycznym*, [w:] *Szczególne świadczenia zdrowotne*, red. L. Bosek, A. Wnukiewicz-Kozłowska, *System Prawa Medycznego*, Tom. 2, Warszawa 2018, s. 550. Por. też P. Anderson, B. Baumberg, *Alkohol w Europie. Raport z perspektywy zdrowia publicznego* przedłożony Komisji Europejskiej, Warszawa 2007, *passim*.

³ K. Szczucki, *Alkoholizm w prawie...*, op. cit. s. 550.

i zdrowia człowieka oraz związane z nimi sankcje odnoszą się oczywiście i do osób małoletnich, jednak dziecko oprócz ochrony, która jest wyrazem zasady równości wszystkich ludzi wobec prawa korzysta niekiedy z ochrony szczególnej, zwykle dalej idącej⁴. Jak słusznie zauważa V. Konarska-Wrzosek, udzielenie takiej ochrony jest konieczne z uwagi na brak dojrzałości fizycznej i psychicznej dziecka, co sprawia że na ogół jest ono niezdolne do samodzielnego zabezpieczenia się przed sytuacją zagrażającą jego życiu i zdrowiu, czy wyjścia z niej. Należy bowiem uwzględnić, że dziecko jest często zależne w swym bycie od woli i zachowania dorosłych. Trzeba przy tym pamiętać, że życie i zdrowie małoletniego narażone bywają również w sytuacjach, które dla człowieka dorosłego nie stwarzają ryzyka utraty tych dóbr, bądź też ryzyko to jest znacznie mniejsze⁵. Dla zabezpieczenia małoletniemu warunków prawidłowego rozwoju niezbędne staje się zwłaszcza wyeliminowanie z jego życia wszystkich czynników, które są zdolne do tego, aby zakłócić jego procesy rozwojowe. Takich szczególnie niebezpiecznych czynników jest co najmniej kilka. Należą do nich przede wszystkim: alkohol, narkotyki i nikotyna⁶.

Z uwagi na rozległość wyżej wspomnianego zagadnienia w niniejszym artykule analizie poddane w ogólności zostaną regulacje zawarte w ustawach penalnych dotyczące ochrony małoletnich przed szkodliwym działaniem alkoholu. Warto ocenić, czy aktualna penalizacja w przedmiotowym zakresie jest wystarczająca i czy zapewnia w należyтым stopniu bezpieczeństwo dzieci i młodzieży.

Ochrona małoletnich przed negatywnym działaniem alkoholu w polskich ustawach penalnych realizowana jest na dwóch płaszczyznach. Ustawy z dnia 26 października 1982 r. o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi⁷, która wprowadziła trzy typy wykroczeń i trzy typy przestępstw oraz ustawy z dnia 6 czerwca 1997 r. – kodeks karny⁸ w art. 208.

Walkę ze szkodliwym oddziaływaniem alkoholu, w szczególności chorobą z alkoholową, trzeba prowadzić na wiele sposobów, wskazuje się, że poza uczestnictwem w psychoterapii osoby uzależnione powinny także korzystać z ruchów samopomocowych, przede wszystkim poprzez udział w spotkaniach Anonimowych Alkoholików, oraz powinny podejmować aktywność w stowarzyszeniach abstynenckich. Każdy jednak współczesny system społeczno-państwowy sięga także do instrumentów regulacji prawnej⁹. M. Filar wyróżniał w tym zakresie dwa spo-

⁴ J. Sawicki, *Prawnokarna ochrona małoletnich przed szkodliwym działaniem alkoholu*, [w:] *Prawo życia i śmieci*, red. M. Sadowski, A. Spychalska, K. Sadowa, Wrocław 2013, s. 96.

⁵ V. Konarska-Wrzosek, *Ochrona dziecka w polskim prawie karnym*, Toruń 1999, s. 9.

⁶ *Ibidem*, s. 95.

⁷ T.j. Dz.U. z 2021 r., poz. 1119, dalej AlkU.

⁸ T.j. Dz.U. z 2020 r., poz. 1444 ze zm.

⁹ O. Sitarz, *Ochrona praw dziecka w polskim prawie karnym na tle postanowień Konwencji o prawach dziecka*, Katowice 2004, s. 104.

soby legislacji: – prohibicyjny, stawiający sobie za cel wyeliminowanie konsumpcji alkoholowej jako zjawiska patologicznego; – reglamentacyjny, mający na celu uzyskanie kontroli nad konsumpcją alkoholu w celu wyeliminowania lub zminimalizowania szkodliwych, indywidualnie i społecznie, pewnych form i postaci tej konsumpcji¹⁰. O ile w odniesieniu do osób dorosłych (pełnoletnich) polski ustawodawca odrzucił model prohibicyjny, wybierając legislację reglamentacyjną, o tyle w odniesieniu do małoletnich zastosował politykę prohibicyjną, co wydaje się w pełni zasadne¹¹. Takie stanowisko normodawcy znajduje odzwierciedlenie w ustawie z dnia 26 października 1982 r. o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi¹², która zawiera wszechstronne uregulowania w tym zakresie. Do najważniejszych, dotyczących małoletnich, należy zaliczyć:

¹⁰ M. Filar, *Funkcje prawa*, [w:] *Alkohol i związane z nim problemy społeczne i zdrowotne*, I. Wald (red.), Warszawa 1986, s. 273-276.

¹¹ O. Sitarz, *Ochrona praw...*, op. cit., s. 106.

¹² Ustawa ta uznaje życie obywateli w trzeźwości za niezbędny warunek moralnego i materialnego dobra narodu. Nakłada ona na organy władzy i administracji państwowej wiele obowiązków. W myśl art. 1 AlkU, organy władzy i administracji państwowej są obowiązane do podejmowania działań zmierzających do ograniczenia spożycia napojów alkoholowych oraz zmiany struktury spożycia tych napojów, inicjowania i wspierania przedsięwzięć mających na celu zmianę obyczajów w zakresie spożywania napojów alkoholowych, działania na rzecz trzeźwości w miejscu pracy, przeciwdziałania powstawaniu i usuwaniu następstw nadużywania alkoholu, a także wspierania działalności w tym zakresie organizacji społecznych i zakładów pracy. Organy władzy i administracji mają obowiązek popierania, tworzenia i rozwoju organizacji społecznych, których celem jest krzewienie trzeźwości i absencji, oddziaływanie na osoby nadużywające alkoholu oraz udzielanie pomocy ich rodzinom, jak również zapewniają warunki sprzyjające działaniom tych organizacji. Celem osiągnięcia w tym zakresie rezultatów, organy władzy i administracji współdziałają z Kościołem katolickim i innymi Kościołami oraz związkami wyznaniowymi. Obecnie naruszenie postanowień ustawy stanowić może obok odpowiedzialności za wykroczenie również odpowiedzialność za przestępstwo. Po myśli z art. 2 AlkU, zadania w zakresie przeciwdziałania alkoholizmowi wykonuje się przez odpowiednie kształtowanie polityki społecznej, w szczególności:

1) tworzenie warunków sprzyjających realizacji potrzeb, których zaspokajanie motywuje powstrzymanie się od spożywania alkoholu;

2) działalność wychowawczą i informacyjną;

3) ustalanie odpowiedniego poziomu i właściwej struktury produkcji napojów alkoholowych przeznaczanych do spożycia w kraju;

4) ograniczanie dostępności alkoholu;

5) leczenie, rehabilitację i reintegrację osób uzależnionych od alkoholu;

6) zapobieganie negatywnym następstwom nadużywania alkoholu i ich usuwanie;

7) przeciwdziałanie przemocy w rodzinie;

8) wspieranie zatrudnienia socjalnego poprzez finansowanie centrów integracji społecznej, M. Bojarski, *Pozakodeksowe przestępstwa przeciwko porządkowi publicznemu*, [w:] *Szczególne dziedziny prawa karnego, Prawo karne wojskowe, skarbowe i pozakodeksowe*, red. M. Bojarski, *System Prawa Karnego. Tom 11*, Warszawa 2018, s. 977-978.

- zakaz sprzedaży i podawania napojów alkoholowych osobom do lat 18 (art. 15 ust. 1 pkt. 2 ustawy),
- zakaz sprzedaży, podawania i spożywania napojów alkoholowych na terenie szkół oraz innych zakładów i placówek oświatowo-wychowawczych i opiekuńczych (art. 14 ust. 1 pkt. 1 ustawy),
- zakaz reklamy i promocji piwa, kierowanych do małoletnich, przedstawiających małoletnich oraz przy udziale małoletnich (art. 13¹ ust. 1 pkt. 1 i 2 oraz ust. 2 pkt. 6 ustawy),
- zakaz prowadzenia reklamy i promocji piwa w telewizji, radiu, kinie i teatrze między godziną 6 a 20 (art. 13¹ ust. 2 pkt. 1 ustawy),
- zakaz prowadzenia reklamy i promocji piwa w prasie młodzieżowej i dziecięcej (art. 13¹ ust. 2 pkt. 3 ustawy)¹³.

Zgodnie z art. 46 ust. 1 ustawy o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi napojem alkoholowym jest produkt przeznaczony do spożycia zawierający alkohol etylowy pochodzenia rolniczego w stężeniu przekraczającym 0,5% objętościowych alkoholu. Z punktu widzenia ochrony małoletnich znacząca jest zmiana stanowiska ustawodawcy w przedmiocie stopnia procentowej zawartości czystego alkoholu w napojach, których dostępność w stosunku do małoletnich powinna być wyłączona¹⁴. Do 2001 roku w ustawie o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi obowiązywała definicja napoju alkoholowego, z godnie którą był to produkt przeznaczony do spożycia zawierający alkohol etylowy w stężeniu przekraczającym 1,5%. Dopiero nowelizacja tej ustawy z dnia 27 kwietnia 2001 r. obniżyła tę wartość do 0,5%, co należy ocenić pozytywnie.

¹³ J. Sawicki, *Prawnokarna ochrona...*, op. cit., s. 101.

¹⁴ Jak słusznie zauważa V. Konarska-Wrzošek analiza regulacji zawartych w ustawach anty-alkoholowych z 1920 r. z 1931 r., z 1956 r. i z 1959 r. pozwala stwierdzić, że polski ustawodawca konsekwentnie rozszerza sferę zachowań zabronionych pod groźbą kary, które w sposób bezpośredni lub pośredni upowszechniają spożywanie napojów alkoholowych w społeczeństwie oraz obniża progową moc napojów alkoholowych, do których dostępność jest ograniczana lub wyłączana. W ustawie z 1920 r. ograniczenia lub wyłączenia dotyczyły niekiedy wszelkich napojów zawierających jakiegokolwiek ilości alkoholu (np. wobec osób nieletnich do skończenia przez nie 21. roku życia, lub nawet starszych, jeśli byli uczniami szkół niższych lub średnich – zob. art. 7), a generalnie napojów zawierających więcej niż 2,5% alkoholu. W ustawach z 1931 r. i z 1956 r. oraz z 1959 r. ograniczenia lub zakazy dotyczyły napojów zawierających powyżej 4,5% alkoholu. W ustawie z 1982 r. w jej pierwotnym brzmieniu napojami alkoholowymi, do których odnosili się ograniczenia lub zakazy były napoje zawierające alkohol etylowy w stężeniu przekraczającym 1,5%, a po nowelizacji tej ustawy nowelą z 27.04.2001 r. dotyczą napojów alkoholowych, za które uważa się napoje zawierające alkohol etylowy w stężeniu przekraczającym 0,5% objętościowych alkoholu (art. 46 ust. 1 AlkU). Tego typu obniżka mocy napojów, które uważa się za alkoholowe i obejmuje reglamentacją, jest niewątpliwie korzystna z punktu widzenia ochrony szeroko rozumianego zdrowia społeczeństwa, V. Konarska-Wrzošek, *Pozakodeksowe przestępstwa przeciwko życiu*, [w:] *Szczególne dziedziny prawa karnego, Prawo karne wojskowe, skarbowe i pozakodeksowe*, red. M. Bojarski, *System Prawa Karnego. Tom 11*, Warszawa 2018, s. 443-444.

Ustawa o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi zabrania w art. 15 ust. 1 pkt 2 sprzedaży i podawania napojów alkoholowych osobom do lat 18, a więc osobom małoletnim. W razie wątpliwości co do pełnoletniości nabywcy, na podstawie art. 15 ust. 2 ustawy sprzedający lub podający napoje alkoholowe uprawniony jest do żądania okazania dokumentu stwierdzającego wiek sprawcy. Celem tego prawnokarnego zakazu jest wykluczenie, a przynajmniej utrudnienie małoletnim legalnego dostępu do alkoholu. Ma to zapobiegać spożywaniu alkoholu przez dzieci i młodzież, a tym samym zapobiegać negatywnym skutkom jakie mogą stąd wyniknąć dla prawidłowego rozwoju dziecka¹⁵.

Sprzedaż lub podanie napoju alkoholowego małoletniemu stanowi przestępstwo z art. 43 ust. 1 ustawy o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi. Należy wskazać, że do nowelizacji tej ustawy z 27 kwietnia 2001 r.¹⁶, czyn ten był jedynie wykroczeniem. Obecnie jest to przestępstwo zagrożone karą grzywny z kodeksu karnego, a orzekanie następuje na podstawie przepisów o postępowaniu karnym. Zgodnie z ust. 3 tego artykułu sąd można orzec przepadek napojów alkoholowych, chociażby nie były własnością sprawcy, a także zakaz prowadzenia działalności gospodarczej polegającej na sprzedaży lub podawaniu napojów alkoholowych na okres od roku do lat 15. Do zachowania o znamionach określonych w określonych w art. 43 ust. 1 dochodzi przez sam fakt złamania uregulowanego w ustawie zakazu. Każde zachowanie sprawcy polegające na naruszenia zakazu i sprzedanie lub podanie (zarówno odpłatnie, jak i nieodpłatnie¹⁷) napoju alkoholowego osobie małoletniej jest przestępstwem. Co więcej, nie jest tu istotny rodzaj, czy ilość sprzedanego lub podanego napoju alkoholowego, motywacja, jak i to czy alkohol ten został przez małoletniego skonsumowany, czy też nie¹⁸. Jest to przestępstwo powszechne, bezskutkowe i można je popełnić zarówno w zamiarze bezpośrednim jak i ewentualnym.

Prawnokarna ochrona małoletnich przed umożliwianiem im jakichkolwiek kontaktów z alkoholem to spenalizowane w z art. 43(1) ust. 1 ustawy o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu wykroczenie polegające na sprzedaży, podawaniu i spożywaniu napojów alkoholowych na terenie szkół oraz innych zakładów i placówek oświatowo-wychowawczych i opiekuńczych. Po myśli ust. 2 wskazanego artykułu usiłowanie tego wykroczenia jest również karalne. Przepis ten pełni rolę prewencyjną i chroni nie tyle rozwój fizyczny dzieci i młodzieży, ile ich rozwój

¹⁵ V. Konarska-Wrzosek, *Ochrona dziecka...*, op. cit., s. 97-98.

¹⁶ Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. o zmianie ustawy o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi, ustawy o radiofonii i telewizji oraz ustawy o opłacie skarbowej (Dz.U. Nr 60, poz. 610). Weszła w życie z dniem 28 czerwca 2001 r.

¹⁷ Z. Czeszejko-Sochacki, *Przestępstwo rozpijania małoletniego*, Warszawa 1975, s. 105-106.

¹⁸ M. Kulczycki, J. Zduńczyk, *Prawo przeciw alkoholizmowi*, Warszawa 1968, s. 33-35.

psychiczny i emocjonalny mogący zostać zakłócony przez kontakt z osobami spożywającymi alkohol w miejscach ich przebywania¹⁹. Sprawca tego wykroczenia podlega karze grzywny od 20 do 5 000 złotych. Sąd może też orzec przepadek napojów alkoholowych, chociażby nie były one własnością sprawcy, o czym w ust. 3. Procedowanie następuje na podstawie przepisów o postępowaniu w sprawach o wykroczenia. Jest to wykroczenie powszechne, formalne i można je popełnić zarówno umyślnie, jak i nieumyślnie.

Z kolei dyspozycja art. 45(2) ust. 1 ustawy o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi czyli prowadzenie reklamy i promocji piwa: a) kierowanych do małoletnich, przedstawiających małoletnich oraz przy udziale małoletnich, b) w telewizji, radiu, kinie i teatrze między godziną 6 a 20, c) w prasie młodzieżowej i dziecięcej – stanowi przestępstwo. Sprawca podlega karze grzywny od 10 000 do 500 000 złotych. Orzekanie następuje na podstawie przepisów o postępowaniu karnym. Zachowanie się sprawcy rzeczzonego przestępstwa polega na prowadzeniu reklamy i promocji, które są działalnością zmierzającą do rozpropagowania piwa w celu zwiększenia na nie popytu, ale co stanowi o przestępstwie – z udziałem małoletnich, bądź kiedy są one kierowane do nich²⁰. Stąd też zakaz reklamy i promocji piwa w dzień. Nie stanowi natomiast przestępstwa reklama, której treść może tylko kojarzyć się z piwem, np. reklama browaru chociaż kojarzy się z piwem, jednak nie jest reklamą piwa, gdyż w reklamowanym browarze mogą być produkowane również napoje bezalkoholowe²¹. Jest to przestępstwo bezskutkowe i można je popełnić tylko umyślnie.

Drugą płaszczyzną na której realizowana jest prawnokarna ochrona małoletnich przed negatywnymi skutkami używania alkoholu jest penalizacja rozpijania małoletniego, uregulowana w kodeksie karnym, w art. 208. Jest to przestępstwo stypizowane w rozdziale XXVI k.k., dotyczącym przestępstw przeciwko rodzinie i opiece. Jako odrębne przestępstwo czyn ten po raz pierwszy został uregulowany w art. 11 ustawy z 27 kwietnia 1956 r. o zwalczaniu alkoholizmu. Ujęty był też w przepisie art. 24 ustawy z 10 grudnia 1959 r. o zwalczaniu alkoholizmu²². Kodeks karny z 1969 roku także przewidywał przestępstwo rozpijania małoletniego, które zgodnie z art. 185 k.k. z 1969 r. polegało na dostarczaniu dziecku napojów alkoholowych (powyżej 4,5%), ułatwianiu mu ich spożywania lub nakłanianiu go do

¹⁹ M. Królikowski (red.), R. Zawłocki (red.), M. Budyn-Kulik, R. Citowicz, J. Długosz, D. Drózd, E.P. Nalewajko, P. Petasz, A. Sakowicz, *Kodeks karny. Część szczególna. t. I: Komentarz do art. 117-221*, Warszawa 2013, s. 753.

²⁰ J. Sawicki, *Prawnokarna ochrona...*, op. cit., s. 106.

²¹ M. Bojarski, [w:] M. Bojarski, W. Radecki, *Przewodnik po pozakodeksowym prawie karnym*, Wrocław 1998, s. 587.

²² J. Sawicki, *Prawnokarna ochrona...*, op. cit., s. 107.

spożywania takich napojów i zagrożone było karą pozbawienia wolności do lat 3²³. Obecny stan prawny jest prawie odpowiednikiem poprzedniej regulacji. Przepis z art. 208 k.k. stanowi, że kto rozpija małoletniego, dostarczając mu napoju alkoholowego, ułatwiając jego spożycie lub nakłaniając go do spożycia takiego napoju, popełnia przestępstwo zagrożone karą grzywny, karą ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2. Porównując oba wskazane przepisy należy wskazać, że nastąpiło obniżenie sankcji karnej za ten czyn i obniżenie poziomu stężenia alkoholu w definicji napoju alkoholowego do 0,5%. Przedmiotem ochrony tego występku jest prawidłowy fizyczny, psychiczny i społeczny rozwój małoletniego, a zatem wolny od zakłóceń, jakie związane są ze spożywaniem alkoholu²⁴. Według wciąż aktualnego poglądu Sądu Najwyższego przepis ten ma na celu ochronę młodzieży przed niebezpiecznym dla jej zdrowia fizycznego i psychicznego oraz dla rozwoju moralnego nawykiem picia alkoholu (uchwała SN z 9.06.1976 r., VI KZP 13/75, OSNKW 1976/7–8, poz. 86)²⁵. Jak słusznie wskazał M. Filar, przedmiotem ochrony tego występku będzie stwierdzenie, że rozpijanie małoletniego przez oddziaływanie alkoholu na młody organizm jest zjawiskiem wyjątkowo groźnym, dlatego do zespołu środków, które mają przeciwdziałać powstaniu i rozszerzaniu się tego zjawiska, należą środki przewidziane w art. 208 k.k.²⁶

Strona przedmiotowa omawianego przestępstwa polega na rozpijaniu małoletniego. Przez pojęcie „rozpija” należy rozumieć takie działanie, które stwarza niebezpieczeństwo przyzwyczajania małoletniego do stałego picia napojów alkoholowych²⁷ lub umocnienia w nim tego rodzaju skłonności²⁸. Znamię to zakłada wielokrotność działania powtarzającego się z pewną częstotliwością, natomiast jednorazowe działanie może zostać uznane jedynie za usiłowanie przestępstwa z art. 208²⁹. Za takim stanowiskiem przemawia m.in. treść uchwały składu siedmiu sędziów Sądu Najwyższego z dnia 5 listopada 1965 r. (sygn. akt VI KZP 53/65, OSNKW 1966, nr 1, poz. 3). Stwierdzono w niej, że jednorazowe podanie napoju

²³ M. Królikowski (red.), R. Zawłocki (red.), op. cit., s. 752.

²⁴ Z. Czeszejko-Sochacki, *Przestępstwo rozpijania...*, op. cit., s. 82.

²⁵ Zob. również V. Konarska-Wrzonek, *Ochrona dziecka...*, s. 95–96, 99.

²⁶ M. Filar (red.), J. Bojarski, M. Bojarski, W. Filipkowski, O. Górniok, E. Guzik-Makaruk, S. Hoc, P. Hofmański, M. Kalitowski, M. Kulik, L.K. Paprzycki, E. Pływaczewski, W. Radecki, Z. Sienkiewicz, Z. Siwik, R.A. Stefański, L. Tyszkiewicz, A. Wąsek, L. Wilk, *Kodeks karny. Komentarz*, wyd. 3, Warszawa 2012, s. 1044.

²⁷ Napojem alkoholowym jest produkt przeznaczony do spożycia zawierający alkohol etylowy w stężeniu przekraczającym 0,5% (art. 46 ust. 1 AlkU).

²⁸ Por. uchwała Pełnego Składu Izby Karnej Sądu Najwyższego z 9.06.1976 r., VI KZP 13/75.

²⁹ Inaczej stanowiła uchwała Sądu Najwyższego z 16.04.1959 r., VI KO 56/59, zgodnie z którą: „jednorazowe podanie niepełnoletniemu napoju alkoholowego wyczerpuje znamiona przestępstwa rozpijania małoletniego, jeżeli w konkretnych okolicznościach może sprawić, że niepełnoletni zacznie poddawać się pijaństwu, lub też umocni się w ujawnionej skłonności.”

alkoholowego osobie, która nie ukończyła 18 lat, wyczerpuje znamię rozpijanania, jeżeli w konkretnych okolicznościach może sprawić, że małoletni zacznie oddawać się pijaństwu lub też umocni się w ujawnionej już skłonności do pijaństwa. Zatem jednorazowe zachowanie sprawcy musi istotnie wpłynąć na postawę małoletniego, skutkując w przyszłości regularnym spożywaniem alkoholu. Dlatego też, w przypadku sprzedawcy lub barmana, popełnienie przestępstwa rozpijanania osoby poniżej 18. roku życia będzie wchodzić w grę jedynie w wyjątkowych okolicznościach. Jednocześnie Sąd Najwyższy nie wykluczył takiej sytuacji, że przy jednorazowym działaniu konkretne okoliczności mogą wskazywać na zamiar sprawcy przyzwyczajenia małoletniego do picia alkoholu i wówczas należy rozważyć, czy ten czyn nie powinien być potraktowany jako usiłowanie przestępstwa rozpijanania. Podobną konkluzję zawiera także wyrok Sądu Apelacyjnego w Krakowie z dnia 23 stycznia 2003 r., (sygn. akt II AKa 343/2002), w którym wyrażono pogląd, iż rozpijananie nieletniego to wielokrotne, powtarzające się zachowanie sprawcy, a nie jednorazowe podanie małoletniemu alkoholu do spożycia. „Obecnie, jak się wydaje, Sąd Najwyższy powrócił jednak do wcześniejszej interpretacji rozpijanania, wielokrotnie orzekając, że „normatywna konstrukcja przepisu art. 208 k.k. (...) pozwala na stwierdzenie, że również jednorazowe działanie sprawcy może – w niektórych sytuacjach – doprowadzić do skutku w postaci rozpijanania małoletniego, rozumianego jako niebezpieczeństwo przyzwyczajania się do alkoholu lub umocnienia się w tego rodzaju skłonności, choć wydaje się oczywiste, że realizacja znamion tego przestępstwa będzie najczęściej wymagała działania wielokrotnego” (wyr. SN z 14.03.2007 r., IV KK 472/06, OSNwSK 2007, Nr 1, poz. 621; post. SN z 10.03.2017 r., V KK 13/17, Legalis). Tym niemniej można też obecnie spotkać także odmienne stanowisko (wyr. SA w Krakowie z 23.01.2003 r., II AKa 342/02, KZS 2003, Nr 2, poz. 28), a także pośrednie, gdzie sąd stwierdził, że dla zaistnienia przestępstwa z art. 208 KK nie ma decydującego znaczenia jednokrotność lub wielokrotność zachowania sprawcy. Konieczne jest jednak udowodnienie, że sprawca zrealizował także znamię „rozpija”, tj. jego działanie musi wywołać niebezpieczeństwo przyzwyczajania się małoletniego do spożywania alkoholu lub umocnienia w nim tej skłonności. Przestępstwo to jest bowiem zrealizowane wówczas, gdy małoletni jest narażony działaniem sprawcy na niebezpieczeństwo przyzwyczajania się do alkoholu. Skazując za przestępstwo z art. 208 KK sąd winien wykazać w oparciu o zgromadzony w sprawie materiał dowodowy, że zachowanie oskarżonego polegające na podawaniu (lub chociażby jednorazowym podaniu) alkoholu osobie małoletniej doprowadziło do takich obiektywnie dostrzegalnych zmian w jej psychice, które wskazują na zaistnienie niebezpieczeństwa przyzwyczajania się do spożywania alkoholu. Aby można było mówić o popełnieniu przestępstwa rozpijanania małoletniego, celem działania sprawcy podającego alkohol musi być rozbudzenie w pokrzywdzonym skłonności do spożywania alkoholu, nie zaś inne powody

jak np. ułatwienie planowanych zbliżeń seksualnych (wyr. SA w Gdańsku z 23.07.2015 r., II AKa 236/15, KZS 2017, Nr 9, poz. 87)³⁰.

W literaturze sporną kwestią jest uznanie, czy znamię czasownikowe „rozpija” może być zrealizowane przez jednorazowe podanie małoletniemu napoju alkoholowego, czy też bezwzględnie wymagana jest tu pewna wielokrotność działania. Niektórzy autorzy przyjmują, że znamię „rozpija” wymaga dla jego realizacji wielości zachowań sprawcy³¹. Zdaje się jednak, że dominują autorzy, którzy opowiadają się za dopuszczalnością także koncepcji czynu jednorazowego³². W tym stanie rzeczy należy wskazać, że jeśli chodzi o wielość zachowań, rzecz będzie dotyczyć nie tylko dostarczania, lecz także ułatwiania czy nakłaniania osoby poniżej 18. roku życia do spożywania napoju alkoholowego. Sam fakt jednorazowego przyzwolenia rodzica lub zachęty ze strony znajomych mających więcej niż 17 lat (czyli będących w stanie ponosić odpowiedzialność karną, stosownie do treści art. 10 § 1 KK), do wypicia niewielkiej ilości alkoholu przez małoletniego, jakkolwiek będzie odbierany negatywnie z punktu widzenia moralnego, to nie stanowi jeszcze realizacji znamion czynu zabronionego określonego w art. 208 k.k. Gdyby jednak w przedstawionym przykładzie małoletni spożył alkohol w dużej dawce, a to rzutowałoby na jego stan zdrowia czy też zachowanie w przyszłości (np. popadnięcie w nałóg), wówczas zasadne byłoby rozważać, czy osoby przyzwalające lub zachęcające do spożycia alkoholu przez małoletniego popełniły występki.

Przepis art. 208 k.k. przewiduje trzy postacie działania, a mianowicie: dostarczanie małoletniemu napojów alkoholowych, ułatwianie spożywania takich

³⁰ S. Hypś, *Przestępstwa przeciwko rodzinie i opiece*, [w:] A. Grześkowiak, K. Wiak red., *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa 2019, s.1113.

³¹ Tak m.in.: M. Mozgawa (red.), M. Budyn-Kulik, P. Kozłowska-Kalisz, M. Kulik, *Kodeks karny. Komentarz*, wyd. 5, Warszawa 2013, s. 493; A. Marek, *Kodeks karny. Komentarz*, wyd. 2, Warszawa 2005, s. 471; J. Bafia, K. Mioduski, M. Siewierski, *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa 1987, s. 184; L. Gardocki, *Prawo karne*, wyd. 10, Warszawa 2004, s. 259 i wskazuje, że jednorazowe zachowanie sprawcy jest usiłowaniem.

³² M. Szewczyk, *Przestępstwa przeciwko rodzinie i opiece*, [w:] A. Zoll red., *Kodeks karny*, t. 2, Warszawa 2006, s. 732; A. Ratajczak, *Przestępstwa przeciwko rodzinie, opiece i młodzieży w systemie polskiego prawa*, Warszawa 1980, s. 169; Z. Czeszejko-Sochacki, *Przestępstwo rozpijania*, op. cit., s. 91; J. Matysiak, *Pojęcie „znęcania się” oraz „rozpijanie” w świetle Kodeksu karnego*, „Problemy Alkoholizmu” 1972, nr 4, s. 6; M. Kulczycki, J. Zduńczyk, *Prawo przeciw...*, op. cit., s. 37; Z. Łukaszewicz, *Glosa do wyroku SN z dnia 11 września 1961 r., I K 408/60, „Nowe Prawo”* 1963, nr 3, s. 401-403; A. Wąsek, *Przestępstwa przeciwko rodzinie i opiece*, [w:] A. Wąsek (red.) *Kodeks karny*, t. 1. Warszawa 2004, s. 1006; Z. Siwik, [w:] Filar (red.), *Kodeks karny*, Warszawa 2010, s. 863; R. Góral, *Praktyczny komentarz. Kodeks karny*, Warszawa 2007, s. 349; O. Górniok, S. Hoc, S. Przyjemski, *Kodeks karny. Komentarz*, t. III, Gdańsk 1999, s. 198; K. Buchała, *Prawo karne materialne*, Warszawa 1989, s. 650; S. Hypś, *Przestępstwa przeciwko...*, op. cit., s. 1113; A. Zoll (red.), A. Barczak-Oplustil, M. Bielski, G. Bogdan, Z. Cwiąkański, M. Dąbrowska-Kardas, P. Kardas, J. Majewski, J. Raglewski, M. Szewczyk, W. Wróbel, *Kodeks karny. Część szczegółowa. t. II, Komentarz do art. 117-277 k.k.*, wyd. 4, Warszawa 2013, s. 619.

napojów oraz nakłanianie do spożycia. Dostarczanie napoju alkoholowego małoletniemu polega na jakimkolwiek sposobie przekazania mu go do dyspozycji i może obejmować w szczególności jego sprzedaż, poczęstunek lub podarowanie³³. Ułatwianie spożycia napoju alkoholowego to stwarzanie sytuacji umożliwiającej w jakimkolwiek sposób jego spożywanie i może polegać np. na udostępnianiu pomieszczeń, na nieprzeszkodzeniu małoletniemu w jego spożywaniu, pomocy finansowej w jego nabyciu lub wprost na jego zakupie, udzielenie rady bądź informacji³⁴. Nakłanianie do spożycia napoju alkoholowego to wpływanie na wolę małoletniego w kierunku przełamania jego oporów psychicznych i skłonienia go do podjęcia decyzji spożywania alkoholu. Nakłanianie może przybrać formę namowy, prośby, zachęty, polecenia, a także zmuszenia do spożycia alkoholu³⁵. W doktrynie oraz orzecznictwie częściej przyjmuje się, że czyn ten ma charakter materialny, przy czym wskazywano różny skutek, który sprawca miałby nim osiągnąć. Zwolennicy skutkowego charakteru tego przestępstwa podkreślają, że rozpijanie jest przestępstwem z konkretnego narażenia na niebezpieczeństwo³⁶. Przeciwnicy umieszczają rozpijanie małoletniego w ramach przestępstwa z abstrakcyjnego narażenia na niebezpieczeństwo o charakterze formalnym³⁷. Niebezpieczeństwo przyzwyczajania do spożywania alkoholu (nałogu) ma bowiem w tym wypadku charakter potencjalny i łączy się z obiektywnym przekonaniem o wystąpieniu niebezpieczeństwa rozpicia. Ponadto przyjęcie takiego założenia jest zgodne z interesem dziecka, które powinno być całkowicie wolne od kontaktu z wyrobami alkoholowymi³⁸. Występek rozpijania małoletniego jest przestępstwem powszechny, można je popełni tylko umyślnie i zagrożony jest karą grzywny, ograniczenia wolności albo pozbawienia wolności do lat 2. Uznając za celowe orzeczenie pozbawienia lub ograniczenia praw rodzicielskich lub opiekuńczych, sąd winien zawiadomić o tym właściwy sąd rodzinny na podstawie art. 43c k.k., a wymierzając sprawcy występkowi z art. 208 k.k. karę, sąd powinien rozpatrzyć celowość orzeczenia obok kary również środków karnych, określonych w art. 39 k.k.,

³³ A. Wąsek (red.), M. Flemming, B. Michalski, W. Radecki, R. Stefański, J. Warylewski, J. Wojciechowska, J. Wojciechowski, *Kodeks karny. Część szczególna. Tom I, Komentarz do artykułów 117-221*, wyd. 2, Warszawa 2004, s. 1006-1007.

³⁴ Z. Siwik, [w:] M. Filar (red.), *Kodeks karny...*, op. cit., s. 864.

³⁵ M. Szewczyk, *Przestępstwa przeciwko...*, op. cit., s. 732; A. Zoll, [w:] A. Zoll (red.), op. cit., s. 732; Z. Czeszejko-Sochacki, *Przestępstwo rozpijania...*, op. cit., s. 108-109.

³⁶ M. Szewczyk, *Przestępstwa przeciwko...*, op. cit., s. 733; Z. Czeszejko-Sochacki, *Przestępstwo rozpijania...*, op. cit., s. 100-101; Z. Siwik, [w:] M. Filar (red.), *Kodeks karny...*, op. cit., s. 864-865.

³⁷ V. Konarska-Wrzošek, *Ochrona dziecka...*, op. cit., s. 101 i 107; A. Wąsek, *Przestępstwa przeciwko...*, op. cit., s. 1005; M. Mozgawa, [w:] M. Mozgawa (red.), *Kodeks karny*, 2007, s. 410; A. Ratajczak, *Przestępstwa przeciwko...*, op. cit., s. 169; M. Szwarczyk, *Przestępstwa przeciwko...*, op. cit., s. 407.

³⁸ S. Hypś, *Przestępstwa przeciwko...*, op. cit., s. 1112.

oraz środków określonych w art. 41 § 1a oraz 41a § 1 i 2 k.k., tj. zakazu zajmowania stanowisk, wykonywania określonych zawodów albo działalności, związanych z wychowaniem, edukacją, leczeniem małoletnich lub z opieką nad nimi, jak też zakazu kontaktowania się z małoletnim lub zakazu zbliżania się do małoletniego.

Reasumując, należy zauważyć, co nie ulega wątpliwości, że niezwykle ważną rolę w systemie ochrony małoletnich przed negatywnym działaniem alkoholu pełni ustawa o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi z 1982 r. Deklaruje ona walkę z alkoholizmem chroniąc osoby małoletnie przed udostępnianiem im alkoholu, a tym samym realizuje nadrzędny cel ustawy jakim jest wychowanie w trzeźwości i przeciwdziałanie alkoholizmowi. Aby wzmocnić model wychowania małoletnich w trzeźwości i przeciwdziałania ich uzależnieniu od alkoholu w pierwszej kolejności można ulepszyć definicję napoju alkoholowego poprzez wskazanie, że chodzi też o inne rodzaje alkoholu, jak np. alkoholu etylowego, który nie jest pochodzenia rolniczego lub nie jest przeznaczony do spożycia, albo alkoholu metylowego niezwykle groźnego dla życia i zdrowia człowieka. W dalszej kolejności patrząc na skuteczność zakazu z art. 45(2) ust. 1 AlkU to jest on mocno ograniczony przez wskazanie godzin wieczornych zakazu prowadzenia reklamy i promocji piwa. Trzeźwość dyktuje, że powinna to być przynajmniej godzina 22.00. Jeśli zaś chodzi o ocenę artykułu 208 k.k. to ważnym zagadnieniem pozostaje odpowiedzialność karna za jednorazowe podanie alkoholu małoletniemu. Wskazana byłaby nowelizacja tego przepisu przez jednoznaczne określenie czy jednokrotne zachowanie sprawcy wyczerpuje znamiona tego występk, co posłużyłoby jednolitej wykładni rzeczowego przepisu³⁹. Idąc dalej dobrym rozwiązaniem była by zmiana treści omawianego przepisu przez przyjęcie rozpijania małoletniego za przestępstwo z abstrakcyjnego narażenia na niebezpieczeństwo o charakterze formalnym, co nie dla wszystkich jest oczywiste patrząc na obecną dyspozycję kształt tego występk. Przyjęte rozwiązanie pozwoliło by pociągnąć sprawcę do odpowiedzialności karnej już za samo zachowanie, bez względu na to czy osiągnąłby zamierzony przez siebie skutek, czy też nie.

* * *

Criminal law protection of minors against the negative effects of alcohol

(summary)

The literature has long indicated a continuous increase in alcohol consumption among minors, progressing faster than the increase in alcohol consumption by adults. An example of this tendency can be cited earlier studies conducted by J. Migdał, who

³⁹ O. Sitarz, *Ochrona praw...*, op. cit., s.110-111.

shows that at the age of 15-18, alcoholic beverages were consumed by more than 80% of adolescents, and by the age of 14 – by 50 to 60%. Currently, the situation is even worse, what is more, he hears August the youngest, who often abuse alcohol. You do not need proving, as this type of stimulant acts on the psyche adults, let alone when it comes to children, whose bodies are not fully developed. As rightly noted V. Konarska-Wrzošek “of conducted scientific research shows that every time an introduction to the human body even minimal doses of alcohol causes changes, which reflect August on all activities of the body”. The issues discussed in this article relate to the model of protection of minors against the negative effects of alcohol consumption, which are implemented on two levels: the Act on Upbringing in Sobriety and Counteracting Alcoholism and Drinking a Minor, regulated in Art. 208 of the Criminal Code. The article ends with general *de lege ferenda* conclusions.

Wykaz literatury

- Anderson P., Baumberg B., *Alkohol w Europie. Raport z perspektywy zdrowia publicznego przedłożony Komisji Europejskiej*, Warszawa 2007.
- Bafia J., Mioduski K., Siewierski M., *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa 1987.
- Bojarski M., [w:] M. Bojarski, W. Radecki, *Przewodnik po pozakodeksowym prawie karnym*, Wrocław 1998.
- Bojarski M., *Pozakodeksowe przestępstwa przeciwko porządkowi publicznemu*, [w:] *Szczególne dziedziny prawa karnego, Prawo karne wojskowe, skarbowe i pozakodeksowe*, red. M. Bojarski, *System Prawa Karnego. Tom 11*, Warszawa 2018.
- Buchała K., *Prawo karne materialne*, Warszawa 1989.
- Czeszejko-Sochacki Z., *Przestępstwo rozpijania małoletniego*, Warszawa 1975.
- Filar M., (red.), Bojarski J., Bojarski M., Filipkowski W., Górniok O., Guzik-Makaruk E., Hoc S., Hofmański P., Kalitowski M., Kulik M., Paprzycki L.K., Pływaczewski E., Radecki W., Sienkiewicz Z., Siwik Z., Stefański R.A., Tyszkiewicz L., Wąsek A., Wilk L., *Kodeks karny. Komentarz*, wyd. 3, Warszawa 2012.
- Filar M., *Funkcje prawa*, [w:] *Alkohol i związane z nim problemy społeczne i zdrowotne*, I. Wald (red.), Warszawa 1986.
- Gardocki L., *Prawo karne*, wyd. 10, Warszawa 2004.
- Góral R., *Praktyczny komentarz. Kodeks karny*, Warszawa 2007.
- Górniok O., Hoc S., Przyjemski S., *Kodeks karny. Komentarz*, t. III, Gdańsk 1999.
- Hypś S., *Przestępstwa przeciwko rodzinie i opiece*, [w:] A. Grześkowiak, K. Wiak (red.), *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa 2019.
- Konarska-Wrzošek V., *Pozakodeksowe przestępstwa przeciwko życiu*, [w:] *Szczególne dziedziny prawa karnego, Prawo karne wojskowe, skarbowe i pozakodeksowe*, red. M. Bojarski, *System Prawa Karnego. Tom 11*, Warszawa 2018.
- Konarska-Wrzošek V., *Ochrona dziecka w polskim prawie karnym*, Toruń 1999.
- Królikowski M., (red.), Zawłocki R., (red.), Budyn-Kulik M., Citowicz R., Długosz J., Drózd D., Nalewajko E.P., Petasz P., Sakowicz A., *Kodeks karny. Część szczególna. t. I: Komentarz do art. 117-221*, Warszawa 2013.
- Kulczycki M., Zduńczyk J., *Prawo przeciw alkoholizmowi*, Warszawa 1968.
- Łukaszewicz Z., *Glosa do wyroku SN z dnia 11 września 1961 r., IK 408/60, „Nowe Prawo” 1963, nr 3.*

- Marek A., *Kodeks karny. Komentarz*, wyd. 2, Warszawa 2005.
- Matysiak J., *Pojęcie „znęcania się” oraz „rozpijanie” w świetle Kodeksu karnego*, „Problemy Alkoholizmu” 1972, nr 4.
- Migdał J., *Alkoholizowanie się młodzieży szkolnej (na podstawie badań w szkołach w latach 1913, 1967, 1990)*, „Archiwum Kryminologii” 1994, t. XX.
- Mozgawa M., (red.), M. Budyn-Kulik, P. Kozłowska-Kalisz, M. Kulik, *Kodeks karny. Komentarz*, wyd. 5, Warszawa 2013,
- Mozgawa M., [w:] M. Mozgawa (red.), *Kodeks karny*, 2007.
- Ratajczak A., *Przestępstwa przeciwko rodzinie, opiece i młodzieży w systemie polskiego prawa*, Warszawa 1980.
- Sawicki J., *Prawnokarna ochrona małoletnich przed szkodliwym działaniem alkoholu*, [w:] *Prawo życia i śmieci*, red. M. Sadowski, A. Spychalska, K. Sadowa, Wrocław 2013.
- Sitarz O., *Ochrona praw dziecka w polskim prawie karnym na tle postanowień Konwencji o prawach dziecka*, Katowice 2004.
- Siwik Z., [w:] Filar (red.), *Kodeks karny*, Warszawa 2010.
- Szczucki K., *Alkoholizm w prawie medycznym*, [w:] *Szczególne świadczenia zdrowotne*, red. L. Bosek, A. Wnukiewicz-Kozłowska, *System Prawa Medycznego, Tom. 2*, Warszawa 2018.
- Szewczyk M., *Przestępstwa przeciwko rodzinie i opiece*, [w:] A. Zoll (red.), *Kodeks karny*, t. 2, Warszawa 2006.
- Wąsek A., (red.), M. Flemming, B. Michalski, W. Radecki, R. Stefański, J. Warylewski, J. Wojciechowska, J. Wojciechowski, *Kodeks karny. Część szczególna. Tom I, Komentarz do artykułów 117-221*, wyd. 2, Warszawa 2004.
- Wąsek, A., *Przestępstwa przeciwko rodzinie i opiece*, [w:] A. Wąsek (red.), *Kodeks karny*, t. 1, Warszawa 2004.
- Zoll A., (red.), A. Barczak-Oplustil, M. Bielski, G. Bogdan, Z. Ćwiąkański, M. Dąbrowska-Kardas, P. Kardas, J. Majewski, J. Raglewski, M. Szewczyk, W. Wróbel, *Kodeks karny. Część szczególna. t. II, Komentarz do art. 117-277 k.k.*, wyd. 4, Warszawa 2013.

Agata Opalska-Kasprzak

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

ORCID: 0000-0002-4872-0715

Wojciech Kasprzak

ORCID: 0000-0001-5753-9064

Współczesne metody zwalczania pedofilii w cyberprzestrzeni

Technologie cyfrowe cały czas się zmieniają, dostosowują i na swoisty sposób ewoluują do postaci zgodnych ze współczesnym modelem człowieka. W większości przypadków staliśmy się już przedstawicielami społeczeństwa 2.0, które jest oparte na wiedzy i wykorzystaniu dostępnych technik teleinformatycznych w codziennym życiu¹. Z całą stanowczością można postawić tezę, że większość osób nie wyobraża sobie dzisiaj wykonywania codziennych obowiązków związanych z życiem domowym, pracą, podróżowaniem czy rozrywką bez sięgania po smartfona, komputer lub tablet. Staliśmy się niejako niewolnikami własnej cyfrowej rewolucji. Niewątpliwie tego rodzaju życie jest dużo łatwiejsze, a dostępne środki przyspieszają jedynie realizację założonych przez siebie celów. Jednakowoż nieumiarkowanie i zbyt szybki postęp technologiczny nie zawsze powiązane jest wyłącznie z korzyściami. Razem z nowymi narzędziami cyfrowymi, czyli tzw. zjawiskiem powszechnej cyfryzacji idą w parze zagrożenia, które bardzo często staramy się ignorować. Rozumiemy to przez specyficzne podejście do przyjmowania nowych treści i informacji jakie otrzymujemy dzięki mediom cyfrowym. Dziennie przeciętny użytkownik zasypywany jest tysiącami reklam, ofert i miejsc, do których „koniecznie” musi zajrzeć w sieci. Tego rodzaju treści powszechnie nazywane są „spamem” i często skuszenie się na chwytliwe slogany może doprowadzić nas do miejsc potencjalnie niebezpiecznych w sieci². Dorośli i świadomi ludzie bardzo często padają ofiarą oszustów internetowych, naciągaczy lub pozwalają na to, by prywatne dane o charakterze newralgicznym zostały skradzione. Liczne techniki inżynierii spo-

¹ A. Opalska, M. Treder, A. Tymieniecka, *Social Media. Analiza prawnokarna i kryminologiczna. Zagadnienia wybrane*, Szczecin 2016, s. 31.

² Por. M. Siwicki, *Cyberprzestępczość*, Warszawa 2013, s. 95; por. M. Siwicki, *Nielegalna i szkodliwa treść w Internecie. Aspekty prawnokarne*, Warszawa 2011, s. 272.

lecznej i takiego kierunkowania informacji mają sprawiać, by osoby korzystające ze współczesnej sieci zachowywały się dokładnie tak, jak zaplanowali to twórcy zautomatyzowanych algorytmów internetowych. Przykładowo, jeżeli aktualnie poszukujemy nowego komputera do pracy (albo dowolnej innej rzeczy) z wykorzystaniem wyszukiwarki „google”, stajemy się częścią systemu. Oznacza to dopasowanie treści wyświetlanych reklam, odpowiednie pozycjonowanie wyszukiwanych treści w przeglądarce i sugestie marketingowe. Pod takie informacje bardzo łatwo jest przemycić przykładowo pułapkę phishingową, mającą na celu wyłudzenie danych bądź zarażenie urządzenia użytkownika złośliwym oprogramowaniem.

W tym momencie może nasunąć się pytanie, dlaczego do tej pory w artykule nie zostały poruszone kwestie związane z patologią określaną mianem pornografii dziecięcej? Odpowiedź jest w zasadzie jednoznaczna – Autorom zależy na pokazaniu pewnego mechanizmu, gdzie w pełni świadoma osoba, posiadająca wiedzę życiową i przynajmniej podstawowe umiejętności posługiwania się urządzeniami cyfrowymi może w bardzo prosty sposób stać się z użytkownika - ofiarą. W takim razie jakie szansę na obronę przed podobnymi pułapkami może posiadać przykładowo 10-letnie dziecko? Najmłodsi użytkownicy sieci są najbardziej narażeni na stanie się ofiarą licznych patologii i form przestępczych, jakie da się zaobserwować w dzisiejszym Internecie. Możemy tutaj wymienić kradzież danych, prześladowanie, uzależnienia, dostęp do treści szkodliwych i grooming³. Mianem tego ostatniego określa się działanie pedofila z wykorzystaniem sieci cyfrowej. Nie ma tutaj znaczenia, czy rozumiemy sieć jako infrastrukturę otwartą lub zamkniętą, telefoniczną bądź komputerową. W zakres pojęcia będzie wchodzić również tworzenie i przechowywanie materiałów graficznych, filmowych i dźwiękowych o cechach pornografii dziecięcej. Dawniej osoby przejawiające patologiczne skłonności do zainteresowania dziećmi w sferze erotycznej grasowały w sposób tradycyjny. Wyszukiwały swoje ofiary na ulicach, dworcach, placach zabaw itp.⁴ Obecnie, na skutek bardzo efektywnych działań operacyjnych mających na celu maksymalną ochronę dzieci i młodzieży, możemy zaobserwować mniejszą aktywność pedofilów w tym zakresie. Niestety, większość rzeczy i działań przeniosło się na grunt cyfrowy. Do tego typu zjawisk można zaliczyć również grooming.

Sieć Internetowa sprzyja pedofilom, dzięki nowoczesnej technologii osoby takie mogą się skutecznie porozumiewać, wymieniać treściami nielegalnymi

³ A. Opalska-Kasprzak, W. Kasprzak, *Grooming zagrożeniem bezpieczeństwa dzieci w cyberprzestrzeni*, „Zeszyty Naukowe Collegium Balticum” 2016, Nr 10, s. 92; por. A. Andrzejewska, *Dzieci i młodzież w sieci zagrożen realnych i wirtualnych. Aspekty teoretyczne i empiryczne*, Warszawa 2014, s. 104.

⁴ M. Beisert, *Pedofilia. Geneza i mechanizm zaburzenia*, Sopot 2012, s. 19; por. K. Pospiszył, *Przestępstwa seksualne*, Warszawa 2009, s. 56.

i aktywnie poszukiwać nowych ofiar, skutecznie ukrywając swoją prawdziwą tożsamość. Zgodnie z art. 202 Kodeksu karnego odnoszącym się bezpośrednio do czynu zabronionego, jakim jest pornografia dziecięca, w roku 2017 liczba wszczętych postępowań wyniosła 552, natomiast stwierdzono 1657 przestępstw⁵. Media natomiast donoszą, że od stycznia do lipca 2020 roku doszło do aż 5961 przypadków przestępstw seksualnych, których ofiarami padli małoletni. Statystykę można jednak w dość prosty sposób sztucznie zawyżyć, ponieważ u jednej z zatrzymanych osób stwierdzono ponad 4 tysiące materiałów multimedialnych pod postacią filmów zawierających treści o charakterze pornografii dziecięcej. Mimo tego przypadku i tak da się zaobserwować wzrost, ponieważ stwierdzone przestępstwa oscylują w okolicy 1,9 tysiąca⁶. Można przypuszczać, że obecny stan pandemii COVID-19 i zalecenia dotyczące zdalnej nauki sprawiły, że pomimo słuszych chęci zmniejszenia potencjalnego zakażenia groźnym patogenem wśród dzieci i młodzieży, spędzają one więcej czasu w cyberprzestrzeni. Zwiększa to równocześnie szansę na spotkanie w sieci osób wykazujących skłonności do pedofilii.

Współczesne metody zwalczania groomingu na terenie naszego kraju opierają się w głównej mierze na wykorzystaniu technologii informatycznych, np. wyszukiwaniu słów kluczy i działaniach operacyjnych funkcjonariuszy organów ścigania. Technika dopasowywania wyszukiwanych treści w sieci internetowej polega na zastosowaniu algorytmu monitorującego wpisywane hasła wyszukiwania w takich miejscach, jak np. wyszukiwarka google, yahoo, bink. Jeżeli dany użytkownik wielokrotnie będzie posługiwał się określonymi słowami (nagie dzieci, zdjęcia rozebranych dzieci, dziecięca pornografia itp.) system wykryje taką aktywność i prześle odpowiednie informacje do pracownika organów ścigania. Oczywiście system nie jest w stanie samodzielnie ocenić potencjalnego zagrożenia i ma za zadanie jedynie wskazywać powtarzalność określonych czynności dokonywanych w cyberprzestrzeni. Funkcjonariusz zajmujący się podobnymi sprawami dokonuje następnie właściwej interpretacji dostarczonych danych i podejmuje decyzję czy daną sprawę monitorować lub potraktować jako fałszywy alarm. Nie można takiego działania również określić jako czynnik negatywny w kontekście zjawiska częstej inwigilacji. Tego rodzaju sprawdzanie aktywności internautów ma charakter czysto prewencyjny i ma za zadanie wcześniej wykryć potencjalne zagrożenie kierowane w stronę najmłodszych. Dlatego pewne ustępstwa w zakresie utraty prywatności wydają się być uzasadnione. Należy również wspomnieć,

⁵ <https://statystyka.policja.pl/st/kodeks-karny/przestepstwa-przeciwno-6/63503,Pornografia-art-202.html> (dostęp: 18.12.2020).

⁶ G. Zawadka, *Nowe dane: Epidemia sprzyja aktywności pedofilów w internecie*, „Rzeczpospolita” <https://www.rp.pl/Przestepczosc/308249925-Nowe-dane-Epidemia-sprzyja-aktywnosci-pedofilow-w-internecie.html> (dostęp: 18.12.2020).

że wpisywanie określonych haseł w przeglądarki internetowe może mieć również charakter inny niż szkodliwy. Przykładowo słowami mogącymi zaalarmować algorytm może posługiwać się, np. osoba pisząca artykuł naukowy lub prowadząca w tym kierunku sprecyzowane badania. W takim właśnie celu to człowiek jest myśłącą częścią omawianego mechanizmu prewencji.

Drugi ze wspomnianych sposobów to typowe czynności operacyjne, które mogą doprowadzić do ustalenia tożsamości osoby podejrzewanej o próby nawiązania kontaktu z małoletnim w celu uzyskania treści pornograficznych. Najczęstszą metodą jest działania „pod przykryciem”, gdy funkcjonariusz staje się formą pułapki na pedofila, ponieważ podszywa się pod osobę w wieku dziecięcym i w przypadku nawiązania kontaktu z potencjalnym pedofilem zbiera materiał dowodowy, np. z użyciem komunikatora internetowego. Funkcjonariusz taki musi się wykazać dużym sprytem i inteligentnie podszyć się pod osobę młodocianą, używając np. prostszego języka, popełniając błędy w pisowni, dostosowując intelektualnie rozmowę do określonego wieku dziecięcego. W skrócie taki funkcjonariusz staje się fikcyjnym cyfrowym dzieckiem umieszczonym w tłumie prawdziwych osób. Jest to oczywiście bardzo żmudny i długotrwały proces. Często podejmowany w przypadku podejrzenia, iż na danym portalu, komunikatorze lub w grze internetowej grasuje potencjalny pedofil.

Bardzo obiecująco rozwija się zwalczanie groomingu na arenie międzynarodowej. Powołana w 2006 roku Koalicja Technologiczna, skupiająca liderów w branży IT, przedstawicieli rządów państw, specjalistów, biegłych i doradców, umożliwiła powstanie międzynarodowego projektu WePROTECT⁷. Obecnie globalny sojusz skupia 97 państw, 25 firm technologicznych i 30 organizacji pozarządowych⁸. Głównym zadaniem projektu jest optymalizacja działań mających całkowicie wyeliminować zagrożenie dla najmłodszych użytkowników sieci i wypracować skuteczne metody pomocy ofiarom. W 2020 roku rządy pięciu państw: USA, Wielkiej Brytanii, Kanady, Australii i Nowej Zelandii zaproponowały największym korporacjom kreującym współczesny obraz social-media i trendów komunikacji cyfrowej: Facebook, Apple, Google i Twitter - 11 zasad mających chronić dzieci i młodzież przed molestowaniem seksualnym w sieci i wypracować skuteczne metody zwalczania rozpowszechniania już istniejących materiałów o cechach pornografii dziecięcej⁹. W dobie dbania korporacji głównie o własne dobro, wielkim

⁷ <https://www.weprotect.org/> (dostęp: 19.12.2020).

⁸ Największe firmy technologiczne na rzecz ochrony dzieci w Internecie, <https://www.cyberdefence24.pl/najwieksze-firmy-technologiczne-na-rzecz-ochrony-dzieci-w-internecie> (dostęp: 18.12.2020).

⁹ Voluntary Principles to Counter Online Child Sexual Exploitation and Abuse, Te Tari Taiwhenua Department of Internal Affairs, <https://www.dia.govt.nz/Voluntary-Principles-to-Counter-Online-Child-Sexual-Exploitation-and-Abuse> (dostęp: 18.12.2020).

sukcesem jest powszechna akceptacja wszystkich uczestników i dostosowanie, zmodernizowanie lub uaktualnienie zasad, mechanizmów, infrastruktury sieciowej, by jak najlepiej spełnić wszystkie wymagania postawione w 11 zasadach. Nowe wytyczne dotyczą takich elementów jak:

1. Firmy starają się zapobiegać istniejącym materiałom przedstawiającym seksualne wykorzystywanie dzieci udostępniane użytkownikom lub dostępne na ich platformach i usługach, podejmowaniu odpowiednich działań zgodnie z warunkami korzystania z usługi i zgłaszać incydenty do odpowiednich władz.
2. Firmy starają się identyfikować i zwalczać rozprzestrzenianie się nowych materiałów związanych z wykorzystywaniem seksualnym dzieci za pośrednictwem ich platform i usług, podejmowaniu odpowiednich działań i zgłaszać incydenty odpowiednim władzom.
3. Firmy starają się identyfikować i zwalczać działania o charakterze przygotowawczym wykorzystywania seksualnego dzieci i nadużyć (takie jak uwodzenie online), podejmować odpowiednie działania zgodnie z warunkami korzystania z usługi i zgłaszać incydenty odpowiednim władzom.
4. Firmy starają się identyfikować i zwalczać reklamy, rekrutację, nagabywanie lub pozyskiwanie dziecka do wykorzystywania seksualnego lub nadużycia lub organizowania się w tym celu, podejmując odpowiednie działania zgodnie z warunkami korzystania z usługi i zgłaszać incydenty odpowiednim władzom.
5. Firmy starają się identyfikować i zapobiegać seksualnemu wykorzystywaniu dzieci umożliwionemu przez transmisje na żywo, podejmować odpowiednie działania zgodnie z warunkami korzystania z usługi i zgłaszać incydenty odpowiednim władzom.
6. Firmy starają się uniemożliwić wyszukiwanie wyników zapytań dotyczących seksualnego wykorzystywania dzieci i nadużyć z użyciem wyszukiwarek systemowych oraz starać się zapobiegać automatycznym sugestiom dotyczącym takich zachowań i materiałów.
7. Firmy starają się przyjąć wzmocnione środki bezpieczeństwa w celu ochrony dzieci, w szczególności przed rówieśnikami lub dorosłymi, którzy chcą angażować się w szkodliwą aktywność o charakterze pornograficznym; dotyczy to również użytkowników – dzieci dobrowolnie szukających takich treści.
8. Firmy zobowiązują się do raportowania materiałów, które mogą posiadać elementy pornografii dziecięcej do odpowiednich organów.
9. Firmy starają się angażować w budowanie świadomości społeczności internetowej o charakterze globalnym na temat podejścia do walki w Internecie z zagrożeniem ze strony pornografii dziecięcej, seksualnemu wykorzystywaniu dzieci oraz biorą pod uwagę stale zmieniający się charakter zagrożeń.

10. Wsparcie firm i możliwość dzielenia się odpowiednią wiedzą, przydatnymi praktykami, danymi i narzędziami.
11. Firmy starają się regularnie publikować lub udostępniać istotne dane na temat ich działań na rzecz zwalczania seksualnego wykorzystywania dzieci i nadużyć w Internecie.

Omówione porozumiecie stanowi bardzo duży sukces i jest krokiem we właściwym kierunku. Korporacje multimedialne przyzwyczajają nas do wprowadzania coraz to nowych rozwiązań i narzędzi dla użytkowników. Jednak w pierwszej kolejności zawsze pozyskiwanie nowych danych o internautach stanowiło swoisty trzon, na którym opierano gigantyczne zarobki w dziedzinie social-media. Tym razem zwyciężyło dobro najmłodszych i ich ochrona w cyberprzestrzeni. Warto również zapoznać się z globalnym traktowaniem treści pornograficznych w poszczególnych krajach. Mimo szeroko zakrojonych działań państw, korporacji i organizacji non-profit, nie zawsze międzynarodowe wytyczne są oficjalnie przestrzegane. W niektórych krajach możemy zaobserwować nawet stosowanie swoistych wyjątków, co do tego czy dana treść powinna być klasyfikowana jako pornografia dziecięca. Szczególnie wyrazistym przykładem może być tutaj Japonia. Kraj ten bardzo mocno stawia na zwalczanie tego rodzaju przestępczości i posiada jeden z najmniejszych współczynników przestępczości na tle seksualnym w ujęciu globalnym. Mimo wszystko dopuszczona jest na terenie Kraju Kwitnącej Wiśni możliwość kupowania dóbr posiadających, w opinii Autorów niniejszego artykułu, cechy pornografii dziecięcej. Manga i anime na stałe wpisały się w popkulturę nie tylko Japończyków, ale w znacznym stopniu wielu środowisk – szczególnie młodzieżowych na terenie całego świata. Jest to forma wyrazu graficznego lub animowanego przedstawiająca fikcyjne wydarzenia lub fantastyczne krainy w formie animacji lub komiksu. Za mangę uważamy treści drukowane w formie komiksowej i graficznej, natomiast anime to odpowiednik mangi przeniesiony do postaci animowanej jako filmy i seriale. Gatunki te przedstawiają taką samą różnorodność jak klasyczna literatura i kinematografia. Posiadają nawet swój odłam pornograficzny, czyli hentai. To właśnie te ostatnie stają się źródłem licznych kontrowersji, ponieważ, o ile brak jest znaczącego realizmu w kreacji postaci występujących w gatunku hentai (są to zawsze postacie fikcyjne), to już charakter rysunku sugerujący wiek biologiczny postaci często można określić jako młodociany. Dodatkowo gatunek hentai dotyczy wyłącznie historii erotycznych, często przedstawiających przestępstwa zgwałcenia i molestowania seksualnego. Poniższa tabela przedstawia formy pornografii dziecięcej tolerowane w poszczególnych krajach:

Kraj	Pornografia Dziecięca	Fikcyjna pornografia dziecięca	Posiadanie	Sprzedaż	Produkcja	Dystrybucja
ALBANIA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
ALGERIA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
ANDORA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
ARGENTYNA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
ARMENIA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
AUSTRALIA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
AUSTRIA	Nielegalne	Legalne ¹⁰	Fikcyjna	Fikcyjna	Fikcyjna	Fikcyjna
AZERBEJDŻAN	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
BANGLADESZ	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
BIAŁORUŚ	Nielegalne	Nielegalne	Legalne ¹¹	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
BELGIA	Nielegalne	Legalne ¹²	Fikcyjna	Fikcyjna	Fikcyjna	Fikcyjna
BENIN	Legalne	Legalne	Legalne	Legalne	Legalne	Legalne
BOTSWANA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
BRAZYLIA	Nielegalne	Legalne	Fikcyjna	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
BURUNDI	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
KANADA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
REPUBLIKA ŚRODKOWO AFRYKAŃSKA	Legalne	Legalne	Legalne	Legalne	Legalne	Legalne
CHILE	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
CHINY	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
EGIPT	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
REPUBLIKA KONGA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
WYBRZEŻE KOŚCI SŁONIOWEJ	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
KOMORY	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Legalne	Nielegalne	Legalne
CHORWACJA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
CZECHY	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
DANIA	Nielegalne	Legalne ¹³	Fikcyjna	Fikcyjna	Fikcyjna	Fikcyjna
DŻIBUTI	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
EKWADOR	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
GWINEA RÓWNIKOWA	Legalne	Legalne	Legalne	Legalne	Legalne	Legalne

¹⁰ W Austrii podjęto decyzję, iż fikcyjne wizerunki postaci małoletnich przedstawiane pod postacią grafik i rysunków, które nie posiadają fotorealizmu, nie są prawnie zabronione. por. BGBl. Nr. 60/1974 zuletzt geändert durch BGBl. I Nr. 117/2017.

¹¹ Wytwarzanie i oglądanie materiałów pornografii dziecięcej jest technicznie i prawnie zabronione. Brak natomiast szczegółowych regulacji co do posiadania takich materiałów - zatem oficjalnie nie jest to zabronione.

¹² Legalne jest tylko posiadanie fikcyjnych obrazów i grafik, natomiast pornografia dziecięca w całości zabroniona jest prawem UE.

¹³ Wyłącznie fikcyjna.

ERYTREA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
FINLANDIA	Nielegalne	Legalne ¹⁴	Fikcyjna	Fikcyjna	Fikcyjna	Fikcyjna
FRANCJA	Nielegalne	Legalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Fikcyjna ¹⁵
GABON	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
GAMBIA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
GRUZJA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
NIEMCY	Nielegalne	Legalne ¹⁶	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Fikcyjna
GHANA ¹⁷	Legalne	Legalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
GRECJA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
GWINEA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
GWINEA BISSAU	Legalne	Legalne	Legalne	Legalne	Legalne	Legalne
GUJANA	Legalne	Legalne	Legalne	Legalne	Legalne	Nielegalne
HONGKONG	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
WĘGRY	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
ISLANDIA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
INDIE	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
INDONEZJA ¹⁸	Nielegalne	Legalne	Legalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
IRAN	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
IRLANDIA	Nielegalne	Legalne ¹⁹	Fikcyjna	Fikcyjna	Fikcyjna	Fikcyjna
IZRAEL	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
WŁOCHY	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
JAMAJKA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
JAPONIA	Nielegalne	Legalne ²⁰	Fikcyjna	Fikcyjna	Fikcyjna	Fikcyjna
KAZACHSTAN	Nielegalne	Nielegalne	Legalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
KENIA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
KOSOWO	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
KUWEJT	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
LESOTHO	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne

¹⁴ Jeżeli przedstawione materiały graficzne nie dotyczą określonej rzeczywistej osoby, posiadanie jest legalne.

¹⁵ Por. L. Eko, *Suffer the virtual little children: the european union, the united states, and international regulation of online child pornography*, Reserch Gate, https://www.researchgate.net/publication/307962403_SUFFER_THE_VIRTUAL_LITTLE_CHILDREN_THE_EUROPEAN_UNION_THE_UNITED_STATES_AND_INTERNATIONAL_REGULATION_OF_ONLINE_CHILD_PORNOGRAPHY_LYOMBE_EKO (dostęp: 19.12.2020).

¹⁶ Wyłącznie treści drukowane odnoszące się do fikcyjnych osób i wydarzeń nieposiadające obrazów i grafik, art. 184b pkt 3 niemiecki Kodeks karny, Strafgesetzbuch In der Fassung der Bekanntmachung vom 13.11.1998 (BGBl. I S. 3322), <https://dejure.org/gesetze/StGB/184b.html> (dostęp: 19.12.2020).

¹⁷ Brak oficjalnych regulacji, ściganie uzależnione od decyzji urzędnika.

¹⁸ Brak przepisów dotyczących ścigania pornografii w sieci internetowej. Tradycyjna forma jest zakazana prawem.

¹⁹ Wyłącznie treści graficzne, przedstawiające fikcyjne osoby.

²⁰ Wyłącznie treści graficzne i animowane z gatunku „Hentai”.

LIBERIA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
LIBIA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
MAKAU	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
MADAGASKAR	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
MALEZJA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
MALEDIWIY	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
MALI	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
MAURETANIA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
MAURITIUS	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
MEKSYL	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
MONAKO	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
MAROKO	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
MOZAMBIK	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
GÓRSKI KARABACH	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
NAMIBIA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Legalne ²¹
HOLANDIA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
NOWA ZELANDIA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
NIGER	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
KOREA PÓŁNOCNA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
KOREA POŁUDNIOWA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
REPUBLIKA CYPRU	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
NORWEGIA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
OMAN	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
PAKISTAN	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
PALAU	Legalne	Legalne	Legalne	Legalne	Legalne	Legalne
PALESTYNA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
PAPUA NOWEJ GWINEJI	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
FILIPINY	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
POLSKA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
PORTUGALIA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
RUMUNIA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
ROSJA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
RWANDA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
ARABIA SAUDYJSKA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
SENEGAL	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
SIERRA LEONE	Legalne	Legalne	Legalne	Legalne	Legalne	Legalne
SINGAPUR	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
SŁOWACJA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne

²¹ Brak uregulowań w sprawie sprzedaży importowanych materiałów.

SOMALIA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
AFRYKA POŁUDNIOWA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
POŁUDNIOWY SUDAN	Legalne	Legalne	Legalne	Legalne	Legalne	Legalne
HISZPANIA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
SRI LANKA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
SZWECJA	Nielegalne	Legalne	Fikcyjna	Fikcyjna	Fikcyjna	Fikcyjna
SUDAN	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
SYRIA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
TAJWAN	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
TAJLANDIA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
TOGO	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
TURCJA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
UGANDA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
UKRAINA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
WIELKA BRYTANIA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
USA	Nielegalne	Legalne²²	Fikcyjna	Fikcyjna	Fikcyjna	Fikcyjna
WENEZUELA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
WIETNAM	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
JEMEN	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
ZAMBIA	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne
ZIMBABWE	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne	Nielegalne

Z zaprezentowanych danych jasno wynika, że nie wszystkie państwa zostały uwzględnione w tabeli. Spowodowane jest to brakiem możliwości odpowiedniego zaklasyfikowania treści związanych z pornografią dziecięcą lub ich nieuregulowaniem w kategoriach prawnych obowiązujących na terytorium, np. Bhutanu. Reasumując, należy wskazać, że zdecydowana większość krajów stanowczo zakazuje posiadania i rozpowszechniania treści przedstawiających pornografię dziecięcą, uwzględniając mniejsze lub większe wyjątki, np. Niemcy, Japonia. Stanowisko większości jest zgodne co do kategorycznego zwalczania zagrożeń ze strony pedofilów i stania na straży ofiar, które były molestowane. Prawdopodobnie omawiana walka nigdy się nie zakończy. Należałoby zatem zaryzykować stwierdzenie, że dopóki zmienia się cyberprzestrzeń i zawarte w niej patologie, dopóty cały czas

²² W USA wszelkie zachowania kojarzone z pedofilią są zakazane na mocy obowiązującego prawa. Omawiany kraj posiada jedno z najsurowszych przepisów na świecie. Przewidziany jest jednak wyjątek traktujący fikcyjną nagość i erotykę dziecięcą jako dobro chronione w kontekście wolności wypowiedzi pod warunkiem, że takie treści zostały zaklasyfikowane i uznane przez władzę jako sztuka. Wyjątku nie stosuje się do sytuacji w, których przedstawia się treści uznane za „nieprzystoite”. Public Law 108 - 21 – „Prosecutorial Remedies and Other Tools to end the Exploitation of Children Today Act of 2003” or PROTECT Act, <https://www.govinfo.gov/app/details/PLAW-108publ21/summary> (dostęp: 19.12.2020).

będzie istniała konieczność międzynarodowej współpracy i dialogu społecznego mającego na celu uświadomienie zagrożenia.

* * *

Contemporary methods of fighting pedophilia in cyberspace

(summary)

The authors of this article present modern methods of combating pedophilia in the Internet. In the article presented national statistics for the period 2017-2020 concerning Art. 202 of the Penal Code, the latest international agreements to combat the described pathology, and the characteristics of most countries in the world in terms of banning content with the features of child pornography.

Wykaz literatury

- Andrzejewska A., *Dzieci i młodzież w sieci zagrożeń realnych i wirtualnych. Aspekty teoretyczne i empiryczne*, Warszawa 2014.
- Beisert M., *Pedofilia. Geneza i mechanizm zaburzenia*, Sopot 2012.
- Opalska A., Treder M., Tymieniecka A., *Social Media. Analiza prawnokarna i kryminologiczna. Zagadnienia wybrane*, Szczecin 2016.
- Opalska-Kasprzak A., Kasprzak W., *Grooming zagrożeniem bezpieczeństwa dzieci w cyberprzestrzeni*, „Zeszyty Naukowe Collegium Balticum” 2016, nr 10.
- Pospiszyl K., *Przestępstwa seksualne*, Warszawa 2009.
- Siwicki M., *Cyberprzestępczość*, Warszawa 2013.
- Siwicki M., *Nielegalna i szkodliwa treść w Internecie. Aspekty prawnokarne*, Warszawa 2011.

Agnieszka Romanowska

Uniwersytet Białymstoku

ORCID: 0000-0003-4365-4883

Ciche ofiary przestępstw – dzieci osadzonych

Wprowadzenie

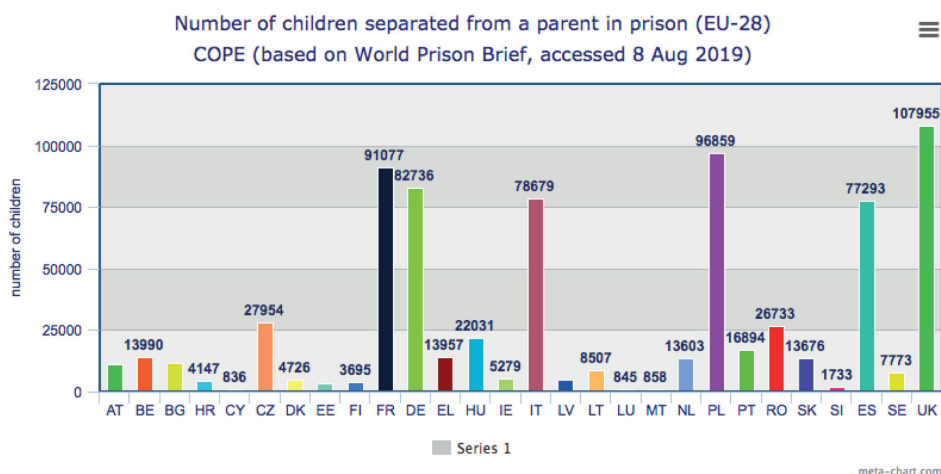
Problematyka dzieci osób osadzonych stanowi obszar niedostatecznie zbadany szczególnie przez polskich badaczy, bowiem zarówno literatura przedmiotu, jak i badania opisujące aspekt rodziny więźniów są szerzej podejmowane przez państwach zachodu. W Polsce brak jest danych mogących w pełni ukazać skalę problemu, gdyż statystyki nie obejmują swym zasięgiem dzieci osób pozbawionych wolności. Szacuje się natomiast, iż na każdego dnia na całym świecie 2.1 miliona dzieci jest odseparowanych od rodziców z powodu ich osadzenia¹. Literatura podaje rozmaite określenia, mające odzwierciedlić sytuację dzieci rodziców pozbawionych wolności. Przykłady sformułowań mogą stanowić: *cinderella of penology* – kopcuszek penologii, *forgotten victims of crime* – zapomiane ofiary przestępstw, *orphan of justice* – sieroty sprawiedliwości, *victims of imprisonment* – ofiary uwięzienia, *unseen victims of prison boom* – niewidzialne ofiary więziennego „boomu” oraz *invisible children* – niewidzialne dzieci. Ostatnia ze wspomnianych koncepcji odnosi się do całego procesu, z jakim ma styczność dziecko od etapu aresztowania rodzica, ustanowienia wyroku, odbywania kary po readaptację społeczną. W tym czasie doświadcza ono pominięcia oraz marginalizacji potrzeb. Potwierdzeniem powyższych słów jest fakt braku danych statystycznych określających liczbę dzieci osób osadzonych, choć jest to problem na skalę światową². Pojmowanie dziecka jako pośredniej ofiary przestępstwa należy odnieść do trzech obszarów. Gordon wskazuje na: *institutional invisibility* – niewidzialność instytucjonalną rozumianą szeroko jako ignorowanie dzieci osób osadzonych przez instytucje państwowe; *loss contact* - utrata kontaktu, często wymuszona i rzutująca zarówno na osadzonego jak i dziecko, bowiem badana wskazują, iż rodzina stanowi czynnik chroniący

¹ <https://childrenofprisoners.eu/the-issues/> (dostęp: 15.06.2020).

² S. Dzierżyńska-Breś, „Niewidzialne dzieci” – o sytuacji społecznej dzieci osób pozbawionych wolności, „Resocjalizacja Polska” 2017, nr 14, s. 138.

przed powrotnością do przestępczości³ oraz *unmet needs* – nierozpoznanie potrzeb dziecka, będące wynikiem ignorancji instytucjonalnej oraz utraty kontaktu, które wiąże się z trudnościami w przezwyciężeniu nieobecności rodzica, a także obawami dotyczącymi jego powrotu po odbyciu kary⁴.

Jak wcześniej zaznaczono, organy wymiaru sprawiedliwości nie prowadzą statystyk dotyczących liczby dzieci osób osadzonych. Warto wskazać, iż w 2007 r. według szacunków European Network for Children of Imprisoned Parents (EUROCHIPS), sporządzonych na bazie danych zebranych w 2007 r. przez Council of Europe (COE) w samej Unii Europejskiej liczba dzieci, których rodzice odbywali karę pozbawienia wolności wynosiła około 800 tysięcy, z czego ponad 117 tysięcy (ok. 15%) mieszkała w Polsce⁵. Dawało nam to pierwsze miejsce w aspekcie liczby osób osadzonych, a także pod względem szacowanej ilości dzieci osób osadzonych.

źródło: Children of Prisoners Europe based on data from World Prison Brief, Institute for Criminal Policy Research, https://childrenofprisoners.eu/facts_and_figures/children-separated-from-parents/ (dostęp: 15.06.2020)

World Prison Brief, Institute for Criminal Policy Research podał zestawienie liczby dzieci osób pozbawionych wolności w 28 krajach Unii Europejskiej w 2019

³ H. Machel, *Rodzina skazanego, jako współuczestnik jego resocjalizacji penitencjarnej, readaptacji i reintegracji społecznej*, „Resocjalizacja Polska” 2014, nr 7, s. 45-57.

⁴ L. Gordon, *Invisible Children: A Study of the Children of Prisoners*, PILLARS, Report, Christchurch 2009.

⁵ P. Scharff-Smith, L. Gampell, *Children of imprisoned parents*, The Danish Institute for Human Rights, European Network for Children of Imprisoned Parents, University of Ulster and Bambinisenzasbarre 2011, s. 9.

r.⁶ Jak wynika z powyższego wykresu Polska plasuje się na drugim miejscu z liczbą 96 859 dzieci, tuż za Wielką Brytanią, w której istnieje 107 955 odseparowanych dzieci oraz przed Francją, gdzie żyje 91 077 dzieci osób pozbawionych wolności. Liczby te są niepokojące, szczególnie w kontekście obciążenia emocjonalnego dzieci i problemami jakimi się borykają po odseparowaniu od rodzica.

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie problematyki dzieci osób osadzonych w ujęciu socjologicznym, psychologicznym oraz prawnym. Ponadto istotnym jest zwrócenie uwagi na sytuację matek odbywających karę wraz w zakładach karnych, a także przedstawienie standardów ochrony dzieci w aktach rangi krajowej i międzynarodowej.

Sytuacja dzieci osób pozbawionych wolności w ujęciu socjologicznym i psychologicznym

Rodzina jest podstawową komórką życia społecznego. W środowisku rodzinnym przebiega proces socjalizacji człowieka, dlatego też stanowi ono naturalne miejsce rozwojowe dzieci. To w niej od najmłodszych lat młody człowiek zdobywa doświadczenie, poznaje wzorce, normy, zasady życia społecznego. Rodzina przekazuje wartości społeczne poprzez swą funkcję wychowawczą oraz wpływa na kształt osobowości jednostki. Wychowanie w rodzinie dysfunkcyjnej, w której występowały zjawiska patologiczne takie jak alkoholizm, narkomania, agresja czy przestępczość może pociągnąć negatywne konsekwencje w odniesieniu do dziecka. Wzorce zachowań wyuczone w dzieciństwie, obserwacja najbliższej rodziny, stanowi pobudkę do powielania tego typu zachowań. Mówimy wówczas o socjalizacji podkulturowej, to znaczy naśladowaniu chuligańskich, złodziejskich czy ogólnie mówiąc przestępczych zachowań rodziców⁷. Dziecko, obcując z nimi, często nie doświadcza norm alternatywnych (prospołecznych), przez co w naturalny sposób identyfikuje i internalizuje wartości aspołeczne. Młody człowiek powielając niewłaściwe wartości, przeżywając rozłąkę z rodzicami przebywającymi w zakładach karnych ma mniejszą szansę na utrzymanie prawidłowych więzi rodzinnych⁸.

Niekiedy poczucie wstydu i winy stanowią asumpt do okłamywania dziecka na temat pobytu jednego czy obojga rodziców w więzieniu. Obawa o reakcję dziecka, w odniesieniu do informacji o pozbawieniu wolności rodzica, lęk przed za-

⁶ Children of Prisoners Europe based on data from World Prison Brief, Institute for Criminal Policy Research, https://childrenofprisoners.eu/facts_and_figures/children-separated-from-parents/ (dostęp: 15.06.2020).

⁷ L. Pytko, *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*, Warszawa 2000, s. 93.

⁸ A. Szymańska, *Więzienie i co dalej*, Warszawa 2003, s. 103.

szkodzeniem mu, a także chęć ochrony sprawia, że temat nieobecności rodzica przechodzi na drugi plan, staje się tabu. Tymczasem brak informacji może być bardziej szkodliwy, powodować lęki, ale też mylne wyobrażenia o tym gdzie faktycznie przebywa rodzic. Dziecko potrzebuje wyjaśnienia powodu nieobecności mamy czy taty, co zmniejszy także poczucie winy z którym zmagają się dziecko⁹. Jak wykazały przeprowadzone przez M. Teleszewską badania, zdania dotyczące prawdy o pobycie matki oraz odwiedzin w zakładzie karnym są podzielone. Część respondentek wskazała, iż więzienie nie jest odpowiednim miejscem na kontakty z dzieckiem bądź też twierdzą, że ich dzieci nie wiedzą o przebywaniu w izolacji penitencjarnej, a są przekonane np. o pobycie zarobkowym poza granicami państwa. Uzasadnia to chęć uchronienia dziecka przed napiętnowaniem rówieśniczym, ale też wpływa pod względem psychologicznym na dziecko. Łatwiej bowiem zaakceptować fakt wyjazdu w poszukiwaniu pracy niż popełnienie czynu zabronionego i uwięzienie¹⁰. Niejednokrotnie rodzic decyduje się powiedzieć prawdę o rodzicu pozbawionym wolności. Świadczy to o chęci utrzymywania kontaktu z dzieckiem. Jedną z obaw osadzonych jest utrata relacji rodzinnych¹¹. Należy również wskazać, iż zdarzają się sytuacje, w których rodzic mówi prawdę o pobycie w więzieniu, z jednoczesnym zmniejszeniem odpowiedzialności drugiego rodzica za popełniony czyn. Obwinianie organów ścigania, więzienia czy motywowanie wydarzenie przypadkiem burzy u dziecka obraz sprawiedliwości i zakłóca poprawną percepcję odbierania świata zewnętrznego. W wyniku zakłamanego obrazu rzeczywistości dziecko może obawiać się, iż każdy może zostać pozbawiony wolności z byle przyczyny¹². Informacja o pobycie rodzica w więzieniu stanowi fakt niechlubny, wobec czego dziecko stara się za wszelką cenę ukryć prawdę w środowisku rówieśniczym. Moment, w którym prawda wyjdzie na jaw może spowodować traumatyczne przeżycie, któremu towarzyszy złość, irytacja, wycofanie, smutek, zażenowanie czy wstyd¹³. Aresztowanie rodzica może również powodować problemy wychowawcze. Jak zauważa B. Hołyst, u dzieci osób pozbawionych wolności obserwuje się negatywne zachowania, agresję, kłamstwa, bunt, kłótniowość czy nieposłuszeństwo¹⁴. „Dziecko z rodziny zdeorganizowanej, często zaniedbane, emocjonalnie odrzucone lub też pozostawione samemu sobie najczęściej nie potrafi prawidłowo

⁹ A. Rzepliński, *Rodziny więźniów długoterminowych. Z badań nad społecznymi skutkami skazania*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1981, s. 33.

¹⁰ M. Teleszewska, *Wykonywanie kary pozbawienia wolności wobec kobiet*, Białystok 2018, s. 253.

¹¹ E. Żywucka-Kozłowska, *Kara pozbawienia wolności w opinii skazanych osadzonych w zakładzie karnym*, „Studia Prawnoustrojowe” 2018, nr 41, s. 74.

¹² K. Bagel, D. Johnston (red.), *Children of Incarcerated Parents*, Nowy Jork 1995, s. 24-43.

¹³ R. Shawn, *Children of Imprisoned Fathers*, Londyn 1987, s. 28038.

¹⁴ B. Hołyst, *Wiktymologia*, Warszawa 2006, s. 1036.

funkcjonować wśród rówieśników z rodzin nie przeżywających tego typu problemów. Różni się od nich z powodu nadmiernej agresji, bądź też apatyczności i bierności. Wśród badanej grupy na 96 dzieci aż 36 było izolowanych, odrzucających przez klasę. Ponadto badane dzieci miały problemy w nauce. Konsekwencją trudności dydaktycznych badanych dzieci było zjawisko drugoroczności wśród nich. W badanej grupie 16 uczniów powtarzało klasę dwukrotnie. Trudności z przygotowaniem się do lekcji, lęk przed ośmieszeniem w klasie spowodowało, iż 22 uczniów opuszczało bez usprawiedliwienia zajęcia lekcyjne¹⁵. W tym kontekście należy zwrócić uwagę, iż nauczyciele, wychowawcy, pedagodzy szkolni powinni odbyć stosowne szkolenia z zakresu problematyki osadzenia rodzicielskiego, a także możliwych zmian w zachowaniu dziecka na różnych etapach edukacji oraz sposobami ich wykrywania i rozwiązywania¹⁶.

Trudnym etapem jest niewątpliwie okres dorastania, a w tym kontekście zmiana relacji pomiędzy rodzicem a dzieckiem. Jakość tych stosunków rzutuje na proces kształtowania się tożsamości młodego człowieka. Brak rodzica, spowodowany izolacją penitencjarną, oznacza również brak autorytetu rodzicielskiego, a co za tym idzie ograniczone wsparcie i nadzór. Niejednokrotnie grupą wsparcia, oferującą akceptację i pomoc są inni rówieśnicy. Przynależność do niektórych grup pociąga za sobą ryzyko podejmowania zachowań antyspołecznych, ryzykownych i szkodliwych dla własnego zdrowia. W tym kontekście dochodzić może do ucieczek z domu, wchodzeniu w przypadkowe, raniące emocjonalnie związki, a także sytuacji samotnego macierzyństwa, ojcostwa, rezygnacji z edukacji, bezrobociu i podejmowaniu działań sprzecznych z prawem¹⁷. Nie bez znaczenia ma również płęć rodzica pozbawionego wolności. W literaturze zaznacza się, że uwięzienie matki powoduje zakłócenia funkcji opiekuńczej oraz wycofanie dziecka, nadmierną emocjonalność, koszmary senne czy braku chęci zaangażowania. Ojciec nie zawsze potrafi odnaleźć się w roli wychowawcy, opiekuna, jednakże jego uwięzienie powoduje zanik autorytetu, a także postawami wrogości, problemami dyscyplinarnymi, kontaktami z użytkami, wagarami, zachowaniami agresywnymi¹⁸. Badania wykazały, iż u dzieci aresztowanych ojców częściej występowały zaburzenia emocjonalne, stany lękowe, niska samoocena, moczenie nocne, zaburzenia snu, brak łaknienia, poczucie winy, labilność emocjonalna, nerwice i inne negatywne stany psychiczne¹⁹. W tym kontekście należy zaznaczyć, iż istotnym jest aby w miarę

¹⁵ E. Sapia-Drewniak, *Sytuacja szkolna dzieci osób karanych pozbawieniem wolności*, „Przegląd Penitencjarny i Kryminologiczny” Warszawa 1989, nr 17 (57), s. 82-91.

¹⁶ Centre for Social & Educational Research, Dublin Institute of Technology, [w:] <http://www.dit.ie/cser/media/ditcser/images/Parents-Children-Prison.pdf> (dostęp: 17.06.2020)

¹⁷ L. Pytka, op.cit., s. 92-93.

¹⁸ A. Rzepliński, op. cit., s. 260.

¹⁹ T. Sakowicz, *Badania więźniów w literaturze zachodniej*, Rzeszów 2009, s. 192.

możliwości umieszczać rodziców w zakładach karnych znajdujących się jak najbliżej miejsca zamieszkania dziecka. Jest to ważne zarówno ze względów zacieśniania więzi, poczucia bliskości, ale także możliwości odwiedzin.

Istotną kwestią jest długość odbywania kary pozbawienia wolności. Przy dłuższej separacji (ponad półtorarocznej) nastąpić mogą zmiany w strukturze rodziny. Rodzic pozostający na wolności przejmuje rolę głównego żywiciela rodziny, następuje deprywacja potrzeb seksualnych. Rozłąka ma negatywny wpływ na sytuację dzieci i ich proces socjalizacji²⁰. Kara pozbawienia wolności niewątpliwie wyłącza jednostkę z pełnionych ról społeczny, matki czy ojca. Potrzebę podtrzymywania kontaktów z rodziną zaznacza S. Leleńtal²¹. W czasie odbywania kary pozbawienia wolności, szczególnie długoterminowej, następuje rozluźnienie więzi między skazanym a pozostałymi członkami rodziny, które trudno odbudować po opuszczeniu zakładu karnego.

Standardy ochrony międzynarodowej i krajowej

Dziecko stanowi podmiot praw zawartych w Konstytucji, Konwencji Praw Dziecka i szeregu aktów rangi krajowej i międzynarodowej. Konwencja o prawach dziecka²² przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych 20 listopada 1989 r. wraz z protokołami fakultatywnymi stanowi, że dziecko ma prawo żyć ze swoimi rodzicami z wyłączeniem przypadków, gdy oddzielenie od nich jest konieczne ze względu na interes dziecka, szczególnie w sytuacji krzywdzenia lub zaniedbań ze strony rodziców. Dziecko odseparowane od jednego rodzica lub rodziców ma prawo do utrzymania z nimi regularnych i bezpośrednich kontaktów (art. 9). W sytuacji, gdy dobro dziecka lub jego najlepiej pojęty interes są zagrożone, państwo ma obowiązek zapewnienia dziecku ochrony i opieki (art. 20). Istotnymi dokumentami są również: Zalecenie 1469(2000) Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy w sprawie matek i niemowląt w więzieniach, Zalecenie Rec (2006) 2 Komitetu Ministrów dla państw członkowskich w sprawie Europejskich Reguł Więziennych oraz Wzorcowe reguły minimalne Narodów Zjednoczonych dotyczące postępowania z więźniami, tzw. Reguły Nelsona Mandeli z 2015 r. Nadto w 2018 r. Komitet Ministrów dla państw członkowskich przygotował Zalecenie CM/Rec(2018)5 dotyczące dzieci rodziców osadzonych w zakładach karnych. Owa dyrektywa porusza szerokie spektrum implikacji rozwoju dziecka w warunkach izolacji jednego bądź obojga rodziców, w tym aspekt zerwanych więzów rodzinnych, „wymuszonego

²⁰ A. Rzepliński, op. cit., s. 260.

²¹ S. Leleńtal, *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Warszawa 2017, s. 397.

²² *Konwencja o prawach dziecka* z dnia 20 listopada 1989 r. (Dz.U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526).

milczenia”, nieradzenia z kwestiami społeczno-prawnymi czy wypieraniem przeżyć trudnych i traumatycznych. Wypracowanie modeli postępowania ma na celu ochronę dzieci zarówno przed, w trakcie, jak i po zakończeniu okresu odbywania kary pozbawienia wolności. Szczególnej uwagi wymaga potrzeba emocjonalnego i stałego kontaktu dzieci z ich osadzonymi rodzicami w warunkach dla dziecka przyjaznych²³. Kodeks karny wykonawczy²⁴ w art. 102 pkt 2 stanowi, że „Skazany ma prawo w szczególności do utrzymywania kontaktów z rodziną i innymi osobami bliskimi”. Należy wskazać, że utrzymywania kontaktów z bliskimi stanowi czynnik przeciwdziałający procesowi „prizonizacji”, a nadto potrzeba się do zaspokojenia potrzeb uczuciowych skazanego i innych osób²⁵. Promowanie utrzymywania kontaktów osadzonego ze światem zewnętrznym powinno stanowić prym, zaś wszelkie ograniczenia powinny być oparte na racjonalnych względach bezpieczeństwa²⁶. Art. 87a przewiduje możliwości kontaktów z dziećmi, określając, że „wykonując karę wobec skazanych sprawujących stałą pieczę nad dzieckiem do lat 15, uwzględnia się w szczególności potrzebę inicjowania, podtrzymywania i zacieśniania ich więzi uczuciowej z dziećmi, wywiązywania się z obowiązków alimentacyjnych oraz świadczenia pomocy materialnej dzieciom, a także współdziałania z placówkami opiekuńczo-wychowawczymi, w których te dzieci przebywają. (§ 2) Skazani sprawujący stałą pieczę nad dziećmi, które przebywają w placówkach opiekuńczo-wychowawczych, powinni być w miarę możliwości osadzani w odpowiednich zakładach karnych, położonych najbliżej miejsca pobytu dzieci”. Warto wskazać, iż powyższy przepis ma zastosowanie zarówno do kobiet jak i mężczyzn przebywających w izolacji penitencjarnej. Podtrzymywanie więzi między rodzicem a dzieckiem może przyczynić się do zapobiegania wycofywaniu się ze społecznej roli ojca bądź matki, a także kształtować właściwe formy komunikacji z dzieckiem i poczucie odpowiedzialności za rodzinę²⁷. Należy również pamiętać, iż kontakt dziecka z rodzicem nie stanowi przywileju, a prawo dziecka. Instrumentami mającymi na celu podtrzymywanie relacji rodzinnych są między innymi widzenia, korespondencja listowna, rozmowy telefoniczne. Artykuł 105 § 1 k.k.w. określa formy kontaktów osadzonego z rodziną

²³ M. Badowska-Hodyr, *Penologiczne Kopciuszki – sytuacja dziecka w rodzinie naznaczonej piętnem uwięzienia z perspektywy rodziców odbywających kary długoterminowe*, „Dziecko krzywdzone” 2019, t. 18, nr 4, s. 88.

²⁴ Ustawa z dnia 6czerwca 1997 r – *Kodeks karny wykonawczy* (Dz.U. z 2017 r. Nr 90, poz. 557 ze zm.).

²⁵ T. Szymanowski, Z. Świda, *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Warszawa 1998, s. 244.

²⁶ K. Dąbkiewicz, *Komentarz do art. 102 kkw*, [w:] *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz (online)*, Lex Nb 8, Warszawa 2018, <https://sip.lex.pl/#/commentary/587511134/568892> (dostęp 26.06.2020).

²⁷ K. Dąbkiewicz, *Komentarz do art. 87a*, op. cit., Lex Nb 4, <https://sip.lex.pl/#/commentary/587511114/568872> (dostęp 26.08.2020).

i dziećmi, stanowiąc że „skazanemu należy umożliwiać utrzymywanie więzi przede wszystkim z rodziną i innymi osobami bliskimi przez widzenia, korespondencję, rozmowy telefoniczne, paczki i przekazy pieniężne, a w uzasadnionych wypadkach, za zgodą dyrektora zakładu karnego, również przez inne środki łączności(...)”. Celem niniejszego zapisu jest utrzymywanie spójności rodziny, gwarancja wsparcia i zaspokojenia potrzeb emocjonalnych, a także readaptacja społeczna po opuszczeniu zakładu. Ponadto zaznacza się, iż istotnym jest uczestnictwo w ważnych uroczystościach dotyczących dziecka, co umożliwia uzyskanie przepustki. W literaturze podaje się, że „jest to niezbędne, pobyt w więzieniu jest bowiem ze swego założenia pobytem czasowym. Po jego zakończeniu osoba ta wróci do rodziny, ważne by miała dokąd wrócić. Wsparcie ze strony rodziny i zagwarantowanie miejsca powrotu po opuszczeniu zakładu karnego są także ważnym elementem gwarancyjnym, powodującym zmniejszenie niebezpieczeństwa recydywy. Ponadto niedopuszczalna jest izolacja bardziej dotkliwa, niż jest to bezwzględnie konieczne. Zatem nie można ograniczać osadzonemu kontaktów z rodziną, byłaby to bowiem dodatkowa i niepotrzebna dolegliwość”²⁸. Szansę na niepozbawianie dziecka rodziców, w odniesieniu do osoby skazanej na krótkoterminową karę pozbawienia wolności stanowi system dozoru elektronicznego uregulowany w rozdziale VIIa k.k.w. W przypadku niemożliwości zastosowania warunkowego zawieszenia wykonywania kary i orzeczenia kary bezwzględnego pozbawienia wolności należy mieć na względzie, iż na mocy art. 77 k.k.w osadzonemu przysługuje możliwość warunkowego przedterminowego zwolnienia z odbywania kary. Jeśli postawa więźnia, właściwości i warunki osobiste, sposób życia przed popełnieniem przestępstwa, okoliczności jego popełnienia oraz zachowanie po popełnieniu przestępstwa i w czasie odbywania kary uzasadniają przekonanie, iż skazany po zwolnieniu będzie przestrzegał porządku prawnego, w szczególności nie popełni ponownie przestępstwa, może on skorzystać z tej instytucji. W ocenie autorki istniejące rozwiązania prawne dają możliwości niepozbawiania dziecka rodzica, a nadto istnieją rozwiązania mogące ukrócić okres separacji pod warunkiem właściwej postawy osadzonego.

Funkcjonowanie Domów dla Matki i Dziecka przy zakładach karnych

Obecnie w Polsce funkcjonują dwa zakłady karne, w których matki mogą odbywać karę pozbawienia wolności wraz z dziećmi: w Grudziądzu – tzw. Dom dla Matki i Dziecka oraz w Krzywańcu. W placówkach tych przebywają kobiety ciężar-

²⁸ M. Niełaczna, W. Klaus, *Wykonywanie przez polskie władze zaleceń Europejskiego Komitetu do Spraw Zapobiegania Torturom oraz Nieludzkiemu lub Poniżającemu Traktowaniu albo Karaniu (CPT). Raport z badań*, [w:] *Przestrzeganie praw osób pozbawionych wolności. O monitorowaniu jednostek penitencjarnych*, red. W. Klaus, M. Niełaczna, Warszawa 2008, s. 156.

ne oraz matki z dziećmi. Na prośbę matki dziecko przebywa pod jej opieką do 3 roku życia²⁹. Okres ten może zostać przedłużony lub skrócony w zależności od prawidłowego rozwoju dziecka, po zaopiniowaniu przez lekarza lub psychologa. Decyzję w tym przedmiocie podejmuje sąd opiekuńczy³⁰. Do DMI Dz trafiają skazane, niezależnie od rodzaju i typu zakładu karnego, w którym odbywają karę. Podstawą ich przyjęcia jest ocena psychologa i lekarza, którzy określają predyspozycje skazanych do opieki nad dzieckiem³¹. W przypadku kiedy ojcu dziecka przysługuje władza rodzicielska, wymagana jest także jego zgoda³². Matki wraz z noworodkami przebywają w Zakładzie Karnym w Grudziądzu przez około jeden rok. Następnie, te które chcą pozostać z dzieckiem trafiają do DMI Dz przy Zakładzie Karnym w Krzywańcu³³. Panujące warunki są niejednokrotnie lepsze niż w rodzinach wolnościowych. Zakłady zapewniają realizację potrzeb egzystencjonalnych, jednocześnie nie ingerując w metody wychowywania dzieci. Z drugiej strony dzieci dostają posiłki adekwatne do ich potrzeb, pościel jest zmieniana raz w tygodniu, działa punkt szczepień. Istnieje możliwość widywania się bez ograniczeń z tatą. Ponadto istnieje możliwość dodatkowych spacerów, przez co nawet kilka godzin dziennie można spędzać na placu zabaw³⁴. J. Bowlby wskazuje na krytyczny okres, w którym kształtuje się więź rodzicielska, a mianowicie pierwsze trzy lata życia. Autor podkreśla, że „raz wykształcone przywiązanie charakteryzuje istotę ludzką od kołyski aż po grób”³⁵. Zapis kodeksu karnego wykonawczego dotyczący pozostawiania dziecka do 3 roku życia wydaje się być w tym kontekście słusznym. Skazane matki poprzez odbywanie kary pozbawienia wolności wraz z dzieckiem otrzymują szansę na wykształcenie więzi, ale również wspomaga to ich resocjalizację. Personel więzienny pomaga zdobywać doświadczenie w opiece nad dzieckiem, choć w piśmiennictwie podkreśla się, iż same skazane nie zawsze potrafią zorganizować zabawy swojemu dziecku, gdyż nie mają takich wzorców z dzieciństwa. Wychowując

²⁹ D. Szyller, *Specarniak z huśtawkami*, [w:] <http://www.rp.pl/arttykul/880709.html> (dostęp: 18.06.2020).

³⁰ M. Ciosek, *Psychologia sądowa i penitencjarna*, Warszawa 2001, s. 196.

³¹ K. Marzec-Holka, *Dzieciobójstwo – przestępstwo uprzywilejowane czy zbrodnia?*, Bydgoszcz 2004, s. 242-243.

³² N. Gniadek, *Matka i dziecko w zakładzie karnym (doniesienie z badań)*, „Studia Gdańskie” 2011, t. 28, s. 114.

³³ M. Tenerowicz, *Przewodnik prawny dla więźnia*, Warszawa 2004, s. 70-71; H. Reczek, *Oddziaływanie wychowawcze wobec osadzonych ciężarnych i matek*, [w:] B. Hołyst, Sł. Redo (red.), *Problemy więziennictwa u progu XXI wieku*, Warszawa – Wiedeń – Kalisz 1996, s. 481.

³⁴ M. Krzyżanowska-Sołtyśiak, *W tym więzieniu siedzą dzieci*, <http://fakty.interia.pl/wielkopolskie/news-w-tym-wiezieniu-siedza-dzieci,nId,1272684> (dostęp: 18.08.2020).

³⁵ M. Koput, A. Koba, *Przywiązanie – korzenie życia społecznego*, <http://www.psychologia.edu.pl/czytelnia/50-arttykuly/228-przywiazanie-korzenie-zycia-spoiecznego.html> (dostęp: 18.06.2020).

się w rodzinach dysfunkcyjnych z powodu uzależnienia od alkoholu częściej doświadczają awantur niż wspólnych zabaw z rodzicami³⁶. Stanowi to niewątpliwie trudność, z którą przychodzi się zmierzyć za murami więzienia. Warto wskazać, że matkom przysługują dodatkowe uprawnienia, mające na celu dobro dziecka, między innymi prawo do dodatkowego spaceru³⁷. Jak stwierdziła H. Spionek „w zakładach zamkniętych można uzyskać pozytywne rezultaty prawidłowego rozwoju dziecka przy stosowaniu systematycznej pracy wychowawczej i zapewnieniu odpowiednich warunków, chodzi o zwiększenie indywidualnej opieki nad dziećmi przez odpowiednią organizację warunków i trybu życia, co powodowałoby wyrównanie deficytów rozwojowych i przyspieszenie tempa rozwoju psychomotorycznego”³⁸. M. Teleszewska wskazuje, iż „w grupie kobiet, które odbywały karę pozbawienia wolności w DMI Dz nieco ponad 3/4 badanych kobiet stwierdziła, że zakład karny jak najbardziej stworzył warunki do tego, żeby dziecko mogło odwiedzać w nich matkę”. Szczególną aprobatę wyrażają one w odniesieniu do widzeń dzieci na różnym etapie życia, jednak w miejscu dostosowanym dla dzieci, czyli np. w pokoju widzeń w DMI Dz, nie zaś w zakładzie karnym. Motywacją takiego stanowiska jest w głównej mierze wygląd pokoju, który wyposażony jest w liczne zabawki, książki kolorowanki nie przypominającym więzienia, w opozycji do miejsca widzeń w przeciętnym zakładzie karnym³⁹. Perspektywa opuszczenia murów zakładu karnego jest zarówno wyczekiwana, jak i rodzi wiele lęków, obaw, stresów i frustracji⁴⁰. Istotną rolę w procesie wspierania osób rozpoczynających życie na nowo odgrywa pomoc społeczeństwa⁴¹. Kobiety odbywające karę pozbawienia wolności wraz z dziećmi mają nieco inne oczekiwania, niż kobiety odbywające karę w samotności. Poza pomocą materialną oraz w znalezieniu pracy wskazywały na pomoc w leczeniu zdrowotnym, a także odbudowie prawidłowych relacji z dziećmi.

³⁶ M. Teleszewska, op. cit., s. 243.

³⁷ K. Szczechowicz, *Wykonywanie kary pozbawienia wolności i tymczasowego aresztowania wobec kobiet w ciąży*, „Studia Prawnoustrojowe” 2009, nr 10, s. 192.

³⁸ R. Grochocińska, *Psychospołeczne sytuacje dzieci w rodzinach rozbitych*, Gdańsk 1990, s. 24.

³⁹ M. Teleszewska, op. cit., s. 255.

⁴⁰ A. Klaus-Strożek, *Wybrane wymiary osobowości zabójczyń odbywających karę pozbawienia wolności w aspekcie pracy resocjalizacyjnej i postpenitencjarnej*, [w:] *Zagadnienia readaptacji społecznej skazanych*, red. F. Kozaczuk, Rzeszów 2009, s. 418.

⁴¹ T. Bulenda, R. Musidłowski (red.), *Postępowanie z więźniami w latach 1989-2002*, Warszawa 2003, s. 32-35; R. Musidłowski, *Pomoc postpenitencjarna w systemie pomocy społecznej*, [w:] *System penitencjarny i postpenitencjarny w Polsce*, Warszawa 2003, s. 274; J. Piotrowicz, *Pomoc postpenitencjarna w kontekście celów resocjalizacji*, [w:] *Pomoc postpenitencjarna w kontekście strategii działań resocjalizacyjnych*, red. B. Skafrak, Kraków 2007, s. 179; M. Marczak, *Obraz byłego więźnia w ocenie pracowników instytucji pomocowych – analiza badań*, [w:] *Zagadnienia readaptacji społecznej skazanych*, red. F. Kozaczuk, Rzeszów 2009, s. 79.

Podsumowanie

Pisząc o prawie dziecka do kontaktów z rodzicami odbywającymi karę pozbawienia wolności, należy podkreślić jego powagę i ewentualne negatywne następstwa dla dziecka. Zagrożenie dotyczy trzech sfer funkcjonowania – rozwoju psychicznego, obszaru edukacji oraz zachowań przestępczych. Główne skutki, z którymi mierzyć się młody człowiek dotyczą: dyskryminacji i napiętnowania środowiska; negatywnymi emocjami odczuwanymi przez dziecko, takimi jak: strach, wstyd, poczucie winy, depresja czy niska samoocena; zaburzeniami relacji z pozostałymi członkami rodziny; zachowaniami agresywnymi bądź wycofaniem; zaburzeniami somatycznymi; problemami szkolnymi; skłonnościami przestępczymi⁴². Istotnym jest zarówno uzyskanie więzi przez trzy pierwsze lata życia dziecka, jak i podtrzymywanie jej na późniejszym etapie. Obecnie obowiązujące rozwiązania prawne dopuszczają przebywanie dziecka z matką do 3 roku życia, z ewentualnością przedłużenia lub skrócenia tego okresu. Ojcowie odbywający karę pozbawienia wolności są pozbawieni tego prawa. Mogą oni zacieśniać więzy podczas widzeń, przepustek, rozmów telefonicznych, korespondencji listownej bądź w sytuacji uzyskania warunkowego przedterminowego zwolnienia. Szansę na nierozdzielenie rodziny stanowi system dozoru elektronicznego, który mógłby pozwolić na odbywanie kary we własnym domu i jednocześnie wypełniania roli rodzicielskiej. Rozwój technologii niesie również szansę na podtrzymywanie relacji rodzinnych przebywając w zakładzie karnym. Komunikatory internetowe, np. Skype, umożliwiają przeprowadzenie rozmów audiowizualnych, co może być szczególnie pomocne gdy skazany odbywa karę daleko od miejsca zamieszkania dziecka⁴³. Należy również mieć na względzie, że kara bezwzględnego pozbawienia wolności nie stoi na przeszkodzie utrzymywaniu kontaktów rodzicielskich i ich umacniania. Właściwa postawa może przyczynić się do skrócenia okresu odbywania kary, a tym samym powrotu do pełnionych funkcji rodzicielskich.

⁴² O. Robertson, *The impact of parental imprisonment on children*, Quaker United Nations Office 2007, s. 9-13.

⁴³ <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/Relacje-rodzinne-skazanych-na-kary-pozbawienia-wolnosc> (dostęp: 20.06.2020).

* * *

Silent victims of crimes – children of incarcerated

(summary)

According to the announcement of the population of prisons and detention centers as of March 6, 2020, the number of prisoners, i.e. convicted, punished and detained persons is 77,532. It is assumed that in Poland there may be over 100,000 children of different ages who are silent victims of crime - the children of people who are imprisoned. Children of prisoners are exposed to various problems, especially of a psychological nature, but also to criminal behavior. The family is a naturally developmental environment for children, where attitude patterns, principles of social behavior and values are created. Depriving a child of one or both parents is not without consequence as regards their future life. The consequence is that children bear their own faults, longing and misunderstanding. The purpose of the article is to present the situation of children of persons deprived of liberty at different ages in a sociological and legal perspective, taking into account national and international protection standards. In the summary, the author draws attention to the chance of a "normal" childhood through the use of already existing solutions in Polish legislation, e.g. the electronic supervision system or the institution of conditional early release from imprisonment. It is necessary to ensure the protection of children's rights, constant contact with parents, but also to ensure that parents are able to perform their duty and the right to perform tasks related to the parent's role.

Wykaz literatury

- Badowska-Hodyr M., *Penologiczne Kopciuszki – sytuacja dziecka w rodzinie naznaczonej piętnem uwięzienia z perspektywy rodziców odbywających kary długoterminowe*, „Dziecko krzywdzone” 2019, t. 18, nr 4.
- Bagel D., Johnston K., *Children of Incarcerated Parents*, Nowy Jork 1995.
- Ciosek M., *Psychologia sądowa i penitencjarna*, Warszawa 2001.
- Dąbkiewicz K., *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Warszawa 2018.
- Dzierżyńska-Breś S., „Niewidzialne dzieci” – o sytuacji społecznej dzieci osób pozbawionych wolności, „Resocjalizacja Polska” 2017, nr 14.
- Gniadek N., *Matka i dziecko w zakładzie karnym (doniesienie z badań)*, „Studia Gdańskie” 2011, t. 28.
- Gordon L., *Invisible Children: A Study of the Children of Prisoners*, Christchurch 2009.
- Grochocińska R., *Psychospołeczne sytuacje dzieci w rodzinach rozbitych*, Gdańsk 1990.
- Hołyst B., *Wiktymologia*, Warszawa 2006.
- Klaus-Strożek A., *Wybrane wymiary osobowości zabójczyń odbywających karę pozbawienia wolności w aspekcie pracy resocjalizacyjnej i postpenitencjarnej*, [w:] *Zagadnienia readaptacji społecznej skazanych*, red. F. Kozaczuk, Rzeszów 2009.

- Lelental S., *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Warszawa 2017.
- Machel H., *Rodzina skazanego, jako współuczestnik jego resocjalizacji penitencjarnej, readaptacji i reintegracji społecznej*, „Resocjalizacja Polska” 2014, nr 7.
- Marczak M., *Obraz byłego więźnia w ocenie pracowników instytucji pomocowych – analiza badań*, [w:] *Zagadnienia readaptacji społecznej skazanych*, red. F. Kozaczuk, Rzeszów 2009.
- Marzec-Holka K., *Dzieciobójstwo – przestępstwo uprzywilejowane czy zbrodnia?*, Bydgoszcz 2004.
- Musidlowski R., *Pomoc postpenitencjarna w systemie pomocy społecznej*, [w:] *System penitencjarny i postpenitencjarny w Polsce*, red. T. Bulenda, R. Musidlowski, Warszawa 2003.
- Nielaczna M., Klaus W., *Wykonywanie przez polskie władze zaleceń Europejskiego Komitetu do Spraw Zapobiegania Torturom oraz Nieludzkiemu lub Poniżającemu Traktowaniu albo Karaniu (CPT). Raport z badań*, [w:] *Przestrzeganie praw osób pozbawionych wolności. O monitorowaniu jednostek penitencjarnych*, red. W. Klaus, M. Nielaczna, Warszawa 2008.
- Piotrowicz J., *Pomoc postpenitencjarna w kontekście celów resocjalizacji*, [w:] *Pomoc postpenitencjarna w kontekście strategii działań resocjalizacyjnych*, red. B. Skafirak, Kraków 2007.
- Pytka L., *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*, Warszawa 2000.
- Reczek H., *Oddziaływanie wychowawcze wobec osadzonych ciężarnych i matek*, [w:] *Problemy więziennictwa u progu XXI wieku*, red. B. Hołyst, S. Redo, Warszawa – Wiedeń – Kalisz 1996.
- Robertson O., *The impact of parental imprisonment on children*, Quaker United Nations Office 2007.
- Rzepliński A., *Rodziny więźniów długoterminowych. Z badań nad społecznymi skutkami skazania*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1981.
- Sakowicz T., *Badania więźniów w literaturze zachodniej*, Rzeszów 2009.
- Sapia-Drewniak E., *Sytuacja szkolna dzieci osób karanych pozbawieniem wolności*, „Przegląd Penitencjarny i Kryminologiczny” Warszawa 1989, nr 17 (57).
- Shawn R., *Children of Imprisoned Fathers*, Londyn 1987.
- Scharff-Smith P., Gampell L., *Children of imprisoned parents*, The Danish Institute for Human Rights, European Network for Children of Imprisoned Parents, University of Ulster and Bambinisenzasbarre 2011.
- Szczechowicz K., *Wykonywanie kary pozbawienia wolności i tymczasowego aresztowania wobec kobiet w ciąży*, „Studia Prawnoustrojowe” 2009, nr 10.
- Szymanowski T., Świda Z., *Kodeks karny wykonawczy. Komentarz*, Warszawa 1998.
- Szymańska A., *Więzienie i co dalej*, Warszawa 2003.
- Teleszewska M., *Wykonywanie kary pozbawienia wolności wobec kobiet*, Białystok 2018.
- Tenerowicz M., *Przewodnik prawny dla więźnia*, Warszawa 2004.
- Żywucka-Kozłowska E., *Kara pozbawienia wolności w opinii skazanych osadzonych w zakładzie karnym*, „Studia Prawnoustrojowe” 2018, nr 41.

Justyna Omeljaniuk

Uniwersytet w Białymstoku

ORCID: 0000-0002-8206-5304

Dogmatyczno-kryminologiczne ujęcie przestępstwa organizowania adopcji dzieci wbrew przepisom ustawy

Wprowadzenie

Dobro dziecka chronione jest przez najważniejszy akt prawny w Polsce tj. Konstytucję RP. Zgodnie z art. 72 ust. 1 *Rzeczpospolita Polska zapewnia ochronę praw dziecka. Każdy ma prawo żądać od organów władzy publicznej ochrony dziecka przed przemocą, okrucieństwem, wyzyskiem i demoralizacją*¹. Działaniem sprzecznym z zasadą ochrony tegoż dobra jest organizowanie nielegalnych (inaczej komercyjnych) adopcji².

W art. 211a Kodeksu Karnego z 1997 r. polski ustawodawca dokonał penalizacji adopcji dokonanej wbrew przepisom ustawy. Wprowadzenie odpowiedzialności karnej za to przestępstwo stanowi również wykonanie zobowiązań jakie nakłada art. 35 Konwencji o prawach dziecka³. Zgodnie ze wskazaną regulacją *Państwa-Strony będą podejmowały wszelkie kroki o zasięgu krajowym, dwustronnym oraz wielostronnym dla przeciwdziałania uprowadzeniom, sprzedaży bądź handlowi dziećmi, dokonywanych dla jakichkolwiek celów i w jakiegokolwiek formie*.

Celem niniejszej publikacji jest odpowiedź na pytanie, jak kształtuje się obraz przestępstwa adopcji wbrew przepisom ustawy w Polsce. Aby móc w pełni na to pytanie odpowiedzieć, niniejsza publikacja podzielona została na dwie części – dogmatyczną i kryminologiczną. W części dogmatycznej omówiono ustawowe znamiona przestępstwa z art. 211a KK w oparciu o literaturę przedmiotu m.in. w postaci komentarzy do Kodeksu Karnego. W części kryminologicznej zaś, przedstawiono dane statystyczne dotyczące nielegalnych adopcji w Polsce w latach 2012-2016. Dane uzyskano ze strony internetowej prowadzonej przez Komendę Główną Policji. Analiza tychże danych pozwoliła na dokonanie charakterystyki dynamiki omawianego w niniejszym artykule przestępstwa.

¹ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. z 1997 r., Nr 78, poz. 483).

² E. Morawska, *Ochrona praw dziecka w świetle art. 72 Konstytucji RP. Uwagi na tle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, „Kwartalnik Prawa Publicznego” 2007, Nr 4, s. 125.

³ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (Dz.U. z 2019 r., poz. 1950).

Dogmatyczne ujęcie przestępstwa organizowania adopcji dzieci wbrew przepisom ustawy

Przestępstwo organizowania adopcji dzieci wbrew przepisom ustawy do 2010 r. penalizowane było w art. 253 § 2 KK z 1997 r. (§ 2. *Kto, w celu osiągnięcia korzyści majątkowej, zajmuje się organizowaniem adopcji dzieci wbrew przepisom ustawy, podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5*). W związku jednak ze zmianami dokonanymi przez polskiego ustawodawcę nowelą do KK z 20 maja 2010 r.⁴ przestępstwo nielegalnej adopcji spenalizowano w art. 211a KK. Ustawodawca zdecydował się jednak pozostawić ten przepis w takim brzmieniu, jakie miał jako art. 253 § 2 KK⁵. Nowelizacja weszła w życie 8 września 2010 r. Jak wskazuje K. Szczechowicz *art. 211a spełnia funkcję ochronną w ramach prawnokarnej ochrony struktury rodziny. Więź rodzinna opiera się bowiem przede wszystkim na pokrewieństwie i powinowactwie. Dlatego też należy uznać, że słusznie aktualnie umiejscowiono to przestępstwo w rozdziale obejmującym przestępstwa przeciwko rodzinie i opiece*⁶. Nie zaś, jak miało to miejsce w przypadku art. 253 KK w Rozdziale XXXII Przestępstwa przeciwko porządkowi publicznemu.

Do nowelizacji Kodeksu Karnego dokonanej ustawą z 16 października 2019 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz ustawy – Kodeks postępowania cywilnego⁷, regulacja art. 211a KK była krótka i zwięzła. Brzmiała bowiem następująco: *Kto, w celu osiągnięcia korzyści majątkowej, zajmuje się organizowaniem adopcji dzieci wbrew przepisom ustawy, podlega karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5*. Po nowelizacji z 2019 r. artykuł ów rozszerzono o § 2 i § 3. Nowa regulacja weszła w życie 20 listopada 2019 r.

Dobrem chronionym przestępstwa organizowania nielegalnej adopcji zdaniem J. Kosonogi jest dobro dziecka⁸. Polski ustawodawca ujął to przestępstwo w Rozdziale XXVI KK penalizującym przestępstwa przeciwko rodzinie i opiece, ponieważ wolność dziecka ma zawsze charakter kontrolowany. Jako przedmiot

⁴ Ustawa z dnia 20 maja 2010 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny, ustawy o Policji, ustawy – Przepisy wprowadzające Kodeks karny oraz ustawy – Kodeks postępowania karnego (Dz.U. z 2010 r., Nr 98, poz. 626).

⁵ V. Konarska-Wrzošek, M. Szewczyk, *Komercyjne organizowanie adopcji dzieci wbrew przepisom ustawy*, [w:] J. Warylewski, *Przestępstwa przeciwko dobrom indywidualnym system prawa karnego*, t. 10, Warszawa 2016, Legalis 1009098.

⁶ K. Szczechowicz, *Prawnokarna ochrona prawidłowego funkcjonowania rodziny*, „Studia Prawnoustrojowe” 2019, nr 44, s. 378.

⁷ Ustawa z dnia 16 października 2019 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny oraz ustawy – Kodeks postępowania cywilnego (Dz.U. z 2019 r., poz. 2128).

⁸ J. Kosonoga, *Komentarz do art. 211a Kodeksu Karnego*, [w:] R. Stefański (red.), *Kodeks Karny. Komentarz*, Warszawa 2020, Legalis 1009098.

ochrony art. 211a KK należy również uwzględnić porządek publiczny, wyrażający się w konieczności przestrzegania określonych procedur adopcyjnych⁹. Istotne jest bowiem przeciwdziałanie zachowaniom będącym zamachem na prawidłowość procedury adopcji jako źródła powstania więzi rodzinnych i nawiązania się stosunku prawnorodzinnego¹⁰. Przedmiotem czynności wykonawczej zaś, jest człowiek określony jako dziecko, tj. osoba, która nie ukończyła 18. roku życia¹¹.

Zgodnie z art. 121 § 1 KRO¹² przysposobienie oznacza nawiązanie między przysposabiającym a przysposobionym stosunku prawnorodzinnego podobnego do stosunku między rodzicami a dzieckiem, tj. imituje relację pokrewieństwa. Zgodnie z art. 114 KRO osobę małoletnią można bowiem przysposobić tylko dla jej dobra.

Jak wskazuje M. Pomarańska-Bielecka użyte w regulacji znamiona *zajmuje się*, jak i *organizowaniem*, nie są jednak dostatecznie wyjaśnione. Są to pojęcia nieostre¹³. Według stanowiska przyjętego przez Z. Ćwiąkalskiego organizowanie nielegalnej adopcji obejmuje pewien zespół czynności, począwszy od wyszukiwania chętnych do adopcji, przez znalezienie odpowiedniego dziecka, uzyskanie korzystnych opinii środowiskowych dotyczących przyszłych rodziców, korzystnego rozstrzygnięcia sądu, ewentualnego dostarczenia dziecka adoptującym je rodzinom, uzyskania wymaganych zezwoleń lub wiz, przeprowadzenia badań lekarskich¹⁴, itp. Do ukarania sprawcy wystarczające jest, że wykona on nawet pojedynczą czynność z łańcucha czynności koniecznych do przeprowadzenia adopcji. Cechą charakterystyczną czynności składających się na organizowanie nielegalnej adopcji jest dokonywanie ich wbrew przepisom ustawy, co obejmuje jakiekolwiek zachowanie niezgodne z przewidzianym przez prawo porządkiem¹⁵. Analizowane przestępstwo ma charakter zachowania wieloczynowego, tj. – co do zasady – rozciągniętego w czasie. Zgodnie z dominującym poglądem w doktrynie czasem jego popełnienia będzie więc czas ostatniego działania lub zaniechania działania, do

⁹ M. Pomarańska-Bielecka, M. Wiśniewski, *Handel ludźmi – nowelizacja KK*, cz. II, „Edukacja Prawnicza” 2011, Nr 1, s. 5.

¹⁰ S. Hypś, *Komentarz do art. 211a Kodeksu Karnego*, [w:] A. Grześkowiak, K. Wiak, *Kodeks Karny. Komentarz*, Warszawa 2019, Legalis 1009098 oraz M. Pomarańska-Bielecka, *Nielegalne pośrednictwo adopcyjne – kontrowersje związane z warunkami odpowiedzialności karnej z artykułu 211a kodeksu karnego*, „Dziecko krzywdzone. Teoria, badania, praktyka” 2014, vol. 13, nr 4, s. 15.

¹¹ S. Hypś, *Komentarz do art. 211a Kodeksu Karnego*, [w:] M. Królikowski, R. Zawłocki, *Kodeks Karny. Część Szczególna. T. I. Komentarz do artykułów 117-221*, Warszawa 2017, Legalis 1009098.

¹² Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. – *Kodeks rodzinny i opiekuńczy* (Dz.U. z 2019 r., poz. 2086).

¹³ M. Pomarańska-Bielecka, *Nielegalne pośrednictwo adopcyjne...*, op. cit., s. 26.

¹⁴ Z. Ćwiąkalski, [w:] A. Zoll, *Kodeks karny. Komentarz*, t. 2, Warszawa 2008, s. 1158.

¹⁵ S. Hypś, *Komentarz do art. 211a Kodeksu Karnego*, [w:] M. Królikowski, R. Zawłocki, *Kodeks Karny. Część Szczególna. Tom I. Komentarz Do Artykułów 117-221*, Warszawa 2017, Legalis 1009098.

którego sprawca był zobowiązany zaliczonego na poczet realizacji znamion czynu. Czyn z art. 211a KK może być popełniony w kilku miejscach, w których sprawca działał lub zaniechał działania, do którego był zobowiązany¹⁶.

Poboczny problem, który rozważany jest w literaturze przedmiotu stanowi kwestia, czy do odpowiedzialności karnej wystarczające jest podjęcie zakazanych zachowań w stosunku do jednego dziecka, czy do co najmniej dwojga. Problem ten wynika z użycia przez polskiego ustawodawcę w znamionach omawianego czynu liczby mnogiej „dzieci”. Mogłoby to wskazywać, że ustawodawca chciał w ten sposób penalizować tylko niektóre zachowania polegające na trudnieniu się procederem nielegalnej adopcji, w sposób „zawodowy”. Wtedy to przestępstwo z art. 211a KK nie miałoby miejsca, gdyby sprawca dopuścił się omawianego zachowania wobec tylko jednego dziecka¹⁷. Większość przedstawicieli doktryny uznała jednak, że do zaistnienia tegoż przestępstwa wystarczy już podjęcie bezprawnych czynów w stosunku do jednego dziecka¹⁸. Pogląd ten przyjęło także orzecznictwo¹⁹.

Podmiotem przestępstwa z art. 211a KK może być każdy. Ma ono charakter powszechny²⁰. Należy jednak zaznaczyć, że można je popełnić tylko umyślnie z zamiarem bezpośrednim. Celem działań sprawcy musi być chęć osiągnięcia korzyści majątkowej²¹. Innymi słowy, czyn ten ma charakter kierunkowy²². Oznacza to, że oczekiwana korzyść musi łączyć się właśnie z podjętym działaniem, być od niego uzależniona²³. Art. 115 § 4 KK definiuje korzyść majątkową jako korzyść zarówno dla siebie, jak i dla kogoś innego. Korzyść ma charakter majątkowy, gdy ma wartość ekonomiczną, tj. której wielkość może być wyrażona w pieniądzu²⁴. Organizowanie nielegalnej adopcji w celach altruistycznych nie stanowi przestępstwa²⁵. Warto też

¹⁶ V. Konarska-Wrzošek, M. Szewczyk, *Komercyjne organizowanie adopcji...*, op. cit.

¹⁷ L. Gardocki, *Organizowanie adopcji a handel dziećmi*, „Palestra” 1994, nr 38/11(443), s. 44-48; Z. Siwik [w:] M. Filar (red.), *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa 2012, s. 1063; M. Pomarańska-Bielecka, *Nielegalne pośrednictwo adopcyjne...*, op. cit., s. 21.

¹⁸ B. Gadecki, *Komentarz do art. 211a*, [w:] M. Banaś-Grabek, B. Gadecki, J. Karnat, A. Łyżwa, R. Łyżwa, *Kodeks Karny. Część szczególna. Art. 148-251. Komentarz*, Warszawa 2020, Legalis 1009098; V. Konarska-Wrzošek, M. Szewczyk, *Komercyjne organizowanie adopcji...*, op. cit.

¹⁹ Uchwała SN z 21 listopada 2001 r., I KZP 26/01, OSNK 2002, Nr 1-2, poz. 4; wyrok SA w Białymstoku z 24 maja 2004 r., II AKa 66/04, OSA 2005, Nr 3, poz. 16.

²⁰ J. Kosonoga, *Komentarz do art. 211a*, op. cit.

²¹ R. Stefański, *Przepadki korzyści majątkowej uzyskanej przez sprawcę z przestępstwa*, „Prokuratura i Prawo” 2001, nr 3, s. 155.

²² V. Konarska-Wrzošek, M. Szewczyk, *Komercyjne organizowanie adopcji...*, op. cit.; J. Kosonoga, *Komentarz do art. 211a*, op. cit.

²³ Wyrok SN z 10 lutego 1973 r., I KR 271/72, OSNPG 1974, Nr 1, poz. 11.

²⁴ Uchwała SN z 30 stycznia 1980 r., VII KZP 41/78, OSNKW 1980, Nr 3, poz. 24.

²⁵ S. Hypś, *Komentarz do art. 211a*, [w:] M. Królikowski, R. Zawłocki, *Kodeks Karny. Część Szczególna. T. I. Komentarz do artykułów 117-221*, Warszawa 2017, Legalis 1009098, s. 789.

zauważyć, że sprawca popełnia przestępstwo z art. 211a KK także wtedy, gdy ostatecznie przeprowadzenie adopcji leżało w interesie dziecka²⁶.

Organizowanie nielegalnej adopcji jest przestępstwem formalnym (tj. bezskutkowym)²⁷. Dokonanie następuje w momencie podjęcia nawet pojedynczego zachowania z łańcucha czynności koniecznych do przeprowadzenia adopcji, gdy sprawcy przyswieca cel osiągnięcia korzyści majątkowej. Do dokonania tego przestępstwa nie jest jednak wymagane osiągnięcie skutku w postaci faktycznego przyjęcia dziecka przez rodzinę adopcyjną²⁸.

Drugi dodany do art. 211a paragraf stanowi, że tej samej karze co w § 1 podlega, *kto, będąc osobą, której przysługuje władza rodzicielska nad dzieckiem, wyraża zgodę na adopcję tego dziecka przez inną osobę:*

1) *w celu osiągnięcia korzyści majątkowej lub osobistej, zatajając ten cel przed sądem orzekającym w postępowaniu w sprawie o przysposobienie, a w przypadku wyrażenia przez rodzica zgody na przysposobienie dziecka w przyszłości bez wskazania osoby przysposabiającego – przed sądem przyjmującym oświadczenie o wyrażeniu tej zgody, (tzw. adopcja komercyjna)*

2) *z pominięciem postępowania w sprawie o przysposobienie (tzw. adopcja z pominięciem przysposobienia).*

Jest to niewątpliwie regulacja rozbudowana. Sprawcą czynu będzie tutaj osoba, której przysługuje władza rodzicielska nad dzieckiem, jeżeli wyraziła ona zgodę na adopcję w dwóch określonych przypadkach. Pierwszy z nich dotyczy sytuacji, w której celem sprawcy jest osiągnięcie korzyści majątkowej lub osobistej. Cel ów sprawca zataja przed sądem orzekającym w sprawie o przysposobienie lub przed sądem przyjmującym oświadczenie o wyrażeniu tej zgody (jeżeli takowa dotyczyła przysposobienia dziecka w przyszłości bez wskazania osoby przysposabiającego)²⁹.

Jak wskazuje B. Gadecki przestępstwo z art. 211a § 2 KK ma charakter formalny. Jest popełnione w chwili wyrażenia zgody na adopcję w warunkach określonych w analizowanej regulacji prawnej. Należy zatem zaznaczyć, że dla samego bytu przestępstwa nie będzie mieć znaczenia, czy adopcja ostatecznie doszła do skutku³⁰.

²⁶ S. Hypś, *Komentarz do art. 211a*, [w:] A. Grześkowiak, K. Wiak, *Kodeks Karny. Komentarz*, Warszawa 2019, Legalis 1009098.

²⁷ V. Konarska-Wrzošek, M. Szewczyk, *Komercyjne organizowanie adopcji...*, op. cit.

²⁸ S. Hypś, *Komentarz do art. 211a*, [w:] M. Królikowski, R. Zawłocki, *Kodeks karny. Część szczególna. Tom i. Komentarz do artykułów 117-221*, Warszawa 2017, Legalis 1009098.

²⁹ J. Kosonoga, *Komentarz do art. 211a*, [w:] R. Stefański (red.), *Kodeks Karny. Komentarz*, Warszawa 2020, Legalis 1009098.

³⁰ B. Gadecki, *Komentarz do art. 211a*, [w:] M. Banaś-Grabek, B. Gadecki, J. Karnat, A. Łyżwa, R. Łyżwa, *Kodeks Karny. Część Szczególna. Art. 148-251. Komentarz*, Warszawa 2020, Legalis 1009098 oraz Uzasadnienie rządowego projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny, Druk sejmowy VIII kadencji Nr 3665, <http://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/druk.xsp?nr=3665> (dostęp 25.05.2020).

Karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5 podlegać będzie także kto, będąc osobą, której przysługuje władza rodzicielska nad dzieckiem, wyraża zgodę na adopcję tego dziecka przez inną osobę z pominięciem postępowania w sprawie o przysposobienie. Podczas interpretacji tej regulacji należy sięgnąć do uzasadnienia rządowego projektu ustawy o zmianie ustawy – Kodeks karny³¹. Tam ustawodawca wskazał, że wspomniana wyżej sytuacja zachodzi *gdy sprawca wykorzystuje inne instytucje prawne w celu osiągnięcia skutku adopcji, np. fikcyjne uznanie dziecka (przez osobę niebędącą biologicznym rodzicem) czy zrzeczenie się praw rodzicielskich przez matkę w celu dokonania przez inną osobę takiej adopcji*. W cytowanym uzasadnieniu wskazano również, że *dla karygodności tego zachowania nie jest konieczne działanie przez sprawcę w celu osiągnięcia korzyści majątkowej lub osobistej*. Oznacza to zatem, że adopcja z pominięciem postępowania w sprawie o przysposobienie, jest działaniem karygodnym nawet wtedy, gdy sprawca nie działa w celu osiągnięcia korzyści majątkowej lub osobistej.

Art. 211a § 3 KK stanowi z kolei, że karze pozbawienia wolności od 3 miesięcy do lat 5 podlegać będzie ten, *kto wyraża zgodę na adopcję dziecka przez siebie w warunkach, o których mowa w § 2*. Oznacza to, że ustawodawca zdecydował się także na penalizację zachowania osoby, która wyraża zgodę na adopcję dziecka przez siebie w warunkach, które omówiono powyżej analizując treść § 2.

W tej części opracowania należy także zaznaczyć, że przestępstwo penalizowane w art. 211a KK jest występkiem ściganym z oskarżenia publicznego z urzędu³².

Postulaty o dokonanie rozszerzenia regulacji dotyczących nielegalnych adopcji kierowały państwowe ośrodki zajmujące się znajdowaniem rodzin dla samotnych dzieci. Instytucje te alarmowały o istnieniu w Polsce szarej strefy adopcyjnej³³. Taki właśnie cel wprowadzanych zmian w prawie podawał także Michał Wójcik, wiceminister sprawiedliwości, który stwierdził: *Zapełniamy lukę w prawie, która pozwalała na groźny proceder nielegalnych adopcji. To walka z szarą strefą adopcyjną*³⁴.

Regulacja § 1, która do niedawna stanowiła całość art. 211a KK, jak już wspomniano – doczekała się wielu opracowań naukowych analizujących jej treść. Nowe paragrafy, które weszły w życie pod koniec ubiegłego roku dopiero stanowią materiał do analiz dla teoretyków prawa. Cytowane regulacje z KK wydają się być klarowne, bowiem nowelizacja wprowadzona ustawą z 16 października 2019 r. dodała do słowniczka z art. 115 KK definicję ustawową adopcji. § 22a artyku-

³¹ Druk sejmowy VIII kadencji Nr 3665, <http://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/druk.xsp?nr=3665> (dostęp 25.05.2020).

³² V. Konarska-Wrzošek, M. Szewczyk, *Komercyjne organizowanie adopcji...*, op. cit.

³³ A. Łukaszewicz, *Wreszcie są surowsze przepisy adopcyjne*, „Rzeczpospolita” z 20 listopada 2019 r. Legalis C.H. Beck.

³⁴ A. Łukaszewicz, *Za sprzedaż dziecka do kryminału*, „Rzeczpospolita” z 18 października 2019 r., Legalis C.H. Beck.

łu stanowi, że *adopcją jest nabycie władzy rodzicielskiej nad dzieckiem przez inną osobę niż ta, od której dziecko pochodzi*. Tak więc ustawodawca celem uniknięcia ewentualnych problemów interpretacyjnych pojęcia adopcji utworzył jego krótką definicję legalną. Warto jednak zaznaczyć, że prawo rodzinne nie posługuje się terminem „adopcja” lecz „przysposobienie”. Czy należy uznać te pojęcia za synonimy? Wątpliwości wydaje się z kolei nie budzić interpretacja takich terminów jak władza rodzicielska czy korzyść majątkowa, które to wielokrotnie były również wyjaśniane w orzecznictwie sądów powszechnych.

Pozostaje jednak pytanie, czy rzeczywiście w praktyce orzeczniczej nowe przepisy nie będą budziły wątpliwości interpretacyjnych. Ewentualną „problematyczność” interpretacji i stosowania tychże przepisów będzie można określić jednak za jakiś czas, w którym organy ścigania oraz sądy zajmować się będą sprawami o te same kwalifikacji prawnej. Również pomocne w weryfikacji skali zjawiska nielegalnej adopcji w Polsce – będą dane statystyczne publikowane na stronie internetowej Komendy Głównej Policji. Dopiero zestawienie tych danych wraz ze stanowiskami przedstawicieli doktryny pozwoli na stwierdzenie, czy decyzja ustawodawcy o rozszerzeniu penalizacji nielegalnej adopcji, była decyzją słuszną. Powstanie również możliwość tworzenia postulatów np. przez prawników praktyków, co do ewentualnych zmian w regulacji celem jej ulepszenia lub zlikwidowania interpretacyjnie spornych kwestii. Czas jest w tym przypadku potrzebny również na ukształtowanie się linii orzeczniczej.

Przestępstwo organizowania adopcji dzieci wbrew przepisom ustawy w Polsce w latach 2012-2016 w świetle danych statystycznych Komendy Głównej Policji

Dane statystyczne zamieszczone na stronie internetowej Komendy Głównej Policji (dalej: KGP) dotyczące nielegalnej adopcji nie były aktualizowane od 2016 r. Z tego bowiem roku odnaleźć można najnowsze dane³⁵. Warto jednak dokonać analizy tych statystyk, które są, ponieważ dzięki nim można podjąć próbę określenia rozmiarów tegoż przestępstwa w Polsce.

³⁵ <http://statystyka.policja.pl/st/kodeks-karny/przestepstwa-przeciwko-7/84027,Nielegalna-adopcja-art211a.html> (dostęp 25.05.2020).

Tabela.

Przestępstwo organizowania adopcji dzieci wbrew przepisom ustawy w Polsce w latach 2012-2016 w świetle danych statystycznych Komendy Głównej Policji

Rok	Postępowania wszczęte	Przestępstwa stwierdzone	Przestępstwa wykryte	Wskaźnik wykrycia (w %)
2012	8	1	1	100
2013	10	2	2	100
2014	10	9	9	100
2015	15	0	0	-
2016	9	2	0	0

Źródło: <http://statystyka.policja.pl/st/kodeks-karny/przestepstwa-przeciwko-7/84027>, Nielegalna adopcja-art211a.html (dostęp 25.05.2020).

Z analizy danych zawartych w powyższej tabeli wynika, że w latach 2012-2015 utrzymywała się tendencja wzrostowa w kategorii postępowań wszczętych, w których podejrzewano popełnienie przestępstwa z art. 211a KK. W 2016 r. wszczęto o 6 postępowań mniej niż w 2015 r. Ze względu na brak nowszych danych statystycznych niemożliwe jest niestety stwierdzenie, czy był to początek tendencji spadkowej w tej kategorii. Jednakże jak wskazywano w części dogmatycznej opracowania ciemna liczba przestępstw nielegalnej adopcji oraz rozszerzający się zakres tego zjawiska był potwierdzany przez instytucje zajmujące się adopcjami. Stąd też w 2019 r. dokonano analizowanej już zmiany w treści art. 211a KK.

W latach 2012-2014 wg statystyk KGP liczba przestępstw wykrytych pokrywała się z liczbą przestępstw stwierdzonych. Tym samym wskaźnik wykrycia w tych latach wynosił 100%. Jest to niewątpliwie informacja pozytywna. Świadczy ona o sprawnym działaniu organów ścigania. Warto jednak zauważyć, że liczba postępowań wszczętych we wskazanym przedziale czasowym nie pokrywała się z liczbą przestępstw stwierdzonych (i wykrytych). Liczba postępowań wszczętych była zawsze wyższa od liczby przestępstw wykrytych. W statystykach brak jest informacji, czy różnica między liczbą postępowań wszczętych a przestępstw wykrytych wynikała z faktu, że okazało się iż przestępstwa nie popełniono, czy też czyn popełniony przez sprawcę wypełniał znamiona innego przestępstwa. Niemniej interesująca sytuacja miała miejsce w 2015 r.. Wtedy to pomimo wszczęcia 15 postępowań nie odnotowano stwierdzenia (ani wykrycia) ani jednego przestępstwa z art. 211a KK.

W ostatnim roku, z którego opublikowano dane statystyczne dotyczące art. 211a KK był 2016 r. Wszczęto wtedy 9 postępowań. Stwierdzono popełnienie 2 przestępstw z analizowanego artykułu. Niestety nie wykryto sprawców żadnego z nich. Tym samym wskaźnik wykrycia w tym roku wyniósł 0%. Jest to bardzo nie-

pokojąca sytuacja. Rzeczywiście, według danych statystycznych KGP skala zjawiska w analizowanym przedziale czasowym nie jest wysoka. Można wręcz wysunąć tezę, że do popełniania tegoż przestępstwa dochodziło w Polsce niezwykle rzadko. Jednakże niewykrycie ani jednego przestępstwa w 2016 r. na tle stu procentowej wykrywalności z lat wcześniejszych jest zastanawiające.

Podsumowanie

Ochrona dobra dziecka zapewniona jest nie tylko w aktach normatywnych prawa międzynarodowego. Również akty prawa krajowego regulują kwestie związane z tą materią. W art. 211a KK z 1997 r. spenalizowane zostało przestępstwo tzw. nielegalnej adopcji, której znamiona zostały omówione w dogmatycznej części opracowania.

Dane statystyczne dotyczą liczby postępowań wszczętych, stwierdzonych i wykrytych oraz wskaźnika wykrycia w Polsce w latach 2012-2016. Jest to krótki przedział czasowy. Są to jednak dane ułożone przejrzystie i w sposób uporządkowany. Niemniej jednak warto zauważyć, że liczba kategorii tych danych jest niewielka. Przekłada się to na trudności w określeniu obrazu przestępstwa nielegalnej adopcji. Szczególnie widoczny jest tutaj brak danych statystycznych dotyczących sprawców, czy ofiar tegoż przestępstwa (np. wiek, płeć, miejsce zamieszkania). Również należy wskazać na brak statystyk za lata 2017-2019. To istotny brak, ponieważ uniemożliwia wskazanie, jak ukształtowała się skala tego zjawiska po 2016 r., w którym jak wskazano powyżej, wykrywalność przestępstwa wyniosła 0%.

Dokonaną w 2019 r. nowelizacją Kodeksu Karnego art. 211a został rozszerzony o dwa paragrafy. Jak wskazano powyżej – rozbudowanie treści przepisu miało na celu skuteczniejsze przeciwdziałanie zjawisku podziemia adopcyjnego. Zdaniem przedstawicieli instytucji zajmujących się procesami adopcyjnymi w ostatnich latach uległo ono bowiem znacznemu rozszerzeniu. Z dostępnych statystyk z kolei wynika coś zupełnie innego. Według analizowanych powyżej danych do popełniania tegoż przestępstwa dochodziło w Polsce niezwykle rzadko. Zaś jego wykrywalność (poza 2016 r.) była stuprocentowa. Zestawienie tych wniosków rodzi zatem pytanie, jaka jest skala tegoż przestępstwa w rzeczywistości.

Podsumowując, tylko pełne statystyki do 2019 r. pozwoliłyby ocenić, jak wyglądała dynamika przestępstwa z art. 211a KK, kiedy to przepis składał się z jednego paragrafu. Niezwykle interesujące będą statystyki po 2019 r. po dokonanej nowelizacji. Dopiero po kilku latach będzie można ocenić, czy rzeczywiście zawierać ona będzie więcej stwierdzonych oraz wykrytych przestępstw. To pozwoli na dokonanie oceny, czy rzeczywiście wprowadzone zmiany przyczyniły się do przeciwdziałania podziemiowi adopcyjnemu.

* * *

Dogmatic and criminological approach to the crime of organizing the adoption of children contrary to the provisions of the Act

(summary)

In art. 211a of the Penal Code of 1997, the Polish legislator criminalized the crime of organizing adoption contrary to the provisions of the Act. The purpose of this publication is to answer the question of how the image of adoption crime is shaped contrary to the provisions of the Act in Poland. The study was divided into dogmatic and criminological parts. The dogmatic part discusses the statutory features of an offense under Art. 211a based on the literature on the subject. In the criminological part, statistical data on illegal adoption in Poland in the years 2012-2016 are presented. The data was obtained from a website run by the Police Headquarters. Their analysis allowed to characterize the dynamics of the crime discussed in this article. The analysis of statistical data showed that the act of art. 211a of the CC (in the version before the amendment from 2019) was a rare offense. Unfortunately, the data analyzed has not been updated since 2016, which also influenced the conclusions drawn in the summary of the study.

Wykaz literatury

- Ćwiąkalski Z., [w:] A. Zoll, *Kodeks karny. Komentarz*, t. 2, Warszawa 2008.
- Gadecki B., *Komentarz do art. 211a*, [w:] M. Banaś-Grabek, B. Gadecki, J. Karnat, A. Łyżwa, R. Łyżwa, *Kodeks Karny. Część szczegółna. Art. 148-251. Komentarz*, Warszawa 2020, Legalis 1009098.
- Gardocki L., *Organizowanie adopcji a handel dziećmi*, „Palestra” 1994, nr 38/11(443).
- Hypś S., *Komentarz do art. 211a Kodeksu Karnego*, [w:] A. Grześkowiak, K. Wiak, *Kodeks Karny. Komentarz*, Warszawa 2019, Legalis 1009098.
- Hypś S., *Komentarz do art. 211a Kodeksu Karnego*, [w:] M. Królikowski, R. Zawłocki, *Kodeks Karny. Część Szczególna. T. I. Komentarz do artykułów 117-221*, Warszawa 2017, Legalis 1009098.
- Konarska-Wrzošek V., Szewczyk M., *Komercyjne organizowanie adopcji dzieci wbrew przepisom ustawy*, [w:] J. Warylewski, *Przestępstwa przeciwko dobrom indywidualnym system prawa karnego*, t. 10, Warszawa 2016, Legalis 1009098.
- Kosonoga J., *Komentarz do art. 211a Kodeksu Karnego*, [w:] R. Stefański (red.), *Kodeks Karny. Komentarz*, Warszawa 2020, Legalis 1009098.
- Łukaszewicz A., *Wreszcie są surowsze przepisy adopcyjne*, „Rzeczpospolita” z 20 listopada 2019 r. Legalis C.H.Beck.
- Łukaszewicz A., *Za sprzedaż dziecka do kryminału*, „Rzeczpospolita” z 18 października 2019 r., Legalis C.H.Beck.
- Morawska E., *Ochrona praw dziecka w świetle art. 72 Konstytucji RP. Uwagi na tle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, „Kwartalnik Prawa Publicznego” 2007, nr 4.

- Pomarańska-Bielecka M., Wiśniewski M., *Handel ludźmi – nowelizacja KK, cz. II*, „Edukacja Prawnicza” 2011, nr 1.
- Pomarańska-Bielecka M., *Nielegalne pośrednictwo adopcyjne – kontrowersje związane z warunkami odpowiedzialności karnej z artykułu 211a kodeksu karnego*, „Dziecko krzywdzone. Teoria, badania, praktyka” 2014, vol. 13, nr 4.
- Siwik Z., [w:] M. Filar (red.), *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa 2012.
- Stefański R., *Przepadek korzyści majątkowej uzyskanej przez sprawcę z przestępstwa*, „Prokuratura i Prawo” 2001, nr 3.
- Szczechowicz K., *Prawnokarna ochrona prawidłowego funkcjonowania rodziny*, „Studia Prawnoustrojowe” 2019, nr 44.

Łukasz Stanecki

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

ORCID: 0000-0001-9451-6590

Dziecko jako ofiara samobójstwa rozszerzonego

Samobójstwa rozszerzone wzbudzają duże zainteresowanie ze strony opinii publicznej. Wynika to przede wszystkim z ich specyfiki oraz charakteru przebiegu zdarzenia. Rola sprawcy i ofiary skumulowana jest łącznie w jednej osobie, gdzie przyjmuje ona z góry powzięty zamiar odebrania sobie życia, który poprzedzony jest zabójstwem określonej osoby¹. Najczęściej do samobójstw rozszerzonych dochodzi w zaciśnięciu rodzinnym. Rodzic/współmałżonek jako sprawca może zdecydować się na ten tragiczny akt w wyniku np. problemów osobistych, zaburzeń i chorób psychicznych, które wpływają na jego postępowanie. Celem artykułu jest określenie etiologii opisywanego zjawiska, ustalenie sposobu działania sprawców, ich motywacji oraz porównanie samobójstw rozszerzonych z samobójstwami poagresywnymi. Czynniki wiktymogenne determinują dziecko do stania się ofiarą samobójstwa rozszerzonego². W związku z tym należy wskazać i opracować model postępowania profilaktycznego mający zapobiec podobnym zdarzeniom w przyszłości. Wypracowany algorytm działania organów ścigania, jak również instytucji pomocy rodzinie, winien oparty być na analizie spraw, których tragiczny finał odznaczyły się w historii pracy śledczych zarówno w kraju, jak i za granicą.

Etiologia zjawiska

Każde zdarzenie jest rezultatem określonego działania, czynnika zewnętrznego, który determinuje powstanie określonych skutków w rzeczywistości, w której funkcjonujemy. Ciąg przyczyn wzajemnie na siebie oddziałujących oraz ich rezultatów tworzy związek przyczynowo-skutkowy, będący podstawą do analizy faktów i okoliczności, z którymi ściśle związane jest każde tragiczne zdarzenie. Analizując samobójstwo rozszerzone, pod kątem nauk penalnych, trzeba wprost stwierdzić, iż

¹ P. Kaliszczak, J. Kunz, F. Bolechała, *Samobójstwa poagresyjne-problematyka kryminalistyczno-procesowa*, „Archiwum Medycyny Sądowej i Kryminalistyki” 2002 nr 3, s.180-181.

² J. Stukan, A. Staszak, *Samobójstwo rozszerzone i poagresyjne-próba uporządkowania pojęć*, „Problemy Kryminalistyki” 2018 nr 3(301), s. 35.

wypełnia ono w stu procentach aspekt tragiczności. Wynika to przede wszystkim z uwarunkowań i relacji jakie łączą sprawcę z ofiarą. Ich więź emocjonalna, wzajemna zależność, pokrewieństwo to cechy, które powinny być szczególnie chronione w modelu funkcjonowania każdej rodziny. Natomiast przy dokonaniu przedmiotowej oceny tego rodzaju spraw należy stwierdzić, że wskazane powyżej cechy w pewnym stopniu wpływają na decyzję o dokonaniu czynu, a nawet usprawiedliwiają sprawcę w jego wewnętrznym przekonaniu³.

Motywacja będąca przeżyciem psychicznym sprawcy zawsze poprzedza zamiar popełnienia przestępstwa⁴. U sprawcy samobójstwa rozszerzonego będzie to chęć oszczędzenia cierpienia osobie najbliższej, niezależnie od racjonalności tegoż założenia⁵. Bowiem to on decyduje hipotetycznie i ocenia, jak pewne okoliczności – które wpłynęły na jego funkcjonowanie – mogą oddziaływać na osobę mu najbliższą, tj. potencjalną ofiarę zabójstwa. Myśli samobójcze często występują u osób podatnych na występowanie pewnych czynników ryzyka, do których możemy zaliczyć m.in.:

- zaburzenia i choroby psychiczne (np. zaburzenia osobowości, depresję, chorobę afektywną dwubiegunową, schizofrenię, zaburzenia lękowe, zespół stresu pourazowego, osobowość typu borderline),
- uzależnienia (np. alkohol, substancje odurzające i psychoaktywne, leki, hiperseksualność),
- obciążenia sytuacji życiowej (np. utrata pracy, długi, konflikty i nieporozumienia rodzinne, zawód miłosny, nieplanowana ciąża, przemoc w rodzinie, mobbing, śmierć członka rodziny oraz przyjaciół, molestowanie seksualne, popełnienie przestępstwa)⁶.

Samobójstwa rozszerzone nie są ujęte w statystyce policyjnej jako odrębna kategoria czynów. W 2019 r. liczba samobójstw zakończonych zgonem wynosiła ogółem 5255 przypadków, z czego 4497 to mężczyźni, 756 kobiety oraz płci 2 osób nie dało się ustalić. Według danych zawartych w omawianej statystyce, aż 1006 osób leczyło się psychiatrycznie, a 944 nadużywało alkoholu. Natomiast do głównych przyczyn samobójstw zaliczono u 963 osób zaburzenia i choroby psychiczne, 259 nieporozumienia i konflikty w rodzinie połączone z przemocą, 208 zawód miłosny, 154 problemy o charakterze finansowym oraz 145 nagłą utratę i pogorszenie stanu zdrowia⁷.

³ *Ibidem*, s. 36.

⁴ M. Całkiewicz, *Modus Operandi sprawców zabójstw*, Warszawa 2010, s. 43.

⁵ J. Stukan, A. Staszak, *op.cit.*, s. 38.

⁶ B. Hołyst, *Zapobieganie Samobójstwom Imperatyw ogólnowsiatowy*, Warszawa 2018, s. 24.

⁷ Statystyka policyjna. Zamachy samobójcze od roku 2017. <https://statystyka.policja.pl/st/wybrane-statystyki/zamachy-samobojcze/63803,Zamachy-samobojcze-od-2017-roku.html> [dostęp: 14.12.2020 r.].

Dokonując porównania samobójstwa rozszerzonego z samobójstwem poagresyjnym, należy wskazać na różnice i podobieństwa jakie występują w obrębie tych dwóch pojęć. Mianowicie głównym elementem odróżniającym te dwa czyny jest przede wszystkim motywacja sprawcy oraz jego główny zamiar. W przypadku tego pierwszego nadrzędnym celem będzie zawsze akt samobójczy. Natomiast poprzedzające je zabójstwo jest tylko elementem dopełnienia woli sprawcy, gdyż utożsamia on ofiarę z częścią własnego ja. Świetnym dowodem potwierdzającym powyższą tezę jest relacja łącząca rodzica z dzieckiem. Wyraz silnych uczuć i emocji występujący między tymi podmiotami w znacznym stopniu utrudnia element rozłąki i rozstania. Rodzic decydujący się popełnić samobójstwo, zaczyna mylnie doszukiwać się w swej decyzji dobrych aspektów. W związku z czym, postanawia zabić dziecko, aby zaoszczędzić mu wszelkich trudności i cierpień wynikających z konsekwencji jego i innych postępowania. Robi to w poczuciu bezradności i troski. Uważa, że śmierć dziecka jest konieczna, gdyż nie jest w stanie ono samo funkcjonować w przypadku jego śmierci.

Silne pozytywne uczucia jakimi są np. miłość, troska, przyjaźń, w znacznym stopniu mogą przyćmiewać w odczuciu sprawcy egoistyczny charakter jego działania. Brak poczucia wewnętrznej winy, występowania wyrzutów sumienia oraz usprawiedliwione działanie w znaczący sposób ułatwia popełnienie czynu jakim jest omawiane samobójstwo rozszerzone. Sprawca przypisuje swym ofiarę własne cierpienie i to właśnie w momencie zabójstwa niejako ich od niego uwalnia⁸.

Samobójstwo poagresyjne w działaniu sprawcy poprzedzone jest zawsze nieokreślonym aktem agresji, dokonany z jego strony⁹. W momencie dokonania zbrodni zabójstwa sprawcą mogą kierować różne motywy i pobudki, chociażby zazdrość, zemsta, pożądanie, itp. Charakter relacji łączących go z ofiarą często przybiera aspekt negatywny, a więc może być wynikiem występowania długotrwałych konfliktów między nimi. Decydując się na działanie w postaci zabójstwa chce on niekiedy zrobić na złość określonej grupie osób. Warto podkreślić, że w tego rodzaju zdarzeń sprawcą kierują wtórne korzyści, jakie może przynieść jego postępowanie. Akt samobójczy nie jest tu zamiarem nadrzędnym w stosunku do zabójstwa, jak to miało miejsce w przypadku samobójstwa rozszerzonego. Wprawdzie sprawca w momencie zabijania ofiary chce dokonać aktu samobójczego, niemniej jednak, ta myśl może również wystąpić dopiero po dokonaniu zbrodni, a więc stać się jej konsekwencją¹⁰. Podejście altruistyczne sprawcy nie jest tu dostrzegalne,

⁸ A. Lebiełowicz, *Samobójstwa w ujęciu wielopłaszczyznowym*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 2013, nr 3, s. 11.

⁹ I. Wysiecka, *Zabójstwo, samobójstwo, wypadek-próba syntezy odrębności o najsilniejszych wartościach dowodowych*, „Prokuratura i Prawo” 2019, nr 3, s. 115.

¹⁰ F. Bolechała, P. Kaliszczak, *Samobójstwa poagresyjne (rozszerzone) i kombinowane*, [w:] *Medycyna Sądowa*, G. Teresiński (red.) Warszawa 2019, s. 412-413.

kieruje nim agresja i przemoc dzięki, którym jest on w stanie zaakcentować wyraz własnego ja. Głównym elementem świadczącym o podobieństwie opisywanych powyżej zdarzeń jest przede wszystkim ich finał w postaci autodestrukcji sprawcy. Należy wskazać, że często w fachowej literaturze przedmiotu pojęcia te stosowane są zamiennie, co mylnie wpływa na ich zrozumienie oraz specyfikę¹¹.

Jednakże właściwe zbadanie danej sprawy w oparciu o aspekty procesowo-kryminalistyczne, a także powołanie się na wiedzę z zakresu psychologii i psychiatrii sądowej pozwoli na ukształtowanie wiedzy o opisywanej problematyce na wielu płaszczyznach.

Sposób działania sprawcy

Samobójstwa rozszerzone przybierają charakter zdarzeń złożonych. Wynika to przede wszystkim z ich specyfiki, gdyż jedna osoba jest zarówno sprawcą przestępstwa oraz ofiarą własnego postępowania. W związku z czym jej pierwsze działanie ukierunkowane jest na dokonanie zbrodni zabójstwa, natomiast drugie to akt samobójczy. Każde działanie zabójcy czy też samobójcy uzależnione jest od jego cech i możliwości indywidualnych. Wobec tego przy badaniu danej sprawy trzeba wziąć pod uwagę m.in. warunki psychofizyczne sprawcy, jego wykształcenie, wykonywany zawód, hobby czy też sytuację materialną¹². Mordercą może być zarówno matka, jak i ojciec dziecka. Natomiast w kręgu potencjalnych ofiar może znaleźć się samo dziecko, współmałżonek bądź też obydwójce. Sprawca samobójstwa rozszerzonego najczęściej kieruje się pewnym określonym planem. Sposób jego działania jest usystematyzowany, gdyż z góry powzięty zamiar o popełnieniu samobójstwa wymusza na nim pewne określone poczynania ukierunkowane na zabójstwo bliskich mu osób¹³. Przebieg zdarzenia może przybierać różne formy. Mianowicie sprawca jednym czynem może dokonać i wypełnić swój plan w całości. Świetnym przykładem na to może być wykorzystanie samochodu do spowodowania wypadku komunikacyjnego¹⁴. Działanie kierującego jest bardzo szybkie i bezpośrednie co w znaczącym stopniu utrudnia powstrzymanie jego decyzji, wobec czego pasażerowie często nie mogą uchronić się przed tragicznymi skutkami zdarzenia. Innym sposobem zadania śmierci ofierze może być m.in. wykorzystanie: gazów (np. tlenek węgla, gaz ziemny), leków i substancji psychoaktywnych, trucizn, użycie broni palnej oraz wszelkich noży i narzędzi tępokrawędzistych¹⁵. Należy wspomnieć, że

¹¹ J. Stukan, A. Staszak, *op.cit.*, s. 40.

¹² A. Lebedowicz, *op. cit.*, s. 2.

¹³ I. Wysiecka, *op.cit.*, s. 115-116.

¹⁴ J. Stukan, A. Staszak, *op.cit.*, s. 35.

¹⁵ W mediach coraz częściej słyszymy o przypadkach samobójstw rozszerzonych, zarówno

dłonie ludzkie są świetnym narzędziem sprawczym, obrazuje to mechanizm śmierci przez zadławienie. Ucisk mechaniczny wywierany na tętnice szyjne, może doprowadzić w krótkim okresie czasu do zgonu potencjalnej ofiary¹⁶. W przypadku kiedy ofiar zabójstwa jest kilka sprawca najczęściej zabije je w ten sam sposób, rzadko ukrywa zwłoki, gdyż podświadomie wie on, że nie będzie odpowiadał za zbrodnie, których dokonał. Rodzice, którzy zabijają swe dzieci często, chcąc oszczędzić im cierpień wybierają metody szybkie i mało bolesne. Dodatkowo mogą podać im substancje i leki wywołujące u nich otępienie, senność, celem częściowego wyłączenia ich świadomości. Zupełnie bezbronne nieświadome dziecko dążące zaufaniem swego rodzica staje się jego ofiarą, nie stawia oporu. Rodzaj i charakter relacji jaka łączy te dwie jednostki pozwala sprawcy, bez większych przeszkód, zrealizować swój plan mimo braku jakiegokolwiek akceptacji ze strony ofiary. Ofiara najczęściej nie ma możliwości wpłynąć na przebieg zdarzenia oraz wyrazić względem jego swoich emocji. Przy doborze miejsca popełnienia zbrodni kluczową rolę odgrywa inwencja sprawcy. Najczęściej idealnym miejscem na dokonanie samobójstwa rozszerzonego jest zacisze domowe. Mieszkanie, dom, garaż, strych, piwnica to typowe miejsca, w których może działać sprawca. Zdarzają się również przypadki, gdzie pierwotnym miejscem zdarzenia staje się np. las, teren podmokły, jak też zabudowania gospodarcze¹⁷. Przechodząc do jego finalnej aktywności tj. samobójstwa należy podkreślić, że popełnia je w sposób pewny i zdecydowany. Wybiera metodę identyczną jak w przypadku dokonanego zabójstwa lub też może on działać w zupełnie inny sposób w zupełnie innym miejscu. Przykładem będzie zabicie dziecka przez zadźganie oraz pozostawienie zwłok w aucie, natomiast rzucenie się z wysokości przybiera formę targnięcia się na własne życie¹⁸.

z kraju oraz innych państw sąsiednich. W samym tylko wrześniu 2020 r. pojawiło się tragiczne doniesienie z miasta Solingen (Niemcy), gdzie matka zabiła pięcioro własnych dzieci, a później sama próbowała popełnić samobójstwo rzucając się pod wjeżdżający na peron pociąg. H. Kaschel, O. Pieper, *Po dramacie w Solingen „Brakuje słów”*, DW Made for minds. <https://www.dw.com/pl/po-dramacie-w-solingen-brakuje-slow/a-54825667> [dostęp 14.12.2020 r.].

Kolejna sprawa z tego samego miesiąca dotyczy policjantki z Sulęcinka koło Środy Wielkopolskiej, która w zastrzeliła własnego syna, a następnie siebie. Opr. B. Kołodziejczyk, *Policjantka zastrzeliła siebie i syna. Spoczęli w jednej trumnie*, WP Wiadomości. <https://wiadomosci.wp.pl/policjanta-zastrzelila-siebie-i-syna-spozeli-w-jednej-trumnie-6557149938256768a> [dostęp: 14.12.2020 r.].

¹⁶ T. Konopka, *Zadławienie*, [w:] *Medycyna Sądowa*, G. Teresiński (red.) Warszawa 2019, s. 861-862.

¹⁷ Statystyka policyjna. Zamachy samobójcze od roku 2017. <https://statystyka.policja.pl/st/wybrane-statystyki/zamachy-samobojcze/63803,Zamachy-samobojcze-od-2017-roku.html> [dostęp: 14.12.2020 r.].

¹⁸ A. Lebedowicz, *op. cit.*, s. 15-16.

Kwalifikacja prawna czynu

Śledztwo w przypadku samobójstw rozszerzonych prowadzone jest w zupełnie dwóch oddzielnych sprawach. Wynika to przede wszystkim z reguł postępowania karnego, które zakazują łączenia dwóch ról procesowych w ramach jednego toczącego się postępowania. Jak już wcześniej było wspomniane jeden podmiot w swym działaniu przybiera postać zarówno sprawcy, jak i ofiary. Prawidłowe przeprowadzenie czynności procesowo-kryminalistycznych, w znaczący sposób pozwoli na dokonanie prawdziwych ustaleń faktycznych mających wpływ na rozstrzygnięcie danej sprawy. Opisywane zdarzenie determinuje pracę organów ścigania w znaczący sposób; zbudowanie wersji śledczej odbywa się po przeanalizowaniu całego materiału dowodowego¹⁹. Duże zainteresowanie ze strony opinii publicznej oraz szereg dezinformacji wprowadzonych przez media może utrudnić prace organów ścigania. Postępowania przygotowawcze będą prowadzone na różnym etapie analizowania sprawy pod kątem art. 148 kk²⁰, art. 151 kk²¹ lub też art. 155 kk²². Najtrudniejszym elementem przy badaniu sprawy będzie ustalenie związku przyczynowo-skutkowego, łączącego zabójstwo z samobójstwem, a więc wykazanie, że rodzic, który zabił się w pierwszej kolejności pozbawił życia osoby mu najbliższe. Wyeliminowanie z kręgu podejrzanych o zabójstwo osób trzecich wymaga podjęcia szeregu decyzji procesowych, a także badań i ekspertyz kryminalistycznych zleconym biegłym z różnych specjalności. Jeżeli wszelkie okoliczności będą wskazywać, że organy ścigania mają do czynienia ze sprawami złożonymi ukierunkowanymi na samobójstwo rozszerzone, postępowania zostaną umorzone ze względu na fakt śmierci sprawcy już znanego na mocy art. 17 § 1 pkt 5 kpk²³, a w przypadku samobójstwa na mocy art. 17 §1 pkt 2 kpk (tj. stwierdzenie braku znamion czynu zabronionego)²⁴.

Podsumowanie

Badania prowadzone w obrębie zjawiska, jakim są samobójstwa rozszerzone, odnoszą się do niezwykle złożonej materii. Wiele nauk w tym m.in. suicydologia, kryminalistyka, kryminologia, psychologia i psychiatria sądowa chce znaleźć odpowiedź na pytanie: dlaczego ludzie decydują się na tak tragiczne działanie w skutkach? Należy w kompleksowy sposób opracować alternatywę działania skierowaną na pomoc

¹⁹ T. Hanausek, *Kryminalistyka zarys wykładu*, Warszawa 2009, s. 79-80.

²⁰ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (Dz. U. 1997 r. Nr 88, poz. 553 z późn. zm.).

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*.

²³ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks postępowania karnego (Dz. U. 1997 r. Nr 89, poz. 555 z późn. zm.).

²⁴ *Ibidem*.

osobom znajdującym się w trudnej sytuacji życiowej, w szeroko rozumianym tego słowa znaczeniu. Analiza zakończonych postępowań w znacznym stopniu ułatwia pracę organów ścigania wykluczając możliwość selektywnego podejścia z ich strony do omawianej tematyki. Sposób działania sprawcy w opisywanych zdarzeniach może być różny, natomiast jego motywacja jest bardzo łatwa do określenia na podstawie czynników ryzyka, które mogą determinować jego osobę do działania²⁵. Oczywiście nie wszyscy potencjalni sprawcy muszą leczyć się psychiatrycznie, nadużywać alkoholu czy też mieć duże problemy rodzinne, niemniej jednak w znacznym stopniu są oni bardziej podatni na różnego rodzaju zaburzenia suicydalne. Celem postępowania jest nie tylko ustalenie czy został popełniony czyn zabroniony, ale również kto jest jego sprawcą. W związku z tym organy ścigania muszą zgromadzić i zabezpieczyć niezbędny materiał dowodowy potwierdzający tezę samobójstwa rozszerzonego, wykluczającego w swym przebiegu zbrodnie wielokrotną dokonaną przez osoby trzecie. Podsumowując należy wskazać, że udowodnienie sprawstwa zabójstwa w omawianej tematyce wymaga ze strony organów ścigania ścisłej indywidualizacji pracy opartej na procedurze karnej. Nie należy pochopnie przyjmować na podstawie wstępnych ustaleń, że sprawa z góry ukierunkowana jest na umorzenie, gdyż śmierć sprawcy w wyniku jego samozagłady stwarza warunki do takiego właśnie działania. Udział biegłych psychologów, psychiatrów w tego rodzaju sprawach winien być świadectwem rzetelności prowadzonego postępowania²⁶. To właśnie ich obserwacja i badania pozwolą na wyciągnięcie cennych wskazówek, zmierzających do ograniczenia występowania tak tragicznych zdarzeń w przyszłości oraz wskażą kierunek niezbędnych działań dla różnych organizacji zajmujących się pomocą rodzinie²⁷.

* * *

Child as a victim of extended suicide

(summary)

The article describes the problem of extended suicides in a multifaceted approach. The issue related to this incident requires a number of actions by law enforcement agencies. According to the conducted research, the child most often fits

²⁵ U. Cur, *Znaczenie śladu psychologicznego w procesie wykrywania sprawców zabójstw*, [w:] *Profilowanie kryminalne*, J. Konieczny, M. Szostak (red.) Warszawa 2011, s. 149.

²⁶ J. Stukan, A. Staszak, *op.cit.*, s. 41.

²⁷ M. Putowski, M. Piróg, M. Podgórnjak, J. Zawisłak, H. Pieciewicz-Szczęsna, *Analiza epidemiologiczna występowania samobójstw w Polsce w latach 2000-2013*, „Problemy Higieny i Epidemiologii” 2015, nr 96(1), s. 265.

perfectly into the portrait of the victim. Suicide preceded by a tragic act of violence directed at a beloved child may be a sign of helplessness, suffering, and problems that the parent struggled with. Nevertheless, the murder of a child committed by him will always be equated with misunderstanding, both ethically, religiously and socially. It is worth mentioning that the content of the study describes many mechanisms related to the problem in question, including the etiology of the phenomenon, the way of acting of the perpetrator or the issue related to substantive and procedura criminal law.

Wykaz literatury

- Bolechała F., Kaliszczak P., *Samobójstwa poagresyjne (rozszerzone) i kombinowane*, [w:] *Medycyna Sądowa*, red. Teresiński, Warszawa 2019.
- Całkiewicz M., *Modus Operandi sprawców zabójstw*, Warszawa 2010.
- Cur U., *Znaczenie śladu psychologicznego w procesie wykrywania sprawców zabójstw*, [w:] *Profilowanie kryminalne*, red. J. Konieczny, M. Szostak, Warszawa 2011.
- Hanausek T., *Kryminalistyka zarys wykładu*, Warszawa 2009.
- Hołyst B., *Zapobieganie Samobójstwom Imperatyw ogólnościowy*, Warszawa 2018.
- Kaliszczak P., Kunz J., Bolechała F., *Samobójstwa poagresyjne-problematyka kryminalistyczno-procesowa*, „Archiwum Medycyny Sądowej i Kryminalistyki” 2002, nr 3.
- Konopka T., *Zadławienie*, [w:] *Medycyna Sądowa*, red. G. Teresiński, Warszawa 2019.
- Lebiedowicz A., *Samobójstwa w ujęciu wielopłaszczyznowym*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 2013, nr 3.
- Putowski M., Piróg M., Podgórnjak M., Zawisław J., Pieciewicz-Szczęsna H., *Analiza epidemiologiczna występowania samobójstw w Polsce w latach 2000-2013*, „Problemy Higieny i Epidemiologii” 2015, nr 96 (1).
- Stukan J., Staszak A., *Samobójstwo rozszerzone i poagresyjne-próba uporządkowania pojęć*, „Problemy Kryminalistyki” 2018 nr 3 (301).
- Wysiecka I., *Zabójstwo, samobójstwo, wypadek-próba syntezy odrębności o najsilniejszych wartościach dowodowych*, „Prokuratura i Prawo” 2019, nr 3.

ISBN 978-83-61605-55-3